

İÇ KAPAK

Dizgi Mizanpaj
Türk Kùltürü İncelemeleri Dergisi
Dizgi Servisi

Baskı-Cilt
Umut Matbaası

Kapak Baskı
Orhan Ofset

Kapak Tasarım
Nüans Ajans

ISSN 1302-4787

İsteme Adresi

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
Bağlarbaşı Mah., Cumhuriyet Cad., 161/2
81130 Üsküdar/İstanbul-Türkiye

Tel: (0216) 342 99 97 Belgegeçer: (0216) 310 59 76

e-mail: noztoprak@marun.edu.tr

İkinci İç Kapak

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

Sayı: 3 (İstanbul 2000)

Tarih ve İslâm Araştırma Vakfı Adına sahibi

Yard. Doç. Dr. Osman SEZGİN

Yazı İşleri Müdürü ve Sekreteri

Yard. Doç. Dr. Nihat ÖZTOPRAK

Danışma Kurulu

Doç. Dr. Ali AKYILDIZ

Yard. Doç. Dr. A. Haluk DURSUN

Yard. Doç. Dr. Durmuş HOCAOĞLU

Yard. Doç. Dr. M. Hanefi BOSTAN

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Zeki ARSLANTÜRK

Doç. Dr. Ahmet KANLIDERE Doç. Dr. Cemal YILDIZ

Doç. Dr. Mustafa S. KAÇALIN Doç. Dr. Sabahat DENİZ

Doç. Dr. Zekeriya KURŞUN Yard.Doç.Dr.Mehmet TAŞTEMİR

Yard. Doç. Dr. Ali KARACA Dr. Cemalettin ŞAHİN

Asiye KAFALIER

Teknik Sorumlu

Dr. Recep AHISHALI

İngilizce Sorumluları

Doç. Ahmet KANLIDERE-Yard. Doç. Dr. Orhan SÖYLEMEZ

Ana dili Sorumluları

İlham KÖSE-Üzeyir ASLAN

Yönetim Yeri ve Haberleşme Adresi

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
Bağlarbaşı Mah., Cumhuriyet Cad., 161/2
81130 Üsküdar/İstanbul-Türkiye

Tel: (0216) 342 99 97 Belgegeçer: (0216) 310 59 76

e-mail: noztoprak@marun.edu.tr

Dergimizdeki yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir.

Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Tarih ve İslâm Araştırma Vakfı (TİSAV), İstanbul 2000

ISSN 1302-4787

YURTDIŞI TEMSİLCİLİKLERİ/

İ S K O Ç Y A / S C O T L A N D

Christopher FERRARD
(*Edebiyat/*)

8 Dublin Street EH 1 3 PP
Edinburgh/SCOTLAND
e-mail: ferrard@aol.com

M A C A R I S T A N

Geza DAVİD

S U U D İ A R A B İ S T A N

Mohmmad M. AI-QURAINI
(*Modern Osmanlı Tarihi/Modern Ottoman*)

K I B R İ S
Nurettin DEMİR
(*Türk Dili*)
Doğu Akdeniz Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Böl.
Gazimagusa/KIBRIS

K I R G I Z İ S T A N
Taşpolat Sadıkov
(*Türk Dili*)
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Kırgızistan Bişkek
Tıñçık köçüsü, 56
720000 KIRGIZISTAN

History)
P.O. Box. 5074 Pin Code 31982
Al-Hassa/S. ARABİA

Y U N A N İ S T A N
Evangelia BALTA (
Fondation Nationale de la Recherche
Scientifique
48 av. Vass. Constantinou
11635 Athènes-GRECE
e-mail: evalta@ie.gr

İÇİNDEKİLER

Tarih

<i>Mehmet İNBAŞI</i> 1642 Tarihli Avâız Defterine Göre Erzurum Şehri	1-24
<i>Kemal BEYDİLLİ</i> Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer'iyye.....	25-40
<i>Ali AKYILDIZ</i> Sultan II. Mahmud'un Hastalığı Ve Ölümü	41-74
<i>Zekeriya TÜRKMEN</i> XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Türkçe Konuşan Hristiyanlara Dair Bir Belge.....	75-88
<i>Süleyman BEYOĞLU</i> Adalet Vekili Kayserili Rifat Çalika	89-96
<i>Erhan AFYONCU</i> Ders Kitaplarında Osmanlı Tarihinin Dönemlere Ayrılması Meselesi	97-106

Edebiyat

<i>Hanife KONCU</i> Edebiyat-Tarih Bağlamında Bir Mesnevi: "Dâstân-ı Vefât-ı İbrâhîm"	107-140
<i>İ. Hakkı AKSOYAK</i> Refî-i Kâlâyî ve "Geçme Çubuk" Manzumesi	141-154
<i>Alev SINAR</i> Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Edebiyatımızda Bursa	155-172
<i>Handan İNCİ</i> <i>Servet-i Fünûn</i> Dergisinde Yayımlanmış Önemli Bir Anket: Tahkikat-ı Edebiye Sütunları I.....	173-192

Sosyoloji

<i>Osman SEZGİN</i> Uyuşturucu ve Gençlik	193-226
--	---------

Tercüme

<i>Muharrem KESİK</i> Cenâbî'ye Göre Dânişmendliler.....	227-250
---	---------

Kitap Tenkidi

<i>Tuncay ÖĞÜN</i> "İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu-İttihat Terakkiden Kurtuluş Savaşına" Adlı Eserin İddiaları Hakkında Bazı Tenkitler.....	251-288
---	---------

1642 TARİHLİ AVÂRIZ DEFTERİNE GÖRE ERZURUM ŞEHİRİ

*Mehmet İNBAŞI**

ÖZET

Osmanlılarda klâsik dönem olarak nitelendirilen XVI. yüzyılın en önemli kaynakları olan ve ait olduğu bölge ile ilgili olarak sosyal ve ekonomik yapı, toprak sistemi hakkında önemli bilgiler veren Tapu-Tahrir Defterleri'nin yerini, XVII. yüzyılda kısmen de olsa Avâriz Defterleri almıştır. Nüfus verilerini sağlıklı olarak yansıtmaya bile, Avâriz Defterleri, XVII. yüzyıl için önemli kaynak niteliğindedirler. 1642 yılına ait bu Avâriz Defteri'nde Erzurum Eyâleti'nin idarî yapısı, şehrin idarecileri, meslekî ve askerî sınıflar, dinî ve sosyal kurumlar hakkında önemli bilgiler vardır.

Anahtar Kelimeler

Erzurum, eyâlet, XVII. yüzyıl, avâriz, Erzurum vakıfları, Erzurum Şehri, Doğu Anadolu, Erzincan, Bayburt.

Bu çalışmada, 1642 tarihli bir avâriz defterinden elde edilen bilgilerden istifade ile, XVII. yüzyıl Anadolu'sunun doğusunda yer alan ve stratejik bir konumda bulunan Erzurum şehrinin ictimaî, iktisadî ve idarî yapısı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Osmanlı Fethine Kadar Erzurum

Coğrafi konumu itibariyle, en eski devirlerden beri Mezopotamya, İran, Kafkasya ve Anadolu arasında devamlı bir hudut konumunda bu-

* Yard. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

lunan bölge, tarih boyunca her yönden gelen çeşitli milletlerin tesirinde kalmış, hatta bu kavimler tarafından yer yer iskân edilmiştir.

Bölgede bu kavimlerin meydana getirdiği en eski devlet, Hayaşa ve Azzi krallığıdır. Daha sonra sırasıyla Hurri ve Sami, M.Ö.1200'de Urartu, müteakiben Büyük İskender, M.S. I. yüzyılda ise Roma hakimiyeti görülmektedir¹. İmparator II. Theodosius zamanında inşa edilen ve buna izafeten Theodosiopolis adı verilen şehir, hudut/limitae olma özelliğini bu dönemde de devam ettirmiştir. Daha sonra bölgeye Müslüman Araplar'ın akınları başlamış, Bizans ise Sivas-Erzurum hattına çekilmiştir. İlk olarak bu dönemde İslam kaynakları, Theodosiopolis'ten sürekli olarak Kalikala diye bahsetmişlerdir. Ermeni kaynaklarında ise Theodosiopolis yerine daha çok Karin/Garin ismi kullanılmıştır².

XI. yüzyılın ortalarına doğru Doğu Anadolu'da Selçuklu Türkleri görünmeye başlamıştır. Tuğrul Bey zamanında Azerbaycan valiliğine tayin edilen İbrahim Yınal, yanına Kutalmış'ı da alarak 1048-1049'da Theodosiopolis'e kadar akınlarını genişletmiştir. İbrahim Yınal'dan sonra Sultan Tuğrul da, 1054'te Doğu Anadolu'ya gelerek Deve Boynu mevkiinden geçip, ovaya hakim bir tepeye çıkarak buradan Theodosiopolis şehrini ve kalesini seyretmiştir. Kalenin fethinin uzun bir zaman alacağını düşünerek geri dönmüştür.³ Malazgird Zaferi'nden sonra Emir Saltuk, Theodosiopolis ve havalisini ele geçirmiştir. Theodosiopolis, Türk hakimiyetine girdikten sonra Rum memleketi veya Roma (Bizans) ülkesi manasına gelen Arz-ı Rum ismini almıştır.

Bölgedeki Saltuklu hakimiyeti 1202 yılına kadar devam etmiş, bölge bu tarihten sonra Anadolu Selçuklularının hakimiyeti altına girmiştir.⁴ 1242'de Moğollar'ın Erzurum'u ele geçirdiği ve bölgeyi

¹ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1525-1566)*, Ankara 1998, s. 16-17; Mükrimin H. Yınanc, "Erzurum" *İA*, IV, s. 346-347.

² Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992, s. 3-5; Yınanc, "Erzurum", *İA*, IV, s. 348.

³ Bu bölge günümüzde Sultan Sekisi olarak isimlendirilmektedir. Konukçu, *a.g.e.*, s. 8-14.

⁴ Konukçu, *a.g.e.*, s. 21-26.

yağma ettikleri görülmektedir. Erzurum ve çevresindeki İlhanlı hakimiyeti, 1256'dan 1336'ya kadar sürmüştür. Daha sonra Erzurum, 1332-1340 arasında Sutaylılar, 1340-1358'de Çobanlılar, 1335-1381 yılları arasında ise Eratnalılar'ın hakimiyetinde kalmıştır. Eratna Devleti zamanında Erzurum ve civarı Kara Koyunlular'ın daha sonra da Erzincan Emiri Mutahharten'in hakimiyeti altına girmiştir. Timur Anadolu'ya geldiğinde Erzurum, Mutahharten'in elinde bulunuyordu. Eratna hakimiyeti zamanında ise Erzurum ve Bayburd civarına Akkoyunlu Türkmenleri'nin yerleştirildikleri görülmektedir⁵.

Ankara Savaşı'ndan sonra Kara Koyunlular ile Akkoyunlular arasında büyük mücadelelere sahne olan Erzurum ve çevresi, Uzun Hasan zamanında kesin olarak Akkoyunlu hakimiyeti altına alınmıştır. Uzun Hasan'ın oğlu Yakub Bey zamanında Gürcüler'in Erzurum'a kadar akınlar yaptıkları görülmektedir. Şah İsmail'in, Safevî Devleti'ni kurup 1502'de Tebriz'i ele geçirmesiyle Akkoyunlu Devleti'ni yıkmış ve bölgeyi hakimiyeti altına almıştır.

2. Erzurum'un Osmanlı Hakimiyetine Girmesi ve İdarî Yapısı

Osmanlı-Safevî ilişkilerinin gerginleşmesi neticesinde, Yavuz Sultan Selim tarafından yapılan Çaldıran Seferi, Tebriz'e kadar birçok bölgenin Osmanlılar'a geçmesini sağlamıştır. Erzurum çevresinde Osmanlı hakimiyeti, Çaldıran Zaferi'nden sonra tesis edilmesine rağmen Erzurum'un Osmanlı hakimiyetine giriş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Muhtemelen Osmanlı idaresine geçiş tarihi 1518'dir. Çünkü 1520 tarihli Karaman-Rum Eyaletleri'nin tahririni içeren tapu-tahrir defterinde Erzurum, nahiye statüsünde Bayburd Sancağı'na bağlı Şogayn Kazâsı'na tabi olup Osmanlı toprağı olarak zikredilmiştir⁶.

Erzurum Beylerbeyliği, 26 Eylül-3 Ekim 1535 tarihleri arasında kurulmuş olup ilk beylerbeyi Mehmed Han'dır. Beylerbeyliğe bağlı olarak Kemah, Erzincan, Kelkit ve Bayburd'dan ibaret Paşa Sancağı, Erzurum, Trabzon, Kız-ucan, Kiğı, Pasin ve İspir sancakları olmak

⁵ Konukçu, *a.g.e.*, s. 85-90; Aydın, *a.g.e.*, s. 24-25.

⁶ BOA. TD. 387, v. 436-439.

üzere 7 sancak bulunmaktaydı. 1536'da beylerbeyliğe Şarkî-Karahisar sancağı da dahil edilerek sancak sayısı sekize çıkarılmıştır⁷. Aydın'ın verdiği bu bilgilere karşılık İnalçık, beylerbeyliğin kuruluş tarihini belirtmeden Paşa Sancağı olarak Erzurum, Şarkî Karahisar, Kiğı, Hınıs, Yukarı Pasin, Malazgird, Tekman, Kız-ucan, İspir, Tortum, Namervan ve Mecinkerd (Micingerd) sancaklarından ibaret olduğunu kaydetmektedir ki, bu durumda sancak sayısı 12'dir⁸. Yine İnalçık, *Encyclopedia of Islam*'daki Erzurum maddesinde, 1534'te Erzurum Beylerbeyliği'nin kurulduğunu ve adı geçen 12 sancaktan oluştuğunu belirtmektedir⁹. Beylerbeyliği'nin kuruluşu sırasındaki sancak sayısı hakkında Aydın ile İnalçık'ın verdikleri bilgilerde farklılıklar vardır.

Kanunî döneminde olduğu gibi, III.Murad döneminde başlayan 1578-1590 Osmanlı-İran harpleri sırasında Erzurum, Osmanlı ordularının toplandığı, erzak ve mühimmatını biriktirdiği başlıca ikmal ve hareket üssü olmuştur¹⁰. Özellikle 1578-90 Osmanlı-İran Harbi'nde Lala Mustafa Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa ve Ferhat Paşa Erzurum'u merkez olarak kullanmışlardır¹¹. Erzurum'un bu statüsü XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyıl boyunca da devam etmiştir.

Abaza hadisesi sırasında da Erzurum tekrar gündeme gelmiştir. XVII. yüzyılın birinci yarısında İran tehdidinin artması üzerine Revan Seferi'ne çıkan IV. Murad, Haziran 1635'te Erzurum'a gelerek bir hafta kalmış ve çeşitli imar faaliyetlerinde bulunmuştur¹².

Erzurum'un idarî yapısı hakkında bilgi veren 1609 tarihli *Ayn Ali Efendi Risalesi*'nde "Eyâlet-i Erzurum on sancaktır" şeklinde

⁷ Aydın, *a.g.e.*, s. 61-62.

⁸ Halil İnalçık, "Erzurum", *İA*, IV, İstanbul 1988, s. 353.

⁹ H. İnalçık, "Erzurum", *EP*, Leiden 1960, s. 712.

¹⁰ H. İnalçık, "Erzurum", *İA*, IV, s. 354; Cevdet Küçük, "Erzurum", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 323.

¹¹ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, İstanbul 1993, s. 32 vd.

¹² İnalçık, IV. Murad'ın Erzurum'a gelişini Haziran 1635, "Erzurum", *İA*, IV, s. 355, Cevdet Küçük ise Temmuz 1635 olarak göstermektedir. "Erzurum", *DİA*, XI, s. 323

kaydedilmesine rağmen 12 sancağın ismi zikredilmiştir¹³. İncelemekte olduğumuz 1642 tarihli defterde ise Erzurum Eyâleti'ne bağlı olarak 14 sancağın ismi kaydedilmiştir.

XVII. yüzyılda Erzurum ile ilgili en geniş bilgi, 1645 yılında bu bölgeye gelen Evliya Çelebi tarafından verilmektedir¹⁴. Buna göre; "...Eyalet on iki sancaktır. Hazine defterdârı, defter kethüdâsı, tımar defterdârı, çavuşlar kethüdâsı, çavuşlar emini ve kâtibi vardır. Alay beyisi, çeri başısı dahi vardır. Sancakları ber-vech-i âtidir. Karahisâr-ı Şarkî, Kiğı, Pasin, İspir, Hınıs, Malazgird, Tekman, Kız-ucan, Tortum, Micinkerd, Mamervan, Erzurum sancaklarından ibarettir. Erzurum Paşa sancağıdır" şeklinde bilgiler bulunmaktadır¹⁵. Yine *Seyahatnâme*'de, "...yeniçeri ağası, yedi oda dergâh-ı âli yeniçerileri, bir oda topçu, bir oda cebecileri vardır. Bunların cümlesi kal'a içinde sâkindirler" diye askerî sınıf hakkında; "...iki bin beş yüz kul ve dizdârı, on iki ağası, üç kal'asında buğday anbarları, yüz seksen pare topları, Tebriz kapusunda iki hisariçe arasında Murad Han'ın on iki bal yemez topları var..." şeklinde de kale görevlileri hakkında bilgiler verilmiştir.

Beylerbeyliğin kuruluşundan XVII. yüzyıl ortalarına kadar tâbi sancakları şu şekildedir.

1535/1	1535/2	Ayn Ali	1642	Evliya Çelebi
Bayburd	Erzurum	Erzurum	Bayburd	Erzurum
Erzincan*	Hınıs	Hınıs	Erzincan	Hınıs
Erzurum*	İspir	İspir	Erzurum	İspir
İspir	Kız-ucan	Tortum	Şıryan	Tortum
Kelkit*	Kiğı	Karahisar-ı Şarkî	Hınıs	Karahisar-ı Şarkî
Kemah*	Malazgird	Kız-ucan	İspir	Kız-ucan
Kız-ucan	Mecinkerd	Kiğı	Kelkid	Kiğı

¹³ Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osman der-Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280, s. 23-24.

¹⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname* II, İstanbul 1314, s. 205-219.

¹⁵ *Seyahatname* II, s. 205-206.

Kiğı	Namervan	Malazgird	Kemah	Malazgird
Pasin	Şebinkarahisar	Mamervan	Kız-ucan	Mamervan
Trabzon	Tekman	Micingerd/Pasin-i Süflâ	Kiğı	Micinkerd
-	Tortum	Pasin-i Ulyâ	Koğanis	Pasin
-	Yukarı Pasin	Tekman	Pasin	Tekman
-	-	-	Tercan	-
-	-	-	Tortum	-
TOPLAM: 7	12	12	14	12

* Bu sancaklar Aydın tarafından Paşa Sancağı olarak tek bir sancak şeklinde gösterilmiştir.

Tabloda 1535/1 olarak gösterilen kısımda Aydın'ın vermiş olduğu rakamlar kullanılmıştır. Aydın; Kemah, Kelkit, Erzincan ve Bayburd'un Paşa Sancağı şeklinde bir sancak olarak değerlendirip 1535'te Erzurum Beylerbeyliği'nin 7 sancağı olduğunu kaydetmiştir. 1536 yılında da Şarkî-Karahisar'ın dahil edilmesiyle sancak sayısının 8 olduğunu belirtmektedir¹⁶. 1535/2 olarak gösterilen kısımda ise, İnalçık'ın verdiği rakamlar değerlendirilmiştir. İnalçık, 1535'te Erzurum Beylerbeyliği'nin 12 sancaktan ibaret olduğunu belirtmektedir¹⁷.

İnalçık ve Ayn Ali'nin verdiği liste aynı olmasına rağmen 1642'de sancak sayısı 14 olup Bayburd, Erzincan, Tercan, Kemah, Kelkid, Şiryan gibi 6 yeni sancağın dahil edildiği, buna karşılık İnalçık ve Ayn Ali'nin listesinde bulunan Karahisar-ı Şarkî, Malazgird, Tekman, Micingerd ve Mamervan gibi 5 sancağın kaydedilmediği görülmektedir. Fakat Evliya Çelebi, Ayn Ali'nin verdiği sancak listesinin aynısını vermiştir.

3. 1642 Tarihli Avâriz Defteri

Erzurum ile ilgili olarak, XVII. yüzyıla ait 1642 tarihli bir avâriz defterinden¹⁸ elde edilen bilgiler bu çalışmada değerlendirilmiştir.

¹⁶ Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği*, s. 61-62.

¹⁷ İnalçık, "Erzurum", *İA*, IV, s. 353.

¹⁸ Avâriz ile ilgili olarak bkz. Ö. Lütfi Barkan, "Avâriz", *İA*, II, İstanbul 1993, s. 13-19; Halil Sahillioğlu, "Avâriz", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 108-109; M. Canard,

İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Mâliyeden Müdevver Defterler Katoloğu'nda 5142 numarada kayıtlı Erzurum Eyaleti ile ilgili bir avâız defteri bulunmaktadır. Defterin giriş kısmında icmal başlığı altında Erzurum'a bağlı merkez ile birlikte 14 kazânın ismi zikredilmiştir. Daha sonra "Bi-avni'llahi teâla, Defter-i hânehâ-i eyâlet-i Erzurum ki be-mübâşeret-i hakîr hâlâ müceddeden tahrîr kerden fermûde ber mûceb-i fermân-ı âli tahrîr şûd el-vâki fî evâil-i şehri Cemâziye'l-ûlâ sene isnâ ve hamsîn ve elf" ibaresi kaydedilmiştir¹⁹. Bu kayıttan Erzurum Eyaleti'nin zamanın padişahı Sultan İbrahim'in emriyle Evail-i Cemaziyel-evvel 1052/28 Temmuz-6 Ağustos 1642 tarihinde yeniden tahrir edildiği anlaşılmaktadır. Bu defter Erzurum Eyâleti'nin cizye ve avâız muharriri Cafer Efendi adlı bir kimse tarafından hazırlanmıştır²⁰.

Yapılan bu çalışmada, 1642 tarihli avâız defterinde verilen bilgiler değerlendirilerek şehrin durumu ortaya konulmuştur. Erzurum Eyâleti'nde avâız hanelerini tespit etmekte kullanılan kesin bir rakam yoktur. Burada şehirdeki avâız hanelerinden ziyade, şehrin iktisadî ve sosyal durumu ile mahalleleri ve askerî zümreleri hakkında bilgi verilmiş, avâız hesaplarına girilmemiştir.

"Awarid", *EPİ*, p. 760-762. Avâız haneleri, gerçek hane olmayıp itibarî bir vergi hanesidir. Dolayısıyla avâız defterlerinde kaydedilen hanelerden hareketle şehrin o döneme ait nüfusu hakkında bir tahminde bulunmak hatalı olur. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, "1616 Tarihli Halep Avâız Defteri", *OTAM* 8, Ankara 1997, s. 249-253; Rifat Özdemir, "Avâız ve Gerçek-Hane Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler", *X. Türk Tarih Kongresi (Ankara 22-26 Eylül 1986) Kongreye Sunulan Bildiriler*, IV, Ankara 1993, s. 1581-1584; Mehmet Ali Ünal, "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avâız Defteri", *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler Araştırmalar*, Isparta 1999, s. 119-122; Bruce Mc-Gowan, "Osmanlı-Avâız-Nüzül Teşekkülü 1600-1830", *VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler* II, Ankara 1981, s. 1327-1331; Feridun M. Emecen, "Kayacık Kazâsının Avâız Defteri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı:12, İstanbul 1982, s. 159-163; Oktay Özel, "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avâız Defterleri", *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994), Kongreye Sunulan Bildiriler* III, Ankara 1999, s. 735-743.

¹⁹ BOA. MAD. 5142, s. 2.

²⁰ Cafer Efendi'nin aynı tarihlerde Karahisar-ı Şarkî Livâsı'nı da tahrir ettiği, 1053'te ise Erzurum Eyâleti'ndeki cizye gelirlerinin kaydedildiği başka bir defter daha hazırladığı görülmektedir. BOA. MAD. 299; BOA. MAD. 7521; BOA. MAD. 2929.

Şunu ifade etmek gerekir ki, Erzurum ile ilgili bu avâriz defterinde, tahrir çağı olarak isimlendirilen XVI. yüzyıldaki tahrir defterleri kadar detaylı bilgiler bulunmaktadır. Bir avâriz defteri olmasına rağmen ihtiva ettiği kazâlardaki mahalleler, reaya, tımar ve zeamet tasarruf edenler, vakıflar, hatip, imam, müezzin ve müderrisler, fakir ve işsizler, yeniçeri, sipahi, cebeci gibi askeri birlikler ile vergiye dahil ve muaf olan haneler hakkında önemli bilgiler verilmiştir.

Bahsedilen defter 1126 sayfa olup Erzurum Eyaleti'ne bağlı şu kazâları ihtiva etmektedir: Kazâ-i Erzurum²¹, Kazâ-i Bayburd²², Kazâ-i Erzincan²³, Kazâ-i Tercan²⁴, Kazâ-i Kemah²⁵, Kazâ-i Kelkid²⁶, Kazâ-i Şiryan²⁷, Kazâ-i Tortum²⁸, Kazâ-i İspir²⁹, Kazâ-i Hınıs³⁰, Kazâ-i Kızıucan³¹, Kazâ-i Koğanis³², Kazâ-i Pasin³³, Kazâ-i Kiği³⁴. Bunlar toplam 14 kazâdır. Defterde kaydedilen kazâlar arasında sayfa boşlukları bulunmaktadır.

4. Erzurum Şehri

1520 tarihli tahrir defterinde Erzurum, nahiye statüsünde Rum Beylerbeyliği'ne tabi Bayburd Sancağı'nın Şogayn Kazâsı'na bağlı olarak kaydedilmiştir. Bu kazânın diğer nahiyeleri, Erzurum-âbâd, Cinis, Çermeli, Serçeme, Ovacık, Geçik, Karaş-Kulı ve Tekman'dır. 1533'te Erzurum'da Mevlana Ahmed-ed-Din isminde bir kadının

²¹ BOA. MAD. 5142, s. 1-174.

²² Aynı defter, s. 178-297.

²³ Aynı defter, s. 302-432.

²⁴ Aynı defter, s. 438-508.

²⁵ Aynı defter, s. 514-631.

²⁶ Aynı defter, s. 638-683.

²⁷ Aynı defter, s. 686-730.

²⁸ Aynı defter, s. 734-770.

²⁹ Aynı defter, s. 774-840.

³⁰ Aynı defter, s. 846-890.

³¹ Aynı defter, s. 898-919.

³² Aynı defter, s. 926-964.

³³ Aynı defter, s. 966-1036.

³⁴ Aynı defter, s. 1046-1126.

bulunması, kazâ merkezinin daha sonra Şogayn'dan Erzurum'a nakledildiğini göstermektedir. Ancak Erzurum şehri, hudutta bulunduğundan Safevî ve Gürcü baskınları neticesinde halkı dağılıp, şehir boş ve harap hale geldiğinden, buranın gelişmesi için köklü tedbirlere ihtiyaç vardı. Nitekim 1520'de Erzurum'da boş ve harap vaziyette on iki mahallenin olduğu kaydedilmiştir. Bu mahallelerden üçü kale kapılarına izafeten Erzincan, Tebriz ve Gez Kapı Mahallesi diye anılmaktadır. Bu tarihte Erzurum şehrinin vergi hasılatı olarak 15.000 akçe kaydedilmiş olup daha sonra Erzurum'un, "hâlî ve harab olduğu için tımara verilmediği, ancak padişah haslarına kaydedildiği" belirtilmiştir³⁵. Erzurum şehrinin harap olarak gösterilmesi, burada kimsenin oturmadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim şehirden 15.000 akçelik gelir temin edildiğine göre, bir miktar insanın yaşadığı anlaşılmaktadır.

Kanunî dönemine ait 1540 tarihli Tahrir Defteri'nde "bölgenin elli altmış yıl hâli ve harab kaldıktan sonra, Kanunî zamanında şenlenmeye yüz tuttuğu" belirtilmektedir³⁶. Nitekim Erzurum Beylerbeyliği'nin kurulması ile birlikte Paşa Sancağı'na dahil edilen Erzurum, Dünbüllü aşireti beylerinden Dünbüllü Hacı Bey'in idaresine verilmiştir. Erzurum'un ilk beylerbeyi Mehmed Han, şehir merkezinde mülkler satın almakta ve bunları değerlendirmekteydi. Alınan mülkler arasında pek çok dükkan, değirmen ve kervansaray bulunmakta olup bunlar tamir edilip işleme açılmaktaydı³⁷.

³⁵ Dündar Aydın, "Erzurum Şehrinin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı İskânı ve İlk Sâkinleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı:1, Erzurum 1970, s. 104-105.

³⁶ "Şehr-i mezkur serhad olmağın Kızılbaş ve Gürcü mazarratından ahalişi perakende olub an zaman hâli ve harab kalub Hazret-i Padişahi âlem penâh hallede mülkehû kıbelinden kal'ası ta'mir olunub ve hisar eri ve gönüllü yazılıb mezkurlar dahi kal'a içinde bina eylemek üzere, henüz reaya cem' olmağın..." şeklinde bir kayıt vardır. Nurullah Karta, *1540 Tarihli Tapu-Tahrir Defterine Göre Erzurum Kazâsı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 1997, s. 54.

³⁷ Aydın, a.g.m., s. 107.

1540 yılında Erzurum şehrinde 27 mahalle bulunmaktadır. Bu mahallelerin vergi hasılâtı 16.350 akçe olup şehrin diğer mahsûlâtı ile birlikte 36.350 akçeye ulaşmaktaydı³⁸.

1548'de yapılan Elkas Seferi dolayısıyla Erzurum kalesindeki muhafızların sayısı artırılmış ve bu yeni gelenlerin sahipsiz yerlerden arsa almalarına ve kale içinde evler yapmalarına izin verilmiştir. 1552 ve 1554 yıllarındaki İran harpleri dolayısıyla Erzurum kalesindeki asker sayısı yeniden artırılmış ve buraya yeniçeriler de yerleştirilmişlerdir. 1540-1555 yılları arasında Erzurum'da 2.000-3.000 kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir³⁹. Amasya Antlaşması'ndan (1555) sonra iskân daha da hızlanmışır.

Ermeniler'in tekrar şehre dönmesiyle şehirdeki ticarî faaliyetlerin de arttığı görülmektedir⁴⁰. 1591'de yapılan tahrirde göre Erzurum'da 524 hane bulunmakta olup bunun 295'i Müslüman, 229'u da gayr-i müslim idi⁴¹.

Doğu hududunda Osmanlı ordularının önemli bir üssü olan Erzurum, XVII. yüzyılın ilk yarısında Abaza Mehmed Paşa isyanı ile, devleti temelden sarsan çok şiddetli bir iç buhrana da sahne oldu. Abaza hadisesinden sonra Sultan IV. Murad, Revan Seferi sırasında Haziran 1635'te Erzurum'a gelmiş ve bir takım imar faaliyetlerinde bulunmuştur⁴².

a. Erzurum Şehrinin Mahalleleri

İncelediğimiz 1642 tarihli defterde Erzurum Kazâsı, 1-174. sayfalar, Erzurum Şehri ise 1-75. sayfalar arasında kayıtlıdır. Erzurum şehir merkezinde bulunan 18'i Müslüman 1'i gayr-i müslim 19 mahalle ayrı ayrı kaydedilmiştir. Bu mahallelerde meskûn olan askerî, dinî ve

³⁸ Karta, *Erzurum Kazâsı*, s. 55-57.

³⁹ Aydın, a.g.m., s. 113-114.

⁴⁰ Ermenilerin XVII. yüzyılda Erzurum'daki faaliyetleri ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. F. Macler, "Erzeroum ou Topographie de la Haute Arménie; Texte Arménien de Hakob Karnétsi (XVIIe Siécle)", *Journal Asiatique* (Mars-Avril 1919), s. 153-237.

⁴¹ Küçük, "Erzurum", *DİA*, XI, s. 325.

⁴² İnalçık, "Erzurum", *İA*, IV, s. 354-355.

idarî görevliler ile halk yetim, fakir, dul, işsiz ve vakıf görevlisi şeklinde 1642 tarihli defterde tek tek gösterilmişlerdir. Fetihden itibaren Erzurum şehrinde bulunan mahallelerin isimleri şunlardır.

ERZURUM MAHALLELERİ

1520	1540	1642
Ahî Pîr Mahmud	Abbas Derviş Zâviyesi	Ali Paşa
Baba Kulu	Ahî Ayvad	Ayas Paşa
Edhem Şeyh	Ak Şeyh Zâviyesi	Bâb-ı Gürcü
Erzincan Kapı	Alaca Kilise	Cami-i Kebîr
Gez	Baba Kulu Zâviyesi	Cedîd
Hasan Şeyh	Cami-i Kebîr	Darağacı
Hasan-ı Basrî	Edhem Şeyh	Dönükler
Haydârî Hâne	Erzincan Kapısı	El-Hac İlyas
Kılıç-oğlu	Hasan-ı Basrî Zâviyesi	Gez
Melik Saltuk	Hasan Şeyh Zâviyesi	Hasan-ı Basrî
Tebriz Kapı	Haydar-hâne	İskender Paşa
Ziyad-oğlu	Kalem-oğlu Zâviyesi	Kara Kenîse
-	Kân Kapısı	Kazan Big
-	Kara Kilise	Kul-oğlu
-	Kılıç Derviş Zâviyesi	Mehdi Baba
-	Kırk Çeşme	Mirza Mehmed
-	Mansûre	Mumcu
-	Mehdi Baba Zâviyesi	Murad Paşa
-	Mekeç-oğlu	Sultan Melik
-	Melik Saltuk Zâviyesi	-
-	Mirza Mehmed Mescidi	-
-	Ser-gerdan Tepesi	-
-	Sülûk	-
-	Şeyh Süle	-
-	Tabbağân	-

-	Tebriz Kapısı	-
-	Yakutiye	-
12	27	19

Tabloda görüldüğü gibi 1540 yılında Erzurum şehrinde 27 mahalle, 1642'de 19 mahalle kaydedilmiştir. Buna rağmen 1645'te Erzurum'a gelen Evliya Çelebi, "...Cümlesi yetmiş mahalle İslam, yedi mahalle Ermeni'dir. Kıbtî ve Yahudisi yoktur"⁴³ şeklinde 77 mahalle olduğunu belirtmektedir. Fakat Evliya Çelebi'nin kaydını teyid edebilecek arşiv vesikalarına ve başka bir kayda rastlanmamıştır.

1540 yılında kaydedilmiş olan mahallelerden Kara Kenise, Mirza Mehmed, Cami-i Kebir, Hasan-ı Basrî, Sultan Melik ve Mehdi Baba mahalleleri 1642'de de kaydedilmiştir. Bunun dışında 12 adet yeni mahallenin kurulduğu görülmektedir. Buradan da XVII. yüzyıl içerisinde, Erzurum şehrine yeni nüfusun nakledilmiş olduğu ve bunların da yeni mahalleler teşkil ettikleri anlaşılmaktadır.

1642 tarihli deftere göre Erzurum şehrinin mahalleleri şu şekildedir.

Kara Kenise/Kilise:⁴⁴ Erzincankapı yanında olduğu bildirilen bu mahallede 1 zaim, 11 tımar sahibi, Ayas Paşa evkafına ait 8 hane olmak üzere 36 hane bulunmaktaydı.

İskender:⁴⁵ Erzurum kalesi içerisinde bulunan mahallede tımar sahibi 8, yeniçeri 16, dergâh-ı âli sipahisi 7, kale muhafızı 14, gılmân-ı yemîn ve yesâr 5, imam, hatip ve müezzin 5, fakir ve işsiz-güçsüz 16, ticaretle meşgul 28 müslüman hane, 60 zimmî hane, zimmî fakir 13 hane ve vakfa tahsis edilen 7 hane olmak üzere 179 hane bulunmaktaydı. Bu mahalleye 4 yeni ev yapılmıştır.⁴⁶ Müslümanlardan 14, zimmîlerden 18 meslek grubu faaliyettedir.

⁴³ *Seyahatname* II, s. 210.

⁴⁴ BOA. MAD. 5142, s. 2-3.

⁴⁵ *Aynı defter*, s. 3-8.

⁴⁶ *Aynı defter*, s. 8.

Mirza Mehmed.⁴⁷ Kale içerisinde bulunan bu mahallede tımar sahibi 7, yeniçeri 13, dergâh-ı âli sipahisi 2, gönüllü 4, Erzurum kalesi muhafızı 7, fakir ve işsiz-güçsüz 5 ve 12 tane de ayrı olmak üzere toplam 50 hane vardı.

*Kazan Big/Pik*⁴⁸ *Mahallesi*.⁴⁹ Erzurum kalesi içerisinde bulunan mahallede, Erzurum vilayeti tımar defterdarı Mîr Mehmed Efendi ikamet etmekteydi. Mahallede 10 tımar erbabı, 12 yeniçeri ve cebeci, 4 dergâh-ı âli sipahisi, 4 gönüllü, 6 kale muhafızı, 2 imam, müezzin, 12 fakir ve işsiz, orta halli 16 hane olmak üzere 66 hane vardı. 11 meslek grubu faaliyetliydi.

Kuloğlu.⁵⁰ Erzincankapı yakınlarında bulunan mahalle, daha sonra kaleye dahil olmuştur. Mahallede askerî görevlilerden 27 hane, fakir ve işsizlerden 10 hane olmak üzere 37 hane ile Kuloğlu isminde bir de mescid vardı.

Cami-i Kebir.⁵¹ 1642 yılında şehrin en büyük mahallesi olup burada bulunan fakir fukaranın muaf olduğuna dair kayıt vardır.⁵² Erzurum kalesi dahilinde bulunan mahallede 166 askerî görevli, 10 kâtip ve hizmetli, çeşitli cami, mescid ve medreselerin görevlileri olan 29 imam, hatip, müderris ve müezzin, 84 yetim, fakir ve işsiz, 56 çeşitli işlerle meşgul hane, 36 Lala Mustafa Paşa'nın vakfı olan hane ve 29 adet de Ayas Paşa evkafına ait hane olmak üzere toplam 410 hane vardı. 20 farklı meslek zümresi vardı.

Hasan-ı Basrî.⁵³ Bu mahalle ile ilgili olarak "...Hasan-ı Basrî kuddise's-sırruh der haric-i şehir mahalle-i mezbûrun zemini aziz-i

⁴⁷ *Aynı defter*, s. 9-10.

⁴⁸ Pik/Big; Çağatay ve Doğu Türkçesinde Beğ anlamına gelmektedir.

⁴⁹ BOA. MAD. 5142, s. 11-13.

⁵⁰ *Aynı defter*, s. 14-15.

⁵¹ *Aynı defter*, s. 16-25.

⁵² "...Mahalle-i mezbûre mütemekkinlerinin ekseriyeti fakir fukara olmağla duaya devam ve müdavemet üzere muaf ve müsellemler olduklarına ahâli-i mahallenin muafnâmeleri olmağla üslûb-ı sâbık üzere fermân-ı âli mucibince muafiyetleri olduğu deftere kayd olundu.", BOA. MAD. 5142, s. 16.

⁵³ *Aynı defter*, s. 26-28.

müşârun-ileyhin vakfı olmağın hane-i avâriz berî olmağla hane tayin olmamıştır” kaydı bulunmaktadır. Buradan anlaşıldığına göre şehrin dışında yer alan Hasan-ı Basrî mahallesi sakinlerinin tamamı avârizdan muaf tutulmuşlardır. Mahallede 37 askerî görevli, 3 imam ve müezzin, 20 fakir, yetim ve işsiz, 41’de çeşitli meslek erbabı olmak üzere 101 hane vardı. 7 meslek grubu bulunmaktaydı.

Sultan Melik.⁵⁴ Kalenin dışında yer alan bu mahalle ile ilgili olarak defterde, “...Mahalle-i mezbûre Sultan Melik Selçûkî evkafı olmağla bu ana değin evkaf-ı mezbûre icaresi olmayan hanelerden senede nısıf hane cânib-i mîrîye hasıl olub an üslûb-ı sâbık üzere bazı hane-i mezbûrun üzerine deftere kayd olundu” şeklinde kayıt vardır. Mahallede 28 askerî, 3 dinî görevli, 13 fakir ve kimsesiz ile 15 hane ve Mehdi Baba'nın vakfı olan 9 hane olmak üzere toplam 68 hane vardı. 5 meslek zümresi faaliyeteydi.

Mehdi Baba.⁵⁵ Bu mahalle ile ilgili olarak defterde, “Mehdi Baba nevverallahü merkadehû mahalle-i mezbûre aziz-i müşârun-ileyhin medfun olduğu mahal olub mahallenin zemini kendüye vakf olub hane-i avâriz toprağı olmadığı ecilden hâlâ dahi hane-i asl olmadığı kayd olundu” şeklinde bilgi vardır. Mahallede 17 askerî, 9 dinî görevli ve 17 hane olmak üzere 43 hane ile Gıyas Dede vakfı olan 24 hane bulunmaktadır. Mehdi Baba Mahallesine bağlı bir de Çalab Virdi Şeyh haneleri vardır. Bununla ilgili olarak defterde “Hanehâ-i Çalab Virdi Şeyh haric ez kal’a der Erz. Kıyas Dede tabi-i mahalle-i Mehdi Dede hane-i avâriz feragat olmağın Kıyas Dede merhum olmağla haneye dahil olmadığına deftere kayd olundu” şeklinde bilgi vardır. Burada 41 hane, Lala Mustafa Paşa evkafına dahil 24 hane ve Ali Paşa vakfına ait olarak da 23 hane bulunmaktadır. 6 meslek grubu faaliyet halindeydi.

Darağacı.⁵⁶ Erzurum kalesi dışında ve Tebrizkapı yakınlarında bulunan mahallede 96 askerî, 6 dinî görevli ile 50 fakir ve işsiz, 85 hane olmak üzere 237 müslüman hane vardı. Mahallede aynı

⁵⁴ Aynı defter, s. 29-31.

⁵⁵ Aynı defter, s. 31-36.

⁵⁶ Aynı defter, s. 37-43.

zamanda 17 tane de gayr-i müslim hanesi ve 11 meslek zümresi vardı.

*Cedid.*⁵⁷ Darağacı Mahallesi'nin dışında yer alan mahallede 16 askerî, 6 fakir ve işsiz ile kimsesiz ve 20 hane nüfus vardı. Lala Mustafa Paşa Vakfına ait 10 hane müslüman nüfus olup toplam 52 hane idi. Cedid Mahallesi'nde 32 adet de gayr-i müslim hanesi bulunmaktaydı. 9 meslek grubu vardı.

*Dönükler.*⁵⁸ Kale haricinde bulunan mahalle ile ilgili olarak defterde "Mahalle-i mezbûre evvelden başka mahalle olmayub Darağacı Mahallesi mülhakatı olub hâlâ Darağacı'nda efrad ve nısıf hane ile kayd olundu" şeklinde bilgiler vardır. Buna göre Dönükler Mahallesi, Darağacı Mahallesi'nden ayrılmış yeni bir mahalledir. Mahallede 20 askerî, 10 dinî görevli ve fakir ile 21 hane olmak üzere toplam 51 hane bulunmaktaydı. 6 farklı meslek grubu faaliyetliydi.

*Ali Paşa.*⁵⁹ Kalenin dışında ve Gürcükapı yanında bulunan mahallede 55 askerî, 5 dinî, 23 fakir, yetim ve işsiz, 72 hane, Ali Paşa Camii evkafı olan 8 hane olmak üzere toplam olarak 163 hane bulunmaktaydı. 9 farklı meslek grubu vardı.

*Bâb-ı Gürci/Gürcükapı.*⁶⁰ Erzurum kalesi dışında yer alan mahallede tamamen gayr-i müslim unsurlar ikamet etmekteydi. Mahallede 182 zımmî, 43 fakir, kimsesiz ve işsiz ve 8 Ayas Paşa Vakfı'na ait olmak üzere 233 hane bulunmaktaydı. 30 farklı meslek zümresi olup en fazla olan dericilik idi.

*El-hac İlyas.*⁶¹ Kale dışında ve Gürcükapı'da yer alan mahallede 21 askerî, 6 kimsesiz ve fakir ile 7 hane ticaret ile uğraşan müslüman olmak üzere toplam 34 hane vardı.

⁵⁷ Aynı defter, s. 43-46.

⁵⁸ Aynı defter, s. 47-48.

⁵⁹ Aynı defter, s. 49-53.

⁶⁰ Aynı defter, s. 54-58.

⁶¹ Aynı defter, s. 59-60.

*Gez.*⁶² Müslüman ve gayr-i müslimlerin birlikte yaşadığı mahallede 10 müslüman, 28 gayr-i müslim hane bulunmaktaydı. 15 farklı meslek grubu vardı.

*Mumcu.*⁶³ Kale dışında bulunan mahalle, Murad Paşa mahallesine dahil iken oradan ayrılarak müstakil hale getirilmiştir. Mahallede 57 müslüman, 16 tane de gayr-i müslim hanesi bulunmaktaydı. 14 farklı meslek vardı.

*Murad Paşa.*⁶⁴ Kale dışında bulunan mahallede 104 hane olup, 19 meslek grubu vardı.

*Ayas Paşa.*⁶⁵ Bu mahalle defterde isim olarak zikredilmesine rağmen sakinleri hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Müslüman ve gayr-i müslimlerin mahallelere göre dağılımı ve toplam hane sayıları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

ERZURUM ŞEHRİNİN NÜFUS DURUMU

Mahalle Adı	Müslüman Hane	Gayr-i müslim Hane
Ali Paşa	163	-
Bab-ı Gürcü	-	233
Cami-i Kebir	410	-
Cedid	52	28
Darağacı	237	16
Dönükler	51	-
El-hac İlyas	34	-
Gez	10	28
Hasan-ı Basrî	101	-
İskender Paşa	99	78

⁶² Aynı defter, s. 60-62.

⁶³ Aynı defter, s. 62.

⁶⁴ Aynı defter, s. 66-71.

⁶⁵ Aynı defter, s. 3.

Kara Kenîse	36	-
Kazan Big	66	-
Kuloğlu	37	-
Mehdi Baba	165	-
Mirza Mehmed	50	-
Mumcu	57	16
Murad Paşa	104	17
Sultan Melik	68	-
TOPLAM	1.740	416

Tabloda da görüldüğü gibi müslüman nüfusun meskun olduğu mahalleler içinde en büyük olanları Cami-i Kebir, Darağacı ve Ali Paşa'dır. 1.740 hane tespit edilmiş olup bunun %17'sini fakir, kimsesiz ve işsizler, %38'ini orta halli ticaretle uğraşan kimseler, %5'i dinî ve sosyal görevliler, %39'unu da askerî görevliler ve idareciler oluşturmaktadır. Fakat fakir hane sayısının %17 gibi büyük bir rakam oluşturması, bölgenin ekonomik göstergesini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Gayr-i müslim nüfus, en yoğun olarak Bâb-ı Gürçi mahallesinde meskun olup 1642 yılında toplam olarak 416 hane idi. Bunun %14'ü fakir, kimsesiz ve işsizlerden oluşmaktadır ki müslüman nüfusa göre bu oran daha düşüktür.

1642'de Erzurum şehrinde toplam 2.156 hane bulunmakta olup, bunun %19.2'si gayr-i müslim, %80.8'i ise müslüman nüfustan oluşmaktadır.

b. Şehirdeki Dinî ve Sosyal Kurumlar

1642 yılında deftere kaydedilmiş 7 adet mescid, 4 cami, 2 medrese, 1 haydar-hane ve 9 adet vakıf tespit edilmiştir.

Mescidler, Sivasî İbrahim, Mirza Mehmed, Kuloğlu, Hasan-ı Basrî Mahallesi Mescidi, Sultan Melik, Mehdi Baba, Dönükler Mahallesi Mescidi.

Camiler, Lala Mustafa Paşa, Cami-i Kebir, Osman Paşa, Ali Paşa Camii.

Medreseler, Ahmediye, Yakutiye.

Haydar-hane.

Vakıflar, İskender Paşa, Sivasî İbrahim Bey, Lala Mustafa Paşa, Kasım Bey, İlyas Ağa, Ayas Paşa, Gıyas Dede, Ali Paşa ve Ebû İshak vakıflarıdır.

Ebû İshak vakfı ile ilgili olarak 1642 tarihli defterde bazı açıklamalar yapılmıştır⁶⁶.

Buna göre “Erzurum'da asûde ve medfun olan kutbü'l-arifin ve umdetü'l-vâsiline meşhur afâk-ı Hazret-i Ebû İshak kuddise's-sırruhu'l-azîz hazretlerinin künbed-i şeriflerinin ta'mir ve meremmetine ve kanâdil ve revgân-ı baha virmek için cizye ve avâriz ve sâyir tekâlifden muaf olmak üzere emr-i şerif-i âlişân ile ta'yin olan zimmîlerdir ki zikr olunur” şeklindeki açıklamadan sonra 8 hane gayr-i müslimin ismi zikredilmiştir. Bu isimlerden sonra ise; “Zimmî-i mezbûrlar kadîmül-eyyamdan müteaddid evâmîr-i şerife ile aziz-i müşârun-ileyhin künbed-i şeriflerine kendü mallarıyla ta'mir ve meremmeti ve her sene kanâdil ve revgan bahasına nefer başına üçer yüz akçe verib ol mukâbilde cizye ve avâriz ve sayir tekâlif-i örfiyye ve şakkadan muaf olub hizmet-i lâzimelerin edâ edib lâkin aziz-i müşârun-ileyhin âsitânesine üçer yüz akçe kanâdil ve revgan bahasına vefâ etmeyüb killet ve kemâl-i mertebe-i zaruret üzere olduğu ecilden zimmî-i mezburlar hane ve cizyeleri mukabelesinde her birisi altışar yüz akçe her sene kanâdil ve revgan baha verüb ve sayir meremmata muhtaç oldukça meremmet ve ta'mir eylemek üzere kabul veyahud vech-i meşrûh üzere dahi kabul ve ta'yin ettirmek teklif olundukda mezbûrîn zimmîler her sene aziz-i müşârun-ileyhin merkad-ı şeriflerine altışar yüz akçe kanâdil ve revgan bahâ vermeye

⁶⁶ BOA. MAD. 5142, s. 72-75.

ve lâzım oldukça âsitânesinin meremmet ve ta'mirine muhtac olan yerlerine kendü mallarıyla ta'mir ve meremmet eylemeğe müteahhid olub bu azîzin âsitânesinin muayyen vakfı olmayub künbed-i şerifinin hizmeti edâsına zımmî-i mezburlar kadimden ta'yin olunduğu üzere ta'yin olub elzem ve ehem olmağla hane ve cizyeden muaf ve azizin âsitânesine vech-i meşrûh üzere hizmet etmek için muvafiyetleri deftere kayd olundu" şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Bu açıklamalardan Ebû İshak hazretlerinin türbesine ismi geçen 8 gayr-i müslim hane hizmet etmekte olduğu, bunun karşılığında vergiden muaf tutuldukları anlaşılmaktadır.

c. Şehrin Sosyal Yapısı

1642 tarihli deftere göre, Erzurum şehrinde tespit edilen sosyal yapı askerî sınıf, dinî görevliler, fakirler ve orta halli olup ticaretle uğraşan gruplar olarak ortaya çıkmıştır.

Askerî sınıf ile resmî görevliler şunlardır.

Askerî ve İdarî Görevliler	Sayısı
Azebân-ı Kal'a	72
Cebeci	35
Çavuş	8
Divân-ı Erzurum	5
Ebna-i Sipahiyan	3
Erbâb-ı Tımar	91
Gılman-ı kal'a-i Kağızman	3
Gılman-ı kal'a-i Kars	1
Gılman-ı kal'a-i Magazperd	2
Gilmân-ı Yemin	27
Gilmân-ı Yesâr	74
Kâtib-i Defterhane	4
Kâtib-i Divân-ı Hümâyun	1
Katib-i Rûznâme-i Hümâyun	2
Kethüda-i Gılman	2

Merd-i Kal'a	131
Mîr-alay-ı Erzurum	1
Muhasebe-i Hazine-i Hümâyun	1
Mukataa-i Hazine-i Hümâyun	1
Sipahiyân	35
Tezkire-i Hazine-i Hümâyun	1
Topcuyân-ı Kal'a	13
Yeniçeri	127
Zaim	8
TOPLAM	648

Tabloda da görüldüğü gibi, askerî görevliler içerisinde kale görevlileri ve yeniçeriler büyük bir kesim oluşturmaktadır. Bunun sebebi, Erzurum'un hudut bölgesi olmasından kaynaklanmaktadır. Bunun yanında merkezden görevlendirilen ve Beylerbeyi'nin kendi kapı halkından olan görevliler de tabloda görüldüğü üzere 1642 tarihli defterde ayrıca belirtilmiştir.

1642'de şehirde bulunan ve deftere kaydedilmiş olan dinî görevlilerin sayısı toplam 46'dır. Bunların görevlerine göre dağılımı şu şekildedir.

DİNÎ GÖREVLİLER

İmam	13	Müderriş	1
Müezzin	9	Vakıf Görevlisi	3
Hatip	3	Cüzhân	1
Câbi	1	Molla	1
Şeyh	4	Zâviyedâr	1
Hüddâm	2	Duaguyân	1
Farraş	6	-	-
TOPLAM	46		

Dinî görevliler içerisinde imamlar ve müezzinler tabii olarak sayıca en fazla olanlarıdır. Ayrıca cami görevlilerinden farraş ve hademeler de bu grupta zikredilmiştir.

Erzurum şehrinde bulunan fakirler defterde “fakirân/fakîru'l-hâl”, kimsesizler “bî-kesân”, işsizler de “amel-mandegân” başlığı altında gösterilmiştir.

FAKİR, KİMSESİZ VE İŞSİZLER

A'ma	3
Dul Kadın	35
Fakirü'l-hâl	38
İşsiz	8
Muhtaç	2
Pîr-i Fânî	5
Yetim-kimsesiz	35
Gayr-i müslim dul kadın	7
Gayr-i müslim a'ma	1
TOPLAM	134

Şehirde bulunan fakir, kimsesiz, muhtaç ve işsizlerin sayısı tabloda da görüldüğü gibi önemli bir yekün tutmaktadır.

d. Şehrin İktisadî Yapısı

1642 tarihli defterde yapılan incelemeye göre müslümanlar 50, gayr-i müslimler de 40 farklı meslek icra etmekteydiler. Bu mesleklerde çalışanların isim ve sayıları şu şekildedir:

MESLEK GRUPLARI

Müslümanlar		Gayr-i müslimler	
Meslek Adı	Sayısı	Meslek adı	Sayısı
Attar	4	Bostancı	1
Bakkal	1	Bozacı	1
Berber	8	Börekçi	1
Bezzaz ⁶⁷	4	Çadırcı	2
Bostancı	10	Çerçi	2

⁶⁷ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 156.

Börekci	2	Çilingir	1
Çerçi	2	Debbağ	32
Debbağ	13	Değirmenci	2
Değirmenci	3	Dellal	4
Dellak	6	Demirci	3
Dellal	8	Derzi/Hayyat	14
Demirci/Haddad	4	Ekinci	8
Derzi	10	Ekmekçi	2
Dülger	7	Eskici	2
Eğerci	1	Hallac	1
Ekinci	80	Hasırcı	1
Ekmekçi	4	Kassab	6
Eskici	4	Katırcı	2
Eşici	3	Kavukcu	6
Hallac	3	Kazancı	1
Hamamcı	2	Kazzaz ⁶⁸	1
Helvacı	1	Kemancı	10
Kahveci	5	Kemerci	1
Kalaycı	3	Kılınccı	1
Kassab	13	Kireşci	1
Kaşıkcı	1	Kırmancı	1
Katırcı	5	Körükçü	18
Kavalcı	1	Kuyumcu	5
Ketenci	1	Meyhaneci	2
Kılınccı	1	Mumcu	2
Kuyucu	1	Mutaf	2
Kuyumcu	1	Nalband	5
Küreci	1	Neccar	1
Lokmacı	1	Papuccu	1
Mestci	3	Rençber	1
Mumcu	1	Semerci	15
Mutaf	1	Sucu	1

⁶⁸ Beyaz ya da kırmızı ipek. Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 154-155.

Mütevelli	2	Takyacı	1
Na'lici	1	Taşçı	1
Nalband	7	Yapucu	2
Neccar	1	-	-
Papuççu	2	-	-
Rencber	2	-	-
Sabuncu	1	-	-
Sarrac ⁶⁹	12	-	-
Semerci	1	-	-
Şarabdar	1	-	-
Takyacı	1	-	-
Tuzcu	1	-	-
Yapucu	2	-	-
TOPLAM	253		164

Tabloda görüldüğü gibi müslümanların icra ettikleri meslekler içerisinde sayıca en fazla olan, ikinci, dericilik, kasaplık ve sarracılıktır. Gayr-i müslimler içerisinde ise en fazla icra edilen meslek dericilik, körukçülük, kemancılık ve semerciliktir. 1645'te Erzurum'a gelen Evliya Çelebi, şehirdeki ticari hayatla ilgili şu bilgileri vermektedir:⁷⁰ “Çarşısı sekiz yüz kadar dükkkanı vardır. Dört kapılı, kârgir kubbeli, ma'mur bir bedesteni var. Sarrachanesi, kazzâzları, kuyumcuları, terzileri, sipah pazarı, tahte'l-kal'ası müzeyyendir. Darbhanesi Erzincan kapusu kurbündedir... Terzisi, kuyumcusu gayet üstad olurlar, şerik, merik adlı kılıçları meşhûr-ı cihandırlar.” Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre kuyumcu ve terziler önemli esnaf gruplarındandır. 1642 tarihli defterde 10 müslüman, 13 gayri müslim olmak üzere 23 terzinin ve ayrıca da 6 kuyumcunun bulunduğu kaydedilmiştir.

Başbakanlık Arşivi'nde bulunan 1642 tarihli avâriz defteri ile Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu bilgilerden XVII. yüzyılın ortalarına doğru Erzurum şehrinin, askerî ve stratejik olarak önemli bir merkez

⁶⁹ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 231-232.

⁷⁰ *Seyahatname* II, s. 212-213.

olduğu, ticarî yönden de gelişme kaydetmeye başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1520'den 1642'ye kadar 122 yıllık süre içerisinde şehirde meydana gelen gelişme, burada ortaya konulmaya çalışılmıştır.

“THE CITY OF ERZURUM ACCORDING TO THE AVARİZ DEFTERİ OF 1642”

Abstract

Tapu-Tahrir defters were very important sources on the social and economic structures, and land system during the 16th Century known as a classical period of the Ottomans. In the next century, though partially, Avariz Defters replaced them. Despite the fact that these defters do not reflect dependable demographic figures, these defters are important for the 17th Century. In these defters of the year 1642 there is a great deal of important figures on the constitutional structure, governors, principals, military classes, religious and social foundations of Erzurum

Keywords

Erzurum, state, 17th Century, avariz, Erzurum foundations, the city of Erzurum, East Anatolia, Erzincan, Bayburt

The image shows a handwritten musical score on two staves. The lyrics are in Turkish and appear to be a religious or patriotic song. The notation includes various musical symbols such as notes, rests, and bar lines. The right staff has a circular stamp or seal near the top right. The text is written in a cursive hand, and the overall appearance is that of a personal manuscript or a draft score.

Belge 1

KABAKCI İSYANI AKABİNDE HAZIRLANAN
HÜCCET-İ ŞER'İYYE

*Kemal BEYDİLLİ**

ÖZET

III. Selim ve Nizâm-ı Cedîd devrini sona erdiren ayaklanmanın başarı ile sonuçlanması akabinde tanzim edilen Huccet-i Şer'iyye, asilere getirilen genel bir af mahiyetinde olup, bu çalışmada Arşiv'de mevcut özgün nüshası ele alınarak neşr edilmektedir.

Anahtar kelimeler:

III. Selim, IV. Mustafa, Kabakçı Mustafa, Münib Efendi, Huccet-i Şer'iyye.

1792 Yaş antlaşması ile sona eren Rus savaşının hemen akabinde ordunun disipline edilmesi, Avrupa'da cârî usûller dahilinde yenilenmesi yanında, devletin diğer kurumlarının da yeniden yapılanması anlamında başlatılan Nizâm-ı cedîd hareketi, bu sahalarda önemli reformlar gerçekleştirmiş olmakla beraber, 1805'den itibaren gelişen genel bir karşı tepki ve eylemler ile sarsılmaya başladı. Yapılan uygulamalardan ve devrin gidişatından memnun olmayan yeniçeri ve ulema kesimi ortak bir tavır içinde, yenilikler karşısında menfaatları zedelenen muhalefet cephesini genişletme imkanını bulmuştur. Nizâm-ı cedîd'in Rumeli'ye de teşmili ve tatbik edilme teşebbüsü, ayân ve mütagallibenin genel direnişi ve silahlı çatışmaları neticesinde başarısızlıkla sonuçlanmış (1806), bu

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

uygulamadan vaz geçilmesi ise Nizâm-ı cedîd faaliyetlerini tamamen zaafa uğratmıştır. Vahhabî isyanları sebebiyle hac yollarının kapanması ve İngiliz filosunun İstanbul önlerine gelmesi (Şubat 1807) gibi gelişmeler, III. Selim'in otoritesine ağır bir darbe vurmuş, nihayet Nizâm-ı cedîd'in ilgasına, reformları yürüten kadroların öldürülmesine ve bizzat padişahın tasfiye edilmesine varacak olan yenilenme ve yeniden yapılanma karşıtı irticâî bir ayaklanmanın başarı ile hazırlanmasına meydan vermiştir. Kabakçı Mustafa, bu olayın başında görünen şahıs olmakla beraber, ayaklanmanın arka plândaki gerçek mimarlarının sadaret kaymakamı Köse Musa Paşa ve şeyhülislam Topal Ataullah Efendi olduğu bilinmektedir.

Rus savaşı sebebiyle ordunun İstanbul'dan hareketi (12 Nisan 1807) akabinde, İngiliz filosunun da İstanbul önlerine kadar gelmesinden mütenebbih olarak, Karadeniz boğazındaki kalelerin muhtemel bir Rus tehdidine karşı takviyesi kaçınılmaz görülmüş ve bu anlamda bir takım tedbirler alınmasına teşebbüs edilmiştir. Bu amaçla kalelerde bulunan yamakların Nizâm-ı cedîd sistemi içine sokulmak istenmesi, bunların Köse Musa Paşa tarafından el altından tahrik edilmesi fırsatını vermiştir. Yamaklara da Nizâm-ı cedîd elbisesi giydirilmesinin düşünülmekte olduğu ve bu iş için Boğaz Nazırı Mahmud Râif Efendi ile Macar Tabyası kumandanı Halil Haseki'nin vazifelendirildiğine dair yapılan kışkırtmalar, bunların ayaklanması ve bu iki şahsın öldürülmeleri neticesini vermiş ve bu olay isyanın çıkış noktasını teşkil etmiştir. (25 Mayıs 1807). Ayaklanma İstanbul'da duyulduğunda Köse Musa Paşa tarafından basit bir infial olarak takdim edilmiş, Nizâm-ı cedîd ricâlince de önemsenmemiştir. Kabakçı Mustafa önderliğindeki 600 kadar isyancının,¹ İstanbul'a doğru vâki olan yürüyüşleri esnasında, özellikle Levent Çiftliği'ndeki talimli askerlerin müdahale etme ihtimalleri, Köse Musa Paşa'nın tertipleriyle bertaraf edilmiştir. III. Selim ise, isyanın gelişmesi ile ilgili olarak kendisine verilen yanıltıcı bilgilerle aldatılmış, Tophane'ye kadar gelen asileri tedib etmek üzere topçubaşının müdahaleye kalkışması yine Köse Musa Paşa tarafından önlenmiştir. Bu suretle Etmeydani'na

¹ W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, VII, Gotha 1863, s. 464.

kadar gelen asilerin sayıları, İstanbul'da kalan 8-900 yeniçeriyle 200 kadar levend² ve ayak takımının da iştirakiyle artmış, Ocak ihtiyarları ve başta şeyhülislam olmak üzere önde gelen ulemanın açık destek ve teşvikleriyle talebelerini sıralamaya başlamışlardır. Musa Paşa tarafından hazırlanan ve Nizâm-ı cedîd ricalinden önde gelen kişilerin içinde bulunduğu bir liste idamları istenmek üzere Kabakçı'ya iletilmiştir. Asiler bu talep ile Atmeydanı'na doğru ilerlediler. İstanbul'da bulunan ve sayıları 10 bini aşan Nizâm-ı cedîd askerini kullanma basiretini gösteremeyen III. Selim, talep edilen ricâli feda etmiş ve Nizâm-ı cedîd'in bütün kurum ve uygulamalarıyla ilgası isteklerine de olumlu cevap vermiş olmakla beraber isyan sona ermemiştir. Padişahın bu kritik anda sergilediği karakter zafiyeti ve yıllardır sürdürülen zorlu bir uğraşın neticesi olarak, büyük maddî fedakarlıklarla kurmuş olduğu sistemi sahiplenmemesi, nihayet kendisinin de tahttan uzaklaştırılması sonucunu vermiş ve adamları vasıtasıyla baştan itibaren isyanı destekleyen ve III. Selim'e ve Nizâm-ı cedîd'e karşı girişilen tertiplerin içinde etkin bir rol oynamış olan IV. Mustafa tahta geçirilmiştir (21 RA. 1222 / 29 Mayıs 1807).

Kabakçı isyanı bu şekilde başarı ile sonuçlandıktan sonra, Kaymakam Paşa, Şeyhülislâm, Kazaskerler ve önde gelen ulemadan Münib Efendi ile Kabakçı Mustafa başta olmak üzere İstanbul'da kalan eskileri de dahil olmak üzere bütün ocak yöneticilerinin iştirakiyle yapılan bir toplantı neticesinde, kendilerinden bu isyan sebebiyle hesap sorulmayacağına dair bir *Hüccet-i şer'iyye* tanzim edilmiş ve karşılığında, bundan böyle devlet işlerine karışmamaları ve verilen emirlere riayet etmeleri taahhüd altına alınmıştır (31 Mayıs 1807).

Kabakçı isyanı ile başlayan yeni devir, tanzim edilen bu hüccete rağmen, yeniçerilerin devlet işlerine karışmaları ve her türlü aşırılıkları içinde geçen genel bir kargaşa dönemi olmuş ve III. Selim'i tekrar tahta geçirmek ve Nizâm-ı cedîd'i ihya etmek üzere bir karşı darbe teşebbüsünde bulunan Alemdâr Mustafa Paşa'nın müdahalesi ve II. Mahmud'un tahta çıkartılmasıyla sona ermiştir.

² Zinkeisen, aynı yer.

Hüccet-i şer'iyye metni, Mustafa Necib, Kethüdazade Said, Âsım, Câbî ve nihayet Cevdet Tarihi gibi devrin hadiselerini zabt eden kaynaklarda, imza mahalleri noksan olarak veya tamamen mevcut olmamak kaydıyla ve bazı ifadelerde göze çarpan farklılıklarla yer almasına rağmen, arşivdeki nüshası bulunarak yayımlanmamıştır. Bu küçük çalışma böyle bir eksikliği gidermeyi amaçlamaktadır.

Genelde bu tür hadiselerde, dolayısıyla padişahların hal ve iclaslarıyla neticelenen yeniçeri ayaklanmalarında, bu gibi olaylara yol açanların açıkça suçlanmaları ve cezalandırılmaları mümkün olmamakla ve bilakis böylelerinin taltif ve iktidarı ele geçirmeleri veya iktidar ortağı olmaları söz konusu olmakla beraber, kısa bir zaman içinde bu gibilerin tasfiye ve izalesi yoluna daima gidilmiştir. Cevdet Paşa'nın ifadesiyle, *ileride duçâr-ı mu'aheze olmak endişesi bi'l-cümle zorbaların câ-gîr-i zamîrleri*³ olduğundan, kendilerine herhangi bir suç ve sorumluluk isnad edilmemek üzere böyle bir belge tanzim edilmiş olmasını olağan karşılamakla beraber, bunun ilk defa olmak üzere kağıda dökülmüş ve bir *hüccet* şeklinde tanzim edilmiş ve taraflar arasında mübadele edilen bir tür *avfnâme* (Amnestie)⁴ olarak hazırlanması yeni bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Münib Efendi'nin elinden çıkmış olarak iki nüsha halinde kaleme alınan bu belgenin, bir nüshası Bâbîâlî'de ve diğeri Yeniçeri Ocağı'nda kalmak üzere taraflar arasında merasimle mübadele edilmesi ise, buna emsali olmayan bir olay özelliği katmaktadır ve böyle telakki edilmiş olmasından ötürü de devrin kaynaklarında *hüccetü'l-acûbetü'l-menkibe*,⁵ *vakî'a-yı garîbe ve hâdise-i acîbede...tahrîr olunan hüccet*,⁶ *hüccet-i garîbe*⁷ sıfatlarıyla anılarak yadırganmış ve devletin

³ *Cevdet Tarihi*, İstanbul 1309, VIII, 182.

⁴ Ottokar Freiherrn von Schlachta-Wssehrd, *Die Revolutionen in Constantinopel in den Jahren 1807 und 1808*, Wien 1882, s. 121.

⁵ Bkz. Mustafa Necib, *Tarih*, İstanbul 1280, s. 55.

⁶ Kethüdazade Said, *Tarih*, vr. 89b. (Haz. Ahmed Özcan. Kırıkkale Üni. SBE. Basılmamış yüksek lisans tezi, 1999).

⁷ *Âsım Tarihi*, İstanbul (1867), II, 46.

isyancılarla yaptığı ve teati ettiği bir *mu'âhede* ve bir *mukavele* olarak kabul edilerek uygunsuz görülmüştür.

Hüccet, reisvekili olarak atanmış bulunan Halet Efendi tarafından tertiplenen gösterişli bir merasimle Ağakapusu'na götürülerek ocağa teslim edilmiştir. Halet Efendi'nin Kaymakam Musa Paşa'ya sunulmak üzere bununla ilgili olarak kaleme aldığı mektup *Âsım Târîh*'nde yer almaktadır:

Devletlü efendim,

Çâker-i kemîneleri Bâb-ı âlî'den kemer-raht ve kesmelü esbe süvâr ve teşrîfâtî efendi ve muhzır ağa ve yazıcı ile ma'ân kullarının peşinde ve ilerüde karakulak ağa giderek, sened-i şerîf ibtidâ teşrîfâtî efendinin âgûşuna verilüp ulemâ-yı kirâm tarafından ta'yîn olunan faziletlü Münib Efendi'nin Bâb-ı âlî'ye karîb hâneleri hizâsına varıldıkda, efendi-i müşârünileyh destâr-ı âdî ve ferâce ve saçaklu ile süvâr olup, devletlü semâhatlü şeyhül-islâm efendimizin tayîn buyurdıkları Süleymâniyye vâ'izi efendi ve müşârünileyhin telhîsîleri efendi ve askerî ve İstanbul vekâyi' kâtibleri ve nakîbü'l-eşrâf başçavuşu ile bir âlây olup, Dökmeciler içine varıldıkda asker kimi müsellaah ve kimi silâhsız kat ender-kat selâma durup, çâkerleri dahi teşrîfâtî yedinde sened-i hümâyûnu ahz ve göğsümden yukarıca iki ellerim üzere alup, yemîn ve yesârda olan asâkire başımla selâm işâret eyledikçe, herbiri kemâl-i ta'zîm ile selâmlıyarak sebîl pîşgâhında muhzır ağa yazıcısı ibtidâ selâmlayup, ba'dehu başyazıcı ve muhzır ağa zokak kapusundan cümle zâbitân selâmlayup, rikâbda yürüyerek havlunun ortasına varıldıkda, atûfetlü sekbânbaşı ağa yer öper gibi sened-i şerîfi selâmlayup ahza tâlib oldukda, derhâl çâkerleri dahi takbîl ve başıma vaz' edüp yedine teslîm, ba'dehu binektaşında atdan tenezzül ve çâkerlerini ta'kiben Münib Efendi vasatda ve sekbânbaşı sağda ve çâkerleri solda binektaşının sağ tarafında ayak üzere durup, karşumuzda dahi turnâcılık ve kapûdânlık ihsân buyurulan ağalar ve sâ'ir zâbitân kat ender-kat saff bağlayup durmuşlar idi. İbtidâ sekbânbaşı ağa mührünü fekk ve "şevketlü Pâdişâhımız efendimizden gelen bâlâsı hatt-ı hümâyûn ile müzeyyen hüccet-i şerîfedir" dedikten sonra, Münib Efendi hücceti savb-ı bülend

ile kırâ'at ve içinde derç olunan âyât-ı kerîme ve ehâdis-i şerîfenin ma'nâ-yı münîfelerini va'zına tefsîr iderek, temâm-ı kulûb-ı hüzzâra rikkat îrâs ittirderek tekmi'l ve birer birer zîrde imzâları dahi kırâ'at ve ba'dehu çâkerlerine virüp, "re'is efendi dahi hatt-ı şerîfi kırâ'ate me'mûrdur" dedikde, cümle can kulağıyla istimâ'ına izhâr-ı hâhiş iderek nigerân olmalarıyla, çâkerleri hatt-ı hümâyûnu âvâz-ı bülend ile kırâ'at eylediğimde, hüzzârın cümlesine bükâ-yı azîm âriz olmuşdur. Temâm oldukda Süleymâniyye vâ'izi dahi du'âya şurû' ve muhtasar ve mü'essir du'â idüp ve tekmi'l oldukda çâkerleri hemân sened-i şerîfi sağ elime alup, âvâz-ı bülend ile, "işte ağalar, yoldaşlar, bu töhmetdir havfiyla sened istediğiniz mâddeyi şevketlü kerâmetlü pâdişâhımız cümle ulemâ ve ricâl-i devletleri size hidmet saymışdır. Şimdi mutma'in oldunuz mu?" dedikde, "hay hay Allahu ta'âlâ şevketlü pâdişâhımızın kılıcını keskin eylesün" dediklerinde, "işte şimden sonra sizlere lâzım olan zâbitlerinize itâ'at ve kendü umûrunuzdan gayrı umûr-ı devlete müdâhale etmeyüp, dinimizin ve velî-i ni'metimiz olan pâdişâhımızın düşmenlerinden intikâm almak için me'mûr buyurdıkları mahallere cân ü baş ile çalışmaktır. İmtisâl eder misiniz?" dediğimde, cümlesi bir uğurdan "cânımız ve başımız fe-dâdır" deyu ağlayarak du'â ittiler ve anlar dahi senedi teslîm edüp, derhâl hil'atlar ilbâs olunup, sergerdelerinin cümlesi Münib Efendi'nin ve sekbânbaşı ve çâkerlerinin eteklerimizi öpüp, bilâ tevakkuf kapudan çıkup gittiler...⁸

Agrebü'l-garâ'ib: Vech-i meşrûh üzere işbu dâd ü sited-i sened mâddesiçün bu resme kılıç ve sancak ve sûrre âlâyı gibi âlây tertîbine ne hâcet idi ve ol gün bir mertebe temâşâcının izdihâmı var idi ki zikr olunan âlâyların birinde vuku'u mesbûk değil idi, kaydı yine Âsım Efendi'nin ve, bu makule fetretlerin nefîcesinde mazâ-mâ-mazâ mu'âmelesiyle te'mînât verilmek âdet olmuş ise de böyle âlây tertîb olunarak zorbalı ile mu'âhede senedleri mübâdele olunmak emsâlsiz bir bid'at olduğundan ol asrın ukalâsı bunu takbîh eylemişler idi, kaydı ise olayı bir rezâlet olarak niteleyen Cevdet Paşa'nın değerlendirmesidir.⁹

⁸ Âsım, II, 50-51.

⁹ Cevdet, VIII, 183.

İsyanın şehir ahalisi tarafından korku ve endişe ile karşılanmış olmasına rağmen, bu tür ayaklanmalarda gözlenen aşırılıklar, ırza tasallut, mal ve mülke saldırı ve yağmalamadan özellikle kaçınılmasına dair daha isyanın başında ilke olarak bir karara varılmış olması¹⁰ ve buna sıkıca riayet edilmesi sessiz kitleleri temin etmiştir. İsyanı bu tutum dahilinde değerlendirenlerin ve olup bitenlere bu açıdan bakanların, *bunlar âdem değil belki melek yâhûd teyîd-i dîn ü devlet için min tarafî'l-llah mürsel bir kavm-i mübârekdir* diyerek, isyancılara alkış tutmakta ve methiyeler düzmekte olmaları¹¹ ve *Elhamdü'lillahi te'âlâ Râşid merhûmun târîhiden berü Subhî'ye gelince böyle bir zararsız vak'anın vukû'u olmadığı tevârih mütâla'a edenlere mâlûmdur*¹² gibi kayıtlar ise, son dönemlerin bütün felaketlerine rağmen, devletin yenilenme ve yeniden yapılanmasındaki hayatî zaruretin genel efkar tarafından kavranmamış olmasını ve dolayısıyla halkın bilinçsizliğini açığa vurması itibarıyla fevkalade çarpıcıdır.

Hücceti değerlendiren Niyazi Berkes, bunu, Osmanlı eğemenliğinin mutlak gücünü paylaşma eğiliminde olan sınıfların, bir sözleşmeyle bu gücün sınırlandırılmasını amaçlayan teşebbüslerin ilki olarak kabul eder.¹³ Dört madde halinde hücceti tahlil etmeye çalışan Berkes, yapılan yenilenmelerin *bid'at* olarak kabul edilmesinden ve icraatta *bilinenin uygulanması ve istenmeyen önlenmesi* kuralına uyulması gerektiğine değinilmekte olmasından ötürü, bunu hükümdarın gücünün şeriata dayandırma çabası olarak görmekte (madde, 3) ve devamla, *Ordu subay ve erleri devlet işlerine karışmayacaklardır. Sadece görevlendirildikleri işleri sadakatle yapacaklarına söz verirler. Fakat eğer aykırı işler işlenirse padişah, vezirler ve ağalar tarafından ocak erlerine ve subaylarına karşı*

¹⁰ *Lâkin Meydân-ı lahm'de günde altı yedi def'a, bir kimesne bir kimesnenin malına ve ırzına ve habbesine ziyânı olur ise, bilâ-su'âl ve lâ-cevâbin pâreleriz*, kaydı için bkz. *Câbî Tarihi*, vr. 112b. (Haz. Mehmet Ali Beyhan, İÜSBE, TTK tarafından basılmakta olan doktora tezi, İstanbul 1992). Ayrıca, W. Zinkeisen, *aynı eser*, VII, 464.

¹¹ Kethüdazade Said, *aynı eser*, vr. 92b.

¹² Bkz. "Kabakçı Mustafa Ayaklanmasına Dair Bir Tarihçe", yay. F. Ç. Derin, *Tarih Dergisi*, 27, İstanbul 1973, s.110.

¹³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 128.

suçlamaya ve cezalandırmaya girişilmeyeceğine başta padişah, sonra devlet bakanları ve komutanlar söz verirler (madde 4), değerlendirmesinde bulunmaktadır.¹⁴ Hücce'te gerçekten ulemanın *bid'at* ve *hilâf-ı şer' ü kânûn* olarak nitelenen, devletin yenilenmesi ve yeniden yapılanmasını amaçlayan Nizâm-ı cedîd devrinde gözlenen türden yeniliklere karşı sessiz kalmamaları gerektiği (*ulemâ-yı ilâm dahi vâcibe-i zimmet-i diyânet-ittisâmları olan emr-i ma'rûf ve nehy-i münkere kıyâm ve ricâl-i devletden hilâf-ı şer' ü kânûn ba'zı hareketleri rûnümûn oldukda kelime-i hakkı tekellümde sa'y u ihtimâm itmeleri*), isyancıların bir talebi olarak vurgulanmaktadır. Ulemanın bu şekilde vazifelendirilmeleri, askerlerin bir isteği olarak takdim edilmekle beraber, bu hususun, gelişmeleri destekleyen ve yönlendiren ulemanın ve özellikle bu hücceti kaleme alan ve içine sokuşturduğu *âyet-i kerîme*'yi de yanlış yazarak¹⁵ ilmini ifşa eden Münib Efendi'nin marifeti olduğu açıkça görülmektedir. Zamanının pekçok benzerleri yanında devrin kaypaklık ve ilkesizlik abidesi olarak sivrilen Münib Efendi'nin ise daha önceleri Nizâm-ı cedîd'i destekler bir tavır içinde olduğu ve hatta Nizâm-ı cedîd taburlarında *trampet* çalınmasının şer'ân câiz olduğuna dair bir risale kaleme aldığı bilinmektedir.¹⁶ Dolayısıyla bu maddede ifade edilen hususun askerlerin adı ileriye sürülmüş olarak bizzat ulemanın kendi ihtirasını dile getirdiğine şüphe yoktur.

Hücce't metninin *anlaşılması güç çok ağıdalı bir osmanlıca* ile kaleme alındığına işaret eden Berkes'in,¹⁷ belki muhtemelen bu yüzden metnin muhtevasına dair zikredilen 4. maddede yapmış olduğu yorumunu isabetli bulmamaktayız. Hücce't, yukarıda değindiğimiz gibi isyancılara, yaptıkları eylemden ötürü genel bir af getirmekte ve bunların bundan böyle devlet işlerine müdahale etmeyeceklerini taahhüd altına almaktadır. Dolayısıyla, *görevlerini sadakatla yapacakları ve eğer aykırı işler işlerlerse suçlamaya ve cezalandırmaya girişilmeyeceği* şeklinde bir yorum, hüccetin içeriği

¹⁴ Berkes, *aynı eser*, s. 128-129.

¹⁵ Bkz. Hücce't metni.

¹⁶ *Cevdet Tarihi*, VIII, 159.

¹⁷ Berkes, *aynı eser*, s.128.

kadar tanzim edilmesindeki amacına da aykırıdır. Bu husus, padişahın hattında (...*Madamki işbu sened-i mu'teberede olan şerâ'ite yeniçeri kullarım tarafından ri'âyet ile muktezâ-yı ta'ahhüdleri üzre bundan sonra cüz'î ve küllî umûr-ı saltanat-ı seniyyeme müdâhale itmeyüp, ecdâd-ı izâmım zemânlarında olduğu gibi her bir husûsda emr ü fermân-ı şâhâneme inkıyâd ve zâbitlerine her hâlde itâ'at ideler, ben dahi âlemleri yokdan var iden Allahu azîmü's-şânın ism-i pâkini ve iki cihân sürûru peygamberimiz hazret-i Muhammedü'l-Mustafa aleyhi efdalü's-salât ü ezkâhâ efendimizin rûh-ı tâbnâklarını yâd ile ta'ahhüd iderim ki, bu husûs için gerek taraf-ı hilâfet-penâhımdan ve gerek vüzerâ-yı izâm ve vükelâ-yı fihâm ve zâbitân-ı devlet-i ebed-kıyâm taraflarından ferd-i âferîde hiç bir vakitde mü'âheze ve mes'ûl olmıya*) açık bir şekilde vurgulandığı gibi, Halet Efendi'nin yukarıda iktibas ettiğimiz ifadelerinden de (...*çâkerleri hemân sened-i şerîfi sağ elime alup, âvâz-ı bülend ile, "işte ağalar, yoldaşlar, bu töhmetdir havffıyla sened istediğiniz mâddeyi şevketlü kerâmetlü pâdişâhımız cümle ulemâ ve ricâl-i devletleri size hizmet saymıştır. Şimdi mutma'in oldunuz mu?" dedikde...*) yeterince aydınlığa kavuşmaktadır. Dolayısıyla isyancılar ileride kendilerinden hesap sorulmasından endişe etmektedir. Neticede kendilerine bu hususta teminat verilmiş ve karşılığında onlardan bundan böyle devlet işlerine karışmamalarına dair bir söz alınmıştır.¹⁸

İsyanın, adamları vasıtasıyla IV. Mustafa'nın ve kaymakam Musa Paşa ve şeyhülislam Ataullah Efendi ile sair önde gelen ulemanın desteği ile gerçekleştiği göz önüne alındığında, isyancılara kimin ve neden hesap soracağı ve kendilerini böyle bir endişeye neyin sevk ettiği sorusuna bir cevap bulunması gerekmekte olduğu da açıktır. III. Selim'in saltanatına ve Nizâm-ı cedîd devrine son vererek, kendilerine saltanat ve iktidar kapılarını açan böyle bir ayaklanmanın mes'ullerinin, işbirliği içinde oldukları eylemcilerden hesap sorabileceklerini düşünmenin ise, isyan akabindeki günlerin içinde bulunulan şartları dahilinde bir mantığı yoktur. O zaman böyle bir

¹⁸ Bu anlamda, *Devlet-i alıyye'den bize bir ziyân ermiyeceğine ve bizler dahî aslâ Devlet-i alıyye'nin bir umûruna karışmayız..*, beyanı için bkz. "Yaylı İmâmı Risâlesi", yay. F. Ç. Derin, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3, İstanbul 1973, s. 232.

tehlikenin başka bir yerde aranması icab edecektir: Ordunun sadriazam İbrahim Hilmi Paşa idaresinde bütün mevcuduyla sefere çıktığı düşünülürken, ayaklanmanın ve III. Selim'in tahttan indirilmesinin özellikle Boğaz yamaları ve bunlara iltihak eden İstanbul'da kalan az sayıdaki yeniçeriler tarafından gerçekleştirilmiş *ikinci elden bir darbe* olduğu ortaya çıkar. İsyancıların endişeleri ve kendilerinden hesap sorulabileceğine dair duydukları korkunun merkezi ise bizzat ordunun kendisidir ve hüccetle isyancılara verilen teminat, ancak ordunun nasıl bir tutum içinde olacağına karşı duyulan kaygular dikkate alındığında bir anlam ifade etmektedir. Bununla beraber, isyan ve saltanat tebeddülü duyulduğunda, orduda da karışıklıkların çıktığı ve başta sadriazam İbrahim Hilmi Paşa olmak üzere önde gelen nizâm-ı cedîdcilerden Refik, Tahsin, Ramiz, Galip ve Behiç gibi III. Selim'e sadık ricalin vazifelerinden uzaklaştırıldığı; İstanbul'da kalan yeniçerilerin yamaklarla işbirliği yaparak böyle bir harekete tevessül ettiklerini açıkça tenkid eden, bununla beraber reform taraftarlığı açısından pek de güvenilir bir şahıs olmadığı bilinen Yeniçeri Ağası Pehlivan Hüseyin Ağa'nın öldürüldüğü ve dolayısıyla orduda büyük bir karışıklık yaşandığı bilinmektedir. Bu gelişmeler karşısında, isyancıların endişe kaynağı olan ordunun da kısa bir zaman içinde ve bu anlamda kendileri için bir tehlike kaynağı olmaktan çıktığını söyleyebiliriz. Bu hesabın ise, ilk hamlede Kabakçı Mustafa'yı ve çevresindeki isyana katılan pekçok yamağı öldürten ve IV. Mustafa'yı da tahttan indiren Alemdar Mustafa Paşa tarafından kanlı bir şekilde sorulduğu, isyancıların korktuklarının başlarına geldiği ve böylece hüccetle verilen teminatın hiçbir işe yaramadığı kısa zamanda görülecektir.

Hüccet

Sebeb-i¹⁹ tahrîr-i kitâb-ı²⁰ şerî'at-nisâb ve bâ'is-i²¹ tastîr-i hüccet-i²² hakikat²³-intisâb²⁴ oldur ki, devlet-i aliyye damet fi'l-himâyeti'r-râb-bâniyyede havâss-ı²⁵ enderûn-ı hümâyûn ve ricâl-i devlet-i²⁶ ebed-makrûndan²⁷ ba'zı dûr-endîş olmayan kimesneler bundan akdem me'mûr oldukları hidemât-ı devlet-i aliyyede nizâm²⁸-ı cedîd ta'biriyle misli nâ-mesbûk bir bid'at-ı azîme ve irâd-ı cedîd nâmiyla mezâlim-i kesîre ihdâs ve neticesi²⁹ ancak kendi celb-i menâfi' ve icrâ-yı sefâhatlerine³⁰ inbi'âs³¹ ile³² herbiri ebniyye ve elbise ve kâffe-i umûrlarını kefereye taklîdden başka devlet-i aliyyeyi dahi düvel-i nasâra kavâ'idine ircâ' ve ol vechle âmme-i müslimîni tekdîr ve devlet-i aliyyenin ez-kadîm envâ'-ı fütûhât-ı aliyye³³ ve esnâf-ı hidemât-ı celîle ile makbûl ü mu'teberi olan bi'l-cümle ocaklarını tenfir ve hüdâvendigâr-ı sâbık Sultân Selim Hân hazretlerini dahi³⁴ ba'zı mehâsin-i müzevvere beyânıyla iğfâl ve mecmû'u ağrâz-ı nefsâniyyelerinden ibâret olan tedâbîr-i muzehrefelerini sâha-i husûle³⁵ îsâl itmişler³⁶ olmalarıyla, devlet-i aliyyenin ez-kadîm

¹⁹ Âsım, II, 47, *bâ'is*

²⁰ Kethüda Said, vr. 90a, (-)

²¹ Kethüda Said, vr. 90a, (-); Âsım, aynı yer, *sebeb*

²² Kethüda Said, vr. 90a, (-); Âsım, aynı yer, *muhabbet ve*; Cevdet, VIII, 354, (-)

²³ Câbî, vr. 121b, (-).

²⁴ Kethüda Said, vr. 90a, (-)

²⁵ Câbî, aynı yer, *hüddâm*

²⁶ Mustafa Necib, s. 55, (-)

²⁷ Câbî, aynı yer, *ebed-makrûn ve*

²⁸ Câbî, aynı yer, *ihdâs*

²⁹ Mustafa Necib, aynı yer, *neticesin*

³⁰ Âsım, aynı yer, *nefsâniyyetlerine*

³¹ Mustafa Necib, aynı yer, *ib'âs*

³² Âsım, aynı yer, (-)

³³ Âsım, aynı yer, (-)

³⁴ Âsım, aynı yer, (-); Cevdet, aynı yer, (-)

³⁵ Câbî, aynı yer, *husûsa*

gayretkeşleri olan ocağ-ı âmire ağaları ve neferâtı mücerred islâh-ı âlem niyyet-i hâlisasıyla kıyâm ve bi'l-cümle ulemâ-yı i'lâm ve ricâl-i devlet-i aliyyeden sâ'ir erkân-ı sadâkat³⁷-irtisâm³⁸ ittifâk ve iltiyâm ve mûcib-i şer' ü kanûn üzre hüdâvendigâr-ı sâbık müşârünileyh hazretlerinden kat'-ı rişte-i teba'iyet³⁹ ve hâlâ erîke-pirâ-yı taht-ı iclâl⁴⁰ ve revnak-efzâ-yı şevket ü ikbâl olan şevketlü mehâbetlü kudretlü azametlü pâdişâhımız efendimiz sultân Mustafa hân ibnû's-sultân Abdülhamid hân hazretlerine *İnne'llezîne yubâyî'üneke innemâ yubâyî'une'llahe yedu'llahi fevka eydihim*⁴¹ vech-i mesnûnu⁴² ve tarîka-i hakkâniyyet-nûmûnu⁴³ üzere medd-i eyâdî⁴⁴-i bey'at⁴⁵ olunup, *Ve izâ erednâ [en] nuhlike karyeten emernâ mutrefihâ fe-feseku fihâ fe-hakka aleyhâ'l-kavlu fedemmernâhâ*⁴⁷ *tedmîrâ*⁴⁸ nass-ı kerâmet-fassnın esrâr-ı hidâyet⁴⁹-muhtassî⁵⁰ sâha-i zîb-i zuhûr ve mârrü'z-zikr havene-i dîn ü devlet dünyâda mahzûl ü makhûr ve bakiyye-i

³⁶ Âsım, aynı yer, *eylemiş*, Cevdet, VIII, 355, *eylemiş*

³⁷ Âsım, aynı yer, (-)

³⁸ Âsım ve Cevdet, aynı yerler, *itsâm*

³⁹ Câbî, aynı yer, *bey'at*

⁴⁰ Âsım ve Cevdet, aynı yerler, *taht ü iclâl*. Câbi, aynı yer, *baht-ı iclâl*

⁴¹ Şüphesiz sana baş eğerek ellerini verenler, Allah'a baş eğip el vermiş sayılırlar, Allah'ın eli onların ellerinin üstündedir. *Fetih Suresi / 10*.

⁴² Kethüda Said, Âsım ve Cevdet, aynı yerler, *mesnûn*

⁴³ Câbî, vr. 122a, *hakkanîyyete kavli*

⁴⁴ Câbî, vr. 122a, *Hudây-ı Bârî*

⁴⁵ Âsım, aynı yer, *teba'iyet*

⁴⁶ Kethüda Said, vr. 90b; Mustafa Necîb, s. 56; Âsım, II, 47; Câbî, vr. 122a; Cevdet, VIII, 285'de düzeltilmiş olarak *erednâ en-nuhlike*

⁴⁷ Metinde ve Câbî'de (vr. 122a) *demmernahüm* şeklindedir. Kethüda Said, vr. 90b; Mustafa Necîb, s. 56; Âsım, II, 47; Cevdet, VIII, 285'de düzeltilmiş olarak *fedemmernâhâ*

⁴⁸ Bir şehri yok etmek istediğimiz zaman varlıklarına emir veririz, ama onlar yoldan çıkarlar. Artık o şehir yok olmayı hakeder. Biz de onu yerle bir ederiz. *İsrâ suresi, /16*.

⁴⁹ Âsım ve Cevdet, aynı yerler, *hikmet*

⁵⁰ Câbî, vr. 122a, *meclis*

ukûbetleri vâbeste-i yevmü'n-nüşûr⁵¹ olup, bi-hamdillahi⁵² ta'âlâ devlet-i aliyye bir müddetten berü dûr olduğu hüsn-ı nizâma mevsûl ve ocağ-ı âmirenin bu hareketleri taksîr⁵³ ve töhmete gayr-ı mahmûl ve gerek nezd-i şâhânedede ve gerek âmme-i⁵⁴ ehl-i islâm indlerinde her vechle mu'teber ü makbûl olmuştur. Ancak bundan böyle ocağ-ı âmirenin alâ vechül-iltizâm iltimâs eyledikleri mâdde ki *El-fukahâü ümenâü'r-rüsûl*⁵⁵ hadîs-i belâgat-tahdîsi⁵⁶ üzre ulemâ-yı i'lâm⁵⁷ dahi vâcibe-i zimmet-i diyânet-ittisâmları⁵⁸ olan emr-i ma'rûf ve nehy-i münkere⁵⁹ kıyâm ve ricâl-i devletden⁶⁰ hilâf-ı şer' ü kânûn ba'zı hareketleri rûnümûn oldukda kelime-i hakkı tekellümde sa'y u ihtimâm itmeleri⁶¹ istid'âsını bast ü itmâm eylediklerinden sonra kendülerin⁶² dahi zâbitân ve neferâtı öteden berü uhde-i sadâkatlarına ihâle olunan umûr-ı lâzîmelerinden mâ'adâ umûr-ı devlet-i aliyyeye müdâhale etmeyüp, herbirisi⁶³ öteden berü şerî'at-ı zâhire⁶⁴ ve kâ'ide-i ocağ-ı âmire üzre me'mûr oldukları hidemât-ı sâdikânelerinde kıyâm ve tahsîl-i rızâ-yı bârî ve tekâmîl-i irtizâ-yı⁶⁵ şehryârî eylemek, mesâlih-i⁶⁶ sâlihalarında⁶⁷

⁵¹ Âsım ve Cevdet, aynı yerler, *yevm-i nüşûr*

⁵² Âsım, aynı yer, *hamdihu*

⁵³ Mustafa Necib, aynı yer, *tekâsîr*. Câbî, vr. 122a, *ta'bîr*

⁵⁴ Kethüda Said, vr. 90b, (-), *sâ'ir*

⁵⁵ Fakihler peygamberlerin güvendikleri kimselerdir.

⁵⁶ Câbî, vr. 122a, *muhdesi*

⁵⁷ Câbî, aynı yer, *allâm*

⁵⁸ Âsım, II, 48; Cevdet; Mustafa Necib, aynı yerler, *irtisâm*. Câbî, vr. 122a, *diyânetü's-selâmları*

⁵⁹ Mustafa Necib, aynı yer, *mine'l-münker*

⁶⁰ Mustafa Necib, aynı eser, s. 57, *nizâm-ı devletten birinin*

⁶¹ Âsım ve Cevdet, aynı yerler, *eylemeleri*

⁶² Âsım ve Cevdet, aynı yerler, *kendülerinin*

⁶³ Mustafa Necib, aynı yer, *herbirisi* (-)

⁶⁴ Âsım ve Mustafa Necib, aynı yerler, *tâhire*. Câbî, vr. 122a, *şerî'ata ve emre*

⁶⁵ Câbî, vr. 122b, *irtika*

⁶⁶ Âsım, aynı yer, *mesâlihinde*

⁶⁷ Âsım, aynı yer, [-]

sa'y u ihtimâm edeceklerine⁶⁸ ta'ahhüd ve iltizâm ve bu güftâr ü refâtârlarında sıdk-ı istikâmetleri bedîdâr olup, hilâfına vaz' ü hareket zuhûr itmedikce⁶⁹ gerek⁷⁰ taraf-ı bâhirü's-şeref-i mülûkâneden ve gerek vüzerâ-yı i'zâm ve vükelâ-yı kirâm ve zâbitân-ı zevî'l-ihtirâm taraflarından husûs-ı merkûmda gerek zâbitân ve gerek âhâd ü efrâdlarından⁷¹ bir ferde mîkdâr-ı zerre hitâb ve itâb ü serzeniş ve ukâb teveccüh itmeyeceğine evvelen şehriyâr-ı adâlet-şî'âr şevketlü mehâbetlü kudretlü azametlü pâdişâhımız efendimiz sultân Mustafa hân halledellahu hilâfetihu ilâ yevmi'l-mizân hazretleri ve sâniyen vükelâ-yı devlet ve zâbitân-ı sadâkat-menzilet taraflarından dahi ahdullah ve ahd-ı resûlullahî yâd ü tekrâr ve bu ahd-ı istikâmet-i akd üzre sâbit ü pâyidâr olunacağı⁷² an-samîmü'l-bâl kat'ıyyü'l-âsâr olduğu sâbit ü üstüvâr ve bâlâsı mübârek hatt-ı hümâyûn-ı kerâmet-nisâr ile ziynet-medâr⁷³ ve zeyli şeyhü'l-islâm-ı sellemehü's-selâm semâhatlü faziletlü esseyyîd Mehmed⁷⁴ Ataullah efendi hazretleri ve kâ'immekâm-i âlî-mekâm sa'âdetlü atûfetlü esseyyîd Musa Paşa hazretleri ve hâzır-ı bi'l-meclis kibâr-ı ulemâ-yı i'lâm⁷⁵ hazerâtının imzâ ve hatemleriyle revnak-medâr⁷⁶ ve bilâ nizâ' ve lâ cedel⁷⁷ ebedü'l-âbâd⁷⁸ düstürü'l-amel kılınup, mehâkim-i şer'iyede tescîl ve başmuhâsebe ve divân-ı hümâyûn kalemlerine kayd ü tekmîl ve ocağ-ı âmire tarafına sened-i şer'i olmak üzre işbu vesika teslîm ve itâ⁷⁹ ve ol vechle hitâm-ı

⁶⁸ Âsım, aynı yer, *edeceklerini*

⁶⁹ Âsım ve Cevdet, aynı yerler, *eylemedikce*

⁷⁰ Mustafa Necib ve Cevdet, aynı yerler, (-)

⁷¹ Âsım, aynı yer, *efrâddan*; Cevdet, VIII, 356, *efrâdından*

⁷² Âsım ve Cevdet, aynı yerler, *olacağına*

⁷³ Cevdet, aynı yer, *revnakdâr*

⁷⁴ Âsım ve Cevdet, aynı yerler, (-)

⁷⁵ Câbî, vr. 122b, *allâm*

⁷⁶ Âsım ve Cevdet, aynı yerler, *revnakdâr*. Câbî, vr. 122b, *devlet-karâr*

⁷⁷ Âsım, Mustafa Necib ve Câbî, aynı yerler, lâ cidâl; Cevdet, aynı yer, *bilâ cidâl*

⁷⁸ Cevdet, aynı yer, *ebediyyü'l-âbâd*

⁷⁹ Câbî, vr. 122b, (-)

maslahat tetmîm ü ifâ olundu. Tahriren fî el-yevmi's-sâlis ve'l-işrîn min şehri rebîü'levvel li-senetin isnâ⁸⁰ ve işrîn ve mieteyn ve elf.⁸¹

El-abdü'd-dâî Murâdzâde esseyyîd Mehmed Murâd el-kādî-i be-dârü's-saltanatü's-seniyye hâlâ.

El-abdü'd-dâî esseyyîd Mehmed Münîb el-kādî-i be-dârü's-saltanatü's-seniyye sâbıkâ

El-abdü'd-dâî Âşir efendizâde Mehmed Hafîd el-kādîasker-i Anadolu

El-abdü'd-dâî Dürrîzâde esseyyîd Abdullah Hüsni el-nakîb-i ulemâü'l-eşrâf

El-abdü'd-dâî Ahmed Muhtâr el-kādîasker-i Rumeli

El-muhlis Musa kâ'immekâm-i rikâb-ı hümâyûn

Ed-dâî esseyyîd Mehmed Ataullah afâ anhü

Ocağ-ı âmire tarafından cânib-i devlet-i aliyeye verilen senedi hatm ü imzâ iden agavâtın imzâlarının suretidir.

Bende Hasan, Sertûrnâyî-i Ocak-ı âlî

Bende Hüseyin, Sertûrnâyî-i Ocak-ı âlî

Bende Mustafa, Sertûrnâyî-i Ocak-ı âlî

Bende seyyid Ali, Sertûrnâyî-i Ocak-ı âlî

Bende Süleymân, Serçavuş-ı esbak-ı Dergâh-ı âlî

Bende elhâc Mehmed, Sersekbânân-ı Dergâh-ı âlî

Bende Osmân, Sersekbânân-ı Dergâh-ı âlî

Bende Hasan, Sersekbânân-ı esbak-ı Dergâh-ı âlî

Bende Mehmed, Sersekbânân-ı esbak-ı Dergâh-ı âlî

Bende Mehmed Ârif, Sersekbânân-ı Dergâh-ı âlî

⁸⁰ Âsım, Mustafa Necib ve Cevdet, aynı yerler, *isnîn*

⁸¹ 23 RA. 1222 / 31 Mayıs 1807 Pazar.

Bende elhâc Hüseyin, Mütevelli, 25
Bende Mahmud, Mütevelli, 79
Bende elhâc Mehmed, Mütevelli, 17
Bende elhâc Süleymân, Mütevelli, 25
Bende elhâc Mustafa, Mütevelli, 25
Bende Sâlih, Mütevelli, 73
Bende elhâc Mehmed, Mütevelli, 71
Bende elhâc Emîn, Mütevelli, 64
Bende Halîl, Mütevelli, 1
Bende elhâc Mehmed, Sertûrnâyî-i Ocak-ı âlî

Bende Mustafa, Serçavuş-ı Ocak
Bende Osmân, Mütevelli, 60
Bende Mehmed Sertûrnâyî-i Ocak
Bende Abdî, Serkâtib-i Ocak
Bende İbrâhim, Mütevelili, 96
Bende seyyîd İbrâhim, Mütevelli, 32
Bende Hasan, Mütevelli, 22
Bende Ahmed, Mütevelli, 100
Bende İsmâil, Mütevelli 6
Bende Mustafa, Mütevelli, 75

Bende Osmân, Kal'a-i Büyük Limân, 25
Bende Osmân, Sergerde, 64
Bende ? İbrâhim Haseki, 64
Bende Süleymân, Kapûdân
Bende Ali, Dizdâr-ı Kılburun

Bende Mehmed, Mütevellî, 50

Bende Mustafa, Ağa-yı Boğaz-ı Bahr-ı siyâh

İşbu hüccet-i şer'iyye bâlâsına şeref-rîz-i sahîfe-i sudûr olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn-ı mülûkânenin sûretidir.

İşbu hüccet-i şer'iyyede derc ü tastîr olunan kâffe-i şerâ'it-i mu'tebere harf be-harf⁸² manzûr ve ma'lûm-ı şâhânem ve zeylini hatm ü imzâ iden şeyhü'l-islâm-ı sellemehü's-selâm ve kâ'immekâm-ı âlî-mekâm ve ulemâ-yı i'lâmım⁸³ hatem ü imzâları makbûl-ı pâdişâhânem olmuştur. Madam ki⁸⁴ işbu sened-i mu'tebere olan şerâ'ite yeniçeri kullarım taraflarından ri'âyet ile muktezâ-yı ta'ahhüdleri üzre bundan sonra cüz'î ve küllî umûr-ı saltanat-ı seniyyeme müdâhale itmeyüp, ecdâd-ı i'zâmım zemânlarında olduğu gibi her bir husûsda emr ü fermân-ı şâhâneme inkiyâd u mutâba'at ve zâbitlerine her hâlde itâ'at ideler, ben dahi âlemleri yokdan var iden Allahu azîmü's-şânın ism-i pâkini ve iki cihân sürûru⁸⁵ peygamberimiz hazret-i Muhammedü'l-Mustafa aleyhi efdalü's-salât⁸⁶ ü ezkâhâ efendimizin rûh-ı tâbnâklarını yâd ile ta'ahhüd iderim ki, bu husûs için gerek taraf-ı hilâfet-penâhimdan ve gerek vüzerâ-yı i'zâm ve vükelâ-yı fihâm ve zâbitân-ı devlet-i ebed-kıyâmım taraflarından ferd-i âferîde hiç⁸⁷ bir vakitte mü'âheze ve mes'ûl olmıya.

⁸² Câbî, vr. 123a, *taraf be-taraf*

⁸³ Câbî, aynı yer, *allâmım*

⁸⁴ Câbî, aynı yer, (-)

⁸⁵ Câbî, vr. 123b, *serveri*

⁸⁶ Câbî, aynı yer, *salavât*

⁸⁷ Câbî, aynı yer, (-)

“THE HUC CET-I ŞER‘İ WHICH WAS PREPARED AFTER THE KABAKÇI REWOLT”

Abstract

In this study Hüc cet-i Şer‘iyye organized right after the success of the riots ending the period of Selim III and Nizam-i Cedid, is being published depending on the most original version in archives. Hüc cet-i Şer‘iyye is more like a general amnesty for those who took place in the riots.

Keywords

Selim III, Mustafa IV, Kabakci Mustafa, Munib Efendi, Hüc cet-i Şer‘iyye

SULTAN II. MAHMUD'UN HASTALIĞI VE ÖLÜMÜ*

*Ali AKYILDIZ***

ÖZET

Sultan II. Mahmud'un hastalığı, ölümünün hemen ardından tartışılmaya başlandı. Padişahın hekimleri Avrupa kamuoyunda birbirlerini suçladılar ve tedavi sürecinde kendilerinin suçsuz olduğunu ispatlamaya çalıştılar. Tartışmada suçlanan taraflardan birisi olan Hekimbaşı Abdülhak Molla'ın görüşleri bugüne kadar bilinmiyordu. Burada tam metnini yayımladığımız Hekimbaşının raporuyla birlikte Padişahın hastalığı ve ölümü ile ilgili tarafların görüşleri eksiksiz olarak ortaya çıktı. Bu makalede, tarafların iddiaları, yerli ve yabancı arşiv malzemesinin ışığında değerlendirilip Padişahın hastalığı ve ölümü üzerindeki spekülasyonlar gerçekçi bir temele oturtulmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler

II. Mahmud'un hastalığı, Abdülhak Molla, Tanzimat, akciğer veremi, delirium tremens, içki, cülûs

II. Mahmud dönemi hakkında bazı tespitler

* Metni baştan sona okuyan ve değerli tavsiyelerde bulunan Prof. Dr. Kemal Beydilli ile Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu'na teşekkür ederim.

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Sultan II. Mahmud'un saltanatı hayli sorunlu ve kanlı bir ortamda başladı. Nitekim III. Selim'in tahttan indirilmesi, IV. Mustafa'nın cülûsu ve Alemdar Mustafa Paşanın İstanbul'a gelerek III. Selim'in öldürüldüğüne şahit olup şehzade Mahmud'u tahta çıkarması, mahallî ileri gelenler olan âyânın İstanbul'a davet edilerek Osmanlı tarihinde ilk defa olmak üzere onlarla Sened-i İttifak¹ denilen anlaşmanın imzalanması, ardından yeniçerilerin isyan çıkararak Alemdar'ı öldürmeleri, kısa bir süre içinde yaşadığı çok kanlı ve yoğun olaylardı. Tahta çıktığı esnada Sırbistan'da Kara Yorgi isyanı hüküm sürdüğü gibi, Rusya ile de savaş hali mevcuttu. Bunların yanında Anadolu ve Rumeli'deki âyânın merkeze karşı olan isyankâr tavırları, Arabistan yarımadasında gittikçe büyüyen bir sorun hâlini alan Vehhabî hareketi, Tepedelenli Ali Paşa olayı, Yunan isyanı, Rusya ile savaş ve Yunanistan'ın bağımsızlığı, Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanı, Rusya ile yapılan Hünkâr İskeleyi Anlaşması ve Fransa'nın Cezayir'i işgali, II. Mahmud döneminin diğer önemli siyasî sorunlarıdır.

II. Mahmud'un yaklaşık 31 yıl süren bu sorunlu saltanatı, günümüze kadar yeterince ele alınmadığı gibi, bu dönemde gerçekleştirilen reformlar da, anlaşılabilir bir biçimde Tanzimat reformlarının gölgesinde kaldı. Oysa, gerçekçi bir değerlendirme yapıldığında, Tanzimat reformlarının, bu dönemdeki radikal dönüşüm yanında hiç mesabesinde olduğu görülür. Zira II. Mahmud, klâsik dönem diye adlandırılan devrin hemen bütün müesseselerini, yönetim zihniyetiyle birlikte tasfiye etti. Bu operasyona girişmeden önce, kendisine muhalefet edebilecek unsurlar olan âyân, ulemâ ve yeniçerileri etkisiz hale getirdi. Önce âyânın siyasî ve askerî gücünü kırdı, ardından 1826'da Yeniçeri Ocağını kaldırdı. Aynı yıl, Evkaf-ı Hümayun Nezaretini kurup, vakıfları yavaş yavaş bu çatı altında merkezîleştirerek muhalefet sacayağının üçüncüsü olan ulemâyı biraz daha devlete bağladı. Reformların önündeki engelleri ortadan kaldırma sürecinin 1830'ların başlarına kadar sürdüğü söylenebilir. II. Mahmud, bundan sonra ciddî bir reform programını uygulamaya

¹ Sened-i İttifak'ın tam metni için bkz. Ali Akyıldız, "Sened-i İttifak'ın İlk Tam Metni", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, İstanbul 1998, s. 209-222.

koydu ve en önemli reformlarını 1830'lu yılların ikinci yarısında gerçekleştirdi.

Bu reformları ismen sıralamak bile yapılanların önemi ve büyüklüğü hakkında bir fikir verir. Yeniçeri ocağının ortadan kaldırılmasından sonra, yerine kurulan Asâkir-i Mansure-i Muhammediyye'nin asker potansiyelini belirlemek için 1831'de ilk nüfus sayımını ve ardından ülkenin vergi imkânlarını tespit etmek üzere de emlak yazımını gerçekleştirdi. Aynı yıl, İstanbul'da çıkan ilk Türkçe gazete olan *Takvim-i Vekayi* yayımlandı. 1834'ten itibaren Avrupa'nın büyük devletlerinin başkentlerinde yeniden daimî elçilikler kurdu. Bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemeye yönelik olarak ve ülke genelinde uygulanmak üzere karantina usûlünü kabul etti. Modern posta sistemi için girişimlerde bulundu ve Üsküdar'dan İzmit'e bir posta yolu yaptırdı. Pasaport usûlünü getirdi. Değişik alanlarda uzman yetiştirmek amacıyla Avrupa'ya öğrenci gönderdi. Tıbbiye ve Harbiye mekteplerini açtı.

Müesseselerde uzmanlaşma gereğinin farkına vararak 1836'da Reisülküttaplığı Hariciye, Sadaret Kethüdalığını Umur-i Mülkiyye ve Çavuşbaşılığı da Divan-ı Deâvi Nezaretlerine dönüştürdü. Bu düzenlemeye uygun olarak hariciye ve dahiliye memurlarını birbirinden ayırdı ve görev alanlarını belirledi. Maliyedeki çoklu hazine sistemine son vererek gelir ve giderleri tek elden yönetmek üzere Maliye Nezaretini kurdu. Ayrıca devlet memurlarına düzenli maaşlar bağlayarak hediye almalarını yasakladı. Memurların korkulu rüyası olan müsâdereyi kaldırdı. Devlet memurlarının bir yıllığına nöbetleşe göreve atanması geleneği olan tevcihat usulünü kaldırarak gerektiğinde tayin ve azil esasını getirdi. Avrupa devletlerinde olduğu gibi, ülkede tarım, ticaret ve sanayi geliştirilmesine yönelik teorik ve pratik çalışmalarda bulunmak üzere Ticaret Nezaretini kurdu. Ayrıca Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbîâlî, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, Meclis-i Umûr-i Nâfia ve Meclis-i Karantina gibi daimî danışma kurulları oluşturarak, kararların daha fazla insanın oyuna başvurularak alınmasına ortam hazırladı. Bütün bu bürokratik değişikliklerden sonra görevlerinin bir kısmı yeni kurumlar tarafından üstlenilen sadaret müessesesinin statüsünü yeniden düzenledi ve

Sadareti Başvekâlete dönüştürdü. Böylece padişahın mutlak vekilliğinden, vekillere başkanlık eden sembolik bir makam konumuna indirdi ve müstakil bir memuriyet olma vasfına son verdi. Başvekillik duruma göre nâzırlardan birisine ilâve memuriyet olarak verilecekti. 1834'te yaptığı bir düzenleme ile dört sınıf mülkî rütbe ve bu rütbelere mahsus nişan, resmî elbise ve kılıçlar ihdas etti. Reform sürecinde eğitimin rolünü iyi kavrayan Padişah, ilk öğretimi mecburî hale getirdiyse de bu konuda fazla başarılı olamadı. Devlete daha bilgili memurlar yetiştirmek amacıyla ilk defa olmak üzere orta dereceli okul seviyesinde eğitim veren Mekteb-i Maarif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye isimli iki okul açtı. Bu okulların işleriyle ilgilenmek üzere Mekâtib-i Rüşdiye Nezaretini kurdu².

II. Mahmud, görüldüğü gibi, klâsik Osmanlı sistemini tamamen dönüştürdü. Tanzimat döneminde yapılanlar ise, onun gerçekleştirdiği reformların ayrıntılarıyla ilgilidir. Dolayısıyla eğer bir Tanzimat döneminden söz edilmesi gerekiyorsa, bunun başlangıcı 3 Kasım 1839 değil, II. Mahmud dönemidir. Çünkü II. Mahmud, sadece yukarıda sıralanan reformları gerçekleştirmekle kalmadı, bu büyük projenin adını dahi "Tanzimat" olarak koydu. Meclis-i Vâlâ'nın kuruluş amacının tespit edildiği belgelerde geçen "*Tanzimat-ı Hayriyye* ve umûr-i câriyye"yi görüşmek, "*Tanzimat-ı Hayriyyenin* müzâkeresine bed ve mübâşeret" etmek, "gerek mesâlih-i câriyye ve gerek *Tanzimat-ı mülkiyyeye* dâir... mevâdd-ı nâzike âzâ-yı mecâlis-i mezkûre [Meclis-i Vâlâ ve Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbîâlî] beyinlerinde bi'l-etraf müzâkere ve müşâvere olunması"³ gibi ifadeler, bu gerçeği hiçbir şüpheye mahal bırakmadan açıkça gözler önüne sermektedir. Yani, Tanzimat'ı görüşmek ve esaslarını tespit etmek amacıyla Meclis-i Vâlâ'yı kuran II. Mahmud, yapacağı reformların adını da *Tanzimat* olarak belirledi. Belgelerde geçen söz konusu ifadeler Gülhane Hatt-ı Hümayununun ilânından yaklaşık bir buçuk sene öncesine aittir. Bu gerçeklerden hareketle, Tanzimat hareketini ve Gülhane Hatt-ı

² Bu reformlar hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Eren Yayinevi, İstanbul 1993.

³ A. Akyıldız, *Aynı eser*, s. 189, 192.

Hümayununu Mustafa Reşid Paşaya mal eden yerleşmiş kalıplar ve kolaycı açıklamalar vakit geçirilmeksizin tashih edilmelidir.

Hastalığı

a. İddialar

II. Mahmud bütün bu reformları gerçekleştirdikten sonra Tanzimat fermanını ilân edemeden hayata veda etti. İşte bu makalede, hekimlerinin ileri sürdükleri iddialar ve yaptıkları açıklamalar karşılaştırılarak II. Mahmud'un hastalığının ayrıntıları, hastalık süreci, ölümü ve ölümünden sonra yeni Padişahın devlet yönetimini ele almasına kadar geçen olaylar incelenecektir. Bu başlık altında ise Padişahın hekimlerinin hastalık hakkındaki düşünce, iddia ve tespitleri ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Padişahın hastalığı, ölümünden itibaren, özellikle onu tedavi eden hekimler arasında büyük bir tartışmaya neden olur. Tartışma, Ed. de Cadalvene ile E. Barrault'un beraberce yazdıkları *Deux Annees de l'Histoire d'Orient 1839-1840* (Doğu'da İki Sene 1839-1840) başlıklı kitapta, II. Mahmud'un hastalığı hakkında bir takım iddialar ileri sürmeleri ve bazı hekimleri suçlamaları üzerine başladı. Kitapta suçlanan hekimlerden J. W. Mac Carthy ile Konstantin Kara Todori bu iddialara cevap vermekte gecikmediler ve konuyla ilgili görüşlerini içeren *Relation Officielle de la Maladie et de la Mort du Sultan Mahmud II* (Sultan II. Mahmud'un Hastalığı ve Ölümü) isimli risaleyi 1841'de Paris'te yayımladılar. Yine Padişahın hekimlerinden olan ve taraflarca fazla eleştirilmeyen Avusturyalı doktor Neuner'in bu konudaki düşünce ve tespitlerini, yine Avusturyalı bir hekim olan K. A. Bernard'ın Neuner'e dayanarak Avusturya hükümetine gönderdiği üç rapordan öğreniyoruz. Tarafların sonuncusu ise, Hekimbaşı Abdülhak Molla'dır. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Hekimbaşının II. Mahmud'un hastalığının seyrine dair *Rûznâme* isimli bir eser yazdığını ve bunun Abdülhak Efendinin vârislerinde olduğunu bildirmektedir. Abdülhak Molla'nın, *Rûznâme*yi, Mac Carthy ile Kara Todori'nin risalesinde ileri

sürülen düşüncelere cevap niteliğinde yazdığı iddia edilir⁴. Ancak bu eser bugüne kadar ortaya çıkarılmadı.

Hastalıkla ilgili tartışma, Ed. de Cadalvene ile E. Barrault'un eseriyle başladığından, öncelikle bu iki yazarın ortaya attığı iddialar ele alınacaktır. İddialarına göre, II. Mahmud hayatının son iki yılına kadar sadece iki kere tıbbî konsültasyona ihtiyaç duyar: bunlardan birisi 1828'de ağır bir nezle geçirmesi ve diğeri de 1837'de *lumbago* (bel ağrısı) hastalığı yüzünden kendisine sülük yapıştırılmasıydı. İddiaya göre Padişah yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra kendisini şaraba verir; zamanla bu bir alışkanlık halini alır ve ölümüne kadar yaklaşık on yıl sürer. Her akşam içen Padişah, ömrünün son yılında güçsüzlük, mide ağrısı, uykusuzluk ve sinirsel yorgunluktan şikâyet eder. 1839 kışından itibaren bunlara öksürük de eklenir. 8 Mart 1839'da ciddî bir öksürük nöbeti gelir ve Konstantin Kara Todori çağrılır. Kara Todori Padişahın bir şeyi olmadığını ve nezle geçirdiğini bildirir. Şikâyetlerin devam etmesi üzerine Dr. Neuner Avusturya'dan getirilir. Bu esnada kanlı basur olduğu tesadüfen fark edilirse de, Padişah bunu inkâr eder. Tedirgin olan Kara Todori diğer hekimlerin de katılacağı bir konsültasyon ister. Çevresindekiler hastalığın gerçek mahiyetini Padişah'tan gizlerler. Hastalığını kabul etmeyen Padişahı, ancak, iddia sahiplerinin deyimleriyle "sadece adıyla doktor olan" ve Padişah üzerinde etkisi bulunan, Abdülhak Molla ikna edebilirdi. Hastalığın inatçı bir zatürre olduğu fikrini ileri süren Rum doktorlar, bunun iyileşmesi için keten tohumunu kaynatıp suyunu Padişaha içirirler. Ardından Nisan ayında Padişaha süt vermeye başlarlar. Bu son iki ilâç hastanın sindirim sistemini bozar ve bir süre sonra bu tedavi terk edilir.

⁴ Arslan Terzioğlu, "II. Mahmud'un Son Hastalığı ile İlgili Raporlar ve Galatasaray Tıbbiyesi'nin 17 Şubat 1839'da Açılışı", *Tarih ve Toplum*, Sayı 83 (Kasım 1990), s. 38. Bu makalenin söz konusu raporların Almanca suretleriyle birlikte başka bir yayını için bkz. Arslan Terzioğlu, "Sultan II. Mahmud'un Son Hastalığı ile İlgili Dr. K. A. Bernard'ın Viyana'ya Gönderdiği Raporlar ve Galatasaray'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 17 Şubat 1839'da Açıldığına Dair Diğer Belgeler", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 5-9 Eylül 1990, Ankara 1994, IV, 1579-1597. Biz bu makalede *Tarih ve Toplum*'da yayımlanan nüshayı kullandık.

İçkiye alışkın olan vücudun ihtiyacını birden bire kesmenin doğru olmadığı kanaatinde olan Abdülhak Molla ise, içkinin düşük dozlarda Padişaha verilmesi fikrini savunur. Rum doktorlar bu tedavi yöntemine karşı olmalarına rağmen, uygulanmasına ses çıkarmazlar. Abdülhak Molla ile “yarı doktor olan Rum hekimler”in tedavileri neticesinde Nisan ayı sonuna doğru hasta gittikçe daha da ağırlaşır. Aşırı zayıflamanın yanında, davranış, zevk ve alışkanlıkları da değişmeye başlar. Sevdiği yemekleri ve hatta içkiyi bile reddeder. Sık sık hayale dalar, bazen de uzun süre bir noktaya bakabilir. Zaman zaman yerinde duramayacak derecede hareketli olur ve konudan konuya atlayarak konuşur. Hatta önemli bir hükümet toplantısının olduğu gün atla gezintiye çıkar. Ayrıca Padişah'ta fikir bulanıklığı mevcuttur⁵.

Bu arada Padişahın ciğer zafiyeti ve hepatit olduğu söylentileri yayılır. Aşırı halsizlik zaman zaman yükselen moralini bozar. Öte yandan 11 gün devam eden kanlı basur da kan kaybetmesine ve kendisini güçsüz hissetmesine neden olur. 14 Hazirandaki konsültasyona Dr. Neuner de katılır. Ciddî bir tedirginlik içinde olan Padişahın nabızı zayıf ve dili sarı pasla kaplıdır. Ayrıca iştahsızlık, sindirim sisteminde ve bağırsaklarda bozukluk ve kabızlık mevcuttur. Dr. Neuner hastaya üçüncü aşama *phthisis tuberculosa* (akciğer veremi) teşhisi koyar. Ona göre kısa bir ömrü kalan hastaya yumuşatıcı (mucilageux) ve sakinleştirici verilebilirdi. Hekimbaşının isteği üzerine Padişah temiz havası olan Çamlıca'ya götürülür. 16 Hazirandaki konsültasyona Mac Carthy ve Ansaldi de katılır. Bu hekimler ciğerlerin Dr. Neuner'in tahmin ettiği gibi çok kötü olmadığını belirtir. 21 Haziranda hasta fenalaşır. Bu duruma ve etrafındakilerin karşı çıkmalarına rağmen, Cuma Selâmlığına katılmak ister. Karşı çıkmak isteyenleri azarlar ve bu vesileyle tüm gücünü kullandığı için olduğu yere yığılır. Bu durumda bile Selâmlık için Üsküdar'daki Valide Camiine gider. Güçsüzlüğü artınca kendine dikkat etmeye başlar. 23 Haziranda beşinci konsültasyon yapılır. Padişahın gerginliği artınca

⁵ E. de Cadalvene, E. Barrault, *Deux Anees de l'Histoire D'Orient, 1839-1840*, Paris 1840, I, 287-296. Bu Fransızca eserin ilgili kısımlarını tercüme eden Doç. Dr. Emel Kefeli'ye teşekkür ederim.

nefesi iyi olan bir hoca saraya getirilir⁶. Öte yandan kardeşi için endişelenen Esmâ Sultan da, güvendiği bir doktor olan Millingen'i saraya gönderir. 27 Haziranda Millingen'in de katıldığı altıncı konsültasyon yapılır. Padişah çok hasta bir durumda olmasına rağmen devlet işlerine ait yazıları kendisi okumak ve yazdırmak ister. Ancak verdiği cevaplar pek de sağlıklı değildir. Diğer doktorlar yakın bir odada bekletilirken Millingen Padişahın odasına alınır. Dudakları kuru olan hastanın dilinin kenarları kırmızı olup ortaya doğru gittikçe sararan bir pas tabakası mevcuttu. Dişlerinin üzeri de kurum gibi kara bir tabaka ile kaplıydı. Yüzünde sarhoşluğun izleri olan Padişah sorulara boş bakışlarla karşılık verir.

Her geçen saat durumu daha da kötüleşir ve Perşembeyi Cumaya bağlayan gece çok sıkıntı çeker. 28 Haziran Cuma günü sabah sekize doğru bir an Padişahın öldüğü zannedilir. İnleme ve çığlıkları yan odalardan da duyulduğundan Harem halkı Beylerbeyi köşküne götürülür. Cumanın kılınabilmesi için köşkün bahçesinde üç gün içerisinde cami yapılır. Burada ve İstanbul'daki diğer camilerde Padişaha dualar edilir. Millingen tekrar çağırılır. Ona göre alkollü içecekleri fazla kullanmaktan kaynaklanan ve zihnî melekeleri teşevvüşe uğratan bir hastalık olan *delirium tremens* veya *erethismus ebriosorum*a yakalanmış olan Padişah için yapacak fazla bir şey yoktur. Bu durumda yapılacak tek şey hastanın acılarını hafifletmektir. Bu yüzden iki ons suya iki ölçü kedi otu (valeriane) ve altmış damla afyonlu sıvı (laudanum) konularak kaynatılan sıvıdan her yarım saatte bir Padişaha verilmesini tavsiye eder. Bu sıvının yarısını içen ve beş gündür gözüne uyku girmeyen Padişah rahatlar ve derin bir uykuya dalar. Üç saat sonra uyanan Padişah kendini iyi hisseder. Yaklaşık bir saat kadar oturur, iki tane sigara içer ve yemek yer. Bu ani değişiklik sevince neden olur, yirmi bir tane kurban kesilir ve akşam havai fişeklerle bu haber halka duyurulur. Hastaya o gece ilaç yerine, ıhlamur, portakal çiçeği ve otuz damla *laudanum*dan oluşan bir karışım iki kere verilir. Ateş azalır ve nabızı biraz daha düzene girer. Padişahın isteği üzerine kendisine biraz müşhil verilirse de, bu etkili

⁶ Bu konu Batı basınına da yansımıştı (*The Times*, 11 Temmuz 1839, s. 5).

olmaz. Havai fişekler Cumartesi gecesini de devam eder. 30 Haziran Pazar sabahı ilaçların etkisi azalır ve hasta güç kaybetmeye başlar. Bunun üzerine Millingen, Rıza Beye Padişahın yirmi dört saat daha yaşamasının mucize olduğunu; Hüsrev ile Halil Paşalara da Padişahın ölümü üzerine çıkması muhtemel karışıklıklar için bazı önlemler alınması gerekiyorsa bunun zamanının geldiğini, söyler⁷. Barrault ile Cadalvene'in iddia ve açıklamaları özetle böyle.

Mac Carthy ve Kara Todori ise, eserlerini, söz konusu yazarların Padişahın hatırasına yaptıkları saygısızlığı temizlemek amacıyla yazdıklarını belirterek kitaba başlıyorlar. Eleştirilerinin temelinde, delirium tremens teşhisi yer alır. Mac Carthy ve Kara Todori, iddia sahiplerinin kendi eserleri ile Padişahın yaptığı reformları delil göstererek bu teşhise karşı çıkarlar. Zira Cadalvene ve Barrault eserlerinin ikinci cildinde (s. 62) Padişahın çok iyi bir hattat olduğunu belirtirler. Oysa söz konusu hastalığa yakalananlar, elleri titreyeceğinden hat sanatıyla uğraşamazlar. Dolayısıyla bu tespitleri ile *delirium tremens* teşhisi çelişmektedir. Öte yandan diğer bir önemli argümanları da Padişahın yaptığı reformlardı. Çünkü yukarıda da ismen zikredilen bu kadar önemli reformları yapan bir Padişahın zihnî melekeleri hastalıklı olamazdı⁸. Mac Carthy ve Kara Todori'nin bildirdiğine göre, Padişah herkesçe bilinen müzmin bir damla hastalığı (goutteuse) ile mustarıptı. Ayrıca 1835'te keskin bir romatizma geçirir ve bu hastalığı kendileri tedavi ederler. Diğer bir rahatsızlığı da Padişahın sağ omuzu üzerine yatamamasıydı.

Tartışmaya konu olan hastalıkta ise, Padişahta iştahsızlık, bulantı, kusma ve öksürük mevcuttu. Padişah ayrıca basurdan da

⁷ E. de Cadalvene, E. Barrault, *Aynı eser*, I, 306-316.

⁸ J. W. Mac Carthy ve Constantin Caratheodory, *Relation Officielle de la Maladie et de la Mort du Sultan Mahmud II*, Paris 1841, s. 7-18. Bu risaleyi tanıtan ve II. Mahmud'un ölümüyle ilgili tartışmayı özetleyen bir yazı için bkz. Metine Belger, "Mahmud II'nin Ölümü Hakkında Mütalealar", *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, Sayı 10 (1938), s. 68-71. Söz konusu iki tabibin yazdığı eser Fransızca olduğu için Kara Todori'nin ismi Fransızca imlâya göre yazılmış, ancak gerek Osmanlı uyruklu ve gerekse mâruf bir şahsiyet olması hasebiyle metin içerisinde Türkçe'deki kullanımı tercih ettik.

muztaripti. Kara Todori hastaya sülük tedavisi uygular. Padişah, hekimlerin dinlenmesi yolunda kendisine yaptığı tavsiyelere uymaz ve hastalığını kabullenmez. Bu ise hekimlerin elini kolunu bağlar. 16 Haziranda Bahçeköydeki su bentlerine giden Padişah birkaç kere bayılır. Ertesi günü Mac Carthy, Etienne Kara Todori (Konstantin Kara Todori'nin amcası) ve Mahmud Efendi Padişaha konsültasyon yaparlar. Konsültasyonda Padişahın zihnî melekelerinin yerinde ve kabinenin işleriyle meşgul olduğu görülür. 21 Haziranda, ölümünden önceki Cuma günü Selâmlık törenine katılmaması ve ibadetini odasında yapması yolunda kendisine yapılan uyarıları dikkate almaz. Padişah, "sizinle aynı kanaattayım. Allah ne câmi ve ne de kilise ister, O daha çok tövbe-kâr ve saf bir kalbin duasını kabul eder. Ancak halkım çok fanatiktir, hiç olmazsa haftada bir kere kendilerine görünmem lâzım" diyerek bu uyarılara kulak asmaz⁹.

Son muayenelerde hastanın sindirim sıkıntısı çektiği görülür. 23 Hazirandaki konsültasyonda hastalığın hızlı ilerlediği ve Padişahın az bir ömrünün kaldığı teşhis edilir. Bu durum sarayı teyakkuza geçirir. 25 Haziranda başka bir konsültasyon daha yapılır. 27 Haziran tarihli konsültasyona Mösyö Millingen isimli bir cerrah da katılır. Padişahın doktorları ellerindeki tüm verileri, teşhis ve tedavi yöntemlerine ilişkin bilgileri kendisine verirler. Millingen, yanında Neuner ve Mac Carthy ile birlikte hastanın yanına girer (Cadalvene, Millingen'in tek başına hastayı muayene ettiğini ifade eder). Millingen, uzun bir muayeneden sonra, hastanın kendisine anlatıldığı kadar tehlikeli ve kötü bir durumda olmadığını, hastalığın basit bir karaciğer yanması ve mide ağrısı olduğunu ve uygulanacak hafif bir perhiz ile birkaç günde iyileşebileceğini ifade eder. İlâç olarak da bir mide gevşetici ile mide ve karaciğer bölgesine uygulanmak üzere keten tohumu lapası yazar. Bu açıklamalar sarayda sevinç yaratır. Bunun üzerine Kara Todori'nin dışındaki tüm hekimler 29 Haziran Cumartesi günü tekrar toplanmak kaydıyla evlerine gönderilir. Millingen bir anda sarayın gözbebeği ve

⁹ J. W. Mac Carthy ve C. Caratheodory, *Aynı eser*, s. 19-28. Bu risalenin ilgili kısımlarını tercüme eden Dr. Ahmet Kavas ile Dr. Barış Doğan'a teşekkür ederim.

Padişahın kurtarıcısı olur. Ertesi gün tekrar gelmesi kendisinden rica edilir.

28 Haziran Cuma gecesı hastanın çarpıntısı şiddetlenir ve rahatsızlığı artar. Kara Todori, sultanın yüzünün bembeyaz, dilinin kömür gibi siyah, içte ateş olduğu halde derisinin soğuk olduğunu gözlemler ve Mâbeyncilere haber verir. Millingen tekrar çağrılır. Millingen, hastanın *delirium tremens* olduğunu ve kendisine bir miktar afyon verilmesi gerektiğini söyler. Böylece basit bir mide ve karaciğer rahatsızlığı olarak teşhis ettiği hastalık, bir gece içerisinde *delirium tremens* olur. Bacaklara uygulanmak üzere iki yakı ve dahilî olarak kullanılmak üzere de *laudanum* tavsiye eder. Hasta afyonlu sıvıyı içtikten sonra derin bir uykuya dalar. Hastanın uykudan tamamen iyileşmiş olarak kalkacağını belirten Millingen, daha da ileri giderek hekimlerin evlerine gönderilmesini önerir. Saraydaki hüzün bir anda neşeye dönüşür. Dört bir yana müjdeciler salınır, Millingen'e hediyeler ve tebrik mektupları yağar. 29 Haziran Cumartesi sabahı Mösyö Millingen ve Kara Todori hastayı ziyaret eder. Kara Todori yakıları pansuman etmek isteyince Padişahın canı yanar ve "Konstantin canımı acıtıyorsun" der. Bu, *delirium tremens* teşhisi konulan bir hastanın ölümünden 48 saat evvel verdiği bir tepkidir. Yani Padişah insanları tanımakta ve onlara isimleriyle hitap etmektedir. O günden sonra Padişahı hiçbir doktor muayene etmez. Son dakikalara kadar Millingen'in tavsiye ettiği afyonlu su dozu arttırılarak Padişaha verilir. Millingen, hastanın düzeleceğini Mâbeyncilere garanti etmeyi sürdürür. Ancak 1 Temmuz Pazartesi sabahı saraya geldiğinde fazla bir hareketlilik görmez. İmamın sesine eşlik eden hüzünlü ağlama sesleri duyar: Sultan Mahmud artık yoktur¹⁰.

Kara Todori ve Mac Carthy'nin bildirdiğine göre son dört gününde Padişahta, yüzde kırmızılık, vücutta yoğun ateş, hızlı nabız (dakikada 140 nabız atışı), baş ağrısı, karaciğer ve karın bölgesinde şiddetli ağrı, kanlı öksürük, basura bağlı akıntı, kirli ve kanlı idrar ve ışıktan korkma gibi hastalık belirtileri mevcuttu. Hastada sayıklama ve ellerinde titreme görülmez. Kara Todori ve Mac Carthy, bu verilerle

¹⁰ J. W. Mac Carthy ve C. Caratheodory, *Aynı eser*, s. 28-36.

delirium tremens belirtilerini bir tablo halinde karşılaştırarak Padişahın *delirium tremens* olmadığı sonucuna varırlar¹¹. Ayrıca risalenin başından sonuna kadar Doktor yerine, ısrarla *Mösyö (Bay)* diye niteledikleri Millingen'in, birinci teşhiste şaşırılmış olabileceğini, ancak ikinci teşhiste kesinlikle suçlu olduğunu vurgularlar¹².

Kara Todori ve Mac Carthy, birkaç yıldan beri Padişahın hekimi olmalarına rağmen, kendilerinin hastalık konusundaki rollerinin seyircilikten öteye gitmediğini ve ikinci planda bırakıldıklarını belirtirler. Eleştirilerinden Hekimbaşı Abdülhak Molla ile Dr. Neuner de nasibini alırlar. İddialarına göre, eğer Hekimbaşına sundukları öneriler günü gününe yerine getirilmiş olsaydı, en azından hastalığın ilerlemesi durdurulabilirdi. Öte yandan, Neuner'in de, ağızdan kan gelmesi ve mide bulantısı gibi patolojik bulgulardan hareketle üçüncü derecede akciğer veremi (*phthisis tuberculosa*) teşhisi koyduğu ve bu teşhisin yetersiz olduğu kanaatindeydiler¹³. J. W. Mac Carthy ve K. Kara Todori'nin düşünceleri de bu merkezdedir.

Tarafların üçüncüsü olan Dr. Neuner'in Padişahın hastalığı hakkındaki değerlendirme ve tespitlerini ise Dr. Bernard'ın Avusturya hükümetine gönderdiği üç rapordan öğreniyoruz. Raporlardan birincisi 19 Haziran tarihlidir. Rapor, bir önceki konsültasyonda alınan kararların hilâfına Hekimbaşının kendi yetkilerini kullanarak Padişahı aromatik bitkilerle tedaviye çalıştığı; bunun hastanın sağlığını bozduğu; Padişahın eskisi gibi şarap içmeye devam ettiği; çevresindekilerin, hastalığa kötü gelen bu tip alışkanlıklardan vazgeçmesi ve verilen perhize uyması gerektiğini kendisine söylemediği tespitleriyle başlar. 18 Haziranda saat 10'da yapılan konsültasyona saray hekimleri, Hekimbaşı Abdülhak Molla, Mac Carthy, Neuner, Konstantin Kara Todori, Stefanaki ve Mahmud Efendi katılır. Yüksek ateş, rahatsız edici derecede öksürük, öksürüğe bağlı uykusuzluk, halsizlik ve zayıflık, hastada görülen belirtilerdi. Dr. Neuner'e göre hastalık ikinci evredeki veremdi. Ancak verilen perhize

¹¹ J. W. Mac Carthy ve C. Caratheodory, *Aynı eser*, s. 51.

¹² J. W. Mac Carthy ve C. Caratheodory, *Aynı eser*, s. 46.

¹³ J. W. Mac Carthy ve C. Caratheodory, *Aynı eser*, s. 38, 42.

uyması durumunda Padişahın durumundan ümitsiz değildi. Hastaya, öksürüğü hafifletmek için tarvacum [salyangozun yabanî hindiba (löwenzahn) ile kaynatılmasından elde edilen bir ilâç], myosciac [ban otu (bilsenkraut) ekstresini havi hap], bitkisel perhiz ve ateşi düşürmek için de Viyana'dan getirtilecek maden suyu tavsiye etti. Bu duruma rağmen Padişahın neşesi yerindeydi.

İkinci rapor 22 Haziran tarihidir. 21 Haziran Cuma günü saat 11'de yapılan dokuzuncu konsültasyona da aynı hekimler katılır. Geçen üç gün içerisinde Padişahın durumu fazla bir değişiklik göstermez. Hastalık belirtileri, iştahsızlık, kusma, şiddetli ve kanlı balgamlı öksürük, buna bağlı uykusuzluk, kabızlık, yüksek nabız (dakikada 120), yüksek ateş, ağız acılığı, dilde mercimek büyüklüğünde beyaz kabarcıklar ve idrarda kızılıktı. Padişah bu duruma ve hekimlerle çevresindekilerin tüm ısrarlarına rağmen, "halkım çok fanatiktir" diyerek Cuma Selâmlığına Üsküdar Câmiine gitmekten alıkonulamaz.

28 Temmuz tarihli üçüncü rapor, Dr. Bernard'ın Padişahın ölümünden sonra hastalık hakkında Hekimbaşı Abdülhak Molla ile yaptığı görüşmede konuşulan değerlendirmeleri ihtiva etmektedir. Hekimbaşının ifadesine göre Sultan II. Mahmud bilinenden daha önceden beri hasta idi. Hastalık hayatının son üç yılında kendisini yavaş yavaş hissettirir. Ancak devletin içinden geçtiği kritik dönem ve yaşanan son derece ciddî siyasî olaylar, Padişahı hastalığıyla ilgilenecek hal bırakmaz. Padişah üç yıldan beri hastalığının sık sık nükseden belirtilerini taşırsa da, onu alışkın olduğu şeylerden vazgeçirmek mümkün olmaz: kuvvetli içkileri düzensiz bir şekilde içmeğe devam eder ve bu, rahatsızlığının nüksetmesinde büyük rol oynar. İçki içme alışkanlığı o derece artar ki, Padişah sabahları rom ve arak (rakı) ve daha sonra da şampanya içer. Bu, günde üç dört kere tekrarlanır. Hasta olduğunu reddeden Padişah, hastalığın tedavisi yolunda önerilen yöntemlere ve perhize uymaz. Çevresindekiler, sabit fikir hâline getirdiği bu konuda ona telkinde bulunmaya cesaret edemez¹⁴. Hekimbaşının bu son raporda da yer alan

¹⁴ A. Terzioğlu, *Aynı mak.*, s. 38-41.

değerlendirmelerinin, aşağıda geniş olarak ele alınan kendi raporuyla da uyum içerisinde olması, Dr. Bernard'ın verdiği bilgilerin güvenilirliğine işaret etmektedir.

Diğer hekimlerin konu hakkındaki mezkûr düşünce ve iddialarından nispeten haberdar olmamıza rağmen, *Rûznâmenin* kayıp olmasından dolayı tarafların sonuncusu olan Abdülhak Molla'nın konuya bakışı bugüne kadar eksik kaldı. Arşivde yaptığımız araştırmalar neticesinde, Hekimbaşının kendi el yazısıyla yazılmış eksik bir raporuna ulaştık. Böylece tarafların, yani Padişahın hekimlerinin konuya bakışlarını hemen tamama yakın olarak ortaya koyabilme ve söz konusu farklı bakış açılarının ortak noktalarını tespit edebilme imkânını elde ettik. Ekte tam metni verilen rapor hastalık hakkında ilginç ipuçları sunmaktadır. İşin ilginç yönü, bu rapor tamamlanamamıştır. Hatta, tamamlanması bir yana, son cümlesi dahi eksiktir. Raporda Padişahın durumunun ağırlaştığı âna kadar olan gelişmeler özet bir şekilde verilmektedir.

Hekimbaşı Abdülhak Molla'ya göre hastalık şöyle gelişir: Uzun süreden beri içki içen Padişah, zaman zaman kusar ve buna bağlı olarak halsizliğe yol açan ishal olur. Ancak bu belirtileri etrafından gizler. Padişah kusma geçtikten sonra midesini yine şarap ile doldurur. Akciğerinde iltihap ve buna bağlı olarak da öksürük mevcuttu. Aralık 1838 (Şevval 1254)'den itibaren öksürük ve iltihap Padişahı iyice rahatsız etmeye başlar. İçtikçe öksürük de şiddetini artırır. Çaresiz kalan Padişah içmeye bir süre ara verir. Sütün, hastalığına iyi geleceğini söyleyenlerin tavsiyesiyle birkaç gün ham süt içer. Ancak süt, ishali şiddetlendirir ve bu durum on gün kadar sürer. Bu süre zarfında hem ishal, hem de kanlı basur olduğunu etrafından gizler. Bunun üzerine getirtilen saray hekimlerinden Edimeli Konstantin sütü keser. Verdiği ilaçlarla öksürük biraz hafifler, on gün süren bir perhiz neticesinde Padişahın iştahı tamamen gider. Padişah arak kullanmaksızın tekrar içmeye başlar. Bir yandan da sütle başlayan ishalin devam etmesi sonucu Padişahın zaafiyeti iyice artar, dilinin üzerinde beyaz bir tabaka oluşur. Bu arada öksürükle beraber irinin gelmeye başlaması, daha önce yapılan akciğerde yara olduğu tahminini ispat eder. Şubat 1839 (Zilhicce 1254)'dan sonra

zarurî olarak içki tekrar kesilir ve halsizlik gittikçe artar. Abdülhak Molla, 15 Mayıs 1839'da hekimbaşı olur. Padişahı muayene eder ve hastada aşırı zayıflık, bitkinlik, iştahsızlık, dil artan beyazlık, karında hararet, karaciğerde ve midede ağrı, ateş, hafif sıtma, öksürük ve irinli balgamın varlığını görür. Padişah bu esnada kanlı basuru olduğunu Hekimbaşımdan dahi gizler.

Abdülhak Molla, mideden gelen kötü kokuyu bastırmak amacıyla hastaya keten tohumu ezmesi verir. Ayrıca sabah, öğle ve akşam belirli miktarda içki (bâde) vererek iştahını açar. Ancak tabiplerden birisi bu yöntemle karşı çıkar. Daha sonra Padişah Çamlıca'ya gitmeye karar verir. Kötü ve yağmurlu bir havada Çamlıca'ya gidilir ve bu yüzden nezlesi nükseder, öksürüğü ve ateşi artar. O gece iştahsızlık, irin ve kanlı basur iyice çoğalır. Bir iki gün sonra hamama girer. Ertesi gün üç kere bayılır. Artık hastalığı kabul eden Padişah yatağa düşer. Buna rağmen Hüsrev Paşa Camiine gitmeye niyetlenirse de, etrafındakiler ve hekimler buna müsaade etmez. Çaresiz Kuleli Câmiine gider ve tekrar Çamlıca'ya döner. Cuma Selâmlığı için gittiği câmide fenalaşır. Çamlıca'ya götürülür ve bir gün yataktan çıkmaz. Bir sonraki Cuma Padişah ziyadesiyle ağırlaşır ve namaz kılmaya gücü kalmaz. Bunun üzerine Çamlıca'daki köşkün avlusuna minber ve mihrap konulup Cumayı eda etmek isterse de bunda başarılı olamaz. Abdülhak Molla'nın deyimiyle “melek hükmüne girer” ve artık boğazından aşağı su dahi geçmez¹⁵.

Hekimlerin konu hakkındaki düşüncelerini özetledikten sonra, hekimlerle fikir alış-verişinde bulunup hastanın durumunu günü gününe Londra'ya rapor eden İngiltere'nin İstanbul'daki sefiri Ponsonby'nin bakış açısından hastalığın seyrine bir göz atmakta yarar vardır. Zira bu raporlar aynı zamanda hastalığın uluslar arası siyaset yönünü algılamamıza yardım edecektir. Ponsonby, 19 Haziran tarihli yazısında Padişahın hastalığının çok kötü durumda olduğunu belirterek çıkabilecek güçlülere karşı gerekli tedbirlerin

¹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Fuad Türkgeldi Evrakı, 9/26. Hekimbaşının raporu burada sona eriyor. Bu raporun niçin yarım bırakıldığı hakkında her hangi bir ipucu yoktur.

geciktirilmemesini Londra'dan talep eder. Padişahın durumundan iyice ümidini kesmiş olmalı ki, artık tahta geçecek veliahdın konumunu gündeme getirir¹⁶. Aynı tarihli diğer bir yazısında ise Padişahın durumunun ümitsiz olduğunu ve hekimlerinin, yüksek ateş kontrol altına alınamazsa Padişahın üç haftadan fazla yaşayamayacağını belirttiklerini bildirir¹⁷. 24 Haziran tarihli raporunda, yine doktorlarına dayanarak verdiği bilgilere göre yüksek ateşin devam etmesi durumunda Padişaha biçilen ömür on beş gündü. Ponsonby de, Padişahın hastalığını kabul etmek istemediğini ve bu konuda inatçı davrandığını ifade etmekteydi. Öte yandan halk, Padişahın hastalığının kritik bir dönemde olduğunun farkında olmasına rağmen, nazırlar durumu yeni tartışmaya başlamışlardı. Ponsonby, nazırların Reşid Paşaya haber göndererek hemen İstanbul'a dönmesini istediklerini belirtir¹⁸.

b. Tespitler

Bu başlık altında Padişahın hekimlerinin yapmış olduğu açıklamaların ortak yönleri belirlenip hastalığın mahiyeti ortaya konulmaya çalışılacaktır. Yukarıda da açıklandığı gibi, Cadalvene ve Barrault, Padişahın 1828'de ve 1837'de iki kere tıbbî konsültasyona ihtiyaç duyduğunu; Mac Carthy ve Kara Todori de, romatizma (1835) ve damla hastalığı geçirdiğini belirtirler. Oysa tespit edebildiğimiz kadarıyla Padişahın romatizma ve damla hastalığı çok daha öncelere, 1819'a kadar dayanır. Bunu, hekimlerin kendisine yazmış olduğu reçetelerden anlıyoruz. Nitekim bu tarihte Padişaha kuvvetlendirici ve besleyici etkisi olan bir reçete yazılır ve reçetede bitki karışımı ilaç 41 gün süreyle Padişah tarafından kullanılır. 14 Mayıs 1820 (1 Şaban 1235) tarihli reçete ise romatizma ve gut (damla) hastalığına iyi gelen bir içeriğe sahiptir. Bu reçete de bir ay kullanılır. Diğer reçetelerden

¹⁶ Ponsonby, 17 yaşında bir genç olan Abdülmecid'in Topkapı Sarayında İslâmî kurallara uygun bir eğitim aldığı belirtilmekteydi (Public Record Office [PRO], Foreign Office [FO], 78/356, s. 147).

¹⁷ PRO, FO, 78/356, s. 149.

¹⁸ PRO, FO, 78/356, s. 151. Ponsonby, 26 Haziran tarihli mektubunda da hastalığın çok kritik bir evreye girmesine rağmen, Padişahın bunun ciddiyetinin farkında olmadığını ifade ediyor (PRO, FO, 78/356, s. 178).

birisi besleyici, öteki ise mide ağrılarını ve romatizmayı tedavi edicidir¹⁹.

Bu hastalıklardan öteden beri tedavi görmesine rağmen, fazla içki içmekten kaynaklanan ve ölümüyle sonuçlanan esas hastalık, ömrünün son 2-3 yılında kendisini iyice hissettirmeye ve 1838 yılının sonlarından itibaren de Padişahı rahatsız etmeye başlar. 1839 ilkbaharında ise artık inkâr edilemeyecek boyutlara ulaşır. Padişahı tedavi etmek için hekimbaşının ve saray hekimlerinin seferber edilmesinin yanısıra, Avusturya'dan da Dr. Neuner getirilir.

Bütün iddia sahipleri Hekimbaşı Abdülhak Molla'nın Padişahı bitkisel aromalarla tedavi etmeye çalıştığı ve bunun da hastalığa iyi gelmediği noktasında hemfikirdir. Hekimbaşının böyle bir tedavi yöntemi uyguladığını kendi raporu da doğrulamaktadır. Öte yandan yine açıklamaların diğer bir ortak yönü de, Hekimbaşının içkiye alışmış olan Padişahı birden bire içkiyi kesmemesi ve düşük dozda içmesine müsaade etmesidir. Göze çarpan bir diğer ortak nokta da, 21 Haziranda Padişahın hekimleri ve çevresindekileri dinlemeyip Cuma Selâmlığına katıldığıdır.

Millingen, hastalık hakkındaki tartışmaların ortak noktasını oluşturan *delirium tremens* teşhisini Padişahı ilk muayenesinde değil, ikinci muayenesinde koyduğu hususunda iddia sahipleri hemfikirdir. Yapmış olduğu iyimser açıklamalar doğru bir teşhis üzerine müstenit değildir. Zira bu kadar kısa bir süre içerisinde diğer hekimlerin kendisine vermiş olduğu verileri değerlendirip doğru bir teşhis koymasına imkân da yoktur. Ancak Padişahın çevresindekilerin arzu ettikleri cevapları vererek sarayda iyimser bir havanın doğmasına neden olur. Padişah geçici bir rahatlama sonra fenalaşır Millingen tekrar çağırılınca, bu sefer hastaya *delirium tremens* teşhisi koyar. Bu kadar kısa bir süre içerisinde çok çelişkili teşhisler koyması ve birinci muayenede basit bir mide ve karaciğer rahatsızlığı olarak gördüğü hastalığı, ikinci muayenede Padişahı töhmet altında bırakacak bir teşhise

¹⁹ Rengin Dramur, "Abdülhak Molla'nın Sultan II. Mahmud'a Yazdığı Reçeteler", *Tıp Dünyası*, 59/3, Mayıs/Haziran 1986, s. 65-74.

dönüştürmesi, diğer hekimlerin de ifade ettiği gibi, hekimliği hakkında şüphelerin uyanmasına neden oluyor.

Millingen'in ikinci teşhisten sonra Padişaha giderek artırılan dozda *laudanum* verdiği hususunda bütün hekimler ortak görüşe sahiptir. Diğer bir ortak nokta da bu sıvının kullanılması neticesinde Padişahın rahatladığı ve İstanbul'da kurbanlar kesilip havai fişek şenlikleri yapıldığıdır.

Zaman zaman değişmekle birlikte ömrünün son üç-dört ayında Padişahın hastalığının belirtileri şunlardı: halsizlik, mide ağrısı, kanlı balgamlı öksürük, öksürüğe bağlı uykusuzluk, sinirsel yorgunluk, iştahsızlık, sindirim sisteminde bozukluk, kabızlık, dilin üzerinde koyu sarı bir pas tabakası, yüksek ateş, bulantı, kusma ve zaman zaman düşmekle beraber hızlı nabız. Ayrıca bütün bunların yanında bir de kanlı basur mevcuttu. Bu ise, hastanın güç kaybetmesine neden olmaktaydı.

Bütün bu verileri günümüz tıbbının ışığında değerlendirildiğinde, Padişah'ta birden fazla hastalığın mevcut olduğu görülür. *Akciğer veremi* (akciğer tüberkülozu) ve buna ilâve olarak plevra ile göğüs boşluğu arasında iltihap toplanması anlamına gelen *ampiem* hastalığı Padişah'ta kesin olarak mevcuttu. Hastalığın belirtileri arasında zikredilen kanlı idrar ise, iç organlara sirayet etmiş bir genel tüberkülozun varlığına delâlet ediyor. Ayrıca ağızdan kan gelmesi (hemoptizi) ve kanlı basur (hemoroid) sonucu Padişah'ta kansızlık oluşur. Yüzünün beyazlığı bunu gösteriyor. Özetle Padişahın hastalığının modern tıptaki kesin teşhisi akciğer tüberkülozu komplikasyonlarına bağlı ölümdür²⁰.

Bu hastalık karşısında hekimlerin başarısız kalmasının en önemli nedenlerinden birisi, Padişahın hasta olduğunu kabul etmemesi, buna karşı direnmesi ve dolayısıyla tavsiye edilen tedavi ve perhiz yöntemlerini benimsememesiydi. Bu konudaki sabit fikri ve hastalığını gizleme çabası, çevresinde bulunan hekimlerin de elini kolunu bağlar. Bunun yanında içki gibi, hastalık açısından çok olumsuz olan bazı

²⁰ Hastalıkla ilgili verileri sunup teşhis için bilgisine başvurduğum Dr. Veysel Yıldız bu konuda yardımlarını esirgemediler. Kendilerine bu vesile ile teşekkür ederim.

alışkanlıklardan vazgeçmesi de bu bağlamda imkânsız bir hale gelir. Zira hekimler ve çevresindekiler bu konuda da Padişaha söz geçiremezler. Bu hususlarda bütün hekimler ve Ponsonby fikir birliği içerisindeyler.

Öte yandan yukarıdaki açıklamalardan Padişahın hekimlerinin birbirlerinin tedavi yöntemlerine pek güvenmedikleri anlaşılıyor. Nitekim Dr. Bernard, 18 Hazirandan önce yapılan konsültasyonda alınan kararların Hekimbaşı tarafından uygulanmadığını, Hekimbaşının yetkilerine dayanarak hastalığa hiç de iyi gelmeyen bir takım bitkilerle Padişahı tedavi etmeye çalıştığını ve bunun ise hastalığı daha da azdırdığını ifade eder. Bernard'ın iddiasına göre, çevresindekiler Dr. Neuner'i Padişah'tan mümkün mertebe uzak tutmaya çalışır²¹. Öte yandan Abdülhak Molla da, kendi tedavi yöntemine karşı çıkan, ismini vermediği bir tabibi *hainlikle suçlar*²². Bütün bu farklı açıklamalardan anlaşılan odur ki, söz konusu farklı tıp ekolleri arasındaki kavga, hasta Padişahın ölümüne doğru giden yolunu kısaltmaktan öte bir işe yaramaz.

Ölümü

Sultan II. Mahmud, bu hastalıktan kurtulamayarak 1 Temmuz 1839 (19 Rebiülâhir 1255), pazartesi günü sabah saat 10'da Sarıkaya'da (Bulgurlu) bulunan kız kardeşi Esmâ Sultanın köşkünde 54 yaşında iken vefat etti²³. Ölüm tarihi hakkında iki Alman yazarın

²¹ A. Terzioğlu, *Aynı mak.*, s. 38-39.

²² "...tabip olacak hain..." (BOA, Ali Fuad Türkgeldi Evrakı, 9/26).

²³ BOA, Bâbiâlî Evrak Odası (BEO), *Sadaret Def.*, nr. 365, s. 91; *The Times*, 20 Temmuz 1839, s. 6; BOA, Cevdet, Saray, nr. 2670; nr. 2699; Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, İstanbul 1302, VI, 31. *Takvim-i Vekayi*, 11 Temmuz 1839 (28 R 1255), nr. 181, s. 1. Vakanüvis Lütfi Efendi, Padişahın sabaha karşı öldüğünü belirtmektedir (*Tarih*, VI, 31). Ancak bu doğru değildir. Öte yandan Bedi N. Şehsuvaroğlu da, Padişahın ölüm tarihini 2 Temmuz olarak vermektedir ki ("Osmanlı Padişahlarının Âkıbetleri ve Ölüm Sebepleri Hakkında Tıp Tarihi Bakımından Bir İnceleme", *V. Türk Tarih Kongresi*, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara 12-17 Nisan 1956, Ankara 1960, s. 402) yukarıda da belirtildiği gibi, bu tarih de yanlıştır.

ortaya attığı iddia dikkate değerdir. Bu iddia, Padişahın 1 Temmuzdan önce öldüğü ve ölüm haberinin bir süre halktan gizlendiğidir. II. Mahmud ve devri hakkında Padişahın vefatından hemen sonra (eserin önsözü Ağustos 1839 tarihlidir) basılan değerli bir kitap yazar Dr. Ernst Münch, Padişahın 28 Haziranda öldüğünü, ancak yaptığı reformlardan öteden beri rahatsız olan Müslüman halkın ayaklanmasından korkan Hüsrev ve Damad Halil Paşaların bu haberi kamuoyundan sakladıklarını öne sürer. Söz konusu iki devlet adamı, bu endişeden dolayı askerî birlikleri şehrin stratejik noktalarına yerleştirip gerekli önlemleri aldıktan sonra ölüm haberini kamuoyuna duyururlar²⁴. Ölüm tarihini 30 Haziran olarak veren G. Rosen de, benzer iddiaları dile getirir ve daha da ileri giderek İstanbul'da Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa lehine tertipli veya kendiliğinden meydana gelebilecek bazı faaliyetlerden korkulduğunu ileri sürer²⁵.

II. Mahmud'un gerçekleştirdiği reformlar ve bu dönemde yaşananlar göz önüne alındığında bu iddialar akla yakın görünür. Öte yandan padişah ölümlerinin kamuoyundan gizlenmesi Osmanlı tarihinde ender rastlanan bir olay da değildir²⁶. Bu yöndeki iddiaları

İngiltere'nin İstanbul sefiri Ponsonby ölüm haberini 1 Temmuz tarihli kısa bir mektup ile Hariciye Nazırı Palmerston'a bildirdi (PRO, FO, 78/356, s. 182).

²⁴ Ernst Münch, *Mahmud II. Padişah der Osmanen*, Stuttgart 1839, s. 215-216. Bu bilgiyi lütfeden ve kaynaklara ulaşmamı sağlayan Prof. Dr. Kemal Beydilli'ye, ayrıca Almanca olan bu kaynakların ilgili kısımlarını tercüme eden Doç. Dr. Cemal Yıldız'a teşekkür ederim.

²⁵ Georg Rosen, *Geschichte Der Türkei*, Leipzig 1866, I, 299-300.

²⁶ Nitekim II. Murad'ın, Fatih Sultan Mehmed'in ve Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümlerinin saklanması ve kamuoyuna geç açıklanması, bu konuda zikredilebilecek birkaç örnektir. Sultan II. Murad 3 Şubat 1451'de ölmesine rağmen, veziriazam Çandarlı-zâde Halil Paşa vefatı ifşa etmeyerek Manisa'da sancakbeyi olan oğlu Şehzade Mehmed'e gizlice haber gönderdi. Şehzade Mehmed bunun üzerine on beş gün sonra, 18 Şubat 1451 tarihinde Edirne'ye gelerek tahta çıktı (İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1982, I, 451-452).

Fatih Sultan Mehmed, yeni bir sefer için Üsküdar'a ve oradan da Gebze yakınlarındaki Hünkârçayırı denilen yerde kurulan otağına geçti. Burada hastalığı daha da arttı ve 4 Mayıs 1481'de vefat etti. Ölümü askerlerden saklandı ve hamam yapmak üzere İstanbul'a geçtiği kendilerine ifade edildi. Ölüm haberi ancak on bir gün askerden saklanabildi. Haberi öğrenen yeniçeriler bazı

destekleyen argümanlardan birisi de, 29 Hazirandan sonra her hangi bir hekimin Padişahı muayene etmediği ve ölümü ilân edilinceye kadar yanına girmediği gerçeğidir. Bu veriler, Münch'ün verdiği 28 Haziranı değil de, Rosen'in tespit ettiği 30 Haziran tarihini desteklemektedir. Ancak, bu konuda yaptığımız araştırmalarda belgelere ve diğer kaynaklara yansıyan en küçük bir bilgiye tesadüf edilememesi, bu yaklaşımı şimdilik bir iddiadan öteye götürmemektedir. Buna rağmen eldeki veriler gerek iç, gerekse dış kamuoyunda Padişahın ölümüyle beraber ülkede ciddî sıkıntılar yaşanacağına dair bir beklentinin olduğunu göstermektedir. Nitekim İstanbul'daki üst düzey yöneticilerin ve halkın nabzını tutup Londra'ya rapor eden İngiltere'nin İstanbul'daki sefiri Ponsonby, 5 Haziran tarihli bir yazısında Padişahın ölümü halinde ülkenin büyük zorluklar ve tehlikelerle karşı karşıya kalabileceğine işaret etmekteydi²⁷. Ertesi günkü raporunda da, Padişahın hastalığı yüzünden idareyi gereği gibi yerine getirememesinden doğacak tehlikelere karşı uyanık olunmasını ister²⁸. Zira Padişahın yaptığı reformlara karşı halkta bir tepki doğabileceği kanaatindeydi. Böyle bir durumda ülkedeki yabancıların güvenliğinin tehlikeye girme riski olmasına rağmen, doğabilecek anarşiye karşı Osmanlı devlet adamlarının her hangi bir tedbir almadıklarını belirtir²⁹.

Bu korkunun yersizliği, ölüm haberinin ilân edilmesinden sonra İstanbul'da en küçük bir karışıklığın ve huzursuzluğun meydana gelmesiyle anlaşıldı. Her hangi bir kargaşanın çıkmamasının en önemli nedeni ise, II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen reformlarla

uygunsuz hareketlerde bulundular. II. Bayezid'in tahta geçmesi ise 20 Mayıs 1481 tarihini buldu (İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1983, II, 143-144, 162 vd.).

Kanunî Sultan Süleyman, Sigetvar seferi devam ederken 7 Eylül 1566 tarihinde vefat etti. Ancak Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa ölümünü yaklaşık 15 gün askerlerden ve kamuoyundan sakladı (M. Tayyib Gökbilgin, "Süleyman I", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1979, XI, 148).

²⁷ PRO, FO, 78/356, s. 121.

²⁸ PRO, FO, 78/356, s. 127.

²⁹ PRO, FO, 78/356, s. 147.

Osmanlı başkentinde sosyal yapının ve güçler dengesinin büyük ölçüde değişmiş olmasıydı. Bu yüzden öteden beri padişah ölümlerinde meydana gelen karışıklıklar bu son hadisede görülmedi. Çünkü, böyle durumlarda ayaklanmaya hazır olan organizasyonlar artık mevcut değildi.

Şehzâde Abdülmecid, Padişahın ölümü üzerine hemen Topkapı Sarayına gitti. Öte yandan Bâbîâlî de durumdan haberdar edildi. Çavuşlar vasıtasıyla devlet ileri gelenlerine haber gönderildi ve hemen saraya gelmeleri istendi. Gelenler Kubbe-i Hümayun ve Eski Divanhanede toplandı. Hazine-i Hümayun kethüdası, hazine hademeleri ve zülüflü baltacılar Bâbüssaade önünde tahtı kurdu ve cülûs hazırlıklarını tamamladı. Vezirler, âlimler, devlet ileri gelenleri ve büyük komutanlar aynen bayram merasimindeki tertip üzere saf tuttular. Yanında kurenası olduğu halde şehzâde Abdülmecid Arz Odasından çıkarak alkışlar arasında tahta oturdu. İlk önce biat eden Nakibüleşraf yeni Padişahın eteğini öperek dualarda bulundu. Daha sonra Başvekil Mehmed Emin Rauf Paşa, Şeyhülislâm Mekki-zâde Mustafa Âsım Efendi, vezirler, âlimler, müderrisler, komutanlar ve diğer devlet ricali üzerlerinde âdî elbiseleri olduğu hâlde biat ettiler. Ardından yeni Padişah Arz Odasına ve oradan da Hırka-i Şerif Odasına geçti. Saraydaki kurena ve hademeler, Padişaha biat merasimini burada gerçekleştirdiler. Padişah ayrıca Sarık Odasını da ziyaret etti³⁰.

II. Mahmud'un nâşısı, eski başvekil muavini Mustafa Kâni Beyefendi tarafından³¹ sabahleyin araba ile Haydarpaşa iskelesine getirildi ve oradan da, yedi çiftte kayığa³² eşlik eden kalabalık bir kayak konvoyuyla karşı kıyıya geçirildi. Öğleden sonra saat iki sularında

³⁰ BOA, BEO, *Sadaret Def.*, nr. 365, s. 91. Devrin şairleri, öteden beri uygulanagelen bir gelenek olduğu üzere, yeni padişahın cülûsuna tarih düşürdüler. Sayıları 690'ı bulan bu tarihler Bâbîâlî'ye takdim edildi ve bunların aralarından 48'i seçilerek padişaha sunuldu. Tarihler ve şâirlere verilecek atıyye için bkz. YEE, 94/12.

³¹ BOA, BEO, *Sadaret Def.*, nr. 365, s. 91.

³² Lütfi, *Tarih*, VI, 32.

Topkapı Sarayına ulaşan³³ cenaze, Hırka-i Saadet Dairesi sofasındaki şadırvanın önüne konuldu. Burada Ayasofya Şeyhi el-Hac Yusuf Efendi, Sultanahmet Şeyhi el-Hac Murad Efendi, Süleymaniye Camii hatibi ve İmam-ı Evvel-i Hazret-i Şehriyârî Nuri Efendi tarafından yıkanıp kefenlendi. Daha sonra Bâbüssaade önüne konulan musallaya getirildi. Burada Padişahın birinci imamı Nuri Efendinin imametinde cenaze namazı kılındı. Hazine hademeleri buhurdan açtı ve hazine kethüdası etrafa para saçtı³⁴.

Cenaze alayı, akşam saat beşe doğru saraydan çıkarak II. Mahmud'un daha önce gömülmesini vasiyet ettiği kız kardeşi Esmâ Sultanın Divanyolundaki sarayı arsasına doğru hareket etti. Gerek Müslüman, gerek Hıristiyan ve gerekse Yahudi, bütün İstanbul halkı merhum Padişaha son görevlerini yerine getirmek üzere yol boyunca birikmişti. Caddenin bir yanında kadın ve çocuklar, diğer yanında ise erkekler sıralanmıştı³⁵. Binlerce kişi tabutu birkaç adım taşıyabilmek için birbiriyle yarıştı. Tabuta örtülen altı şalın üzerine Padişahın kılıcı, nişanları ve Balıkçıl kuşunun tepe tüyleriyle süslü elmas sorguçlu fesi konmuştu³⁶. Vakanüvis Lütfi Efendi, bizzat seyrettiği cenaze merasimini şöyle tasvir eder: “o gün Ayasofya tarafına gittik. Bâb-ı Hümâyûn'dan türbe-i şerîfe mevkiine kadar her sınıf zükûr ve inâs-ı âhâli ile Sultanahmed ve Ayasofya civar ve sokakları hınca hınç dolmuş ve zalâm-ı gamm-ı âmm-ı mâtem ve âlâm zemîn ve âsmâni tutmuş idi. Halk bu hayret ve kedûret ile kaim ve hayran olduğu halde bin bir el üzerinde tekbîrât-ı celîle ile Bâb-ı Hümâyûndan cenaze görüldükte, işte o vakitten beri tam kırk yedi yıl olmuştur, o dehşet henüz gözümün önünden gitmemiştir. Binlerce o birikmiş halkın ‘Padişahım bizi bırakıp nereye gidiyorsun’ deyü vaki olan gırîv ü feryatları göklere çıkmıştır”³⁷.

³³ Ernst Münch, *Aynı eser*, 215.

³⁴ BOA, BEO, *Sadaret Def.*, nr. 365, s. 91.

³⁵ E. Münch, *Aynı eser*, 215-216.

³⁶ G. Rosen, *Aynı eser*, I, 300.

³⁷ Lütfi, *Tarih*, VI, 32. Padişahın ölüm töreni hakkında ayrıca *The Times*'in İstanbul muhabirinin gözlemleri için bkz. *The Times* 25 Temmuz 1839, s. 5.

Padişahın ölümüne “Hân Mahmûd'a makam ola makam-ı Mahmûd”³⁸; Esmâ Sultan Sarayı arsası üzerinde daha sonra Ebniye-i Hassa Müdürü Abdülhalim Efendi aracılığıyla yaptırılan³⁹ türbeye de Ziver Paşa tarafından,

“Fevz ü şevketle mu'ammer eylesün Şehriyâr-ı asrı Hayy-ı müste'ân
 Zâtı eslâf-ı selâtîne anın Hayrile hayrû'l-halefdir bî-gümân
 Vâlidî Mahmûd Hânın kabrine Türbe inşâ kıldı ol şâh-ı cihân
 Öyle vâlâ türbe kim cennet-gehi Dâimâ olmuş makam-ı kudsiyân
 Fâtîha, İhlâs okundukca Hudâ Rûh-i Hân Mahmûd'u kılson şâdmân
 Zîverâ târîhim oldu cevherîn Türbe-i Mahmûd Hân kasr-i cinân”⁴⁰

tarihleri düşüldü.

Sultan Abdülmecid, babasının defnedildiği günden başlamak üzere bürokraside büyük bir operasyona girişerek hemen hemen bütün önemli makamlara yeni atamalar yaptı. Öte yandan bu düzenlemeler neticesinde Başvekâlet memuriyetini kaldırıp Sadrazamlığı tekrar ihdas etti ve Hüsrev Mehmet Paşayı yeniden müstakil bir memuriyet haline getirdiği sadarete atadı⁴¹. Padişah

³⁸ Lütfi, *Tarih*, VI, 32.

³⁹ *Takvim-i Vekayi*, 11 Temmuz 1839 (28 R 1255), nr. 181, s. 3; Lütfi, *Tarih*, VI, 32. Padişahın ölümünden üç gün sonra Ebniye-i Hassa Müdürü Abdülhalim Efendi, II. Mahmud'un türbesini inşa etmekle görevlendirildi. Yerine ise diğer Abdülhalim Efendi Ebniye-i Hassa Müdürlüğüne getirildi (BOA, BEO, *Sadaret Def.*, nr. 365, s. 93).

Padişahın mezarını ziyaret eden Feldmareşal Moltke, türbe yapılıncaya kadar kabrin üzerinde bir çadırın kurulmuş olduğunu belirtir (H. von Moltke, *Türkiye Mektupları*, İstanbul 1969, s. 277). Anlaşıldığı kadarıyla bu, padişah ölümlerinde öteden beri uygulanan bir gelenektir. Nitekim Alman sefaret heyeti ile birlikte İstanbul'a gelen ve padişah II. Selim'in ölümünde İstanbul'da olan Stephan Gerlach (1546-1612), türbesi henüz hazır olmayan Padişahın kabrinin bir çadır içine alınmış olduğunu yazar. Üzerinde kıymetli şallar örtülü olan sanduka, güzel bir çadırın altındaydı. Çadırın içinde ayrıca mumlar, rahleler ve vazolar dolusu çiçek mevcuttu (Kemal Beydilli, “Stephan Gerlach'ın *Rûznâme*'sinde İstanbul”, *Tarih Boyunca İstanbul Semineri*, Bildiriler, İstanbul 1989, s. 83, 90).

⁴⁰ Ziver Paşa, *Âsâr-ı Ziver Paşa, Dîvân ve Münşeât*, Bursa 1313, s. 109-110.

⁴¹ *Takvim-i Vekayi*, 11 Temmuz 1839 (28 R 1255), nr. 181, s. 1; E. Münch, *Aynı eser*, s. 217 vd; *The Times*, 25 Temmuz 1839, s. 5. Sadaretin Başvekâlete ve

değişikliklerinde yapılması mutad olan geleneksel kılıç kuşanma merasimi ise, on gün sonra, 12 Temmuz 1839 (29 Rebiülâhir 1255) Perşembe günü Eyüp Sultan türbesinde yapıldı⁴².

Öteden beri padişah ölümleri ve yeni padişahın cülûsu iç ve dış kamuoyuna duyurulurdu. II. Mahmud'un vefatı haberi de öldüğü gün bu geleneğe uygun olarak İstanbul'da tellâllar çıkarılarak halka iletildi. Tellâllara sadaret hazinesinden atıyyeler dağıtıldı⁴³. Sultan Abdülmecid, ayrıca yayınladığı bir ferman ile ölüm haberini taşraya da duyurdu. Fermanında, "ittifâk-ı ârâ-yı vükelâ ve vüzerâ-yı izâm ve icmâ'-i ulemâ-yı a'lâm ve inkıyâd-ı cümle-i havâss ü avâm ile" tahta çıktığını belirtmekteydi⁴⁴. Ayrıca bundan böyle Cuma ve bayram günlerinde

Başvekâletin yeniden Sadarete dönüştürülmesi hususunda geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *Aynı eser*, s. 26-29. Aslında bu büyük operasyon Sultan Abdülmecid'den ziyade, Hüsrev Paşa tarafından gerçekleştirildi. Hüsrev Paşa, II. Mahmud'un defnedildiği gün yağmurdan dolayı Köprülü Kütüphanesinde beklemekte olan Başvekil Mehmed Rauf Paşadan Padişahın mührünü alarak kendisini sadrazam ilân ettirdi (Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1339, s. 7). Öte yandan askerî gücün bağlı olduğu Seraskerliği de Damad Said Paşadan aldirarak Damad Halil Paşayı bu göreve tayin ettirdi. Hüsrev Paşanın sadarete tayinine dair hatt-ı hümayun, Abdülmecid'in cülûsunun üçüncü günü Bâbiâlî'ye gönderilerek ilân edildi. Bu ve diğer atamalar hakkında geniş bilgi için bkz. BOA, BEO, *Sadaret Def.*, nr. 365, s. 92-93; Lütfi, *Tarih*, VI, 38-40.

⁴² Tahta çıkan padişahların, Hazine-i Hümayunda saklanan ikinci halife Hz. Ömer'in kılıcını Eyüp Sultan türbesinde yapılan bir törenle kuşanmaları öteden beri uygulana gelen bir âdetti. Bu merasime bütün vükelâ, ümera, ulemâ ve rical katıldı. Padişah deniz yoluyla Eyüp'e geldi. Burada Nakibüleşrâf Abdurrahim Efendi kılıcı Padişahın beline taktıktan sonra oluşturulan alayla Edirnekapı caddesinden Fatih Sultan Mehmed türbesine gidildi. Oradan Bayazıt ve Divanyolu güzergâhı takip edilerek Topkapı Sarayına geri döndü (BOA, BEO, *Sadaret Def.*, nr. 365, s. 97, 99; *Takvim-i Vekayi*, 28 Temmuz 1839 (16 CA 1255), nr. 182, s. 1; Lütfi, *Tarih*, VI, 51). Bu töreni yabancı devletlerin İstanbul'daki sefirleri ve maslahatgüzârları da eşleriyle beraber izlediler (BOA, Cevdet, Saray, nr. 6636; Lütfi, *Tarih*, VI, 51).

⁴³ BOA, BEO, *Sadaret Def.*, nr. 365, s. 91.

⁴⁴ BOA, Cevdet, Saray, nr. 2670. Sultan Abdülmecid'in çok ilginç olan bu ifadesi, II. Mahmud döneminde yapılan reformların doğal bir sonucu olarak görülebilir. Bu ifadeden saltanat tevarüsünde meşruiyet kaynaklarında radikal bir dönüşümün olduğu anlaşılıyor. Artık meşruiyet vükelâ ve vüzeranın oy birliği, ulemânın icmai ve bütün halkın ve seçkinlerin kabul etmesi ile mümkündü. Fakat şunu da belirtmek lâzımdır ki, cülûsu kamuoyuna duyurmak için söz konusu ibareyi kullanan

hutbenin kendi adına okunmasını, sikkeye tuğrasının konmasını, fermanın içeriğinin bütün halka duyurulmasını, İstanbul'da olduğu gibi ülkenin her tarafında toplar atılarak şenlikler yapılmasını ve kendisine

Sultan Abdülmecid, böyle bir meşruiyet ve mutabakat zemini gerektirmeyen Sadrazam Hüseyin Paşaya yazdığı atama hatt-ı hümayununda yine geleneksel söylemi kullanır. Nitekim hatt-ı hümayundaki ifade aynen şöyledir: "...serîr-i şevket-masîr-i hilâfet *bi'l-irs ve'l-istihkak* zât-ı hümayûnumuza intikal ile bi'l-cümle memâlik ve ibâd mine'r-rahman uhde-i şâhânemize tefvîz ve tevdî buyurulmuş olduğundan..." (BOA, BEO, *Sadaret Def.*, nr. 365, s. 92-93).

Böyle bir meşruiyet zemininin daha önce olup olmadığı veya diğer bir ifade ile, padişahın tahta çıkarken saltanatını bu kadar geniş bir kabule mazhar kılmak için kendisini zorunlu hissedip hissetmediği konusu tahkike muhtaçtır. Ancak IV. Mustafa'nın Fransa imparatoruna gönderdiği nâme-i hümayunda böyle bir meşruiyet kaynağına referans gönderilmiyor. Nitekim bu örnekte meşruiyet kaynağı hâlâ semâvidir ve irsen tevârüs edilmektedir. Bu durum nâmede şöyle ifade edilmekteydi: "...habîb-i hüdü ve şefî-i rûz-i cezâ Muhammedü'l-Mustafa aleyhi mine's-salâvati ezkâhâ ve mine't-tahiyât-i evfâhâ hazretlerinin dest-yârî-i mu'cizât-ı şâmiletü'l-berekâtı ile câh-ı azamet-penâh-ı hilâfet ve cihânbanî ve emr-i celâlet-i dest-gâh-ı saltanat-ı kîttî-sitânî zât-ı nasfet-simâtımıza *bi'l-irs ve'l-istihkak* müyesser ve işbu bin ikiyüz yirmiiki senesi mâh-ı Rebiülevvelinin yirmikinci Cuma gününde taht-ı âlî-baht-ı Osmanî ve evrenk-i kişver-sitânî üzere cülûs-i meyâmin-menûs-i hümayunumuz mukadder olup..." (Âsım, *Tarih*, II, 60-61).

Öte yandan Sultan Abdülmecid'den sonra tahta geçen Sultan Abdülaziz böyle bir mutabakata ihtiyaç hissetmez. Nitekim tahta çıktığında yayımlamış olduğu hatt-ı hümayunda bu durumu "cenâb-ı mâlikü'l-mülkün irade-i lemyezeliyyesi ile ecdâd-ı izâmımız taht-ı saadet-bahtına cülûsumuz vuku bulup..." şeklinde açıklar (*Dustûr*, I. Tertip, İstanbul 1289, I, 14).

Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkış hatt-ı hümayununda ise, "...ber-muceb-i kanun-ı Osmanî ecdâd-ı izâmımız tahtına cülûsumuz vuku buldu..." ifadesiyle (BOA, Ali Fuad Türkgeldi Evrakı, 3/64) kanuna istinaden tahta çıktığı belirtilir. Ancak o dönemin olayları, karışıklıkları ve Kanun-ı Esasi tartışmaları göz önüne alındığında, özenle seçilmiş olan "kanun-ı Osmanî" ifadesiyle, Mithat Paşa ve arkadaşlarıyla yapılan pazarlıklar neticesinde ileride ilân edilecek olan Meşrutiyete atıf yapıldığı anlaşılmaktadır.

Öte yandan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve Sultan V. Mehmed Reşad'ın tahta çıkmasına dair olan hatt-ı hümayunda yukarıdaki ifadeye bir de Kanun-ı Esasî hükmü ile Osmanlı milletinin arzusu eklendi: "...cenâb-ı mâlik-i mülkün irade-i ezeliyyesi ve Kanun-ı Esasîmiz ahkâmı ve ale'l-umum Millet-i Osmaniyeye'nin icma ve arzusu üzere ecdâd-ı izâmımız tahtında cülûsumuz vuku buldu" (Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Ankara 1957, s. 67).

dualar edilmesini istemektedir⁴⁵. Yeni Padişah, halka bir cemîle olmak üzere bu fermanların, mübaşirler vasıtasıyla özel olarak değil, posta tatarlarına verilerek gönderilmesini sağladı. Zira padişahın emrini getiren veya başka bir iş için görevlendirilen mübaşirlerin ücretini halkın ödemesi uygulanagelen bir usuldü. Padişah halkı söz konusu külfetten korumak ve kendilerine fazladan bir malî yük yüklememek için böyle bir yolu seçti⁴⁶. Ölüm haberi, ayrıca resmî gazete *Takvim-i*

⁴⁵ Saltanat değişikliklerinde uygulanan yöntemi göstermesi itibariyle birer nüshası bütün eyâlet ve sancaklara gönderilen fermanın metnini vermekte yarar vardır:

“Mülhakatiyle redif-i Mansure-i Eyâlet-i Konya müşiri vezirim el-hâc Ali Paşa iclâlehuya ve müşir-i müşârünileyhin zîr-i idaresinde kâin elviyede vâki kazaların kuzât ve nüvvâbına ve mütesellimîn ve voyvodagân zîde mecdihum ve âyân ve sair zâbitân ve bilcümle iş erlerine hüküm ki,

Cenâb-ı Hak celle ve alânın irâdet-i aliyye-i ezeliyyesiyle işbu bin iki yüz elli beş senesi şehri Rebiülâhirin on dokuzuncu isneyn günü peder-i ekremim cennet-mekân-ı firdevs-âşiyân Sultan Mahmud Hân-ı aleyhi'r-rahmetihi ve'l-gufran bih *irci'î ilâ rabbike* nidâsına lebbeyk-zen-i icâbet olarak gülşen-serây-ı bekaya rihlet ve dârü'l-huld-i ukbaya intikal ve azimet edip ittifâk-ı ârâ-yı vükelâ ve vüzerâ-yı izâm ve icmâ'-i ulemâ-yı a'lâm ve inkıyâd-ı cümle-i havâss ü avâm ile taht-ı âlî-baht-ı Osmanî ve erîke-i saltanat ve cihânânîye cülûs-i hümâyûn-ı meyâmin-makrûn-ı pâdişâhânem vâki olmuş ve kamet-i vâlâ-nehmet-i mülûkânem bismillah *innâ ce'alnâhu halîfeten fi'l-arzi* libâs-ı meymenet-iltibâsıyla mutarraz ve mu'anven ve hutbe ve sikke nâm-ı nâmi ve ism-i sâmi-i şehriyârânemle muvaşşah ve müzeyyen kılınmış olmağın keyfiyet her bir kasaba ve karye ahâlisine i'lâm ve işâ'et ve kâffe-i menâbir-i cevâmî ve mesâcidde hutbeyi ism-i hümâyûn-ı pâdişâhâneme kıraat eylemeleri hususu hutebâ ve sair lâzım gelenlere ifade ve tenbihe müsâra'at olunmak için ihbâr-ı cülûs-i hümâyûn-ı şâhâne ve taklîd-i kazâ ve hükümeti mutazammın işbu emr-i celîl-ü'l-kadrim isdâr ve ... ile tesyâr olunmuştur. İmdi siz ki müşir-i müşâr ve kuzât ve nüvvâb ve sair-i mûmâileyhimsiz mazmûn-ı emr-i âlişânımı sicillât-ı mehâkime kayd ü sebt ve herkese i'lân ve işâ'et birle elviye-i merkumede vâki kazaların cevâmî ve mesâcidinde eyyâm-ı cuma ve i'yâdda hutbe-i şerîfe nâm-ı nâmî ve elkab-ı sâmi-i pâdişâhâneme kıraat olunmasını taraf taraf tenbihe mübâderet ve Dâri'l-Hilâfeti'l-Aliyyemde olduğu misillü kılâ' ü bika'dan toplar attırılarak devam-ı ömr ü devlet ve kıvâm-ı fer ü şevket-i mülûkânem ed'iyye-i hayriyyesine iştiğal ve muvâzebet ve rızâ-yı meyâmin-irtizâ-yı şâhâneme münâfi mezâlim ve taaddiyâtan fıkdanî-i siyânet eylemeniz bâbında.

Fî

Evâhir-i R sene 55”

(BOA, Cevdet, Saray, nr. 2670).

Vekayî'nin dokuz gün sonra çıkan nüshası ile de kamuoyuna duyuruldu⁴⁷.

Eyalet ve sancak merkezlerine ulaşan fermanın onaylı bir sureti, gereği icra edilmek üzere bütün kazalara gönderildi⁴⁸. Bu fermana, içeriğinin ve gereğinin yerine getirildiğine dair kadılar tarafından cevap verilmesi usuldü. Söz konusu fermana karşılık kadıların gönderdikleri cevabî îlâmlarda, fermanın mahkeme sicillerine kaydedildiği, imamlar, âlimler, hatipler, kazanın diğer ileri gelenlerine ve halka okunduğu, Cuma ve bayram günlerinde hutbeyi yeni padişah adına okumalarının hatiplere bildirildiği, hep birlikte Padişaha dualar edildiği⁴⁹ ve “îfâ-yı merâsim-i şâdmâniyle tüfenk şenliği” yapıldığı ifade edilmekteydi⁵⁰. Gerek merkezden gönderilen fermanda, gerekse cevabî îlâmlarda, sâbık Padişahın ölümünden dolayı duyulan her hangi bir üzüntülü ifadeye rastlanmaz. Aksine, fermanda toplar atılarak şenlikler yapılması istenirken, îlâmlarda da tüfek atılarak şenlikler yapıldığı ve

⁴⁶ “...kemâl-i rahm ve eşfak-ı cenâb-ı pâdişâhânededen nâşi ahali ve fukaranın hizmet ve akçe îtası misillü bâr ve külfetten vikayesi murad-ı âlfiyle mübâşir tayininden sarf-ı nazar olunarak...” (*Takvim-i Vekayi*, 11 Temmuz 1839/28 R 1255, nr. 181, s. 3).

⁴⁷ “Erike-pîrâ-yı hilâfet ve devlet ve ziynet-bahşâ-yı serîr-i şevket ve saltanat olan Gazi Sultan Mahmud Hân-ı Sâni hazretleri birkaç mâhdan beri münharifü'l-mizaç oldukları halde ber-mukteza-yı takdir-i mümteniü'l-tağyîr huzzâk etibba tarafından icra olunan müdâvât ve tedbir kâr-ger-i te'sir olmayarak silk-i gevher-senc-i ömr-i nâzenînleri güsiste-târ-ı fenâ ve işbu şehir-i Rebiü's-sânînin on dokuzuncu pazarertesi günü ale's-seher hırâmende-i gülşen-serây-ı ukbâ buyurmuş...” (11 Temmuz 1839/28 R 1255, nr. 181, s. 1). Bu yazının *Takvim-i Vekayi*'de çıkmasına dair irade için bkz. BOA, İrade. Dahiliye., nr. 5.

⁴⁸ “...zât-ı şevket-simât-ı mülûkâne taht-ı me'âli-baht-ı Osmanî'ye cülûs buyurmuş oldukları beyanıyla hutbe-i şerîfenin nâm-ı nâmi-i mülûkânelerine kıraat olunması tenbihine dair şeref-vârid olan emr-i âlfinin mumzâ sureti havza-i hükümet-i senâveri olan mahallere neşrolunarak...” (12 Şubat 1840/8 Z 1255, BOA, Cevdet, Dahiliye, nr. 5769).

⁴⁹ Ülkenin çeşitli yörelerinden gelen bu mealdeki bazı kadı îlâmları için bkz. BOA, Cevdet, Saray, nr. 580; 2666; nr. 2683; 4327.

⁵⁰ Niş eyaletine bağlı Samakov kadısının îlâmı için bkz. BOA, Cevdet, Saray, nr. 1478.

“ber-mantûk-i emri âlîşân icrâ-yı meserret-i şâdmâniye mübâderet” olunduğu⁵¹ bildirilir: *kral öldü, yaşasın yeni kral!*

Ölüm ve cülûs olayı, üslûp ve içeriği biraz farklı olan ayrı bir fermanla Osmanlı Devletine tâbi olan Eflâk ve Boğdan voyvodalarına da haber verildi. İçerik farklılığı, buraların siyasî konumundan ve devletle olan tabiiyet bağlarından kaynaklanmaktaydı. Fermanda, iktidar değişikliğinin padişaha miras kalmış olan bu memleketlerin halkına duyurulması istenmekteydi. Ayrıca buraların eskiden olduğu gibi himaye ve muhafazaya devam edileceği ve kurulu düzen ve nizamların memleketin ileri gelenleriyle (boyârân) işbirliği içerisinde aynen yürütüleceği söz konusu edilmekte ve buna karşılık voyvodalardan da sadakat ve bağlılıklarının devamı beklenmekteydi⁵².

Hükümdarların, âile üyelerinden birisinin ölümü, yeni bir çocuğunun doğumu, kız yahut erkek evlâtlarının evlilikleri gibi, üzüntülü veya sevinçli âilevî durumlarından birbirlerini haberdar etmeleri usuldü. Sadaret müsteşarı Nuri Efendi, Padişahın öldüğü gün, ölüm haberini ve Sultan Abdülmecid'in Osmanlı tahtına cülûs ettiğini, Fransızca bir nota ile sefaretlere tebliğ etti. Sefaretler de aynı gün bu haberi başkentlerine geçtiler⁵³. Ayrıca Sultan Abdülmecid de, gelişmeleri birer nâme-i hümâyunla hükümdarlara haber verdi⁵⁴. Gelen

⁵¹ BOA, Cevdet, Saray, nr. 2666.

⁵² Fermanda saltanat değişikliği haber verildikten sonra “...sen ki mîr-i mûmâileyhsin vusûl-i fermân-ı celîlü'l-unvan-ı pâdişâhânemde sen dahi keyfiyeti mülk-i mevrûs-i şâhânem olan Eflâk memleketi ahalisine ilân ve işâ'et birle bundan böyle dahi voyvodası olduğun Eflâk memleketinin sâye-i mekârim-vâye-i mülûkânemde hüsn-i himâyet ve siyânetleri ve haklarında mevzû' ve müesses olan nizâmâtın icrâ ve îfâsı hususlarına bilcümle boyârân-ı memleket ile bi'l-ittifak ibrâz-ı sa'y ü gayret...” edileceği belirtilir. Ferman şu istekle sona erer: “...keyfiyet ma'lûm-i sadakat-melzûmun oldukta ber-minvâl-i muharrer amel ve hareketle îfâ-yı lâzime-i sadâkat ve ubûdiyyete dikkat ve cümle tarafından devam-ı ömr ü devlet ve kıvâm-ı fer ü şevket-i mülûkânem ed'iyye-i hayriyyesine iştigal ve muvâzebet olunmak bâbında. Fî Evâhir-i R sene 55”. Bu fermanın bir sureti de Boğdan voyvodasına gönderildi (BOA, Cevdet, Saray, nr. 2699).

⁵³ PRO, FO, 78/356, s. 193-194.

⁵⁴ Avusturya İmparatoruna gönderilen mektubun tercümesi için bkz. A. Terzioğlu, *Aynı mak.*, s. 40.

mektuplardan⁵⁵, Padişahın, bazı hükümdarlara iki devlet arasında daha önce yapılmış olan anlaşmaların eskiden olduğu gibi yürürlükte kalacağını belirttiği anlaşılıyor. Nitekim Felemenk (Hollanda) kralının gönderdiği taziye mektubunda geçen “beyne'd-devleteyn şîrâze-bend-i hubb u müvâlât olan uhûd ve şurûtun fimâba'd kemâkân hıfz ü vikayesine dikkat-i şâhâneleri mebzûl ve sezâvâr buyurulacağı iş'ârâtına ıttılâ'-ı dâileri hâsıl olarak” şeklindeki ifade bunu doğrulamaktadır⁵⁶. Yabancı hükümdarların gönderdiği mektuplarda,

⁵⁵ Değişik ülkelerin hükümdarlarından gelen mektuplar için bkz. BOA, Hariciye. Mütenevvi (HR. MTV), 744/6; 745/12; 746/19; 746/20; 746/21; 746/23; 746/24; 748/85; 749/57; 751/54.

Bu mektupların içeriğini göstermesi açısından İsveç kralından gelen mektubun bir suretini burada vermek yararlı olacaktır: “Şevketlü, kudretlü, azametlü Sultan Abdülmecid Han ibnu's-Sultan Mahmud Han ibnu's-Sultan Abdülhamid Han hazretlerinin savb-ı şeref-edeb-i mülûkânelerine tebliğ-i selâm-ı muhâdenet-irtisâm olunarak şu vechile ifade-i hale ibtidar olunur ki, bu def'a cânib-i me'âli-menâkıb-ı şâhânelerinden şeref-vurûd eden nâme-i meveddet-allâmeleriyle vâlid-i mâcid-i kesîrül-mehâmidleri Sultan Mahmud Han-ı Sâni hazretlerinin müddet-i ömr-i nâzeninleri karîn-i intihâ ve âzim-i dâr-ı beka olduğu ve zât-ı şevket-simât-ı şehriyârîlerinin bi'l-irs ve'l-istihkak taht-ı âli-baht-ı Osmanîye cülûs-i meymenet-me'nûs-i hümâyûnlarının şeref-vukuu taraf-ı dostânemize ihbar buyurulmuş olmağla Devlet-i Aliyye-i Osmanîye'ye derkâr olan hub u muvâlâtımız iktizasınca zât-ı ubbehbet-simât-ı mülûkâne ve hânedân-ı me'âli-unvan-ı şâhânelerine aid her bir hususattan hissedar olduğumuza mebni bu vechile peder-i me'âli-eserlerinden mufârakatları taraf-ı hulûsverîye dahi bâis-i endûh ve elem olmuştur. Ve bi'l-irs ve'l-istihkak cülûs-i hümâyûn-i saadet-makrûnlarıyla evrenk-i Osmanî pür-zîb ü ziynet ve Saltanat-ı Seniyye-i ebed-müddet zât-ı şevket-simât-ı şehriyârîleriyle mükteseb-i şeref ve saadet olduğunu kalben tebrik ve tehniyet ederiz. Saltanat-ı Seniyye ile devletimiz miyânında e'âsır-ı kesîreden beri mün'akid olan revâbıt-ı dostî ve musâfâtın devam ve istimrârına tarafımızdan sarf-ı makderet olunacağı derkâr ve işbu ittihad-ı devleteyn menâfi' ve emniyet-i mütakabilelerine munzam olacağı nezd-i dostânemizde mâlûm ve bedîdârdır. Ve Saltanat-ı Seniyyelerinin dâima karîn-i saadet ve zafer olması eltâf-ı ilâhiyyeden mes'ûl ve müsted'âmız olduğu misillü dâima hıfz-ı samedânîde bulunmaları duası dahi bi-hulûsi'l-bâl edâ kılınmaktadır” (BOA, HR. MTV., 749/23).

⁵⁶ 19 Temmuz 1839, BOA, HR. MTV., 746/20. Yine aynı husustaki bir başka örnek de İspanya kraliçesinin annesi ve vasisinin yazdığı mektuptan verilebilir: “...zât-ı şâhâneleriyle olan hüsn-i vifâk ve muhabbet ve ittifakın indimizde ve kerîme-i fa-hîmem ve teb'ası indlerinde olan kadrına delâil-i kat'iyye ibrazı ziyadesiyle arzu-gerdemiz olduğuna ve Saltanat-ı Seniyye ile İspanya Devleti miyânesinde

Sultan II. Mahmud'un ölümünden duyulan üzüntü ifade edildikten sonra, bu iktidar değişikliğinin iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkilemeyeceğine atıfta bulunulur. İç yazışmaların aksine, bu mektuplarda sultanın ölümünden duyulan üzüntüye daha açık bir vurgu vardır⁵⁷.

Devletin içte ve dışta çok büyük sorun ve gailelerle karşı karşıya bulunduğu bir dönemde padişahlık yapan II. Mahmud, gerçekten çileli ve meşakkatli bir saltanat sürdü. Doğumu, cülûsu ve ölümü Temmuz ayına tesadüf etti⁵⁸. Vakanüvis Lütfi Efendinin gayet güzel ve veciz bir şekilde ifade ettiği gibi, "otuz iki sene müddet-i saltanatlarında otuz saat ârâm ve huzur-ı tâm ile imrâr-ı leyâl ve eyyâm eylemedi"⁵⁹. Gerçekten de, insan kudretinin çok üzerinde bir yoğunluğa sahip olan dönemin olayları, devlet işleri ve siyasî gaileleri arasında zaman zaman bunalıp isyan etme noktasına vardı. Nitekim 1828-29 Osmanlı-Rus savaşı esnasında sulha karar vermek için bir meşveret meclisinin toplanması gerektiği kendisine ifade edildiğinde, büyük bir üzüntü ile

teyemmünen mevcut olan münâsebât-ı dostî ve musâfâtın ân-be-ân te'kîdini müstelzim olacak hususatta izhâr-ı kusur olunmayacağından dolayı cenâb-ı muallâ-elkab-ı şâhânelerini te'min ederiz. Her halde muâhede-i mün'akideye dikkat olunacağı..." (BOA, HR. MTV., 748/85).

Bu konudaki örnekler daha da çoğaltılabilir. İsveç kralının gönderdiği mektuptaki benzer ifadeler için BOA, HR. MTV., 749/23, Rusya imparatorunun mektubu için BOA, HR. MTV., 749/57 ve Prusya kralının mektubu için BOA, HR. MTV., 751/54'e bakılabilir.

⁵⁷ Felemenk kralı mektubunda bu olaydan duyduğu üzüntü ve kederin ancak Sultan Abdülmecid'inki ile mukayese edilebileceğini belirtir: "...işbu haber-i dehşet-eser... ıztrab ve helecan-ı derûnumuzu müeddi olmuş... hususiyle bu muhlislerine ârız olan hüznün ve kederin derecesi ancak zât-ı şâhânelerine bu bâbda târı olan gam ve elemin mikdarına mukayese-i şâhânelerin buyurulacağı...(BOA, HR. MTV., 746/20). Yine İspanya kraliçesinin annesi ve vasisinin yazdığı mektupta da benzer ifadeler vardır: "...vâlid-i mâcid-i câmi'ül-mehâmidleri Sultan Mahmud Han hazretlerinin vefatları pek aşırı mûcib-i teessüf olmuş ise de zât-ı ma'delet-simât-ı şehriyârîlerinin taht-ı âlî-baht-ı hümâyûnlarına cülûs-i meymenet-menûslarının şeref-vukuundan husûle gelen mesrûriyet ol-bâbda ârız olan mahzûniyet-i kalbiyyemizin hayli indifâ'ını müstevcib olmuştur..." (BOA, HR. MTV., 748/85).

⁵⁸ Lütfi, *Tarih*, VI, 38.

⁵⁹ *Tarih*, VI, 33.

vermiş olduğu cevap, yaşadığı ruh hali hakkında bize önemli ipuçları ve açıklamalar sağlar: “Benim muradım şe’âir-i diniyyeyi i’lâdır. Başka garazım yoktur. Gaile-i saltanattan usandım. Varın Dâr-ı Fetvâ’da meşveret edin”⁶⁰. Yukarıda dönemi hakkında yapılan değerlendirmelerle bu son sözleri birleştirildiğinde, hastalığının ve ölümünün en önemli nedeni olan içki iptilâsının keyiften değil, sıkıntıdan olduğu anlaşılır. Bu kadar büyük sorunlarla uğraşmak zorunda kalan Padişah kahrından kendisini içkiye verir. Ancak, içki iptilâsı hiçbir zaman Millingen, Cadalvene ve E. Barrault’un iddia ettikleri gibi şuur ve idrak kaybetme derecesine varmadı. Hekimbaşı Abdullah Molla’nın raporu ile Mac Carthy ve Kara Todori’nin risalesi bunu çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Son sözü şâir ve sanatkâr olan Sultan II. Mahmud’a bırakalım. Aşağıdaki dizeleri iç dünyasına ve yaşadığı sıkıntılara ışık tutacak mahiyettedir:

“Söylesem derd-i derûnum bana cânân ağlar,
Râzımı eylese gûş, bülbül-i handân ağlar,
Bâğ-ı cennette olan hûri vü gılmân ağlar,
Rûz u şeb dîdelerim derdin ile kan ağlar,
Vâkıf olan benim esrârıma her ân ağlar”⁶¹.

⁶⁰ Lütfi, *Tarih*, İstanbul 1291, II, 85.

⁶¹ İskender Pala, “Karmakarışık Bir Ömür”, *Zaman*, 28 Haziran 1998, s. 4.

EK I

Hekimbaşı Abdülhak Molla'nın II. Mahmud'un Hastalığına Dair Tamamlanmamış Raporu

“Hayli müddet iş ü işret ile me'lûf olup sui'l-kınye gibi hâzim-i hazm ? ve aralık aralık kay dahi vaki olmuş iken ketm ederek takarrür etmiş ve kay vaki olup nûş olunan ervâh mideden çıkarıldığı an yine ruh ve badehu hamr ile mide imlâ olup yine kay gelirse minvâl-i mezkûr üzere yine nûş olunarak hazm zaif olup ri'ede dahi hafifçe bir iltihap ile sual olmuş idi. Bu kalîlü'l-bezâ'a hekimbaşılıktan azlolunup nâ-halef birisi hekimbaşı olmuş ise de mizaç-ı şâhâneye asla müdahale etmeyip resmî hekimbaşı olmuş ve iki yüz elli dört senesi Şevval-i şerîfnde yine iltihab-ı ri'e ile bir öksürük vaki olup ziyade iz'âç ve işret olundukça öksürük dahi müştedd olup çâr ü nâ-çâr işret külliyyen terk olunmuş ve yirmisine kadar ilâç olunmayıp ketm olunmuş ise de bazıları “süt içmek nâfi'dir” deyu ta'rif etmeleriyle birkaç gün ham süt isti'mal olunup çend gün sonra süt tezyîd olunup basura dokunmuş olmağla amel verip on gün kadar amel müştedd olarak kan dahi gelmiş ise de ketm olunup Saray-ı Hümâyûna memur Edirmeli Kostantin celb ve muâleceye şurû' olunmuş sütü kat' edip birkaç gün muâlece olunarak öksürüğe hiffet gelmiş on gün kadar perhiz olunup işti'hâ külliyyen sâkit olmağla arak nûş olmayarak işrete mübâşeret olunmuş yine evvelki usul üzere muâmele olunarak ilâçtan kesilip işti'hâ munkati' olarak işrete devam olunmuş, sütün olan ishal mümtedd olup küllî za'af gelmiş ve derecesiz işti'hâ kat' olup lisana pas ve öksürük dahi irîn ile beraber olup ri'ede yara olmak ihtimali ispat olmuş, bu hal ile Zilhicceden sonra yine işret kat' olunup za'af ziyade olmakta olarak Muharrem ve Safer geçip Rebiülevvelde⁶² hekimbaşı olmak nasip oldu. Efendimizi gördüğümde ziyade hüçâl gelip dilinde ziyade pas ve işti'hâ kat' olunmuş ve karnında hararet ve karaciğerde salâbet ve veca' ve midede veca' ve hummâ-yı dikiyye ile ? hafifçe sıtma ve öksürük ve balgam ile beraber kış var idi. Demli basur dahi olduğu sonradan keşfolunmayıp mektûm imiş. Midede olan ufûnet-i redîe def' olunmak için keten tohumu lu'âbı verilip onuncu günü sekiz dirhem bâde ale's-sabah ve on iki dirhem bâde öylede on sekiz dirhem bâde ahşamda verilip midenin zaafı bununla def' olup oldukça işti'hâ gelmiş idi. Ancak tabip olacak hâin bâdenin kesreti olur da yine evvelki gibi olup deyü men' etmişler. Muhalefet edemeyip gizlice

⁶² Abdülhak Molla, 15 Mayıs 1839 (1 Rebiülevvel 1255) tarihinden itibaren 15.000 kuruş maaşla Ahmed Efendinin yerine hekimbaşılığa getirildi (5 Haziran 1839/22 Rebiülevvel 1255, BOA, Cevdet, Saray, nr. 1444).

“Hekimbaşı efendi bak ne diyor” diye etrafa işâ’a edip bâdeden istikrâh ettim. “İçemem” buyurdular, gerçek zanneyledim. Her ne hal ise birkaç gün içilip mide yoluna girmiş olmağla tabip “işte ufûnet gitti, hemen perhiz olmak lâzımdır” deyip birkaç gün bu hal üzere gidip çubuk içmek niyet olunmağla Çamlıca’ya nakle karar verildi idi. Nakl-i hümâyûn olup mizâc-ı şâhâne oldukça yolunda iken Kapudan Paşanın hareket edeceği musammem ve zâiçesi dahi yapılmış olmağla hava be-gayet bozuk ve yağmurlu ve bayağı kış havası gibi iken sefineye gitmeğe niyet ettiler. Her ne hal ise men’ olunup gemi vakt-i muhtarda hareket edip ol-gün Sâliha Sultan hazretleri dahi nâ-mizâç olmağla beni istifsâr-ı hatır için irsâl ettiler. Ben Sâliha Sultanda iken hemen mâbeyn-i hümâyûndan hareket buyurup ol-murdâr havada zevrak-sûvâr olarak teşrif etmişler. Ben dahi Sâliha Sultandan hareket ve Nâfiz Paşa hazretlerini ziyarete gidip Müneccimbaşı efendiyi Nâfiz Paşada bulup “gemi hareket etti, ancak ba’de'l-hareke efendimiz teşrif etti” dedi. Her ne kadar münasip değil ise de ne çare teşrif olunmuş, “Allah hayırlı eyleye” dedim. Hemen kahve içerken Mahmudiye’den bir başka çifte kayık ile bir hademe gelip “Mahmudiye’den talep buyurdular” deyü Nâfiz Paşadan hareket edip sefineye gittim idi. gördüm ki hava fena teşrif etmişler, ne çare hayrola deyip hayret el verdi. Sefineden saat onda hareket olunup yağmur yağarak teşrif ettiler. Ama nezle yeniden nüksedip öksürük ziyade ve hararet gelip bayağı hasta oldular idi. Ol-gece müştedd olup hararet ve lisanda pas, adem-i işihâ ve öksürük ve balgam yerine yine irin gelip dem-i basur dahi ziyade olup yeniden evvelki zaafın üzerine bir kat daha ziyade oldu. Bir iki gün sabrolunup hamama girdiler. Ertesi gün bu hal ile bend-i cedîde teşrif olunup yolda iki defa bayılıp bir kere dahi bendde bayıldı. Ne hal ise avdet olunup bin belâ ile Çırağan’a teşrif ve ondan sahil-saraya gelindi. İllet bir kat daha müştedd olup artık yatmağa başladılar. Ertesi gün Hüsrev Paşa hazretlerinin câmiine gitmek niyet olunup gitmek bir vechile câiz olmadığından bin belâ ile Kuleli Câmiine, ondan dahi bir hareket ile Çamlıca’ya teşrif ettiler. Zira ertesi günü Tersane’de gemi nüzûl olacak imiş. Ona dahi teşrif ederek ertesi Çamlıca’ya çıkacak idi. Bir hareket-i Cuma ile Çamlıca’ya teşrif olunup illet dahi ziyade olmağla bir çare bulunmaz derecede iken ertesi Cum’a günü câmie gidilip hemen ye’s-i tam geldi. Câmiden teşrif olunup bir gün kadar sabrolunup döşekten çıkmadılar. Ertesi Cuma günü be-gayet ağırlaşip hemen hâlet-i nez’ derecesine girip Cumayı kılmağa takat kalmayıp Çamlıca’da köşkün havlısına minber ve mihrab vaz’ olunup namazı edâ edemediler. Hemen melek hükmüne girip boğazından su dahi nüfûz etmeyip”⁶³.

⁶³ Hekimbaşının, Mizac-ı Veli-ni’met Mahmud Han Efendimiz başlıklı eksik raporu

burada bitmektedir. Raporun başına muhtemelen Ali Fuad Türkgeldi tarafından Sultan Mahmud'un Zuhur ve İştîdâd-ı Marazına Dair Hekimbaşı Abdülhak Efendinin Hatt-ı Destiyle Muharrer Nâ-tamam Makaledir açıklaması konmuştur. Bu çok ilginç ve önemli vesika, BOA, Ali Fuad Türkgeldi Evrakı 9/26 numarada kayıtlıdır.

EK II

Sultan II. Mahmud'un Ölümü ve Cenaze Töreni ile Sultan Abdülmecid'in Cülûs Merasimi Hakkındaki Teşrifat Kaydı

Câlis-i evrenk-i şehinşâhî ve bâlâ-nişîn-i saltanat-ı Osmanî Gazi Sultan Mahmud Han-ı Sâni hazretleri birkaç mahdan beri nâ-mizaç olarak huzzak-ı etibbânın müdâvât ve tedâbiri kâr-ger-i tesir olmayarak bi-takdîru'l-lahi Teâlâ işbu iki yüz elli beş senesi mâh-ı Rebiü's-sânînin on dokuzuncu isneyn günü seherî saat on iki sularında Bulgurlu civarında vaki Sarıkaya nam mahalde kâin kasr-ı şâhânelerinde âzim-i huld-i berrîn olmuş olmağla sezâvâr-ı dîhîm-i devlet ve şâyeste-i erîke-i saltanat şehzâde-i kebîr-i civan-baht şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, kudretlü Abdülmecid Efendimiz hazretleri der-ân Topkapı Saray-ı Hümâyûnunu teşrif buyurarak keyfiyet-i hal Bâbîâlî'ye ihbar ve cümlelerin mâlûmu olmak ve hemen saray-ı hümâyûnda bulunmak üzere çavuşan ve saire ile ilân olunarak vurudlarında Kubbe-i Hümâyûn ve Eski Divanhânedede ictima ve Bâbü's-saâdetü'l-aliyye pişgâhına taht-ı hümâyûn-ı şâhâne Hazine-i Hümâyûn kethüdası ağa ve hazine hademeleri ve zülüflü teberdârân marifetleriyle nasb ve tehyie kılınarak müşârünileyh efendimiz hazretleri bi'l-ihbâr kurenâ-yı şâhâneleriyle Arz Odasından teşrif ve bilcümle vüzerâ-yı izâm ve ulemâ-yı a'lâm ve rical-i Devlet-i Aliyye ve umerâ-yı asâkir-i şâhâne id-i şerîf resimleri misillü saf-beste-i cây-ı müsûl oldukları halde taht-ı âli-baht-ı hümâyûna iclâs ve alkış olunarak ibtida semahatlü Nakîbü'l-eşraf efendi dâmen-i mülûkâneyi leb-i ta'zîm ile takbîl ve tilsim ve bey'at eyleyerek resm-i duâyı icra ve badehu Başvekil bulunan devletlü, fahametlü el-Hac Mehmed Emin Rauf Paşa ve mesned-nişîn-i iftâ Mekki Efendi-zâde devletlü, semahatlü Mustafa Âsım Efendi hazeratı ve vüzerâ-yı izâm ve sudûr ve mevâli-i fihâm ve müderrisîn-i be-nâm ve umerâ-yı asâkir-i nusret-encâm ve ricâl-i Devlet-i Aliyye-i ebed-kıyam âdî elbise ile başka başka kadem ve dâmen ve astîn pûs ederek bey'at emri resîde-i hüsn-i tetmîm olmuş ve sâbıkları gibi İstanbul rütbesinin nihayetine kadar bir defa resm-i kıyam îfa buyurulmuş ve zât-ı melekîyyü's-sıfat-ı şehinşâhî efendimiz Arz Odasına teşrif buyurarak oradan doğru Hırka-i Şerîf-i Saâdet-redîf Odasına teşriflerinde kurenâ-yı saltanat ve hademe-i saray-ı hümâyûn cümleten pûşîde pûsiyle bey'at eyleyerek Sarık Odasını teşrif buyurulmuş⁶⁴ ve hüdâvendigâr-ı sâbıkın cesed-i pür-enverleri kasr-ı mezkûrden sâbık muâvin-i vekâlet-penâhî Mustafa Kânî Beyefendi delâletiyle Kavak İskelesinden saray-ı hümâyûna

⁶⁴ “İşbu zevât-ı kirâm hazeratı cümlesi âdî kıyafetli bulunmuşlardır” kaydı düşülmüştür.

naklolunarak Hırka-i Şerife Şadırvanı sofasında Ayasofya Şeyhi el-Hac Yusuf Efendi ve Sultanahmed Şeyhi el-Hac Murad Efendi ve Süleymaniye hatîbi efendi ve İmam-ı Evvel-i Şehriyârî efendi marifetleriyle gasl ve techiz ve tekfinden sonra tezkiye olunarak Bâbü's-saâdetü'l-aliyye pîşgâhında vaz olunan musallaya getirilerek İmam-ı Evvel-i Şehriyârî faziletlü Nuri Efendi imametiyile salât-ı şerîfi ba'de'l-edâ bilcümle huzzar alâ-merâtibihim pîşrev olarak ve müezzinân-ı şehriyârî tekbir ve tehlîl eyleyerek ve hazine hademeleri buhurdan keşîde ve hulefâ cenazede hazine kethüdası ağa ecnâs şâriile⁶⁵ na'ş-ı rahmet-nakş ber-bâlâ-yı dest-i tevkir Divanyolunda vaki cennet-mekân-ı müşârünileyhin hemşire-i mükerremeleri Esmâ Sultan-ı aliyetü's-şân hazretlerinin bundan akdem muhterik olan sarayları arsasında türbe-i şerîfeleri inşa olunacak mahalde tedfin ve ol-vechile matmûre-i hâk-i iliyî'n kılınmış olmağın her halde cenâb-ı rabbü'l-âlemîn mübârek rûh-i pür-fütûh-ı âlîlerin rahman-ı rahmâniyyesine karîn ve şehriyâr-ı lâhık-ı müşârünileyh efendimizi dahi taht-ı âlî-baht-ı cihândârîlerinde kemal-i tendürüsti ve âfiyet ile ebed-rehîn ve bilcümle bedhâhların hâvyâ-i hızlâna ser-nigün buyursun, âmin. Bi-hürmetihi hazret-i fahrü'l-mürselîn⁶⁶.

⁶⁵ “Yalnız altundur, 10.000 dirhem” kaydı düşülmüştür.

⁶⁶ BOA, BEO, *Sadaret Def.*, nr. 365, s. 91.

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 4, İstanbul 2001,

XX. YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE
TÜRKÇE KONUŞAN HRİSTİYANLARA DAİR BİR BELGE

*Zekeriya TÜRKMEN**

* Dr., Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Atatürk Araştırma ve Eğitim Merkezi.

ÖZET

Bu makalede, Osmanlı idaresinde yaşayan Türkçe konuşan Ortodoks-Hristiyanlara ait bir rapor işlenmektedir. 1903 yılında Osmanlı idarecilerine sunulan bu raporda Fener Ortodoks Patrikhanesinin yıkıcı propagandası şikayet edilerek, Türkçe konuşan Hristiyanlara devletin sahip çıkması gereği hatırlatılmaktadır.

Türkler, tarihleri boyunca pek çok farklı dinler içerisinde bulunmuşlardır. Orta Asya'dan Batı'ya yapılan göçler sırasında büyük bir bölümü İslamiyet'i seçmişken bir kısım Türk boyları da Musevilik ve Hristiyanlık inancını benimsemişlerdir. Balkanlar'a yerleşen Bulgar, Peçenek ve Kuman Türkleri zaman içerisinde Bizans himayesine girerek Hristiyanlaşıp kimliklerini de yitirdiler. Bir kısmı ise, Hristiyan olmalarına rağmen, Türkçe konuşarak millî kimliklerini devam ettirdiler. Hristiyanlaşan Türkler'in bir kısmı Bizans İmparatorluğu tarafından Anadolu'ya yerleştirildi. Türkçe konuşan bu Hristiyan Ortodokslar, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde devlet kayıtlarında "Karamanlılar" olarak adlandırıldılar. Türkçe konuşan Ortodokslar, Grek alfabesi kullanarak Türkçe yazıp, Türkçe konuştular. Fransız İhtilalinden etkilenen Osmanlı Devleti'ndeki diğer azınlıkların aksine Türkçe konuşan Ortodokslar, devlete sadık kaldılar. Fener Ortodoks Patrikhanesi'nin Rumlaştırma/Helenleştirme politikasına da her zaman karşı çıktılar. Hatta, Türk İstiklal Harbi yıllarında Keskin metropolidi Papa Eftim'in liderliğinde Fener Patrikhanesi'ne karşı bayrak açtıkları gibi, bir Türk Ortodoks Patrikliği'nin kurulması için de teşebbüslerde bulundular.

Anahtar Kelimeler

Karamanlılar, Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyanlar, Fener Ortodoks Patrikhanesi, Hristiyan Türkler

Giriş

Türk Milleti, tarihin ilk dönemlerinden bu yana pek çok farklı dinler içerisinde yer almıştır. Türklerin kabul ettiği dinler arasında Göktanrı, Maniheizm, Budizm, Yahudilik, Hristiyanlık ve nihayet İslamiyet'i sayabiliriz. Türklerin İslamiyet öncesi dönemde geniş kitleler halinde kabul edip yaşadıkları din ise Göktanrı dini idi. Göktanrı inancı bir yerde Türklerin millî dini idi. Tarih boyunca farklı dinler içerisinde yer alan Türk Milleti'nin bir kısmı Hristiyan inancına bağlanmış ve bu şekilde varlıklarını sürdürmüştür. Türkler arasında Hristiyanlık faaliyetlerinin Orta Asya ve Balkanlarda yoğunlaştığı görülür¹. Orta Asya'dan göçler sonucu Balkanlara yerleşen bir kısım Türk toplulukları ise, zaman içerisinde Hristiyanlaşmış ve yerleştikleri bölgelerdeki diğer unsurlarla kaynaşarak erimişlerdir. Bu Türk topluluklarından bir kısmı da, Hristiyan inancına girse dahi, dillerini terk etmeyip varlıklarını sürdürmüşlerdir. Hristiyan inancına giren Türklerin büyük bir bölümü ise Ortodoks mezhebine bağlanmışlardır. Hristiyanlaşan Türkler, Bizans döneminde zaman zaman Bizans'ın hizmetinde de bulunmuşlar²; hatta bir bölümü Selçuklu Türklerinin gelişinden asırlar önce Anadolu içlerine yerleştirilmişlerdir³. Anadolu içlerine yerleştirilen Hristiyanlaşmış Türklerden özellikle Peçenek ve Kumanlar, Bizans'ın askerî kanadında görev almışlardır. Selçuklular döneminde Anadolu'ya yönelik olarak başlatılan planlı Türk akınları sırasında Bizans hizmetinde bulunan Hristiyan Türkler soydaşları Müslüman Türkler'le zaman zaman çatışmalara da girmişlerdir. Anadolu'da Bizans idaresinde bir süre yaşayan Hristiyan Türkler, özellikle Malazgirt Savaşı esnasında milliyet duygularının ağır basması ile Selçuklu Türkleri safına geçtikleri gibi -bir yerde- savaşın da kaderini değiştirmişlerdi. Malazgirt Zaferi'nden sonra Osmanlı dönemi de dahil olmak üzere Türklerin idaresi altında huzur içerisinde varlıklarını sürdüren Hristiyan Türkler, uzun yıllar Fener Ortodoks

¹ Mustafa Ekincikli, *Türk Ortodoksları*, Ankara 1998, s. 44.

² Mustafa Ekincikli, *Aynı eser*, s. 76.

³ Prof. Dr. Mehmet Eröz, Hristiyan Türklerin 1300-1400 yıl önce Anadolu'ya yerleştirilmiş olabileceklerine dikkat çekmektedir. Önce Bulgar, Avar, Uz ve daha sonra da Peçenek, Kuman ve Kıpçak Türkleri Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Bk., Mehmet Eröz, *Hristiyanlaşan Türkler*, Ankara 1983, s. V.

Patrikhanesi'ne bağlı kalarak dinî hayatlarını düzenlemişler, dil olarak Türkçe'yi hiçbir zaman terk etmemişlerdir.

Fener Ortodoks Patrikhanesi ve Hristiyan Türkler

Fener Ortodoks Patrikhanesi, Doğu Roma İmparatorluğu döneminde bir değişim geçirerek, Grek kilisesi şekline dönüşmüş; İstanbul'un Türkler tarafından fethinden sonra da Osmanlı Devleti'nin denetiminde Rum halkın bağlı bulunduğu kilise olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Osmanlı Devleti, sınırları içerisindeki gayrimüslim tebaayı "*Millet Sistemi*" adı verilen hukukî kurallar çerçevesinde idare etti⁴. Bu statü Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar sürdü. Bu statü içerisinde dinî grupların liderlerine geniş yetkiler verildi ve bunlar birer devlet memuru gibi Osmanlı idaresine bağlandılar. Millet sistemi ile gayrimüslimlere dinî inanç ve kendi özel hukukları alanında geniş yetkiler tanınırken, diğer taraftan Müslümanlardan ayrılmaları da sağlanmış oluyordu. Bu sistem sayesinde hukukî ve dinî kimliklerine göre aynı topluluk içerisinde yaşayan farklı grupların tasnifi de kolaylaşmış oluyordu⁵.

Fatih döneminde yeni bir düzenlemeye tabi tutulan Fener Ortodoks Patrikhanesi, idarî ve hukukî bakımlardan bir takım yetkilerle donatıldı. Bu yapılan düzenlemenin küçük bir takım değişikliklerle Tanzimat'a kadar devam ettiği bilinmektedir⁶. Fener Ortodoks Patrikhanesi, imparatorluğun güçlü olduğu dönemlerde her hangi bir olumsuz tavır ve davranış sergilememiş; özellikle 1774 Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Rusya'nın direktifleri doğrultusunda tavırlar

⁴ Osmanlı idaresindeki gayrimüslim vatandaşların millet sistemi adı verilen statüleri hakkında bilgi için bk., Ali Güler, *XX. Yüzyıl Başlarının Askeri ve Stratejik Dengeleri İçinde Türkiye'deki Gayri Müslimler (Sosya-Ekonomik Durum Analizi)*, Ankara Genelkurmay Basımevi, 1996, s. 8-10.

⁵ Ali Güler, "Tarih Boyunca Rumların Türklerle Olan İlişkileri", *Askeri Tarih Bülteni*, Sy: 46, Ankara, Şubat 1999, s. 30.

⁶ Yavuz Ercan, "Türk-Yunan İlişkilerinde Rum Patrikhanesinin Rolü", *III. Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara 1986, s. 195-209; ayrıca bk., Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin İşığı Altında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumları (1839-1914)*, Ankara 1989, s. 12.

takınmaya çalışmıştır. Bu tarihten sonra giderek güçlenen Çarlık Rusya'sı Ortodoks dünyasının koruyuculuğunu üstlendiğini ilan ederek, Ortodoks mezhebine bağlı bulunan Slav ve Rum unsurunu kışkırtmaya başlamıştır⁷. Osmanlı tarihinde XX. yüzyıla gelinceye kadar Yunanistan, İstanbul, Ege adaları vb. yerlerde pek çok isyan patlak vermiş fakat Anadolu'daki Türkçe konuşan Hristiyan halk –din adamları hariç– bu hareketlere pek katılmamışlardır. Bu Anadolu'daki Türkçe konuşan Ortodoksların dil, kültür ve gelenek bakımından Türklüğü benimsemeleriyle ilgili olsa gerektir.

Türkçe konuşan Ortodokslara, Osmanlı kaynaklarında Karamanlı (Türkleri) adının verildiği⁸, düzenli aralıklarla yapılan tahrirlerde Hristiyan topluluklar arasında gösterildiklerinden hangi dönemde ne kadar nüfusa sahip oldukları kesin olarak bilinmemektedir⁹. Türkçe konuşan Hristiyanların nüfus açısından en kalabalık oldukları yerler Ankara, Sivas, Konya, Karaman, Kayseri ve Kastamonu vilâyetleri idi. Bunların en belirgin özellikleri Türkçe'den başka dil bilmemeleri ve ibadetlerini de Türkçe ile yapmalarındır¹⁰.

Türkçe konuşan Ortodokslar, konuşmalarında olduğu kadar ibadetlerinde de dil olarak Türkçe'yi kullandıkları bilinmektedir. Evliya Çelebi ise Alanya Rumlarının Türkçe'den başka dil bilmediklerini açıklamaktadır¹¹. Avram Galanti XIX. yüzyılın sonlarına kadar

⁷ Geniş bilgi için bk., Sami Emirhan, *Fener Rum Patrikhanesi; Dünü-Bugünü-Yarını*, Harp Akademileri Yay., İstanbul 1995.

⁸ Bilgi için bk., Mustafa Ekincikli, *Aynı eser*, s. 116-117.

⁹ Mehmet Eröz, *Aynı eser*, s. 31.

¹⁰ Zübeyir Kars, "Kayseri Ortodokslarının Türklüğü Üzerine Bir Deneme", *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16-17 Nisan 1998)*, s. 267-280; ayrıca bk., Zekeriya Türkmen, "İstiklal Harbi Yıllarında Türk Ortodokslarının Fener Rum Patrikhanesine Karşı Yürüttükleri Propaganda Faaliyetleri", *Askeri Tarih Bülteni*, Sy: 46, Ankara, Şubat 1999, s. 71.

¹¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c.IX, s. 297; ayrıca bk., Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri", *Bellekten*, XII/45, s. 71.

Antalya'da Yunanca bilmeyen Rumların yaşadıklarını belirtir¹². Antalya gibi deniz kenarında bulunan bir şehirde durum böyle olursa, Anadolu'nun iç kesimlerinde oturan Türkçe konuşan Hristiyanlar Yunan ve Rumluk meselesiyle ilgilenmemiş olmaları son derece doğaldır. Öte yandan Ankara Rumları olarak adlandırılan topluluğun da Rumca bilmediği, Türkçe konuştuğu yapılan araştırmalarda belirtilmektedir¹³.

Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyanların Grek harflerini kullanarak Türkçe yazdıkları, bu alfabe ile yazılmış pek çok eserin bulunduğu da bilinmektedir¹⁴. Ayrıca epigrafik malzemeler arasında da Karamanlı Türkçe'si olarak adlandırılan Türkçe ile yazılmış eserlerin Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde bulunduğu yapılan çalışmalarla ortaya çıkarılmıştır¹⁵.

XIX. Yüzyıla kadar millet sistemi çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin kendilerine tanıdığı haklardan yararlanarak son derece rahat bir şekilde hayatlarını sürdüren gayrimüslimler, yüzyılın başlarından itibaren çeşitli nedenlerle devlete başkaldırmaya başladılar. Yayılımcı bir politika güden Avrupa devletleri ise, ülke içerisindeki gayrimüslimleri kendi amaçlarına hizmet için kullanmaya kalkıştılar. Diğer yandan Fransız İhtilali ile dünyaya yayılan milliyetçilik fikirleri farklı etnik unsurları bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti'ni

¹² Avram Galanti, *Ankara Tarihi*, İstanbul 1950, s.116-117; ayrıca bk., M. Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul 1980, s. 185; Mustafa Ekincikli, *Aynı eser*, s. 120 vd.

¹³ *Türkiye'nin Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, Ankara 1925, s. 52.

¹⁴ Karamanlı Türklere ait bir dörtlük onların durumunu ve Türk milletine mensup olduklarını göstermesi bakımından oldukça ilginçtir. Bu dörtlüğü aynen buraya almayı uygun bulduk:

Kerçi Rum isek de, Rumca pilmez, Türkçe soyleriz
Ne Türkçe yazar okuruz, ne de Rumca soyleriz.
Öyle bir mahludı hattı tarikatımız vardır
Hurufumuz Yunanice, Türkçe meram eyleriz.

Bilgi için bk., Mehmet Eröz, *Aynı eser*.

¹⁵ Semavi Eyice, "Anadolu'da Karamanlıca Kitabeler", *Bellekten*, Sy: 153, Ankara 1975, s. 26.

olumsuz yönde etkiledi. Gayrimüslimleri himaye etme bahanesiyle Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'ne müdahale etmeye başladılar¹⁶.

Yunanlılık ve Rumluk propagandası XX. yüzyılın başlarından itibaren Türkçe konuşan Ortodokslar üzerinde de kendini hissettirmeye başladı¹⁷. Yunan propagandasının hızlı bir şekilde yayılışında en büyük desteği Yunan hükûmeti sağladığı gibi, ayrıca düzenli bir teşkilâta sahip bulunan Fener Ortodoks Patrikhanesi'nin de bütün gücüyle çalışması Anadolu'daki Ortodoks mezhebi mensupları üzerinde büyük bir etki yapmıştır¹⁸. Patrikhane tarafından Yunanistan'ın, Türkiye'deki Rumların desteğini sağlayarak kuvvetlenmesini temin etmek amacıyla başlatılan ani hareketlerin 1903 yılından itibaren giderek arttığı gözlenmektedir¹⁹. Helen soylu Rumlara karşılık Türkçe konuşan Ortodokslar, Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinin hızlandığı XX. yüzyıl başlarında devlete olan bağlılıklarını devam ettirmekte kararlı olduklarını fiilî olarak da göstermekte idiler. Hatta devlet merkezi ile yakın temasta bulunarak, Yunanistan'ın Osmanlı Devleti aleyhine yaptığı Rumluk propagandası konusunda topladıkları istihbaratı ilgili mercilere göndererek gerekli uyarılarda bulunmaktan geri kalmamışlardı.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız araştırmalar sırasında Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı arasında tespit ettiğimiz ve aşağıda aynen metnini vereceğimiz rapor önemli bilgileri içermektedir.²⁰ "Bir Türk" imzası ile devlet merkezine gönderilen rapor, muhtemelen Ortodoks Türklerin liderlerinden biri tarafından kaleme alınmış olup,

¹⁶ Salahi Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü", *Bellekten*, c.XLIX/195, Ankara 1985, s. 651 vd.

¹⁷ Fener patrikhanesi Yunanistan'ın kurulmasından sonra Bizans kisvesini almakta fazla aceleci davranmış ve Türkiye'deki Rumları Yunanistan lehine isyan ettirmek üzere harekete geçmiştir. Bilgi için bk., Ali Karakurt, *Fener Patrikhanesinin İçyüzü*, İstanbul 1955, s. 4 vd.

¹⁸ M. Süreyya Şahin, *Aynı eser*, s. 186.

¹⁹ Ali Karakurt, *Aynı eser*, s. 4.

²⁰ Bu rapor BOA., *Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı*, Ds: 86/40, nr: 3937'de kayıtlı olup 7 Teşrinisani 1319/20 Kasım 1903 tarihlidir.

sadaret makamına sunulmuştur²¹. Raporun başında dönemin padişahı II. Abdülhamit'e yönelik bir hitap bulunmaktadır. Padişaha hitaben yazılan bu kısımda Anadolu merkezinde bir Türk Ortodoks Patrikhanesi'nin kurulmasının gereği kısaca belirtildikten sonra, Türk Ortodokslarının saltanata olan bağlılıkları dile getirilmektedir.

İkinci Mütalâa başlıklı kısım ise sekiz sayfadan ibarettir. Bu kısımda özetle, Balkanlarda Rum ve Bulgarların yaptığı Ortodoksluk mücadelesinden zarar görenlerin Arnavut ve Türkler olduğu belirtildikten sonra, Yunan propagandasının Osmanlı ülkesindeki Rumlar üzerindeki etkileri anlatılmıştır. Yunanlıların iki hükümet merkezinin olduğu belirtilirken; bunlardan birinin Atina, diğersinin de İstanbul'daki Fener Ortodoks Patrikhanesi olduğu ifade edilmektedir. Fener Ortodoks Patrikhanesi'nin Rumlaştırma politikası tenkit edilirken Arnavut ve Arapların yanında Türkçe konuşan Hristiyanların gördükleri zarar dile getirilmektedir.

Raporun 4. sayfasında Anadolu'da Türkçe konuşan Hristiyanların, çok eski tarihlerden beri burada yaşadıkları anlatıldıktan sonra, M.Ö.'ki dönemlerde İskitlerin Anadolu üzerine yaptıkları akınlara dikkat çekilerek, Türklerin İslamiyeti kabulden asırlar önce bu coğrafyayı tanıdıkları belirtilmektedir. Türklerin İslamiyeti kabulden sonra Selçuklular döneminde başlayan Anadolu'yu Türkleştirme politikasının Osmanlılar döneminde tamamen gerçekleştirildiğine dikkat çekilmektedir. Anadolu'da yaşayan, Rum ve Ermeni olarak adlandırılan toplulukların da Türkçe konuştuğu belirtilerek; zaten bunların da Türk soylu oldukları tezi ileri sürülmektedir. Raporun yazarı burada ayrıca, Anadolu'da Türk Milleti'nin dışında başka bir unsurun olmadığı iddiasını da ileri sürmektedir.

²¹ Yaptığımız araştırmalarda raporun her ne kadar yazarı tespit edilememişse de, Millî Mücadele döneminde Türkçe konuşan Ortodoksların lideri olan Papa Eftim'in düşüncelerine yakın ifadeler taşıması, Papa Eftim tarafından yazılmış olabileceği ihtimalini ilk planda akla getirmektedir. Çünkü, bu yazıda yer alan bazı ifadeler, Papa Eftim'in Kurtuluş Savaşı yıllarında gazetelerde neşrettiği beyannamelerdeki düşüncelere çok yakın ifadeleri yansıtmaktadır.

Raporda Anadolu'da yaşayan Hristiyanların Türk milletine mensup oldukları belirtildikten sonra, bunların Rumlaştırılması veya Ermenileştirilmesi yolunda gayretlerin olduğu ifade edilmektedir. Anadolu'daki Hristiyanların Rum veya Ermeni alfabesi kullanarak Türkçe gazete ve dergiler çıkardıklarına dikkat çekilmektedir. Rumca ve Ermenice harflerle Türkçe olarak, Ceride-i Şarkiye, Manzume-i Efkâr, Mecmua-i Ahbar ve Avedepar adlı gazetelerin yayınlandığı belirtilmektedir. Türklerin çok yaygın bir coğrafyada yaşadıklarına dikkat çekilerek, Türkçe bilen birinin Çin Türkistan'ından Bosna'ya kadar rahatlıkla gidebileceğine dikkat çekilmektedir.

Öte yandan İstanbul Hristiyanlarının genelinin Türkçe konuştukları belirtildikten sonra, Türkçe bilmeyenlerin de bir an önce Türkleştirilmesi gerektiği; dünyanın merkezî şehirlerinden biri olan İstanbul'un nüfus açısından da Türkleştirilmesinin son derece önemli olduğu vurgulanmaktadır. Hatta, Rusya'dan Anadolu'ya zorunlu olarak göç eden Türklerin İstanbul civarına yerleştirilmesi tavsiye edilmekte ve en önemlisi de İstanbul'daki Müslüman Türk nüfusunun her zaman mevcut nüfusun 2/3'ün altına düşmemesi gerektiği ifade edilmektedir.

Raporun 8. sayfasında Fener Ortodoks Patrikhanesi'nin Rumlaştırma yani helenleştirme çabalarına karşılık hristiyan Arnavutlar için de ayrı bir patrikhanenin kurulmasının lüzumlu olduğu dile getirilmektedir.

Raporun sonunda bütün Anadolu kıtasının Türklerle meskûn olduğu hatırlatılarak kurulacak bir Türk Ortodoks Patrikhanesi'nin kendilerini Rum veya Ermeni olarak adlandıran pek çok Türk'ün kimliklerine kavuşmalarına zemin hazırlayacağı ifade edilmektedir. Ayrıca Arnavutlukta Arnavutça eğitime izin verilmesi, Rumeli'deki Hristiyan Türklerin varlıklarını devam ettirmelerine gayret gösterilmesi ve Pomakların Türkleştirilmesinin gerekli olduğu hatırlatılmaktadır. Şarkî Rumeli'den ve Bulgaristan'dan Anadolu'ya yönelik Türk göçlerinin de önlenmesi istenirken, yabancı devletlere sağlanan kapitülasyonlar çerçevesinde sık sık açılmakta olan ecnebi mekteplerine müsaade edilmemesi ve ilköğretimin karma olması, en önemlisi ilköğretimde Türkçe'nin mecburî tutulması; Ermeni okullarında da Türkçe öğretiminin zorunlu hale getirilmesi istenmektedir.

Türk olduğunun bilinci ile hareket eden ve Ortodoks Türklerden biri tarafından kaleme alınan bu rapor yukarıda da özetlediğimiz gibi oldukça önemli mesajlar içermektedir. Bu raporda işlenen fikirler, her ne kadar o dönem idarecileri tarafından uygulamaya konulmamışsa da, II. Meşrutiyet dönemindeki fikir akımları arasında sık sık işlenmiş; basın yayın yoluyla kitlelere aktarılmıştır. İlköğretimin karma ve Türkçe dilinin de mecburî tutulması durumu ise ancak Cumhuriyet Türkiye'si tarafından gerçekleştirilebilmiştir.

Sonuç

Türklerin İslamiyeti kabulünden önceki dönemlerde Anadolu'ya yerleşen, dillerini muhafaza ettikleri için bir yerde milliyetlerini de korumuş olan bu Ortodoks/Hristiyan grup, Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde kendilerine yönelik yıkıcı-bölücü propagandalara ve büyük devletlerin tehditlerine karşı metin ve uyanık olmaya çalışarak devlete bağlılıklarını göstermekten çekinmemişlerdir.

XX. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin en buhranlı dönemlerinin yaşandığı bir devirdir. Türk olmanın bilinci ile hareket eden ve devletlerinin devamlılığını isteyen Türkçe konuşan Ortodokslar bu raporda da görüldüğü üzere idarecileri bazı konularda uyarmayı görev bilmişlerdir. Muhtemelen Türkçe konuşan Ortodoksların liderlerinden biri tarafından kaleme alınan bu rapor önemli mesajları içermektedir. Raporda ısrarla üzerinde durulan Türkleştirme politikası ve Türkçe'ye önem verilmesi hususu, Türkiye Cumhuriyeti'nin Atatürk döneminden itibaren ısrarla üzerinde durduğu konular arasında yer alacaktır.

Türkçe konuşan Hristiyanlar Osmanlı Devleti'nin yıkılıp enkazından yeni bir Türk devletinin çıkarılması yolunda Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlatılan Millî Mücadele hareketi sırasında da Türklük bilinci ile hareket ederek, bu millî hareketin içerisinde yer almaktan gurur duyduklarını ve her türlü desteğe hazır olduklarını ifade etmişlerdir. Nitekim, İstiklal Harbi yıllarında Türkçe konuşan

Hristiyanlar, Papa Eftim'in önderliğinde²² Millî Mücadele yanlısı bir tavır sergilemişler; bu tavırlarından dolayı da Türkiye Büyük Millet Meclisi, ruhanî reislerine istiklal madalyası verilmesini uygun bulmuştur²³.

²² Bilgi için bk., Erol Cihangir, *Papa Eftim'in Muhtıraları ve Bağımsız Türk Ortodoks Patrikhanesi*, İstanbul 1996.

²³ Zekeriya Türkmen, *Aynı makale*, s. 77; Papa Eftim Efendinin biyografisi hakkında geniş bilgi için bk., Teoman Ergene, *İstiklal Harbinde Türk Ortodoksları*, İstanbul 1951.

EK:

Bir Türk İmzasıyla Yazılan Rapor²⁴

Ey millet-i mukaddese-i İslamiye ve ümmet-i muazzama-i Osmanîye'nin medar-ı ümit ve iftihar-ı olan zat-ı ekme!

Anadolu merkezinde bir Türk patrikhanesinin lüzum-ı ihdası hakkında bundan mukaddem bir arıza takdim etmiş idim. Keyfiyet esasen gayet mühim ve icrası da ancak kudret-i harikulâdesi teslimgerde-i yar u agyar-ı cihan olan zat-ı fahimanelerine has olmakla şu ikinci arıza ile tekrar mücaseret eyliyorum. Makam-ı celil-i sadaretin kariben şeref kudüm-ı devletleriyle müşerref olması ve ilk icraat-ı mehasin-i gayat-ı keremkâriyelerinin Anadolu merkezinde bir Türk patrikhanesi ihdasından ibaret bulunması sadedinde dergâh-ı ahaddiyeti en samimi dualar ile taninsâz eden bu şahs-ı ihtiramkârın şu ikinci mutalâasını dahi nazar-ı mutalâa ve tetkikten imrara lütfen tenezzül buyurmalarını rica eylerim efendim.

Bende
Bir Türk

(s.2) İkinci Mütalâ'a

Rumeli'nin mehalik-i atiyesine nispeten hal-i hazır-ı saadet-i uhreviye gibidir. Rumeli'de iki kilise menafi-i müttezadesi arasında cari olan rekabetin bir gün olup birinin diğeri üzerine galebesiyle hallolunacağı muhtemeldir. Bu kilise mübarezelerine meydan açan keyfiyet beynelcühela taassuptan ibaret ise de, aşınayân-ı hakikat nazarında mahza tevhid-i kavmiyet için olduğu müberrehtir. Tevhid-i kavmiyet için evvela tevhid-i mezhep eylemek şarttır. Vahdet-i kavmiyet istihsal-i imtiyazat için maksada kâfi olmakla, Rumeli'de bulunan Rum ve Bulgarlara bu kıt'anın sekene-i mevcudesini kendi kavmiyetlerine kalb ve tahvil eylemek azm-i kat'isiyle bir taraftan cebr ü ta'zip etmek, bir taraftan da kilise ve mektepler kuvvetiyle celp ve tergîp eylemek suretleriyle lâyenkatî çalışmakta ve bu mübarezede en ziyade mutazarrır olan Arna-

²⁴ BOA., *Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı*, Ds: 86/40, nr: 3937, 7 Teşrinisani 1319/20 Kasım 1903.

vutlarla Türkler bulunmaktadır. Her kavim kendi lisanlarını ta'mim için bâdi-yi hayret nükud-ı vefire döküyor ve son derecelerde çalışıyorlar. Gayretlerine de ma'atteessüf vasıta biz oluyoruz. Hele Rum tabirinin ihtiva ettiği mana-yı vahşet-âver bihakkın takdire şayandır. Memleketimizde mevcut Rumların onda dokuzundan ziyadesinin hanelerinde Yunan hanedan-ı hükümdarisine mahsus resimler, Yunan hükûmetine ait levhalar mevcuttur ki, bu meyl-i meş'um Rum kilisesinin (s. 3) mazhar-ı himayesi olan Rum cemiyat-ı edebiyesinin cümle-i âsar-ı muvaffakiyet bahşasındandır. Onlar hep bu cemiyetlerin mahsul-i terbiyesidir. Yunanilerin iki merkez-i hükûmet ve iki hükümdarları vardır ki biri Atina'da, diğeri de Fener'de hükümdardır. Kral ile patrik yekdiğerinin canişini vekil-i mutlakıdır. Bu iki hükümdar arasında cismanî ve ruhanî meclislerin müzakerât-ı müttehede-i daimesi tamamen hayat-ı millîmiz aleyhindedir. Bu gafletle Rum istilalarından bihakkın havf olunmak icap eder. Arnavut Hristiyanlarıyla Mısır, Kudüs, Suriye ve Halep'te bulunan Arap ve Anadolu'daki Türk Hristiyanlarının kısm-ı azamı Rum kiliselerine mensup olduklarından, tedricen kavmiyetlerini unutarak umumen Rumlaşmakta buldukları nazar-ı nefret ve teessüfle görülen vekayi-i müellimedendir. Bu yağma-yı kavmiyette vazî'ül-yed yalnız Rumlar olmayıp bir taraftan da Ermeniler, Bulgarlar, Sırlar, Uahlar, Fransızlar, İtalyanlar ve sair hep bu yolda müstefid olmakta ve cümlesi de hayat-ı millîmiz aleyhinde muharip ve mubariz bulunmaktadır. Biz ise bunların cümlesine meydan vererek memleketimizde Arnavut, Arap ve alelhusus Türk Hristiyanları mevcut olduğunu bilfiil inkâr ettik. Halbuki Marmara ve Bahr-i Sefid (Karadeniz) sahilindeki bazı ticaretgâh kasaba ve iskelelerinden ma'da bütün Anadolu kıt'ası serapa Türklerle meskûn olup, umumen lisan-ı Türkî ile mütekellimdirler. Bu kıt'ada nadiren Rumca veya Ermenice konuşanlar (s.4) varsa da esasen Rum veya Ermeni olmayıp kilise ve mektep kuvvetiyle tebdil-i kavmiyet etmiş Türk Hristiyanlarıdır ki, mükemmelen Türkçeye dahi aşınadılar. Anadolu kıt'asına Türklerin iskânı yeni bir şey olmayıp, üçbin sene mukaddem bile bu kıt'ada Türk unsuruna tesadüf edildiği muhakkaktır. Medye veya Turan hükûmet-i mütemeddinesinin Türklerden ibaret olduğu ve nice zamanlar İran'a ve Küçük Asya'nın şark taraflarına hükmettikleri ve bilahare İranîlerin zir-i idaresinde bütün Anadolu'ya müstevli oldukları malûmdur. Bunlardan

ma'da şimalden gelen İskit namındaki diğer Türklerin Anadolu'nun her tarafına yayıldıkları ve harp ve gavgadaki maharet-i deliranelerine mebni Lidya ve Medye hükümetlerinde askerî muallimi sıfatıyla istihdam olundukları vesair cümlenin malûmu olan hakayık-ı tarihiyeden olmakla Anadolu'nun ta o vakitten beri Türklerle iskân olduğu ve Pelasc cinsine mensup olan ahali-yi kadime ve asliye ile ihtilat ve imtizac etmeleriyle cümlesinin Türkleştikleri ve zuhur-ı İslamdan sonra da Anadolu'ya hayli Türkler hicret eyledikleri ve gerek Selçukîler ve gerek Osmanlıların fütûhatını müteakip Anadolu'da Türkten gayri kavim kalmadığı müspet ve muhakkak olduğundan, bu kıt'ada Rum veya Ermeni unsurunun vücudunu farz ve tahayyül eylemek vahidir. Alehusus ahali-yi kadime-i asliye Pelasc yani Arnavut cinsine mensup (s. 5) olup, bunlar da üçbin seneden ziyade bir müddetten beri Türklerin mütegalibane ve muzafferane vuku bulan muhaceretlerini müteakip ekalliyette kalarak mahv u nabud olmuştur. Rumlar bervech-i maruz yalnız sahil-i garbîde ve pek az miktarda Ermeniler de Ermenistan cihetlerinde bulunmuşlarsa da, bu ikinciler Medye ve İskitya hükümetleri arasında kalarak ve her ikisinin de tarik-i muhaceretleri üzerinde bulunarak ihtilat ve musaheret etmeleriyle ve mürur-ı zaman ile Türkleşmiş olduklarından binnefs Ermenistan'da dahi halis Ermeni bulmak müte'assir ve belki muhal iken, vaktiyle bir Türk kilisesi ihdas olunmaması yüzünden, kilise ve mektep kuvvetiyle nice Rum ve Ermeniler tahaddüs etmiştir ki, Türk oğlu Türk oldukları halde, Türklerin bugün en büyük muhasımlarıdır. Anadolu'da Hristiyanların cemiyetli buldukları ve mesela (25.000) yirmi beş binden ziyade nüfus-ı Hristiyanıyı muhtevi bulunan Kayseri kasabası gibi beldelerde olsun Hristiyanların lisan-ı millîlerini muhafaza etmeleri umur-ı tabiiyeden olup bu gibi cemiyetli mahallerde de Türkçe'den başka lisan isti'mal edilmemesi, Anadolu'da Türk'ten gayri kavim olmadığı hakkında müddeamıza delil-i celîdir.

Ne hacet Anadolu Hristiyanlarının Türk olup Rumlaştırılmak ve Ermenileştirilmekte olduklarına daha vazıh senet makamında Türkiyü'l-ibare ve Rumiyyü'l-huruf Anadolu gazetesiyle, keza Türkiyü'l-ibare ve Ermeniyü'l-huruf *Ceride-i Şarkıye*, *Manzume-i Efkâr*, *Mecmua'-i Ahbar* ve *Avedaper* nam gazeteleri ira'e eyleriz. Bunların marü'l-arz iki kiliseye mensup Türk Hristiyanları için ihdas kılınmış olduklarında (s. 6) şüphe

yoktur. Bugün Ermenistan'da, Kürdistan'da ve Irak-ı Arap'ta daha ziyade lisan-ı Türkî mütedavil olduğundan ta Türkistan-ı Çini'den çıkan bir seyyahın Azerbaycan, Anadolu ve Rumeli tarikiyle Bulgaristan'a, Romanya'ya ve Bosna'ya kadar en ziyade Türk unsuruna müsadif olacağı bedîhidir. Rumlarla Ermenilerin muhafaza-i lisan hususunda malûm olan meyl-i müfritlerine rağmen alelhusus Anadolu'nun hiçbir mahallinde Rumca veya Ermeniceye tesadüf olunmaması calib-i nazar-ı dikkattir.

İstanbul Hristiyanları dahi hemen umumen lisan-ı Türkî ile mütellim iken, şu son senelerde Türkçe bilmeyenlerin tekessür etmekte olması isticlab-ı enzar etmeğe şayandır. İstanbul'da pek çok Hristiyan olduğundan bunların bir an evvel Türkleştirilmeleri elzem olup, hal-i hazırın devamı badi-yi hatırdır. Alelhusus İstanbul nüfusunun seneden seneye tezayüd etmekte ve bu tezayüdün hemen de Hristiyanlara münhasır bulunmakta olduğu mühimsemeyecek mevaddan değildir.

Harita-i âleme dikkatle nazar olunacak ve hutut-ı hadidiyenin aktar-ı cihana temdid edilmiş olduğu farz edilecek olursa, aksa-yı şark ile aksa-yı garp beynindeki, keza Avrupa'nın münteha-yı şimalinden Asya ve Afrika'nın münteha-yı cenubuna dek tahayyül edilebilen en kestirme ve en faydalı tarik-ı ticaret ve muvasalanın İstanbul şehri mihr-i merkezi hükmünde kaldığından, merkez-i cihan olmak istidadı ira'e edildiği tezahür eyler. Bu sebeple İstanbul şehrinin daima büyüyeceği ve hutut-ı hadidiye-i mutasavvuranın ikmal-i inşaatından sonra kesret-i nüfusça (s. 7) Londra şehrini dahi geride bırakacağı muhtemel olmakla bu vechile tekessür eden nüfusun Hristiyanlara münhasır kalmasındaki hatır ve şeamet kendiliğinden izhar-ı hüviyet eyler. Buna bir çare-i acil olmak üzere bazı tedabire tevessül olunmak ve nüfus-ı mevcude-i Hristiyanıyeyi Türkleştirmekle beraber hiç olmazsa Rusya'dan vürud eden muhacirini İstanbul'un etrafına yerleştirmek suretiyle olsun mukabele eylemek lazımdır. İstanbul'daki nüfus-ı islamiyenin miktarı hiçbir vakitte nüfus-ı mevcudenin sülsanı miktarından dûn olmamalıdır.

Rumeli kıt'ası dahi Anadolu gibi bidayeten Arnavutlar ve Türk ve Tatarlarla meskûn iken asar-ı ahirede ekserisi tebdil-i kavmiyet eylemişlerdir. Rumeli ile Bulgaristan'ın ve ondan çok daha mukaddem Dobruca ile Tuna sevahilinin Tatarlarla meskûn buldukları ve bu

mevaki'de bulunan Bulgarlarla Romanların Ruslar gibi tebdil-i kavmiyet etmiş Tatardan başka bir şey olmadıkları delail-i tarihiye ile müsbettir. Binaenaleyh gerek o zamanlardan kalarak tebdil-i kavmiyet etmemiş ve gerek fütühat-ı Osmaniye zamanında Anadolu'dan geçmiş bir hayli Türk Hristiyanı bulunduğu halde bunlar da bugüne kadar mensup oldukları Rum ve Bulgar kiliselerine nazaran tebdil-i kavmiyet etmektedirler. Bugün halâ Rumeli'de Türk Hristiyanları mevcut olup, en ziyade Malkara ve Keşan kazaları dahilinde büyük büyük karyeleri teşkil ediyorlar. Bulgar kilisesine mensup olan bu Hristiyanlar kendilerine Bulgar namı vermekte iseler de hakikatte Bulgarca'dan (s. 8) bir kelime bile bilmezler. Lisan-ı maderzadeleri lisan-ı maderzadımızla müşterek olan bu Hristiyanların, insaf edelim de Türk olduklarını tasdik edelim. Rum, Ermeni ve Bulgar kiliselerinin hayat-ı millîmiz aleyhindeki tecavüzat-ı gayr-i muhıkkalarını tahdid eyleyerek, bu vatanda kavm-i hakim biz olduğumuzu ispat eyleyelim. Memalik-i Osmaniye'de kesret-i nüfus itibariyle Araplar birinciliği ihraz ettikleri halde acaba bunlar meyanında hiçbir Hristiyan yok mu ki şimdiye kadar bir Arap kilise ve patrikhanesi ihdas olunmamış. Suriye, Kudüs ve Mısır memaliki sırf Araplarla meskûn olduğu halde oralardaki Rum patrikhanelerinin işi ne?... Zat-ı hazret-i Mesih'in vatandaşları olan bu Hristiyanlar neden bir Rum'un riyaset-i ruhaniyesi altında bulunsunlar. Neden bu kiliselere Arap kilisesi namıyla istiklal-i tam verilip de Rumların tecavüzatı kasr ve tehdid edilmiyor. Neden Arnavutluk namına bir patrikhane ihdas olunup da Rum ve Slav istilâat-ı müt-hişesinden o hıta kurtarılmıyor. Neden yüzbinlerce Türk Hristiyanı mevcut iken bir Türk patrikhanesi ihdas edilmiyor da kavm-i hakim efradından oldukları halde milel-i mahkûme kiliselerine serfuru etmeğe mecbur bırakılıyor. Her kavim hemcinsinin ihyasına son derecelerde gayret ederken biz neden böyle imhasına çalışıyoruz?

Umum Anadolu kıt'ası ta Azerbaycan ve nefs-i İran hududuna kadar Türklerle meskûn olduğundan müsaraaaten bir Türk patrikhanesi tesisıyla bu kıt'ada lisan-ı (s. 9) Osmanî'nin tamimi ve Rum ve Ermeni nam-ı arizisiyle ikiye münkasım olan Türk Hristiyanlarının da hükûmetin muavenet-i maddiye ve Türk kilisesinin himmet-i maneviyesi sayesinde tevhide muktezidir. Rumeli'de Rumeli tabirinin Edirne ile Selanik vilayetlerine tahsisi, diğer dört vilayetin de Arnavutluk namıyla tefriki labüd

olup, Arnavutluk'ta Arnavutça'nın tedris olunmasına müsaade olunmalı ve Rumeli'deki Türk Hristiyanların beka-yı kavmiyetlerine ve Pomakların da Türkleştirilmesine sarf-ı gayret edilmelidir. Memalik-i Osmaniye hududunun hudud-ı tabii teşkil eden Tuna nehrinde müstakar kalması için Rumeli-yi Şarkî ile Bulgaristan'daki Türk unsurunun azalmaması icap ettiğinden oradaki Türklerin esbab-ı muhaceretlerinin ref'iyle, o havaliden çıkıp geleceklerin ba'dema Memalik-i Osmaniye'ye kabul edilmeyeceklerinin ilan edilmesi icap eder. Ecnebi mekteplerinin badema olsun, küşadına müsaade olunmayıp, taraf-ı maariftene pek çok mekatib-i iptidaiye-i muhtelite küşadıyla Türkçe'nin beyne'n-nasara tamimine ve mevcut Ermeni mekteplerinde lisan-ı Osmanî tahsilinin mecburi tutulmasına ve bu mecburiyetin sathi olmayıp, ciddî olmasına bezli makderet edilmek elzemdir. Ve minallahi't-tevfik. Fî 7 Teşrin-i sani 1319/20 Kasım 1903.

“A RECORD ON THE TURKISH SPEAKING CHRISTIANS IN THE OTTOMAN STATE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY”

Abstract

In this report presented to the Ottoman administrators in 1903, negative or destructive propaganda of Fener Orthodox Patriarchate was complained and it was reminded that the State had to stand as protector to Turkish speaking Christians. Turks adopted different religions throughout history. While a great deal of Turkish clans chose Islam, some Turk adopted Judaism and Christianity during migrations from Central Asia to the West. Having become Christians under the patronage of Byzantium in the course of time the Turks of Bulgar, Pecenek and Kuman lost their identity. Some of these Christian Turks were settled in Anatolia by the Byzantium Empire. These Christians were named “Karamanlılar” in state records during the periods of the Seljuks and the Ottomans. By using the Greek Alphabet, they both spoke and wrote in Turkish.

Contrary to the minorities influenced by the French Revolution, these Orthodox people obeyed the Ottoman State. They always opposed the policy of Hellenizing of the Fener Orthodox Patriarchate. Under the leadership of Papa Eftim, they acted against the Patriarchate during the War of Independence. They also attempted to establish a Turkish Orthodox Patriarchate. This article treats of a report about Orthodox Christians under the Ottoman administration.

Keywords

Karamanids, Turkish speaking Orthodox Christians, Fener Orthodox Patriarchate, Christian Turks.

ADALET VEKİLİ KAYSERİLİ RIFAT ÇALIKA *

*Süleyman BEYOĞLU***

ÖZET

Ahmet Rifat Çalıka aslen Kayserili'dir. O, İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirdi. 2 Ağustos 1914'de Kayseri Belediye Başkanı oldu. Sivas Kongresi'ne delege olarak katıldı. 2 Kasım 1919'da Meclis-i Mebusan'a Kayseri milletvekili olarak seçildi. Daha sonra Büyük Millet Meclisi'ne katıldı. Bir ikinci grup üyesi olarak, 16 Ağustos 1922'de Adliye Vekili seçildi. 11 Nisan 1923 tarihine kadar bu görevde kaldı. 1924-1927 yılları arasında tekrar Kayseri Belediye Başkanlığı yaptı. 23 Şubat 1963'de öldü.

Anahtar Kelimeler

Ahmet Rifat, Kayseri, İkinci Grup, Meclis-i Mebusan, Adliye Vekili, Büyük Millet Meclisi.

Rifat Bey, 1304(1887) tarihinde, babası alay katibi Çalıkağa-zâde Mustafa Rahmi Efendi'nin görevi dolayısıyla bulunduğu İstanbul'da doğdu. Aslen Kayserili olan Rifat Bey'in annesi Vesile Hanım'dır. Rifat Bey, ilk tahsilini Girit'te, orta tahsilini Selânik Askerî Rüşdiyesi'nde, İdadî tahsilini Adana'da tamamladı. Rifat Bey, tahsiline devam

* Bu makale, III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu'nda (6-7 Nisan 2000) bildiri olarak sunulmuştur.

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

ederken 25 Haziran 1904'de Drama liva evrak kalemi mümeyyizliği ile devlet hizmetine girdi. 4 Temmuz 1905'de Bidâyet Mahkemesi zabıt katibi oldu. 9 Mayıs 1907'de Selânik Bidâyet Mahkemesi ceza dairesi başkatip yardımcılığına nakledildi. 13 Eylülde İstanbul polis müdürlüğü yazı işlerinde görev aldı. Adliye Nezareti sicil kaleminde katip olarak çalışırken İstanbul Hukuk Mektebi'ni pekiyi derece ile bitirdi (12 Ağustos 1911)¹. Hukuk mektebi mezunu Rifat Bey, 23 Ekim 1913'de Maydos (Eceabat) Bidayet Mahkemesi muavinliğine nakledildi. Bu görevi sırasında 20 Temmuz 1914'de *mahallî duruma vukufiyeti* dolayısıyla Mutasarrıf Mithat Bey tarafından Kayseri Belediye Başkanlığı'na önerildi. Dahiliye Nezareti Belediye Kanunu'nun 4. maddesine dayanarak 23 Temmuz'da Rifat Bey'i Kayseri Belediye Başkanlığı'na atadı. Üç gün sonra da mutasarrıfa isteğinin yerine getirildiği bildirildi². Rifat Bey, 2 Ağustos 1914'de Kayseri Belediye Başkanlığı görevine başladı. Onun belediye başkanlığı sırasında Dahiliye Nezareti Mülkiye Müfettişi Nedim Bey, 5 Haziran 1918'de Kayseri'yi teftiş etti. Nedim Bey, 13 Haziran 1918'de Sadaret'e sunduğu raporda o günlerde şehirde yapılan belediye seçimlerinin kanunlara uygun olarak icra edildiğini ifade etmektedir. Ancak, kasabanın yegane oteli bulunan Belediye Otelinin pek iyi durumda olmadığı da belirtilmektedir. Raporda, belediye meclisinin belirli günlerde toplanarak ödemeleri düzenli ve yerinde yapması ile gelirlerinin artırılmasına dikkat çekilmekteydi. O günlerde belediyeye ait olup askeriyece kullanılmakta olan binaların hukukî bir sözleşmeye bağlanması öneriliyordu. Ayrıca Kayseri'de askerler tarafından tahrip edilen Hürriyet Bahçesi her türlü tahribattan korunması, imarı, temizliği ve düzenlemesinin belediyece yapılması isteniyordu. Kayseri esnafının keyfî hareketlerine engel olunması, eşya fiyatlarının makul tutulması konusunda belediye uyarılıyordu. Yol genişletme çalışmaları sırasında yıktırılan özel binaların istimlâk bedellerinin de şahsî hukuk korunarak ödenmesi arzu ediliyordu. Öyle anlaşılıyor ki, Kayseri Belediyesi teftişten bazı ufak tefek eksikler dışında oldukça başarılı

¹ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi (1919-1923)*, III, Ankara 1995, s. 641-642.

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Umur-ı Mahalliye ve Umum Vilâyat (DH. UMVM), nr. 89/57.

çıkmişti. Bunda hiç şüphesiz belediye başkanının hukukçu olmasının payı vardır³. Dahiliye Nezareti, 1919 yılında kamuoyunun beğenisini kazanmak üzere hükümeti desteklediği anlaşılan *Yeni Gazete*'ye abone sağlanmasını 30 Nisan'da Sivas Valisi Mehmed Reşid Bey'e emretti. İstanbul'da yayımlanan bu gazeteye Kayseri'den de otuz abone kaydedildi. Ayrıca, merkeze bağlı Erkilet nahiyesinden dört, Talas nahiyesinden de iki kişi daha abone kaydedilerek nezarete isimleri gönderildi. Rifat Bey de bu gazetenin aboneleri arasındaydı⁴. İzmir'in işgali üzerine Kayseri Belediye başkanı Rifat Bey, meclis-i umumî âzaları, ticaret odası temsilcileri ve müftü ile beraber bir protesto telgrafi kaleme alarak İtilaf devletleri temsilcilerine yollamıştır. Kayseri'den Sivas Kongresi'ne katılmak üzere belirlenecek üç delegenin seçimi toplantısında, birçok Kayserili eşraf arasında belediye başkanı Çalık-oğlu Rifat Bey de bulunmaktaydı⁵. Rifat Bey, Kayseri Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı'nın kurucuları arasında yer almıştır.

Kayseri Belediye Başkanı ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi iken, yapılan seçimler sonucu İstanbul Meclis-i Mebusanı'na Kayseri Milletvekili olarak seçildi(2 Kasım 1919)⁶. Meclis-i Mebusan günlerinde başından geçen bir olayı Rifat Bey anılarında şöyle anlatmaktadır: "*Son İstanbul meclisinde milletvekili idim. Milletvekilleri o vakit 50 lira aylık tazminat alırlardı. Bütün Anadolu'yu elim vaziyette bırakıp milletin haklarını korumaya, savunmaya giden milletvekilleri ilk*

³ BOA. DH. UMVM. nr. 93/53.

⁴ BOA. Dahiliye Kalem-i Mahsus (DH. KMS), nr. 52-5/71.

⁵ Ahmet Hilmi Kalaç, *Kendi Kitabım*, (yy), 1960, s. 150-151; Zübeyir Kars, *Millî Mücadelede Kayseri*, Ankara 1993, s. 24; *Kurtuluş Savaşında Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalika'nın Anıları* (yay. haz. Hurşit Çalika), İstanbul 1992, s. 37-38.

⁶ F. Çoker, *aynı eser*, s. 642. Sivas Kongresi'nde Kayseri delegesi olan Nuh Naci Bey'in ısrarı üzerine Fransızların Develi'yi işgal etmesi tehlikesine karşı Mustafa Kemal Paşa, Kılıç Ali'yi Develi'ye gönderdi. Kılıç Ali'nin Develi'ye geldiği günlerde bölgedeki faaliyetlerini hızlandıran Fransızlar Kayseri'ye M. Supi adında bir Fransız temsilci gönderdiler. Kayseri Belediye Başkanı Rifat Bey, Hisarcık'taki köşkünde bu Fransız temsilci şerefine bir ziyafet tertip etti. Ziyafet sırasında, temsilciye, Fransa'nın Kayseri'yi işgal edip etmeyeceği ile Ermeniler'in yaptıkları kötülöklere niçin mani olmadıkları soruldu. Ancak, bundan bir netice çıkmadığı anlaşılmaktadır (Z. Kars, *aynı eser*, s. 89).

teklif olarak aylıklarının çoğaltılmasını istediler. Söz aldım. Aleyhte mütalaada bulundum. Biz bu şartı bilerek buraya geldik, bu şartla seçildik. Milletın böyle bir kara gününde maaşla uğraşmak ayıptır. Esasen böyle bir karar çıksa da bizi kapsamaması lâzım gelir dedim. Kim dinler! Kürsüden inip yerime giderken milletvekili Mazhar Müfit Bey millete hoş görünmek için mi bunları söyledin? dedi. Çok ağrıma gitti, gözlerim doldu. Demek ki ben riyakarım öyle mi? dedim ve ağzımdan alçak sözü çıktı. Araya girdiler. Kanun sonunda kabul edildi.” Rıfat Bey, İtilaf devletlerinin İstanbul'u işgali üzerine Meclis-i Mebusan feshedilince Kayseri'ye dönerek belediye başkanlığına yeniden başladı.

Heyet-i Temsiliye'nin talimatına uyarak Ankara'ya geldi ve 31 Temmuz 1920'de Büyük Millet Meclisi genel kuruluna Kayseri milletvekili olarak takdim edildi. Mecliste Defter-i Hakâni (Tapu-Kadastro), bütçe ve sayıştay komisyonlarında çalıştı. İkinci ve üçüncü toplantı yıllarında Defter-i Hakâni komisyonlarının başkanlığını yaptı. 10 Mayıs 1921'de Mustafa Kemal'in başkanlığında kurulan Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Grubu'nun yönetim kuruluna Rıfat Bey de seçildi⁷. Yetkilerin Mustafa Kemal'in şahsında toplanması ve meclis üstünlüğü ilkesine aykırı çeşitli uygulamalara karşı beliren muhalefet hareketi, Birinci Grub'un kuruluşundan on dört ay sonra, 1922 Temmuzunda İkinci Müdafaa-i Hukuk Grubu adıyla örgütlü yapı içine girmiştir. İkinci Grub'un lideri Hüseyin Avni (Ulaş), 30 Nisan 1923'te *Tevhîd-i Efkâr* gazetesine verdiği demeçte grubun yedi kurucusu arasında Kayseri Milletvekili Rıfat Bey'i de zikretmektedir⁸. Muhalefetin temsilcisi olarak 16 Ağustos 1922'de yapılan Adliye Vekilliği seçimine 162 kişi katılmış, seçimde İkinci Grub'un adayı Rıfat Bey 66, Birinci Grub'un adayı Karahisar-ı Şarkî milletvekili Ali Sururi (Tönük) Efendi 58 oy almış; hiçbir milletvekili salt çoğunluğu sağlayamayınca aynı gün ikinci kez yapılan turda 165 kişiden 83'ünün oyuyla Rıfat Bey

⁷ Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet, İkinci Grup*, İstanbul 1993 , s. 220. Ayrıca bu eserde Rıfat Bey'in Birinci Büyük Millet Meclisi'ne katılım tarihi 23 Temmuz 1920 olarak verilmektedir (s. 98).

⁸ A. Demirel, *aynı eser*, s. 379-380.

Adliye Vekili seçilmiştir⁹. İkinci Grup üyeleri Sivas milletvekili Vasıf (Karakol), Mersin Milletvekili Selahattin (Köseoğlu) ve Kayseri Milletvekili Rifat Bey, mevcut İstiklâl Mahkemelerinin gerektiğinde yeniden kurulmak üzere faaliyetlerine son verilmesi ve Heyet-i Vekile'nin gösterdiği lüzuma göre bir süre için Amasya ve havalisine bir mahkemenin gönderilmesi şeklinde bir önerge verdiler. Aslında bu sırada Heyet-i Vekile'deki tek İkinci Grup üyesi Adliye Vekili Rifat Bey idi¹⁰. Trabzon milletvekili Ali Şükrü Bey'in öldürülmesi üzerine Lâzistan Milletvekili Necati (Memişoğlu) Efendi 31 Mart 1923'de Heyet-i Vekile'nin konuyla ilgili açıklama yapmasını istemişti. Konunun muhatabı olan Adliye Vekili Rifat Bey, bu soru önergesine, soruşturmanın gizli olarak yürütüldüğü, bu aşamada bir açıklama yapılmasının doğru olmadığı ve Heyet-i Vekile'nin bir gün sonra açıklama yapacağı şeklinde cevap verdi. Görüşme sırasında Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey de, hükümetin var gücüyle çalıştığı ve Adliye Vekili'ne güvendiğini söyledi¹¹. Rifat Bey, dönem sonuna kadar biri gizli oturumda olmak üzere yirmi iki konuşma yaptı¹². 1 Nisan 1923'de yapılan Büyük Millet Meclisi oturumunda Birinci Grup'un seçim kararı vermesi üzerine, Ali Şükrü Bey cinayeti aydınlatılmadan seçime gitmeyi doğru bulmayan Saruhan milletvekili Reşat (Kayalı) Bey dışında itiraz eden olmamıştır. Hatta, Heyet-i Vekile'deki İkinci Grup temsilcisi Adliye Vekili Rifat Bey de seçimin yenilenmesi yönünde oy kullanmıştır. İkinci Grup'un temsilcisi adliye vekilinin divan toplantısında kendi grubuna danışmadan seçim kararını imzalamasını *Tanin* gazetesi sahibi Hüseyin Cahit Bey şiddetle tenkit etti. Rifat Bey hakkında ağır yazılar yazdı¹³. Seçim kararı verilmesi üzerine Rifat Bey, 11 Nisan 1923'de Adliye Vekilliği'ni Maarif vekili İsmail Safa (Özler)'ya bırakarak izinli olarak Kayseri'ye döndü. Yapılan ikinci

⁹ A. Demirel, *aynı eser*, s. 423-424.

¹⁰ A. Demirel, *aynı eser*, s. 446, 477, 481.

¹¹ Ali Şükrü Bey'in öldürülmesi için bk. Süleyman Beyoğlu, "Belgelerle Osman Ağa (1883-1923)", *Millî Mücadelede Giresun (Sempozyum 6-7 Mart 1999)*, İstanbul 1999, s. 77-98.

¹² F. Çoker, *aynı eser*, s. 642.

¹³ Damar Arkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul 1961, s. 321-322.

dönem seçimlerinden sonra Rifat Bey de İkinci Grub'un çoğu gibi tasfiye edildi¹⁴. Bu yıllarda 36 yaşında olan Rifat Bey, 1924 yılında üçüncü defa Kayseri Belediye Başkanlığı'na seçildi. Bir yıl süren belediye başkanlığından sonra iki yıl kadar işsiz kaldı. 1927 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun sağladığı kolaylıklardan faydalanarak Kayserili 5-6 iş adamı ile birlikte, Bünyan ilçesinde bir yün iplik fabrikası kurulmasına ön ayak oldu. Rifat Bey, şirketin idare kurulu başkanlığı ve fabrika müdürlüğü görevlerini üzerine aldı. Rifat Bey, aynı zamanda Kayseri'de özel bir banka olan İktisat Bankası murakıplığı ile Kayseri Kızılay Şubesi Başkanlığını yürütmekteydi. Şubat 1934'de Atatürk'ün Kayseri'yi ziyareti sırasında verdiği talimat üzerine vali tarafından Rifat Bey'in bütün işlerine son verildi. Bu durum Rifat Bey'i çok üzmüştür¹⁵. Rifat Bey, Adana'da yerleşmiş bulunan Kayserili iş adamlarından Nuh Naci Yazgan, Nuri Has, Hacı Ömer Sabancı ve Mustafa Özgül beylerden iş teklifi aldı. Rifat Bey, Adana'da kurulmak istenilen Türk Nebati Yağ Fabrikası müdürü oldu (1938). Fabrikaya % 20 oranında ortak olarak çalıştı. 1947 yılına kadar şirket ile ilişkilerini devam ettirdi. Rifat Bey, ikinci eşi Hafize hanımın kalp krizinden ölmesinden sonra, iki oğlunun yaşamakta olduğu İstanbul'a taşındı. 23 Şubat 1963 tarihinde Kayseri'de vefat etti. Mezarı Kayseri asrî mezarlığındadır. Üç çocuğu olan Rifat Bey Rumca bilmekteydi¹⁶.

¹⁴ *Ahmet Rifat Çalika'nın Anıları*, s. 116 vd. D. Arıkoğlu, anılarında Adalet Bakanı Rifat Çalika'yı şöyle tanımlar: "İkinci Grub'un adayı Kayseri milletvekili Rifat Çalika, 35 yaşında, hukukçu, az konuşur, kibar, yakışıklı, dostluğuna güvenilir, vicdanının emrettiği yolda yürümeyi kendisine düstur edinmiş bir insandı. Birinci Grup'tan kendisi ile pek sıkı dostluk ve arkadaşlık eden samimi arkadaşları da vardı. Akşamları sessiz sedasız birkaç kadeh parlatır, hoşsohbet, kimsenin kalbini kırmaz, şuurlu bir gençti. Birinci Grub'un ilk kurulmasında idare kuruluna seçilmişti. Aynı zamanda grubun sandık eminiğini de yapmıştır (aynı eser, s. 286-287)".

¹⁵ *Ahmet Rifat Çalika'nın Anıları*, s. 164-168.

¹⁶ *Aynı eser*, s. 174-178. Ölümünden sonra Kayseri'de çıkan günlük *Ülker* gazetesinde Av. Doğan Soysal, Rifat Bey için şunları yazmıştır: "Gençlik ve olgunluk çağını halk içinde, halkın yanında geçirdi. Kıtlik senelerinde binlerce fakire bir parça gıda bulmak amacıyla çırpındı, fitrî meziyetleri, alçak gönüllülüğüyle en yoksulların dahi dert ortağı olmasını bildi. Soğukkanlı, sabırlı ve anlayışlıydı. Bu sebeple maiyetinin hem sevgisini kazandı, hem de onları

Rıfat Bey'in Belediye Başkanlığı Sırasında Kurulan Cemiyetler

Muîn-i Fukara Cemiyeti: Kayseri'de Birinci Dünya Harbi öncesi kurulduğu bilinmesine rağmen, tam kuruluş tarihinin henüz tespit edilemediği Muîn-i Fukara Cemiyeti harp sırasında faaliyetlerine ara vermek zorunda kaldı. Ancak, 1917 yılı başlarından itibaren Kayseri'ye savaş sahalarından tevzi ve iskân edilen mültecilerin zaruri ihtiyaçlarını karşılamak üzere tekrar faaliyete başladı. Bu cemiyetin, cemiyetler kanununa göre tasdiki Kayseri mutasarrıflığının isteği üzerine Şura-yı Devlet'çe yapılmıştı. Cemiyetin amacı ve görevi fakirlere yardım etmek ve hayır işlerinde bulunmaktı. Cemiyet, 12 Ocak 1917'de Dahiliye Nezareti'ne kamuya yararlı cemiyetler sıfatını almak için müracaatta bulundu. Cemiyetin teşebbüsleri şâyân-ı takdir görülmesine rağmen yürürlükte olan cemiyetler kanununa göre kamu yararının tasdiki için cemiyetin yararlı amacının açık olarak ve fiilen görülmesi gerekiyordu. Yani, cemiyetin memleket ahalisine ciddî hizmetler yaptığı hükümete somut verilerle ispat edilmeliydi. Bu da zamana bağlı olduğundan Muîn-i Fukara Cemiyeti'nin kamuya yararlı cemiyetler statüsüne alınmasının o tarihlerde mümkün olmadığı görülmektedir¹⁷.

Kayseri Tanışma Yurdu: Kayseri'de kurulan cemiyetlerden biri de Kayseri Tanışma Yurdu'dur. Nizamnamesine göre Tanışma Yurdu, 23 Ağustos 1919 tarihinde Kayseri Belediye Başkanı Rıfat Bey, Karaman Kaymakam-ı Sabıkı Hallaç-zâde Ahmed Hilmi, Tavlasunlu Dr. İsmail, Dava Vekili Mustafa Kemal ve Ahmed Zeki Beyler tarafından kurulmuştur. Nizamnameye göre Kayseri Tanışma Yurdu'nun belirli bir merkezi olacak, Yurd ilmî ve içtimaî vasıtalarla halkımızın aydınlatılmasını ve duygu birliğini temin edecekti. Yurt, ilmî ve tarihî

şevkle çalıştırmayı başardı. Belediye reisliği sırasında sabahleyin erkenden kalkarak mahalle mahalle dolaşır, belediye hizmetlerinin noksansız yapılmasına; şehrin çeşitli ihtiyaçlarını tespitte çalışırdı. En büyük hizmetlerinden biri de sokak aralarındaki fuhuş yuvalarını şehir dışına çıkarmaya muvaffak olmasıydı. Meclis-i Mebusan âzasıyken mebus maaşlarına zam yapılması bahis konusu edilince, ilk itiraz sesi onun hançeresinden yükselmiş; efendiler, biz buraya millete hizmet için toplandık, kesemizi doldurmak maksadıyla değil, diye haykırmıştı."

¹⁷ BOA, Babıalı Evrak Odası, nr. 333844.

incelemelerde bulunarak Kayseri'yi tanıyacak ve tanıtacaktır. Hayır işleri, eğitim ve öğretim hizmetlerinde de vazife alacaktı. Yurt, halk sıhhatinin de korunmasını hedefliyordu. Ayrıca şehre gelecek ziyaretçilerin gerekli olanlarına mihmandarlık yapacak, ilmen ve maddeten Kayseri'ye hizmet edecekleri cemiyete üye olarak seçeceklerdi. Yurt, siyasetle iştigal etmeyecek, gelirini üyelerinin giriş ve aylık aidatları, bağışlar, yardımlar, müsamere ve eser neşirleriyle sağlayacaktı. Yurdun idarî heyeti yukarıda da belirtildiği gibi, beş kişiden oluşmaktaydı. Yurt, fikirlerini yaymak üzere bir gazete neşredecekti. Yurdun ayrıca iç işleyişiyle ilgili bir nizamnamesi vardı. Kayseri mutasarrıfı 27 Ağustos 1919'da Dahiliye Nezareti'ne Kayseri Tanışma Yurdu'nun nizamnamesini ve kuruluşunu bildirmiştir¹⁸.

Bu ve yukarıdaki cemiyetin faaliyetleri hakkında literatürde ve belgelerde daha fazla bilgiye şimdilik rastlanmamıştır. Ancak, Kayseri gibi o gün için orta ölçekli bir şehirde böyle cemiyetlerin kurulmuş olması şehir aydınlarının oldukça memleket sever ve faal olduklarını göstermesi açısından dikkate değerdir.

EK-1

İstanbul'da yayımlanan *Yeni Gazete*'ye 8 Mayıs 1919'da Kayseri'den abone olarak kaydolunanlar¹⁹:

Maarif müdürü Tevfik Bey,
Belediye reisi Rifat Bey,
Polis merkez memuru Tevfik Bey,
Muhasebe başkatibi Cemal Bey,
Muhasebe hususiye müdürü Ali Nuri Bey,
Defter-i hakani memuru Abdülaziz Bey,
Jandarma tabur kumandanı Binbaşı Hayri Bey,
Meclis-i idare başkatibi Süleyman Efendi,
Polis komiseri Ahmed Asım Efendi,
Meclis-i idare-i liva âzasından Hacı Şaban Efendi,

¹⁸ BOA, Dahiliye Emniyet-i Umûmiye Müdiriyeti Asayiş Kalemi, nr. 20/4.

¹⁹ BOA, DH. KMS. nr. 52-5/71.

Tüccar-ı mütebarandan İmam-zâde Ali Efendi,
Tüccar-ı mütebarandan İmam-zâde Raşid Efendi,
Tüccar-ı mütebarandan ve encümen-i liva âzasından İmam-zâde Mehmed
Bey,
Tüccaran-ı mütebarandan Taşcı-zâde Mehmed Efendi,
Tüccar-ı mütebarandan Yedekçi-zâde Hüseyin Bey,
Tüccar-ı mütebarandan Hacıların-zâde Mustafa Fehmi Efendi,
Kayseri Suhûlet şirketi müdürü Hacı Kâmil Efendi,
Tüccar-ı mütebarandan Kâtib-zâde Nuh Naci Efendi,
Tüccar-ı mütebarandan Göncü-zâde Mustafa Efendi,
Tüccar-ı mütebarandan Alaybeyi-zâde Mehmed Efendi,
Tüccar-ı mütebarandan Etcî-zâde Ahmed Efendi,
Tüccar-ı mütebarandan Hafızağa-zâde Hayrullah Efendi,
Tüccar-ı mütebarandan Karabey-zâde Mustafa Efendi,
Tüccar-ı mütebarandan Bıçakçı-zâde Mehmed Efendi,
Meclis-i idare-i liva âzasından Akçakayalı-zâde Rıfat Bey,
Kayseri Ticaret Odası reisi eşraftan Nafiz Efendi,
Tüccar-ı mütebarandan Dıraz-zâde Reşid Efendi,
Tüccar-ı mütebarandan İbrahim Safa Efendi,
Eşraftan belediye âzası Osman Bey,
Kayseri Anonim Şirketi müdürü Kâmil Efendi.

DERS KİTAPLARINDA
OSMANLI TARİHİNİN DÖNEMLERE AYRILMASI MESELESİ

*Erhan AFYONCU**

ÖZET

Osmanlı tarihinin ilk defa dönemlere ayrılması XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Ahmed Vefik Paşa, daha sonra ise Abdurrahman Şeref Bey tarafından yapılmıştır. Bu dönemlendirme daha sonra yazılan ders kitaplarında da yer alarak günümüze kadar gelmiştir. Ancak bu tasnif sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri başarılarına göre yapıldığı için imparatorluğun diğer cephelerinin (ekonomik, bürokratik, kültürel vs.) dönemlendirilmesine uymamaktadır. Osmanlı tarihinin bütün yönleri dikkate alınarak yeni bir dönemlendirmenin yapılması gerekmektedir.

Anahtar kelimeler:

Osmanlı tarihi, dönemlendirme, Ahmed Vefik Paşa, Abdurrahman Şeref Bey, ders kitapları.

İlk ve orta dereceli okullarda tarih öğretiminde okutulan ders kitaplarında Osmanlı tarihi standartlaşmış olarak dönemlere taksim edilip anlatılmaktadır. Öğrencinin hadiseleri kavraması ve meseleleri daha iyi anlaması açısından bu tür tasnifler faydalıdır. Ancak yapılan ayırım yanlışsa faydasından çok zararının olacağı aşikârdır. Çeşitli zamanlarda bu konu tenkit edilmişse de aşağıda izah edileceği üzere

* Yard.Doç.Dr. Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Anabilim Dalı.

bir asırdan fazla süreden beri Osmanlı tarihi hemen hemen aynı şemaya göre okutulmaktadır.

Herkesin en iyi bildiği tarih konularından birisi Osmanlı tarihinin dönemlere taksimidir. Buna göre Osmanlı tarihi;

- 1- Kuruluş Dönemi (1299-1453)
- 2- Yükselme Dönemi (1453-1579)
- 3- Duraklama Dönemi (1579-1699)
- 4- Gerileme Dönemi (1699-1792)
- 5- Çöküş (Dağılma) Dönemi (1792-1922)

aşamalarına ayrılmıştır.

Osmanlı tarihinin dönemlere taksimi ilk olarak, önemli bir Osmanlı devlet adamı ve aydını olan Ahmed Vefik Paşa'nın (öl. 1891) yazdığı Osmanlı tarihi ders kitabında görülmektedir¹. Ahmed Vefik Paşa'nın ilk baskısını *Tarih-i Osmânî*, 1869'dan sonraki baskılarını ise *Fezleke-i Tarih-i Osmânî* adıyla yapan bu eseri rüşdiyelerde Osmanlı tarihinin okutulması için yazılmış ilk ders kitabıdır². 1885 yılına kadar on beş baskı yapan bu ders kitabı kendisinden sonraki bir çok esere de model olmuştur. Sultan Abdülaziz'e kadar Osmanlı tarihinin anlatıldığı bu kitap altı bölüme ayrılmıştır. Her asrın hadiseleri bir bölüm olarak ele alınmış ve isimlendirilmeden bu bölümlerin özellikleri belirtilmiştir³. M. Halil Yinanç, Ahmed Vefik Paşa'nın teşekkül, terakki, tekâmül ve inhitat noktalarından devrelere ayırdığını belirtirken, Ö. Faruk Akün, kuruluş, büyüme, yükselme, gerileme, bozulma ve ıslahat çağları olmak üzere altı döneme ayırdığını söylemektedir⁴. Ancak bu eserde

¹ Ahmed Vefik, *Fezleke-i Tarih-i Osmânî*, İstanbul 1288, s. 5.

² Ömer Faruk Akün, "Ahmed Vefik Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, II (1989), s. 151.

³ Ahmed Vefik, *Fezleke-i Tarih-i Osmânî*, s. 5.

⁴ Mükrimin Halil Yinanç, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, s. 577; Ö. F. Akün, Aynı madde, s. 152. Betül Başaran, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarih Yazımı ve Tarih Kitapları", *Osmanlı*, VIII (Ankara 2000), s. 265. M. H. Yinanç, Ahmed Vefik Paşa'nın

yapılan ayırım tam bir dönemlendirme olmadığı gibi bu altı bölüm ayrıca isimlendirilmemiştir.

Abdurrahman Şeref Bey ise XIX. yüzyıl ortalarına kadar olan Osmanlı tarihini yedi döneme ayırarak incelemiştir:

- 1- Tesis ve Tezelzül (Kuruluş ve Sarsıntı) Dönemi (1299-1403)
- 2- İntibâh ve Teeyyüd (Uyanış ve Kuvvetlenme) Dönemi (1403-1512)
- 3- Şükûh ve İkbâl (Ululuk ve Saadet) Dönemi (1512-1595)
- 4- Tevakkuf ve Teşettüt (Duraklama ve Dağılma) Dönemi (1595-1655)
- 5- Köprülüler Dönemi (1655-1676)
- 6- Fazıl Ahmed Paşa'nın Vefâtından Yaş Muahedesi'ne kadar (1676-1792)
- 7- Tecdidât ve Terakkiyât (Yenilenme ve Yükselme) Dönemi (1792-1856)⁵.

Ahmed Vefik Paşa ile başlayan ve Abdurrahman Şeref Bey'in eseriyle olgunlaşan Osmanlı tarihinin tasnifi, şablonda bazı ufak değişikliklerle Cumhuriyet dönemi tarih ders kitaplarına da girmiştir. Ahmet Hamit (Ongunsu) ve Mustafa Muhsin (Toker) beylerin yazdığı *Türkiye Tarihi* adlı Cumhuriyetimizin ilk tarih ders kitabında⁶ Osmanlı tarihi şu şekilde dönemlere taksim edilmiştir⁷:

- 1- İtilâ (Yükselme) Dönemi (1453-1579)
- 2- Tevakkuf (Duraklama) Dönemi (1579-1683)

yazdığı bu ders kitabının yaptığı dönemlendirme ile Avrupa ders kitaplarına benzediğini ifade etmektedir.

⁵ *Târîh-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, I, İstanbul 1315, s. 5-114, 115-200, 201-273; II, İstanbul 1318, s. 8-50, 51-83, 84-187, 252-375.

⁶ Hamit ve Muhsin beyler 1924 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin Ortaokul ve Liselelerinde okutulacak ilk tarih ders kitabını birlikte kaleme almışlardır. Bu kitabın 1926'da yapılan ikinci baskısında bazı düzeltmeler yapılmış ve resimler ilave edilmiştir. Üçüncü baskısı ise 1930 yılında yeni harflerle on bin adet olarak yapılmıştır.

⁷ Bu kitap İstanbul'un fethinden başladığı için kuruluş dönemi zikredilmemiştir.

- 3- Ricat (Gerileme) Dönemi (1683-1792)
- 4- Islahat Teşebbüsleri Dönemi (1792-1839)
- 5- Tanzimat Dönemi (1839-1908)
- 6- Meşrutiyet Dönemi (1908-1920)
- 7- Millî İntibah (Uyanış) Dönemi

Bu ilk tarih kitabından sonra Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (Türk Tarih Kurumu) tarafından yazılan tarih ders kitabında da benzer bir dönemlendirme görülür⁸:

- 1- Kuruluş Dönemi (1299-1451)
- 2- İmparatorluğa Geçiş ve Yükseliş Dönemi (1451-1579)
- 3- Tevakkuf (Duraklama) Dönemi (1579-1682)
- 4- Ricat (Gerileme) Dönemi (1683-1792)
- 5- İnhilal ve İnkıraz (Çöküş) Dönemi (1792-1919)

Bu tasnif, bugün Osmanlı tarihi için kullanılan dönemlendirmenin aynıdır. Osmanlı tarihinin bugün bildiğimiz standartlaşmış dönemlendirilmesi 1932'de yayınlanan bu ders kitabı ile son halini almıştır.

Osmanlı İmparatorluğu zamanında okutulan tarih ders kitaplarından, Cumhuriyet'in başlarında yazılan ilk tarih ders kitaplarına intikal eden Osmanlı tarihinin bu şekilde dönemlere ayrılması, daha sonra yazılan kitaplarda da bazı ufak değişikliklerle tekrarlı tekrarlı günümüze kadar gelmiştir.

Osmanlı tarihinin bu şekilde çağlara taksim edilmesinde, dönemlerin ayrılma noktalarına baktığımızda, devletin bir canlı gibi doğup, gençlik ve orta yaşlılık dönemlerinden sonra ihtiyarlayarak öldüğü şeklindeki bir noktadan hareket edildiği anlaşılmaktadır⁹. Yine

⁸ *Tarih III, Yeni ve Yakın Zamanlar*, İstanbul 1932.

⁹ Bu organik devlet anlayışı eski Yunan, Roma ve İslâm siyaset felsefesinde rastlanılan ve özellikle İbn Haldun'da ifadesini bulan bir gelenektir. Daha ziyade İbn Haldun'la özdeşleşmiş olan organik devlet telakkisi eski Yunan'da ve Roma'da da görülmektedir. Meselâ, Romalı tarihçi Florus, daha sonra İbn Haldun'da rastladığımız şekilde Roma İmparatorluğu'nun hayatını çocukluk-

bu taksimattaki dönemlendirmenin Osmanlı askerî gücünün gelişim ve zayıflamasına paralel olduğu açıkça görülmektedir. Askerî başarılar ve mağlubiyetler dönemlendirmede esas kriter olarak kabul edilmiş, Osmanlı tarihindeki diğer cephelere dikkat edilmemiştir. Bu şemaya göre XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı tarihi devamlı bir gerilemeye şahid olmuş ve hemen hemen hiç iyi bir şey gerçekleşmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî gücünün yanısıra bütün müesseseleri tefessüh etmiş gibi yorumlanmaktadır.

Bununla beraber Osmanlı tarihi ile ilgili son yıllarda yapılan akademik tarih çalışmalarında, İmparatorluğun XVI. yüzyılın sonlarından itibaren değişen dünya şartlarına paralel olarak kendi yapısını değiştirdiği yönünde bir görüş hakimdir. XVII. yüzyıl ortalarına gelindiğinde İmparatorluğun önceki şeklinden farklı yeni bir devlet yapısı ortaya çıkmıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun idarî, askerî ve iktisâdî yapısında değişiklikler meydana gelmesine rağmen, devlet yapısının ana karakteri ve niteliği değişmemiştir. Bu yöndeki değişiklikler XIX. yüzyılda görülmektedir.

Klasik yapıda meydana gelen değişiklikler devrin nasihatnâme literatüründe bozulma olarak algılanmış ve bu fikir yirminci yüzyıldaki tarih araştırmacılarına da intikal etmiştir. XVIII. yüzyılda yazılmış olan Kantemir¹⁰ ve Marsigli'nin¹¹ eserleri de "Osmanlı gerilemesi ve çöküşü"

gençlik-yetişkinlik ve yaşlılık olarak dörde ayırmaktadır (Bk. Bernard Lewis, "Ottoman Observes of Decline", *Islamic Studies*, I (1962), s. 86). Gelibolulu Mustafa Âli'de ilk izlerini gördüğümüz İbn Haldun felsefesi *Naima Tarihi* ile Osmanlı tarih yazıcılığına yerleşmiştir. İbn Haldun'un etvâr nazariyesi *Mukaddime*'nin Türkçe'ye çevrilmesi ile Osmanlı tarihçiliğinde daha geniş yer bulmuştur. Osmanlı tarihçiliğinde İbn Haldun'un en önemli temsilcilerinden birisi de Ahmed Cevdet Paşa'dır (Bk. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Türkiyede İbn Haldunizm", *60. Doğum Yıldönümü Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, Ankara 1953, s.153-164; Cornell H. Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism and "İbn Haldünism" in Sixteenth Century Ottoman Letters", *Journal of Asian and African Studies*, XVIII/3-4 (1983), s. 198-220; Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihinde Dönemler", çev. Ferhan Kırıldökme-Mollaoğlu, *OTAM*, sayı: 10 (Ankara 1999), s. 336-337).

¹⁰ Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi I-III*, çev. Özdemir Çobanoğlu, Ankara 1979.

temasınının doğup, yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır. Ancak yukarıda bahsettiğimiz gibi son otuz yılda yapılan çalışmalar, gerileme diye bir durum olmadığını açıkça ortaya çıkarmıştır¹². Bunlara göre Osmanlı klasik düzenindeki değişmeler bozulma değil, yeni şartlara intibaktır. Çözülme ve gerileme terimlerinin yerine buhran ve dönüşümün kullanılması daha uygundur¹³. Esasen Osmanlı İmparatorluğu da karşılaştığı bu buhranı atlatıp üç yüz yıl daha devam etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu askerî açıdan en kuvvetli dönemini XVI. yüzyılda yaşamıştır. Ancak devletin diğer müesseselerinde durum bu şekilde değildir. Osmanlı edebiyatı ve musikisinde en önemli eserler daha sonraki yüzyıllarda verilmiştir. Yine İmparatorluğun teşkilatlanmasında ve bunun bir düzen içerisinde yürütülmesinde en önemli görevi üstlenen Osmanlı bürokrasisi XVI. yüzyılda yeni yeni gelişmeye başlamış ve XVIII. yüzyılda zirve dönemine ulaşmıştır. Osmanlı bürokrasisinde XVI. yüzyıldan sonra bir gerilemeden değil, tam tersine bir ilerlemeden söz edilebilir. Osmanlı vesikalarının incelenmesi XVIII.

¹¹ Graf Marsilli, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Zuhur ve Terakkisinden İnhitâtı Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti*, çev. M. Kaymakam Nazmi, Ankara 1934.

¹² Bu konuda teferruatlı bilgi için bk. Halil İnalçık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), s. 283-337; Rifa'at Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğuşu, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel-Canay Şahin, Ankara 2000; Douglas Howard, *The Ottoman Timar System and Its Transformation, 1563-1656*, Indiana University, Doktora Tezi, Indiana 1987; Aynı yazar, "Ottoman Political Literature and the Concept of "Decline" in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Journal of Asian Society*, XXII (1988), s. 52-57; Suraiya Faroqhi, "Osmanlı Tarihini Ararken", *Defter*, sayı 20 (İstanbul 1993), s. 60-90; Mehmet Öz, *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Ankara 1997; Aynı yazar, "Onyedinci Yüzyılda Osmanlı Devleti: Buhran, Yeni şartlar ve İslahat Çabaları Hakkında genel Bir Değerlendirme", *Türkiye Günlüğü*, sayı 58 (Ankara 1999), s. 48-53; Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy-Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1550-1650*, Leiden 1996; Aynı yazar, "Ottoman Fiscal Administration: Decline or Adaptation?", *The Journal of European Economic History*, XXVII/1 (1997), s. 157-179; Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Modernleşmesi*, çev. Zeynep Altok, İstanbul 1999.

¹³ XVII. yüzyılın başlarından itibaren yalnız Osmanlı'da değil hemen hemen bütün Avrupa'da bir buhran görülmektedir (Bk. Suraiya Faroqhi, Aynı makale, s. 80-84).

yüzyılda bürokrasinin daha profesyonel ve araştırmacıları hayrete düşürecek bir mükemmeliyette çalıştığını göstermektedir¹⁴. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunmuş olan Avrupalı diplomatlar da bu durumu eserlerinde zikretmişlerdir. Meselâ, 1747-1767 yıllarında İstanbul'da görev yapan İngiliz elçisi James Porter şunları söylemektedir¹⁵: “Babiâli'de bir kaç kalemde doğru ve dikkatli olarak yapılan işlerle rekabet edebilecek hiçbir Hıristiyan güç yoktur. İşler çok büyük bir titizlikle yapılır, her bir önemli belgede kelimeler dikkatle ve anlam daima gözönünde bulundurularak kendi menfaatlerini zedelemeyecek şekilde seçilirdi. Yılı bilinmek kaydıyla en eski tarihli belgeler dahi Babiâli'de bulunabilir, çıkmış her irade ve her kanun hemen elde edilebilirdi”.

Osmanlı ticarî hayatı ve üretimi de XVI. yüzyıldan sonra devamlı geriliyor ve Avrupalı devletlerle hiç rekabet edemiyor gibi algılanmıştır. Ancak durum burada da böyle değildir. Anadolu'nun bazı kesimleri XVII. yüzyılın ortalarında toparlanmış, 1700 ile 1770 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok bölgesi belirgin bir ekonomik can-

¹⁴ Osmanlı bürokrasisi için bk. Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul 1996; Muzaffer Doğan, *Sadaret Kethüdâlığı (1730-1830)*, Marmara Üniversitesi (=MÜ), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1995; Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI-XVIII.Yüzyıllar)*, MÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1997; Aynı yazar, “Tanzimat Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokrasi” Türkiye Günlüğü, sayı 58 (Ankara 1999), s. 182-190; Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Reisülküttâblık Müessesesi (XVIII. Yüzyıl)*, MÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1999; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul 1993.

¹⁵ Ali Akyıldız, “Hazîne-i Evrakın Kurulması ve İlk Tasnif Usûlleri (1846-1856)”, *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'a Armağan*, İstanbul 1995, s. 69; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 28-29. Nitekim bu konuda J. Porter'ın görüşlerini destekleyen, 1780'li yıllarda beş sene Osmanlı İmparatorluğu'nda kalmış olan Toderini'nin şu gözlemlerine de daha önce Mehmet Genç dikkatleri çekmişti (“...sayılar ilmüne pek düşkünderler. Öyle iyi eğitilmişlerdir ki en iyi Avrupa'lı aritmatikçileri bile hayrete düşürürler. Yıllık geliri 2.5 milyar akçe olan devlet bütçesini, bir akçelik hataya düşmeden, ustalıkla kayıtlara geçirirler. Çok kısa ve sade bir metotla çok hızlı hesap yaparlar. Bizim 4 tabaka kâğıtla 2 saatte yaptığımız hesapları, onlar 1 tabaka kâğıt üzerinde bir kaç dakikada yapiverirler”. Bk. Aynı eser, s. 28-29)

lanma yaşamıştır¹⁶. Meselâ, XVII-XVIII. yüzyıllarda Tokat'ta sanayi üretimi ve ticaret altın devrini yaşamaktaydı. Üretilen mallar Avrupa'nın çeşitli yerlerine ihraç ediliyordu¹⁷. Kaldı ki XIX. yüzyılda dahi Osmanlı İmparatorluğu imalat sektöründe Avrupa karşısında tamamen havlu atmamış, onunla mücadele etmiştir¹⁸.

Yukarıda ele aldığımız konular dahilinde Osmanlı İmparatorluğu tarihinin alışılmış şekilde dönemlere taksiminin her alanda geçerli olmadığı ve Osmanlı tarihinin anlaşılmasını, yanlış öğrenilmesine sebep olduğu rahatça farkedilebilmektedir. Nitekim 1970'li yıllarda yazdığı kitap ve makalelerde Kemal Karpat bu dönemlendirmeye karşı çıkmış ve bunu tenkit etmiştir¹⁹. Halil İnalçık da 1976 yılında kendisi ile yapılan bir röportajda, Osmanlı tarihinin dönemlere ayrılmasının antropomorfik (insan biçimci) olduğunu ve bu taksimatın tamamen değiştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir²⁰. Mehmet Genç de bu hususa yıllardır karşı çıkıp, düzeltilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu konudaki görüşlerini geçtiğimiz yıl çıkan kitabının girişinde Osmanlı tarihinin proplematiklerinden birisi olarak zikretmiştir²¹. En son bu konuyu ele alan Erol Özvar²² ve Mustafa Armağan da Osmanlı tarihinin

¹⁶ Suraiya Faroqhi, Aynı makale, s. 83.

¹⁷ Mehmet Genç, "17.-19. Yüzyıllarda Sanayi ve Ticaret Merkezi Olarak Tokat", *Aynı eser*, s. 272-292.

¹⁸ Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, çev. Tansel Güney, İstanbul 1999; Aynı yazar, *Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadî Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, çev. Sabri Tekay, Ankara 1987.

¹⁹ Kemal Karpat, "Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım", *Osmanlı ve Dünya*, haz. K. Karpat, çev. Mustafa Armağan vd. , İstanbul 2000, s. 119-145.

²⁰ Orhan Koloğlu, "Prof. Halil İnalçık ile Bir Söyleşi: Türkiye'de Tarihin Bunalımı", *Özgür İnsan*, sayı 36 (1976), s. 23.

²¹ M. Genç, *Aynı eser*, s. 38-39.

²² "Osmanlı Tarihinin Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü", *Divân, İlmî Araştırmalar*, sayı 7 (İstanbul 1999), s. 135-151.

bu şekilde dönemlendirilmesinin ne kadar yanlış olduğuna dikkatleri bir kez daha çekmiştir²³.

Osmanlı tarihinin bu şekilde dönemlendirilmesine karşı çıkanlar alternatif öneriler de getirmişlerdir. Kemal Karpat'ın önerisi şu şekildedir²⁴:

1- Hudut Boyları: Uç Beyliği Dönemi (1299-1402)

2- Merkezi Yarı Feodal Dönem (1421-1596)

3- Taşrada Özerklik ve Ayânlar (1603-1789)

4- Ulus Devlet Olma Dönemi: Modern Bürokrasi ve Aydınlar (1808-1918)

Bu dönemlendirmeye 1402-1421, 1596-1603, 1789-1808 tarihleri arası alınmamıştır. Bunun sebebi, bahsedilen tarihlerdeki dönemlerin eski dönemden yeni döneme geçişte tekabül eden şiddet ve kargaşa dönemleri olarak yorumlanmasıdır. Bu tarihler ayrıca toplumsal grupların yükseliş ve çöküşlerinin sınır çizgileri olarak ele alınmıştır²⁵.

Halil İnalçık ise “Osmanlı tarihine bir kuşbakışı yapmak için en iyi yolun onun belli başlı dönemlerini, başka bir ifade ile devlet ve cemiyetin esas yapısında zamanla meydana gelen büyük değişiklikleri tesbite çalışmak” olduğunu belirtmektedir²⁶. İnalçık, “Tarihi dönemlere ayırma uğraşında önceden tasarlanmış bir tarih nazariyesine dayanan kesin bir çerçeveye ihtiyacımızın olmadığını belirtip, öncelikle Osmanlı İmparatorluğu ile yabancı güçler arasında kurulan denge durumunu, daha sonra imparatorluk içinde hükümdarın yetkilerinin gelişmesini ve bunun imparatorluk içindeki diğer güçleri karşı karşıya getirdiği denge durumunu ve son olarak devletin askerî, malî ve sosyal kurumlarının

²³ “Osmanlı Gerilemesi Masalından Uyanmak”, *Düşünen Siyaset*, sayı 7-8 (Ankara 1999), s. 99-118; Aynı yazar, “Osmanlı Tarihinde Hakkı Yenmiş Yüzyıllar, Osmanlı, VII (Ankara 1999), s. 195-199.

²⁴ K. Karpat, Aynı makale, s. 127-143.

²⁵ K. Karpat, Aynı makale, s. 143.

²⁶ Halil İnalçık, *Türk İdarî Teşkilâtı Tarihi Ders Notları*, Ankara 1964-1965, s. 5.

dayandığı toprak mülkiyeti sistemini birbirini takip eden dönemler bakış açısıyla” incelemeyi önermektedir²⁷. Osmanlı tarihini anahatlarıyla 1600'e kadar *Klasik dönem*, sonrasını da *Değişim dönemi* olarak ayırmış²⁸ ve 1964 yılında şu dönemlendirmeyi yapmıştır²⁹.

1- Birinci Dönem (1300-1402): Gazi Uç Beyliğinden I. Bâyezid'in Merkezi İmparatorluk Teşebbüsüne.

2-İkinci Dönem (1402-1481): Fetret Devrinden Fatih'in Rumeli-Anadolu İmparatorluğuna. Bu dönem kendi içerisinde ikiye ayrılabilir:

a-1402-1451: İhtiyatlı bir kalkınma gayretinin görüldüğü dönem.

b-1451-1481: Fatih'in, I. Bâyezid'in atılgan siyasetine dönerek onun tasarladığı merkezi imparatorluğu kurduğu dönem.

3- Üçüncü Dönem (1481-1571): Cihanşümûl İmparatorluk Teşebbüsü.

4- Dördüncü Dönem (1571-1699): Büyük Buhran ve Kalkınma Mücadelesi.

5- Beşinci Dönem (1699-1826): Karlofça'dan Yeniçeriliğin Kaldırılmasına.

6- Altıncı Dönem (1826-1909): Yeniçeriliğin İlgasından Abdülhamid'in Sükutuna.

Mehmet Genç, Osmanlı tarihini siyasi sınırlarının genişleme/daralma temposuna göre ikiye ayırmaktadır:

1- Genişleme Dönemi (1300-1683)

2- Geri Çekilme (Daralma) Dönemi (1683-1922)

Özellikle ikinci dönem için yaygın kanaatlerin aksine bir görüştedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan geri çekilme döneminin, genişleme döneminden daha başarısız olmadığı, hatta bir bakıma daha başarılı sayılması gerektiği idiasındadır. Bu dönemde

²⁷ Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihinde Dönemler", s. 337.

²⁸ Orhan Koloğlu, Aynı röportaj, s. 23.

²⁹ Halil İnalçık, *Türk İdarî Teşkilâtı Tarihi Ders Notları*, s. 5-48.

sanayileşememiş Osmanlı İmparatorluğu, sanayi devrimini gerçekleştirmiş Avrupa'ya karşı yaklaşık iki asır direnmiştir³⁰.

Sonuç

Tarihte dönemlere ayırma (periodization) meselesi son derece önemlidir. Ancak Osmanlı tarihinin bugün kullanılan dönemlendirilmesi son derece anlamsızdır ve yanlış tefsirlere sebebiyet vermektedir. Osmanlı tarihinde olup bitenleri anlamaya yardımcı olmak yerine tam tersi bir duruma yol açmakta, anlamayı zorlaştırmaktadır. Bu taksimatın reddedilip, yeni bir dönemlendirmenin yapılması Osmanlı tarihçiliğinin ve tarih öğretiminin en elzem meselelerinden biridir. Osmanlı tarihinde yeni bir dönemlendirmeye gidilirken devlet, toplum ve iktisadî hayattaki değişmelerin gözönünde bulundurulması gerekir.

Belirli bir devletin veya milletin tarihini dönemlere ayırırken kesin-tiye uğramamış bir süreklilik çerçevesi içerisinde, önemli dönüm noktalarının tespiti yapılacak ilk iştir. Her dönemin kendi içinde bir bütünlük arzemesi ve sürekliliği olması gerekir. Ancak bu yapılırken yeni bir mesele ile karşılaşmaktadır. Her dönem kendi içinde her açıdan (siyasî, kültürel, iktisadî, idarî) bir uyum gösteremeyebilmektedir.

Osmanlı tarihinin çeşitli cephelerini (siyasî, idarî, iktisadî, kültürel, dinî, edebî vs.) çalışan bilim adamlarının ilk olarak kendi ilgi sahalarına göre dönemlendirmeleri yapmaları gerekmektedir. Daha sonra bu yeni dönemlere ayırmalar, değişik sahalardaki Osmanlı tarihi araştırmacıları tarafından, bir araya gelinerek tartışılmalı ve İmparatorluk tarihinin yeniden kendi içinde bütünlüğü ve sürekliliği olan bir dönemlendirilmesi yapılmalıdır. Ancak böyle bir durum gerçekleşene kadar, Osmanlı tarihinin kabaca Klâsik Dönem (Kuruluşundan 19. yüzyıla kadar), ve Modernleşme Çabaları Dönemi (19. yüzyıldan İmparatorluğun sonuna kadar) olarak iki dönem şeklinde ele alınmasının uygun olacağı kanaatindeyiz.

“THE PERIODIZATION OF OTTOMAN HISTORY IN TURKISH HISTORY TEXTBOOKS”

³⁰ M. Genç, *Aynı eser*, s. 39-40.

Abstract

The modern periodization of Ottoman history was first invented in the second half of XIXth century by the celebrated Ottoman intellectual Ahmed Vefik Pasha and Abdurrahman Sherif Bey. This scheme was then borrowed by many of his successors and found its place into history textbooks. Within time, this organistic periodization dividing Ottoman history into units like birth, rise, decline and death has been popularized and commonly accepted both by popular and academic historiography. However, as its primary concern was on military success of Ottoman State, other sectors of life like economy, bureaucratic administration, cultural etc. do not exactly fit in to this framework mentioned above.

This study aims to reconsider the conventional periodization of Ottoman history used in Ottoman and early Republican textbooks.

Keywords

Ottoman history, periodization, Ahmed Vefik Pasha, Abdurrahman Sherif Bey, textbook.

Edebiyat-Tarih Bağlamında Bir Mesnevi:
“DÂSTÂN-I VEFÂT-I İBRÂHÎM”

*Hanife KONCU**

ÖZET

Dâstân-ı Vefât-ı İbrâhîm, Hz. Muhammed'in, Hz. Mâriye'den olan ve küçük yaşta vefat eden oğlu İbrahim için kaleme alınmıştır. Muhtemelen XIV. yüzyılda Kırşehirli (Kayserili) İsa tarafından yazılmıştır. Eserin önemi, döneminin ihtiyacı doğrultusunda meydana getirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. XIII. ve XIV. yüzyıllar Anadolu'da siyasî ve dinî birliğin tam manasıyla kurulamadığı yüzyıllardır. Bu nedenle dinî destan türü eserlerin fazlaca yazıldığı bir dönemdir. Dâstân-ı Vefât-ı İbrahim de bu ihtiyaç doğrultusunda meydana getirilmiştir. Edebiyat-tarih bağlantısıyla ele alınmaya ve böylece bir zemine oturtulmaya çalışılan eserin ana fikri Hz. Muhammed'in ümmeti ve oğlu arasında yaptığı tercihe dayanmaktadır. Hz. Muhammed, mesnevide ümmetini tercih etmiş ve böylece eserde bireyden ziyade toplumun yararının gözetilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Anahtar kelimeler:

Hz. Muhammed, Hz. Mâriye, İbrahim, Edebiyat, Tarih, Mesnevi, Vefât, (Kayserili) Kırşehirli İsa, Dâstân, Çocuk, Ümmet.

* Yard. Doç. Dr., MSÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Edebiyat ve tarih bir bütünün ayrılmaz iki parçası gibidir. Hayatın gerçekliği, olayların olduğu gibi, doğru bir şekilde aktarılması çok önemlidir. Bununla birlikte tarihî hadisenin edebî plâna aksetmesi, olayların nesilden nesile aktarılmasındaki tesir gücünü, kolaylığı ve sürekliliği sağlar. Tarih bir ilim olduğundan dolayı, tarihçi de belgeleri kendinden bir şey katmadan değerlendirmek ve bu doğrultuda hareket etmek mecburiyetindedir. Bu ilim dalında, şahsî düşüncelerin ve taraflı bakış açısının yeri yoktur. Buna mukabil bir sanatkâr, eserinde-belli ölçüler içerisinde- istediği gibi davranmak hakkına sahiptir. Tarihçi ile aralarındaki en önemli fark sanatkârın tahayyül gücü sayesinde hareket serbestisine sahip olmasıdır.¹

Tarihçi, ne kadar tarafsız davranırsa davranırsın yine de önündeki olaylardan, kendine göre önemli olanı seçmek, önemsizi ayıklamak durumundadır. Sanatçı da aynı ayıklamayı yapar. Ancak o tarihî olayları yeniden düzenleyerek başka bir zeminde ele alır yani bir kurgu (fiction) meydana getirir.²

Edebiyat, tarih ve felsefe hayatın akışı içerisinde birbirleriyle yakından irtibat hâlinindedir. Sidney, her ne kadar edebiyatın önemini mukayeseler sonucunda ortaya koymaya çalışmışsa da aslında edebiyat, tarih ve felsefe arasındaki önemli bağlantıyı da ifade etmiştir: “*İnsanlara, doğru yaşamalarını öğretecek bilgilerin arasında en önemlileri ahlâk felsefesi ve tarihtir. Fakat her ikisi de eksiktir. Çünkü felsefe kuramsal olduğu için sadece birtakım soyut kurallar kor ortaya ve bu kuruluşu yüzünden pek etkili olamaz. Tarih ise somuttur, canlıdır, ama alanı dardır, yalnız olmuş olanı anlatır, olması gerekeni bildirmez; çünkü insanlara örnek teşkil edecek, onların ders alacağı olayları ve durumları uyduramaz. Felsefe ve tarihin eksik yanlarını tamamlayarak yararlı taraflarını kendine toplayan ancak ve ancak edebiyattır. Edebiyat hem olayları somut hâle sokmakla felsefenin kuruluşunu ve soyutluğunu giderir, hem de olması gerekeni telkin*

¹ Hülya Eraydın Argunşah, *Türk Edebiyatında Tarihî Roman*, İstanbul 1990, M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayınlanmamış doktora tezi), s. 6, 7.

² Sadık Tural, “Tarihçinin Edebiyat Dünyasından Alması Gerekenler Metoda Ait Düşünceler”, *Edebiyat Bilimine Katkıları*, Ankara 1993, s. 31, 32.

*etmekle tarihin noksanını. Bundan başka tarih gerçeği söylemek zorunda olduğu için insanlara fena örnek olacak olayları da nakleder. Oysa sanatçı olayları kendi yarattığı için iyiyi daima ödüllendirip kötüyü cezalandırabilir. Bundan ötürü edebiyat eğitime bakımından felsefeden de, tarihten de daha etkilidir.*³

Edebiyat-tarih münasebeti bilindiği kadarıyla özellikle tarihî roman dolayısıyla üzerinde durulan bir mesele olmuştur. Bu konuda yapılan çalışmalar "roman" türünü esas aldığından Klâsik edebiyattaki duruma bilindiği kadarıyla değinilmemiştir. Oysa roman türünün öncüsü kabul edilebilecek ve klâsik şiirde tahkiyeye en müsait şekil olarak karşımıza çıkan mesnevilerin bir çoğunda konu tarihten ve tarihî olaylardan alınmadır. Klâsik edebiyattaki eserlerin tarihle münasebetini ifade eden incelemelerin sayısı da oldukça sınırlıdır.⁴ Edebî bir eserin anlaşılabilmesi için, onun bağlı olduğu kültür unsurlarının ortaya konulması ve bilinmesi esastır.⁵ "Geçmiş zamanlara ait bir "Edebî eseri lâ-yıkıyla ve -tarihî mânâsıyla-anlamak için, evvelâ o devrin umumî hayâtını, yaşayış ve düşünüş tarzlarını, o devir insanların hayat ve kâinat hakkında nasıl telâkkiler beslediklerini öğrenmemiz gerekir."⁶ Bu nedenle Klâsik edebiyata ait eserlerin tam manasıyla anlaşılabilmesi, doğru bir şekilde değerlendirilebilmesi için İslâm tarihinin özellikle Osmanlı tarihinin iyi bilinmesi lüzumludur.

Klâsik Türk Edebiyatında, adlarına müstakil eserler meydana getirilmiş üç meşhur İbrahim vardır: İbrahim peygamber,⁷ İbrahim Edhem⁸

³ Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi*, İstanbul 1991, Genişletilmiş 8. baskı, s. 33.

⁴ Meselâ Ahmet Atillâ Şentürk, *Yahyâ Beğ'in Şehzade Mustafa Mersiyesi yahut Kanunî Hicviyesi*, İstanbul 1998. İskender Pala, "Bir elmanın iki yarısı: Klasik Şiir ve Osmanlı Tarihi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 3, İstanbul 2000, s. 141-154.

⁵ Rene Wellek-Austin Varren, *Edebiyat Biliminin Temelleri*, Çev. A. Edip Uysal, Ankara 1983, s.206.

⁶ M.Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1986, s. 1, 2.

⁷ Meselâ İbrahim peygamber için Abdülvasi Çelebi tarafından kaleme alınan Halil-nâme bunlardan biridir.(Abdülvasi Çelebi, *Hâlliname*, Haz. Ayhan Güldaş, Ankara 1996)

⁸ Na'tî'nin Edhem ü Hümâ adlı eseri örnek gösterilebilir.

ve Hz. Muhammed'in oğlu İbrahim. Belirtilen bu isimlerden özellikle ilk ikisi beyitlerde motif olarak da çok kullanılan İbrahimlerdir.⁹ Kâinâtın aşkı uğruna yaratıldığı İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in küçük yaşta ölen oğlu İbrahim ise metinlerde fazla yer almayan bir şahıstır. Onun adına bilindiği kadarıyla *Dâstân-ı Vefât-ı İbrâhîm* dışında müstakil başka eser kaleme alınmamıştır.

Türkçe yazılmış olan *Dâstân-ı Vefât-ı İbrahim*'in yanı sıra Arapça yazılmış bulunan da vardır. Vefat türündeki bu eserlerin manzum olanlarının dışında mensur olarak yazılmışları da bulunmaktadır. Meselâ, Taksim-Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Bölümü, 691/1 numarada *Vefât-ı İbrahim Aleyhisselâm* adıyla kayıtlı iki varaklık (1b-2a), 25 satırlı, nesihle yazılmış bir nüsha da bulunmaktadır. Adetâ bu mesnevinin mensur özeti gibidir. Burada incelenecek olan mesneviden farklı bir noktası, esere başlarken Hz. Peygamber'in Tayyib, Tahir, Kasım ve İbrahim adlarında dört tane erkek çocuğu olduğunun belirtilmesidir.

Hz. Muhammed'in oğlu İbrahim ile ilgili mesneviler Çağatay edebiyatı sahasında da vardır. Hâlis¹⁰ ve Ubeydî, İbrahim'in vefatıyla ilgili eserler kaleme almışlardır.

Dâstân-ı Vefât-ı İbrahim, Hz. Muhammed'in, Hz. Mâriye'den olan¹¹ ve M. 630 senesinde doğmuş bulunan, bir yıl sonra Haziran ayında

⁹ "Mukarrerdür bu ârif gönli yapmak Ka'be yapmadur / Revâdur Ka'be bünyâd idesin şâhum Halîl-âsâ" (Nev'î, *Divan*, Haz. Mertol Tulum-M. Ali Tanyeri, İstanbul 1977, s. 18.) "Gel Hayâlinin teninde dağ-ı İbrahime bak / Bu kadar ancak çerâğ-ı Hazret-i Edhem yanar" (*Hayâli Divanı*, Haz. Ali Nihat Tarlan, Ankara 1992, s. 145).

¹⁰ Hâlis'in biri hikmet tarzında, diğeri mesnevi şeklinde iki İbrahim hikâyesi vardır. "Kıssa-i İbrahim" adını taşıyan ve 40 hikmetten oluşan eser, Kemal Eraslan tarafından ("Hâlis'in Hikmetleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İstanbul 1973, XX, 105-156), mesnevi şeklinde tertip edilmiş eser ise, A. J. E. Bodrogligeti tarafından (Hâlis's Story of İbrâhîm-A Central Asian Islamic Work in Late Chagatay Turkic, Leiden-E. J. Brill 1975) neşredilmiştir.

¹¹ "Bütün kaynaklarda Mâriye el-Kıptiyye diye adı geçen Mâriye binti Şem'ûn, Mısır'ın Said bölgesinden Hafn denilen köydedir. Bu köy, Mısır'ın Said bölgesinde Eşmûn'in karşısında Nil Nehri'nin doğu kıyısında bulunan Ensina'ya yakın bir köydür. Onun, bu köyde Kıptî bir baba ve hıristiyan bir Rûm anneden dünyaya geldiği söylenmektedir" Ziya Kazıcı, *Hz. Muhammed'in Aile Hayatı ve*

vefat eden¹² oğlu İbrahim için kaleme alınan bir mesnevidir. Hz. Muhammed'in, Hz. Hatice'den Zeynep, Rukiye, Ümmü Gülsüm ve Fatıma adlı kızları ile yine İbrahim gibi küçük yaşta vefat eden Kasım ve Abdullah adlı erkek çocukları vardır. İbrahim, Peygamber'in Hz. Hatice dışında başka bir hanımdan olan tek oğludur.¹³

Eser, XIII. ve XIV. yüzyıl dinî destanların belli başlı özelliklerini taşır.¹⁴ *Dâstân-ı Vefât-ı İbrahim*'in ana teması, Hz. Peygamber'in oğlu ve ümmeti arasında yaptığı tercihtir. Sanatkâr, eserini vazgeçilmesi çok zor olan bir sevgiden, çocuk sevgisinden, âlemlere rahmet olarak gönderilmiş Peygamber'in nasıl vazgeçtiğini ve ümmetinin sevgisini nasıl dünyevî bütün sevgilerin üstünde tuttuğunu belirtmek amacıyla kaleme almıştır. Âmil Çelebioğlu bu mesnevi hakkında şu bilgileri verir: “*Bu mesnevi, meclislerde okunan dinî-destanî halk tipi bir manzûmedir. Başlangıcı ve bitişi itibarıyla nev'inin tertip husûsiyetlerine uygundur.*”¹⁵ Vasfi Mahir Kocatürk ise, bu mesneviyi iki ayrı eser gibi telâkki etmiş ve “İbrahim'in Vefatı” ile “İbrahim Destanı” şeklinde ayrı ayrı ele almıştır.¹⁶ Bu tip eserler arasında *Kız*

Eşleri, İstanbul 1997, s. 313. Aynı kitapta Hz. Ayşe, Mâriye'yi şöyle anlatır: “Mâriye'yi hiç bir kadından daha az kıskanmadım. Çünkü o güzeldi. Kıvrık saçlıydı. Allah elçisi onu beğenmişti. Geldiği zaman Hz. Peygamber onu Hârise b. Num'an'ın evine koymuştu. Böylece o, benim komşum olmuştu. Resûlullah bütün bir gün boyunca (gece-gündüz) onun yanında kalıyordu. Ben bu durumdan acizlenip şikâyet edince de onu Medine'nin Âliye (bir nevi yayla) adı verilen yukarı mahallesine taşıdı. Burada da onun yanına gidip geliyordu. Bu durum bana da ağır gelmeye başladı. Daha sonra da Allah ona bir çocuk verdi ki bizi bundan mahrum etmişti.” Ziya Kazıcı, *a.g.e.*, İstanbul 1997, s. 313. (Muhibbuddin Ahmed b. Abdullah et-Taberî, *es-Simtu's-Semin*, s. 140; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 391) Hz. Mâriye'yle ilgili olduğu belirtilen bir hadise Kur'an-ı Kerim'in 66. sûresi olan Tahrîm'in 3. âyetinde geçmektedir.

¹²Ahmet Cemil Akıncı, *Peygamberler Tarihi*, İstanbul 1985, s. 88, 89.

¹³Mahmud Şakir, *İslam Tarihi*, Çev. Ferit Aydın, İstanbul 1993, II, 159, 160.

¹⁴Vasfi Mahir Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1970, 2. baskı, s. 149.

¹⁵Âmil Çelebioğlu, *Türk Edebiyatı'nda Mesnevi*, İstanbul 1999, s. 71.

¹⁶Vasfi Mahir Kocatürk, *a.g.e.*, s. 148, 149.

Destanı,¹⁷ *Dâstân-ı Geyik*, *Dâsitân-ı Hamâme*, *Dâsitân-ı İblis*, *Dâsitân-ı Kahkaha*, *Dâsitân-ı Mukaffa*¹⁸ sayılabilir.

Böyle bir konunun işlenmiş olması XIII. ve XIV. yüzyılın dinî ve siyasî cephesiyle alâkalandırılabilir. Zirâ, “*Her yeni üslup, hayatın toplumsal ve tarihî gerekliliğinden doğar ve toplumsal gelişmelerin kaçınılmaz bir sonucudur.*”¹⁹ Bu yüzyıllar, henüz Anadolu’da dinî ve siyasî birliğin tam olarak kurulamadığı dönemlerdir. Yesevî’nin hikmetleriyle yapmaya çalıştığı hizmeti, bazı sanatkârların dinî destanlarla yapmaya çalıştığı söylenebilir. Sanatçı, zamanından yaklaşık yedi veya sekiz yüzyıl önceki, çok da bilinmeyen bir hadiseyi, neden zamanına taşımıştır diye bir soru akla gelebilir. Bu hadisenin, sanatçının içinde bulunduğu karmaşık ortamda ele alınmasını, Hz. Muhammed’in yüceliğini ifade etmek yanında, onun dinine mensup olanların da tıpkı peygamberleri gibi bencillik fikrinden ne derecede uzak olduklarının, ferdî duygulardan ziyade toplumun yararını gözettiklerinin bir delili olarak değerlendirmek mümkündür. Mesnevi, aynı zamanda bir sanatkârın içinde bulunduğu topluma ne derecede duyarlı olduğunu belirten bir belge niteliği taşır. Zirâ, “*Bir metin; onu meydana getiren sanatkârın iç benliğini ve o devrin hususî karakterini bize vuzuh ile gösteren değerli bir vesikadır.*”²⁰ Bu yüzyılları takip eden XV. yüzyılda da aynı işlevi yerine getiren mesnevilerle karşılaşılır. Ancak XVI. yüzyıldan itibaren genellikle bu konularda eserlerin kaleme alınmadığı ve “halk tipi” olarak vasıflandırılacak mesnevilerden çok, klâsik ve medenî kültür mahsulü denilebilecek eserler ortaya konulduğu söylenebilir. Zira artık önceki yüzyıllarda mevcut olan siyasî ve sosyal problemler ortadan kalkmış, İslâm dini yerleşmiş ve halk tarafından icapları öğrenilmiş, bir başka ifadeyle bu tarz eserlere duyulan ihtiyaç ortadan kalkmıştır.

¹⁷ *Kız Destanı*, Haz. Halil Ersoylu, Ankara 1996.

¹⁸ Âmil Çelebioğlu, *a.g.e.*, İstanbul 1999.

¹⁹ Manon Meren-Grisebach, *Edebiyat Bilimi'nin Yöntemleri*, Çev. Arif Ünal, Ankara 1995, s. 101, 102 (Lukacs, “Anlatmak mı, yoksa Tasvir mi?”, in: VIII c, s. 111).

²⁰ Ali Nihat Tarlan, *Edebiyat Meseleleri*, İstanbul 1981, s. 202.

Dâstân-ı Vefât-ı İbrahim, eserden anlaşıldığına göre Kırşehirli veya Kayserili İsa adlı bir şahsa aittir. Şair, eser içerisinde adını şu beyitte ifade eder:

“Çırşehirlü ğılsı'nun dirligi yo...

◊azretünde iy kerim günâhı ço...” (146)²¹

Kırşehir ve Kayseri, bilindiği gibi birbirine çok yakın şehirlerdir. Bu sebeple bir karışıklık olmuş olabilir. Aynı zamanda, ortak bir yer adı şeklinde de isimlendirilmiş olabilir. Ancak mesnevinin bir başka beytinde Kırşehir'in eski adı olan Gülşehri'nin²² kullanılması şairin, Kırşehirli olma ihtimalini güçlendirmektedir:

“ Sen kerimsin luř u i/sân işlegil

Yazıtuñ Gülşehri'ne batışlatıl” (140)

Dâstân-ı Vefât-ı İbrahim şöyle özetlenebilir: Hz. Muhammed'in, güzelliği Yusuf'un güzelliğinde, sesi Davud'un sesinde bir oğlu vardır. Okula başlamış ve Kur'ân-ı Kerîm öğrenmiş olan bu çocuğun hocası, Hz. Osmandır. Azrail, Allah'ın selâmıyla Hz. Peygamber'in evine gelir ve ona Allah'ın isteğini yani oğlu ve ümmeti arasında bir tercih yapması gerektiğini bildirir. Resul, tereddütsüz ümmetini tercih eder. Azrail, ecel vaktinin geldiğini söylediğinde İbrahim okuldan çağrılır ve eve gelip Azrail'i görünce durumu anlar. Arkadaşları ve hocasıyla vedalaşır ve yeniden eve gelir. Bu esnada başı ağrıaktadır. Başını babasının dizine koyar ve Azrail'den korkup babasına sığınır. Bu ortamda Azrail, İbrahim'in canını alır. Bunu işiten sahabe, Medine ve Mekke halkı gelir, yas tutarlar. İbrahim, Hz. Osman tarafından yıkanıp kefenlenir. Onu, babası kabrine koyar. Daha sonra sorgu melekleri gelir. Onu sorguya çekerek Rabbini ve peygamberini sorarlar. İbrahim önce çekinip peygamberinin babası olduğunu söyleyemez. Sonra

²¹ Parantez içindeki sayı, mesnevideki beyit numarasını göstermektedir.

²² “Bugün Kırşehir cenûbunda bir kaza merkezi olan Arabsun'a tahsis edilmiş olan Gülşehir (eski şekli ile Gülşehri) adının, Arabsun ile beraber, burası için de kullanıldığı, hattâ bazan bu yüzden iki şehrin birbiri ile karıştırıldığı da görülmektedir.” Besim Darkot, “Kırşehir”, *İA*, İstanbul 1967, 2. baskı, VI, 765.

Peygamber'in telkiniyle söyler. Eser, dünyanın faniliği, ecel hakkında beyitler, dua vs. ifadelerle sona erer.

Mesnevideki plân şöyle bir tablo oluşturur:

	<i>Beyit Numarası</i>	<i>Mesnevideki Beyitlerin Bölümlenmesi</i>	<i>Hikâyenin Plânı</i>	<i>İşlenen Konu</i>
1	1-3	Giriş		Allah'a hamd ve senâ
2	4-16			Ecel hakkında ifadeler
3	17-18	Konunun işlendiği bölüm	Giriş	Hz. Muhammed'e salavât ve hikâyeye geçiş
4	19-21			İbrahim'in tavsifi
5	22			Hz. Peygamber'in İbrahim'e sevgisi
6	23-25			İbrahim'in okul hayatı, hocası ve yaşı
7	26-28		Gelişme	Azrail'in gelmesi ve Allah'ın selâmını getirmesi
8	29-36			Allah'ın Peygamber'e, ümmeti ve oğlu arasında ve tercih yapmasını istemesi ve ümmetin tercihi
9	37-41			Ecelin, Azrail tarafından bildirilmesi ve Mustafa'nın üzüntüsü
10	42-72			İbrahim'in, babası tarafından okuldan çağırılması ve eve gelinmesi
11	73-78			İbrahim'in Azrail'den korkması ve Azrail'in vasıflarının anlatılması
12	79			Azrail'den süre istenmesi
13	80-93			İbrahim'in hocası ve arkadaşlarıyla vedalaşması
14	94			Âyetin inmesi
15	95-99			İbrahim'in, eve gelip babasının dizine yaslanması
16	100-106			İbrahim'in Azrail'den korkup babasına sığınması ve canını teslim etmesi
17	107-111			Sahabe, çehar-yar, Mekke ve Medine halkının üzülp yas tutması
18	112-116			İbrahim'in, Hz. Osman tarafından yıkılıp Medine halkı tarafından cenaze namazının kılınması
19	117			İbrahim'in, babası tarafından toprağa verilmesi
20	118-124			Münkir ve Nekir'in gelip İbrahim'i sorgu-

				laması
21	125			İbrahim'in çekinip peygamberini söyleyemesi
22	126-128			Hz. Muhammed'in telkiniyle peygamberini söylemesi
23	129-130		Sonuç	Konunun, Sirâcü'l-kulûb'dan işitilip nazma çekilmesi
24	131-136			Cebraîl'in gelip Peygamber'in hatırını sorması ve sahabenin yas tutması
25	137-141	Bitiş		Dünyanın fânîliği hakkında beyitler
26	142-143			İman ehline rahmet ve eseri dinleyenlerin cehennemden azat edilmesini dileme
27	144-145			Ecel hakkında ifadeler
28	146			Şairin adının anılması
29	147			Okuyucudan dua dileme
30	148			Okuyucuya rahmet dileme
31	149			Hz. Muhammed'e salavât verme
32	150			Mesnevi'nin vezni ve Hz. Muhammed'e salavât getirme

Yukarıda anlatılmaya çalışılan Mesnevi'nin konusu ile tarihî bilgi birbirini her noktada doğrulamamaktadır. Sanatçı, tarihî bir hadiseyi daha güzel bir sebebe bağlamakla yani bir nevi hüsn-i tâlil gerçekleştirmek suretiyle bilinen bir hadiseyi, nazma çekerken öğüt verici ve dikkati çekici bir şekilde işlemiştir. Gerçekte Hz. Muhammed'in oğlu İbrahim, hastalık sebebiyle küçük yaşta vefat etmiştir.²³ Kırşehirli (veya Kayserili) İsa, bu olayı almış, “Hz.

²³ İbrahim'in vefatı ve vefatından sonraki hadiseler şöyle anlatılmıştır: “İbrahim, hicri sekizinci yılda dünyaya gelmiştir. Hazret-i Mâriye 'Radıyallahü anhâ'dan olmuştur. Âliye denilen yerde doğdu. Ebû Râfi 'Radıyallahü anh' Resulullah'a müjde getirdiği zaman ona bir köle bağışlamıştır. Yedinci gün başını tıraş edip saçının ağırlığına gümüş sadaka vermiştir. Böyle yapmak sünnettir. İki koç kesip ziyafet çekmiştir. *Sahih-i Buhârî*'de Enes bin Mâlik (radıyallahü anh)dan mervidir: (Bir gece bir oğlum doğdu. Babam İbrahim'in 'aleyhisselâm' ismiyle isimlendirdim), buyruldu. Ondan sonra Medine'de Ümmü Seyl adlı bir kadına verdiler. Süt annesi bu kadın oldu. Vefat edinceye kadar bu süt annesinin yanında kaldı denilmiştir. Ebû Hatem naklinde Enes bin Mâlik buyurmuştur: Ben Resulullah'ın hane halkından daha merhametli bir kimse görmedim. İbrahim'in

Peygamber'in ümmeti ve oğlu arasında yaptığı tercih" fikrini esas tutarak muhayyilesinin gücüyle başka unsurlar da eklemiş ve eserini tamamlamıştır.

Mesnevi'de, Allah'a hamd ve senâ beyitlerinden sonra ecel hakkında beyitlerin yer alması, eserin muhtevâsını belirlemesi açısından son derece önemlidir. Bu ifadelerle şairin hüsn-i ibtidâ (berâat-i istihlâl) yaptığı düşünülebilir. Malûm olduğu gibi Fuzûlî'nin de Leylâ vü Mecnûn mesnevisinin başındaki rubaîlerle aynı hususu yerine getirdiği söylenilebilir.

Medine'nin dışında bulunan Avâlî denilen köyde emzirirlerdi. Resullullah çıkar, biz de beraber onunla giderdik. Oğlunu kucaklarına alır, öper, yine döner Medine'ye gelirdi, diye buyurdu. Câbir 'Radıyallahu anh' rivayetinde şöyle vârid olmuştur: Bir gün Resûlullah 'Sallallahü aleyhi ve sellem' Abdurrahmân bin Avf'ın elini tuttu. Ve Nahl'e geldi. Meğer İbrahim o zaman vefât etmek üzereydi. Resullullah, İbrahim'i kucağına alıp mübarek gözlerinden yaş akdığı halde buyurdu ki, (Yâ İbrahim biz senin için mahzunuz. Gözümüz ağlar, gönlümüz mahzun olur. Fakat Hak Teâlâ'nın rızasına muhalif söz söyleyemeyiz.), buyurdu. Ebû Amr bin Semmâk ' Rahmetullahi aleyh' böyle nakletmiştir. Amma *Sahih-i Buhârî*'de Enes bin Mâlik'ten şöyle rivâyet (Hazret-i İbrahim mübarek ruhunu teslim etmek üzere iken Resullullah yanına geldi. Mübarek gözlerinden yaş akmağa başladı. Yanında bulunan Abdurrahman: Yâ Resullulah, sen de mi ağlıyorsun? Dedi. Yani evlât için Peygamber'in ağlamasına şaşıtı. Resullulah: (Ya Abdürrahman, merhametimden böyle yapıyorum), buyurdu. Tekrar söyleyince Resullulah: (Gözümüz ağlar ve kalbimiz mahzun olur, halbuki Rabbimizin razı olduğu sözden başka bir şey söylemeyiz.), buyurdu. Velhasıl kişi evlâdı ve ona tâbi olanlar için ve sevgili dostları için ağlamakta beis yoktur. Yalnız şer-i şerife muhalefet hiç bir şey olmaması lâzımdır. Ağlamak şefkattendir. Şefkat ise imandandır. İbrahim'in hangi yaşta vefat ettiği itilâfıdır. Bazıları yirmi iki aylık idi, dediler. Bazıları on altı aylık ve sekiz günlük idi, dediler. Bazıları da yetmiş günlük idi, dediler. Her şeyin doğrusunu Allah bilir.

Namazını Resûlullah kıldırıp, Medine-i Münevvere'ye yakın olan Bâkî' Kabristanlığı'na defnettiler. Kabr-i Şerifi üzerine su serptiler. Hazret-i Zübeyr'den mervidir: İlk su serpilen kabir, Hazret-i İbrahim'in kabridir. Rivayet olunur ki, İbrahim'in vefat ettiği gün güneş tutuldu. Bunun üzerine halk: İbrahim'in ölümü için güneş tutuldu, dediler. Resûlullah bunun üzerine (Güneş ve ay Hak Teâlâ'nın alâmetlerinden iki alâmettir. Onlar kimsenin ölümü için tutulmazlar), buyurdu. Hadis âlimlerinden bazıları Abdullah bin Ebî Evfâ'dan şöyle rivayet etmişlerdir: Resûlullah'tan sonra Peygamber gelmiş olsaydı, oğlu vefat etmezdi. Her şeyin doğrusunu Allah bilir." (İmam-ı Kastalâni, *Mevahib-i Ledünniyye*, Şerheden: Mahmud Abdülbaki, Çev.İhsan Uzungöçer, İstanbul 1972).

Eserde, İslâm dinine ait bazı unsurlar dikkati çeker. Şairin, bunları kullanım gayesi de açıktır: Halka İslâm dinine ait bazı hususları hatırlatmak veya edebî eser yoluyla öğretmek. *Dâstân-ı Vefât-ı İbrahim*de, “ ωϣ•□Zε™⊕□Z≤□Z ”²⁴ şeklinde bir âyetten iktibas vardır. Bunun yanında Azrail ve Cebrail gibi kerrûbiyândan iki melek ile sorgu melekleri olan Münkir ve Nekir, Hz. Osman ve sahabe yer alırken Kur’ân-ı Kerîm’in öğrenilmesi, bir ölünün yıkanıp kefenlenmesi, cenaze namazının kılınması vb. gibi unsurlar da işlenmiştir.

Kırşehirli (Kayserili) İsâ, eserinde Allah, Hz. Muhammed, İbrahim, Hz. Osman ve Azrail için bir çok isim, sıfat ve benzeri ifadeye yer vermiştir. Bunların başlıcaları: Tanrı, Allah (32), kerîm (1, 19, 25, 140, 146), Dermândeler destgîri (2), padişah (3), Tanrı (29, 120, 125), Çalap (29, 31, 47, 133), Hak (31, 38, 47, 132, 133), Hak Teâlâ (147), gafûr (33, 35), cebbâr-ı âlem (118), İlâhî (142), ganî (148) ve Hz. Muhammed, Fahr-ı âlem (18), iki cihanın serveri (56), müminin rehberi (56), gün yüzlü (57), ay yüzlü (60), pâk-i safâ (59), sadr-ı safâ (59), ayağının toprağına can fedâ edilen (63), can (68), görklü ata (98), can(lar) canı (10) diye anılır. İbrahim, hüsni yavlak hûb (19), hüsni gayet hûb, hulkı ber-kemal (20), masum (34), güzelliği Yusuf’un güzelliğinde, sesi Davud sesinde (21), gönül yemişi (41), şah (53), yüzü ay (55), bay (55), can(lar) canı (66), ciger kanı (82), sevgili yâr (85), gül (87)'dür. Hz. Osman'ın, hayâ issi, sultan (24), gönli yap(ılacak), önünde baş koy(ulacak), ayağı öp(ülecek) (80), helâllik dilenecek (82) bir kişi olarak portresini çizer. Azrail, konuk (64, 71,75), heybetli konuk (74), çok saraylar sahibini toprak kılan (75), nice ak yüzleri siyah kılan, mezar üstünde ot bitiren (76), hiç kimseye aman vermeyen (77) ve işi canlar almak olan (78) gibi sözlerle nitelendirilmesi yapılır.

Kırşehirli (Kayserili) İsâ, eserinin konusunu, Sirâcü'l-kulûb adlı bir eserden işittiğini belirtir:

“Siracü'l-kulub dimişler bir kitâb

²⁴ “İnnâ ileyhi râci’ün: Biz O’na döneceğiz.” (Bakara), *Kur’ân*, II, 156.

Andan açıldı bize işbu √isâb”(130)

Batı sahasında bilinen tek *Sirâcü'l-kulûb*, Ahmed-i Dâ'î'ninkidir. Eserde yetmiş dinî meselenin soru ve cevaplarına yer verilmiştir.²⁵ Ertaylan, Hacı Halife'nin Farsça olarak yazılmış ancak konu itibarıyla Ahmed-i Dâ'î'nin eserinden ayrılan bir *Sirâcü'l-kulûb*'u olduğunu, yine Necmeddin-i Dâye'nin soru cevap şeklinde yazılmış küçük, Farsça bir mesnevisi bulunduğunu belirtir.²⁶ Furâkî'ye ait Türkçe bir *Sirâcü'l-kulûb* da Bibliotieque Nationale'dedir.²⁷ Ayrıca İslâmî devrenin Uygur harfli eserlerinden biri de *Sirâcü'l-kulûb*'dur.²⁸

Şeklî yönden esere bakıldığında, şairin mesnevi nazım şeklini tercihini, tesadüfî değil belli bir amaç doğrultusunda olduğu dikkati çeker. Zirâ mesnevi, olayların istenilen uzunlukta anlatılabildiği ve kafiye kolaylığı olan bir nazım şeklidir. Öğüt verici, didaktik konuların da bu nazım şekliyle tahkiyesi hem sanatkâr hem de okuyucu açısından büyük kolaylıklar sağlamaktadır.²⁹

²⁵ İsmail Hikmet Ertaylan, *Ahmed-i Dâ'î-Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1952, s. 178.

²⁶ İsmail Hikmet Ertaylan, *a.g.e.*, s. 179,180.

²⁷ E. Blochet, *Bibliotieque Nationale- Catalogue des Manuscrits Persans, Tome Quatrieme N^{os}2018-2481, Paris, Bibliotieque Nationale 58, Rue de Richelieu-MDCCCCXXXIV, 142 p.*

²⁸ Osman Fikri Sertkaya, *İslâmî Devrenin Uygur Harfli Eserlerinden Sirâcü'l-kulûb*, İstanbul 1975, İ.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, nr. 1754 (Basılmamış doktora tezi).

²⁹ Bu konuda Harun Tolasa şu bilgileri vermektedir: “Mesnevinin, bu yüzyıllarda, diğer manzum örneklere nisbetle çoğunluğu teşkil etmesi, tabii ki onun hem şekil ve hem de içerdiği konular itibarıyla, o devirlerde gerek şair ve gerekse okuyucu için daha cazip gelmesi ve daha bir önem taşıması sebebiyledir. O devirler, bir siyasî, idârî ve sosyal istikrarsızlıklar devridir: Göçler, savaşlar, istilâlar, ayaklanmalar, nüfuz ve iktidar mücadeleleri, bir taraftan halkı o derece bunaltmaktadır. Ayrıca bu devirde, din, tasavvuf, ahlâkî yaşayış ve idealler, halk arasında bu yöndeki teşvik ve tercihler; tarihinin, en canlı ve koyu devirlerinden birini yaşar. Öbür taraftan, Bizans'a ve Anadolu'nun müslüman olmayan diğer sakinlerine karşı bir fetih ve cihat hali içerisinde bulunmaktadır. Bunların yanı sıra, yeni girilen din ve medeniyetin çeşitli ilmî, dinî ve edebî mahsullerinin Türkçeye tercümesi de gerekmektedir. Bütün bunlar, diğer edebî şekillerden daha çok mesnevi gibi, istenilen çeşit ve uzunlukta konuları ifadeye elverişli bir şekli daha çok revaçlandırmış ve ön plana çıkarmıştır.” (“15. yy. Türk Edebiyatı

Dâstân-ı Vefât-ı İbrahim, aruzun remel bahrinin Fâilâtün/ fâilâtün/ fâilün kalıbıyla kaleme alınmış, pek çok nüshası bulunan bir mesnevidir. Dört nüshanın karşılaştırılması sonucunda kurulan metnin elde edilen beyit sayısı yüz ellidir. Bu tür yani dinî-destanî, halk için kaleme alınmış manzumeler, halkın okuması için fazla miktarda çoğaltılmıştır. İstanbul kütüphanelerinde tespit edilebilen nüshaları şunlardır:

1. Kırşehirli İsa, *Dâstân-ı Vefât-ı İbrâhîm*, Millet Ktp., Ali Emirî-Manzum, nr. 1411, yk.1b-7a, talik.

2. *Dâstân-ı İbrâhîm*, Topkapı Sarayı Ktp., Yeni Yazmalar, nr. 520/3, yk.50a-54b, nesih.

3. *Dâstân-ı İbrâhîm*, Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 3839/3, yk. 51b-55a, 1222 h., Mustafa Efendi nesih.

4. Kayserili İsa, *Dâstân-ı İbrâhîm Hazret-i Risâlet 'Aleyhisselâm*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 4339, yk. 79b-83a, 1201 h., nesih.

5. *Vefât-nâme-i İbrâhîm Ferzend-i Resûl Aleyhisselâm*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 3724/2, yk. 31a-36b, nesih.

Bu nüshada, eklerin yazılışında hem doğu hem de batı Türkçesi imlâsı karışık olarak kullanılmıştır.

6. *Hazâ Dâstân-ı İbrâhîm*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Ty., nr. 4069, yk. 5b-8b.

7. *Destân-ı Hazret-i İbrâhîm*, Taksim Atatürk Kitaplığı, Belediye, nr. K.223/2, yk. 12b-16b, nesih.

8. *Dâstân-ı Vefeyât-ı İbrahim*, Millet Ktp., Ali Emirî-Şerriyye, nr. 584/1, yk. 1b-7a, 1160 h., nesih.

Metni kurarken elde edilebilen nüshalar içinde beyit sayısı en fazla olan Millet Kütüphanesi, Ali Emirî-Manzum, 1411 numaradaki nüsha (kısaltması: M) esas alınmış, mukayese amacıyla Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Yeni eserler, 520 numaradaki nüsha (kısaltması:

T), Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 3839 numaradaki nüsha (kısaltması: S1) ve Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud, 4339 numaradaki nüsha (kısaltması: S2) kullanılmıştır.

Mesnevinin dili sade, halkın anlayabileceği tarzdadır. İkidenden fazla kelimededen oluşmuş tamlamaların yerine son derece basit ifadelerin yer aldığı bir metindir. Mesnevinin tamamında ele alınan konu gereği tahkiyevî bir üslûp göze çarpar. Ancak yer yer bu hikâye üslûbunun yerine, özellikle giriş ve sonuç bölümlerinde, şairin bizzat okuyucuya seslendiği yerlerde didaktik üslûbun kullanıldığı görülür. Ayrıca hitap unsuru olan ey, yâ gibi edatlar metinde önemli bir yer tutmaktadır.

Mesnevi, halk için kaleme alındığından vezne tam anlamıyla uygunluk gözetilmemiştir. Bu durumla halk tipi mesnevilerde sıklıkla karşılaşılmaktadır. Ayrıca aruzun Türkçeye tatbikinde zorlukların yaşandığı bir dönemde yazılmış olması da göz önünde bulundurulmalıdır. Bu sebeple fazla miktarda vezin hatasıyla karşılaşmış, bunları halledilebilmek için yer yer metin onarımına gidilmiştir. Aruzda bir buçuk hece değerinde olan bazı heceler metinde bir kapalı hece olarak telâkki edilmiştir (Meselâ: derd (4), arslan (8), hûb (19), selâm (27), farz (46). Pek çok kelimedede zihaf yapılmıştır. Ancak bunun sebebini ağız özelliği olarak ele almak imkân dahilinde görünmektedir. Meselâ: hiç (3), Cebrail (49), Azrail (72), Resul (75), İbrahîm (112), Sirac (130). Kafiye hatâlarına rastlamak mümkündür: gafûr-kabûl (33,35). Bu durum belki de aradan beyitlerin kaybolmasıyla meydana gelmiştir. Başka nüshaların teminiyle ortadan kalkabilir. Bazı yerlerde de eklerle kafiye yapılmıştır: geldiler/ gördiler (72), meger-firîşteler (43), canum-İbrahîm (52) kara-peygambere (132) vb. gibi.

Yazılış tarihi kesin olarak bilinmeyen ve muhtemelen XIV. yüzyılda yazıldığı söylenebilecek olan Dâstân-ı Vefât-ı İbrahim mesnevisi, yazıldığı dönemin ihtiyacı göz önünde bulundurularak kaleme alınmış, bir ibret, bir öğüt belgesi niteliğindedir. İslâm Tarihi'ne ait, VII. yüzyılda meydana gelmiş bir olay, yaklaşık yedi yüzyıl sonra Kırşehirli (Kayserili) İsa tarafından işlenmiştir. Bu sebeple pek çok ilim dalıyla yakından ilgili olan Klâsik Türk Edebiyatının daha iyi anlaşılıp yorumlanabilmesi için çeşitli bilgilerin yanı sıra İslâm ve Osmanlı tarihleri de

iyi bilinmelidir. Bu mesnevi, sanat açısından bakıldığında önemli bir özellik göstermez. Gerek kurgu, gerek tahkiye gerek şekli özellikler bakımından bozuktur. Ancak bu eserin bütün kusurlarını şairine yüklemek de doğru değildir. Zirâ henüz hem bu çeşit nazım şekillerinin Türk edebiyatının ilk örneklerinin oluşu hem de aruzun Türk diline tam manasıyla uydurulamadığı kuruluş devresidir. Bu sebeple ancak devri göz önünde bulundurularak değerlendirilebilirse şairin ve eserin önemi ortaya çıkmış olur.

M1b,T50a, S₁51b,S₂79b D â s t â n - ı V e f â t - ı İ b r â h î m **Fâjilâtün / fâjilâtün / fâilün*

- T50b 1 İy kerim sensin a«ir Şabr eyleyen bu işlere
Hem Şabırlı... sen virürsin cümleden ...almışlara¹
- 2 Didüm iy dermândeler[üñ] dest-giri
Yir ü gök senden ıolu senden diri²
- 3 Senden artu... kimse[nem] hiç yo...-durur
Kimsenem sensin ki luıfuñ ço...-durur³
- 4 Bu ne derddür bu ne √asret bu ne âh
Kim bize vaŞl eyledüñ iy pâdişâh⁴
- 5 Dünyede ecel yili durmaz eser
İy nice analaruñ batırın keser⁵
- 6 İy nice atalaruñ geçdi günü
Girmedi ...ulatrına otırlı üni⁶
- 7 İy nice ...ardaşı ...ardaşdan ölüm
Ayırur derd ü firâ...-ıla ölüm⁷

* Vefât-ı İbrâhîm: İbrâhîm ğAleyhisselâm T, İbrâhîm ğAleyhi's-selâm S1, İbrâhîm ğazret-i Risâlet ğAleyhi's-selâm S2.

¹ Beytin vezni Fâjilâtün/ fâjilâtün / fâjilâtün / fâjilün'dür.

1: S2-.

1a İy kerim: İy Çalap M, Ey kerîm T,S1; a«ir Şabr eyleyen: â«ir Şabr viren S1, da«ı Şabr eyleyen T.

1b sen virürsin cümleden: virürsin cümleden T, sen virürsin yine bir S1.

² 2: S2.

2b diri: didi S2.

³ 3: S2.

3b ki: kim S2.

⁴ 4: S2-.

4a derddür: dertdir T,S1; √asret: firâ... S1.

4b vaŞl eyledüñ iy: vâŞıl eyledi ol T, vaŞl eylediñ iy S1.

⁵ 5a ecel yili: ölüm yeli T,S1 , ecel yeli S2.

5b İy: Ey T,S2; analaruñ batırın: analaruñ batırın T, atalaruñ batırın M.

⁶ 6a İy nice atalaruñ: Ey atalaruñ T, Ey nice analaruñ S2.

6b Girmedi: İrmedi S2; otırlı: otırlı S1.

⁷ 7a İy: Ey T,S2; ölüm: ayırur T, bilün S1, cünüm S2.

- 8 İy nice arslanları başdı ecel
İy niceler jömrini kesdi ecel⁸
- 9 Ölüm ayırur nice yârenleri
Bir biriyle ƣoprıı yol varanları⁹
- 10 ƣoydı ƣopratta nice a... yüzleri
Dün gibi dâ'im geçer gündüzleri¹⁰
- 11 Fâmfur [u] «a...an Süleymân iy yara
Bulmadılar mevt rencine çare¹¹
- 12 ƣııladı dünyâ Süleymân'a vefâ
Yâ kime ...ıladı bu dünyâ cefâ¹²
- 13 Bu ...amu yüz biñ yigirmi [hem] nebî
Bu ölüm şerbetin içdi iy jamî¹³
- 14 Nicelere rûzi ...ıldı ♦a... jıyâl
~unuban elinden aldı hem ecel¹⁴
- 15 Ne ...odı orıan bu ölüm ne ...oca
Ne fa...ir ...odı bu ölüm ne «oca¹⁵

7b Ayırur derd ü firâ...ıla ölüm: Derdi firâ...ıla ölüm buyurur T, Ayırır dirdi fidâk-ıla ölüm S1, Ayırur düd-ı firâ... gör ki ölüm S2.

⁸ 8: T, S1.

8a İy: Ey T.

8b İy: Ey T.

⁹ 9a Ölüm ayırur: Ayırur ölüm T, Ayırır ölüm S1, Ölüm ayırdı nice S2.

9b Bir biriyle ƣoprıı: Bir biriyle ƣoprıı S1, Bir birine ƣoprıı S2.

¹⁰ 10: S2-.

10a ƣoydı ƣopratta nice a...: ~oldı ƣopra... içinde T, ~oldı ƣopra... içinde gül S1.

10b da'im geçer: geçdi dâ'im T, S1.

¹¹ 11: M.

11b mevt: ecel M.

¹² 12: T, S1.

12a ƣııladı dünyâ Süleymân'a: ƣııladı Süleymân bu T, ƣııladı Süleymân'a dünyâ S1.

12b ...ıladı: ...ala T.

¹³ 13: S1.

13b iy: ey S1.

¹⁴ 14: T, S1.

14a rûzi ...ıldı ♦a... jıyâl: rûz ...ıldı jıyâl S1.

14b ~unuban elinden aldı hem ecel: ~unuban aldı ♦a... ecel S1.

¹⁵ 15: M, S2.

15a ...odı orıan bu ölüm: orıan ...odı bu ölüm M, orıandır ne yigirdir S2.

- 16 Nicelerüñ cigerini tamladı
Niceleri âh idüben amladı¹⁶
- M2a 17 çamusı birdür aña iy dîn eri
Vir Şalavât añıca... peyramberi¹⁷
- 18 Fa«r-ı jâlem ol Mu√ammed Muştâfâ
Ol da«ı gördi bu derdi iy Şafâ¹⁸
- S152a 19 Bir jıyal virmiş-idi aña kerîm
◊üsni yavla... «ubdı adı İbrahîm¹⁹
- T51a 20 ◊üsni pâyeyet «ubdı «ul...ı ber-kemâl
Hem Mu√ammed omı hem Şâ√ib-cemâl²⁰
- 21 Yûsufuñ √üsni yüzinde «âl-ıdı
Dâvud âvâzi ...atında lâl-ıdı²¹
- 22 İbrahîm'i sever-idi ol resûl
Düzmiş-idi ...amu nesnesin uşûl²²
- S280a 23 İbrahîm'i mektebe virmiş-idi
Ol da«ı çur'ân öğrenmiş-idi²³

15b fa...ir ...odı: yo«sul bilür S2.

¹⁶ 16: T, S1.

16a cigerini: cigerin S1; tamladı: damladı T, S1.

16b Niceleri âh idüben: Nicesi âh idübeni S1.

¹⁷ 17: M.

¹⁸ 18a Fa«r-ı jâlem ol Mu√ammed: Ol iki cihân fa«rı jâlem T, jâlemüñ fa«rı Mu√ammed M, Ol jâlem fa«rı Mu√ammed S1.

18b iy Şafâ: bî-vefâ T, ey Şafâ S2.

¹⁹ 19a virmiş-idi aña: virmişdi iy S1, virmişdi aña S2.

19b ◊üsni yavla... «ubdı adı: ◊üsni yavla... «ûb adı M, ◊üsni yavla... «ûbdı T, ◊üsni yavla... «ûbdur adı S1.

²⁰ 20a ◊üsni pâyeyet «ubdı «ul...ı: ◊üsni yavla... «ûb «ul...ı M, ◊üsni «ûbdı «u...ı ber-kemâl T, ◊üsni pâyeyet «ûb «ul...ı S2, ◊üsni «ûb idi ve «ul...ı S2.

20b omı: omı S1.

²¹ 21: S2-.

21a Yûsufuñ √üsni yüzinde «âl-ıdı: Dâvud âvâzi ...atında lâl-ıdı M, Yûsufuñ √üsni yüzünüñ «âl-ıdı S1.

21b Dâvud âvâzi ...atında lâl-ıdı: Yûsufuñ √üsni yüzinde «âl-ıdı M, Dâvud'uñ âvâzi ...atında lâl-ıdı S1.

²² 22: M, S2.

22a İbrahîm'i sever-idi: Sever-ise İbrahîm'i M.

22b Düzmiş-idi ...amu nesnesin uşûl: çamu donlarını bezemişdi uşûl M, Düzmiş-idi ...amu nesnesin resûl S2.

- 24 İbrahîm'ün «âcesi iO&mân idi
Ol √ayâ issi jaceb sultân-ıdı²⁴
- 25 On yaşına irmiş-idi İbrahîm
Anuñ-ıla gör ne ...ıldı ol kerîm²⁵
- 26 Bir gün evde otururken Muştafâ
Gör ki n'eyler aña çar«-ı bî-vefâ²⁶
- 27 İAzra'il girdi ...apudan içerü
Virdi selâm resule geld'ilerü²⁷
- 28 Yâ resul Tañrı saña ...ıldı selâm
◊âlüñi Şordı Çalap senüñ tamâm²⁸
- 29 İbrahîm'i sever-ise Muştafâ
Ümmetine ...ılmasun meyl-i vefâ²⁹
- 30 Ne dilersem ümmetine işleyem
Kim aña İbrâhim'i barışlayam³⁰
- 31 çan...ısın gerek ise ...ılsuñ ...abûl
◊a... Çalap böyle buyurdu yâ resûl³¹

²³ 23a İbrahîm'i mektebe virmiş-idi: İbrahîm mektebe virmiş-idi T, İbrahîm mektebe varmış-ıdı S1,
23b Ol da«i çur'ân öğrenmiş-idi: Ol da«i çur'ân «atm etmiş-idi T, Da«i çur'ân √atim ...ılmış-idi S1.

²⁴ 24a İbrahîm'ün «âcesi iO&mân idi: İbrahîm'ün üstâdı iO&mân idi M, İbrahîm'ün üstâdı iO&mân'dı T,

²⁵ 25a On yaşına irmiş-idi İbrahîm: On dört yaşına girmiş-idi İbrahîm M, Çünkü on dört yaşına girdi İbrahîm T, Çünkü ol dört yaşına degdi S2.

25b Anuñ-ıla gör ne ...ıldı ol kerîm: Gör ki n'eyler anuñ-ıla ol ...adım M, Gör ki ne işler anuñ birle ...adım S2, Gör ki n'eyler anuñla ol kerîm T.

²⁶ 26a gün evde otururken: Evde otururdu T, gün evde oturdu S1, gün evde otururdu S2.

26b ki n'eyler aña: ki n'eyler bu T, ne ...ıldı aña S1, ki ne işler bu S2.

²⁷ 27a girdi: irdi S2.

27b Virdi selâm resule: Resûle virdi selâm M, S2, Selâm virdi resûle T.

²⁸ 28a resul Tañrı saña: resûlullâh Çalap M, resûl Çalap ...ıldı saña S2.

28b ◊âlüñi Şordı Çalap senüñ: Selâm-ıla dūrūd esenlik M, Selâm içre dūrūd esenlik tamâm S1, Selâmıyladur esenlik hem S2.

²⁹ 29a İbrahîm'i: İbrahîm T.

29b Ümmetine ...ılmasun meyl-i vefâ: Çılmasuñ ümmetini...vefâ T, Ümmetini etmesin meyl-i vefâ S1, Ümmetiyle eylesün meyl-i vefâ S2.

³⁰ 30a Ne dilersem ümmetine işleyem: Ümmetine ne dilersem işlerem M, Ne dilersem ben bulara S2.

30b İbrâhim'i: İbrâhim T.

³¹ 31: M,T.

31a çan...ısın gerek ise ...ılsuñ: çan...ısın dilerseñ eyle M., çan...ısı gerek ise ...ılsuñ T.

M2b	32 Bir gönülde iki sevgü sıtmaya Allah emrin hiç kimesne yı...maya ³²
	33 Bunu böyle buyurur bilgil tafûr çan...ısın diler-ise ...ılsun ...abûl ³³
	34 Muştafâ dir ümmetüm gerek baña çurban olsun maşşum İbrâhîm aña ³⁴
T51b, S152b	35 Ümmetüm batışlasun baña tafûr İbrahîm anuñ-durur ...ılsun ...abûl ³⁵
S152a	36 Ümmetümden yüzümi döndürmeyem Dînümüñ çerâttını söndürmeyem ³⁶
S52b	37 İAzraçil eydür ki va...t oldı tamâm Yâ resûl İbrâhîm'ün cânın alam ³⁷
	38 »ocasından var o...ı getürüvir ◊a... buyurdı bu işi bitürüvir ³⁸
S280b	39 Muştafâ tırdı yerinden atlayu İbrahim derdi cigerin tırtlayu ³⁹

³² 32: M, S1.

32a sevgü: sevgi S1.

32b kimesne yı...maya: nesne yıtmaya M.

³³ 33: M-.

33a böyle buyurur: buyurdı S2; bilgil: bilüñ S1.

33b dilerse ...ılsun: gerekse ...ıltıl S2.

³⁴ 34a Muştafâ dir : Resûl eydür M, S2, Muştafâ eydür S1.

34b çurban: Fidâ S1.

³⁵ 35: T, S1.

35a Ümmetüm: Ümmetim T, ümmetümi S1; batışlasun baña: batışlasun bize T, batışlan baña S1.

35b anuñ-durur: anuñdur T.

³⁶ 36a döndürmeyem: döndürmezem T.

36b çerâttını söndürmeyem: şem'ini Şoldurmayam T, çerâttın söndürmeyem S2.

³⁷ 37a eydür ki va...t: der ki va...ti T, eydür va...t S1, eydür ki va...tidür S2.

37b resûl:nebî S2,İbrâhîm'ün: İbrâhîm'in S1,

³⁸ 38: M, S2.

38a »ocasından var o...ı getürüvir: »ocasından var o...ı getüri vir M, İbrâhîm'i mektebden getiri vir S2.

³⁹ 39a yerinden: yerinde T.

39b İbrahîm derdi cigerin tırtlayu: İh-ı feryâd-ıla ciger tırtladı T, İbrahîm derdi yüregın tırtlayu S1, İbrahîm dürdi cigerin tırtlayu S2

- 40 Bildi kim İbrâhim'[e] irdi ecel
İÖmrümün defterin[i] dürdi ecel⁴⁰
- 41 Eydür iy gönlüm yemişi İbrahîm
Ne tiz irdi saña ta...dîrû'l-...adîm⁴¹
- M3a 42 Yürüdi mekteb yolına Muştafa
Bir jalâmet gördi anda ol Şafâ⁴²
- 43 İbrahîm çur'ân o...ur-ıdı meger
Gökyüzin tutmuş-ıdı firîşteler⁴³
- 44 Muştafa anı görüp eyledi âh
Kim jıyâl acısı düşvar yâ İlâh⁴⁴
- T51b 45 Kimseye jıyâl acısın virmesün
Kimseler ommul ölümün görmesün⁴⁵
- 46 Gey fira...dur yigide vü hem bize
Bu fira...dan atlama... farz dur bize⁴⁶
- 47 ♠a... Çalap Cebrâ'il'e ...ıldı «itâb
Tiz irişgil Muştafa âhını ...ap⁴⁷
- 48 Göklerüme çı...ar-ısa yandurur

⁴⁰ 40 T.

40b İÖmrümün: Ey jömrümüñ T.

⁴¹ 41 M, T.

41a Eydür iy: İydür iy M.

41b tiz: tez T.

⁴² 42a Yürüdi mekteb yolına: Mekteb eline gönüldi S1.

42b anda ol Şafâ: anda bâ-Şafâ M, ol vefâ T, andan ol Şafâ S2.

⁴³ 43a o...ur-ıdı: o...urdu T, S1, o...ur-ıdı S2.

43b Gökyüzin tutmuş-ıdı firîşteler: Gökyüzinde tutmuşdı firîşteler T, Günyüzin tutmuşdı meger S1, Gökyüzin tutmuş firîşteler S2.

⁴⁴ 44: T-.

44a Muştafa anı görüp eyledi: Muştafa çün bunı gördi itdi S1, Anı gördi Muştafa eyledi S2.

44b Kim jıyâl acısı düşvar yâ İlâh: Kim jıyâl derdi ne düşvâr iy pâdişâh M, Bu jıyâl derdi ne düşvâr iy İlâh S1.

⁴⁵ 45: T, S1.

45a acısın virmesün: acısın virmesin T, acısını virmesün S1.

⁴⁶ 46: S1, S2.

46a fira...dur: firâ...dır S1., vü: ve S1.

46b farz dur: farzdır S1.

⁴⁷ 47a Tiz irişgil Muştafa âhın: Kim resûlün âhını irişü M, Tiz yirişgil Muştafa'nun âhını T, Tiz iriş Muştafa'nun âhın S1, Tiz iriş Muştafa'nun âhını S2.

- Yirlerüme utrrasa göyündürür⁴⁸
- 49 Cebra'il ol âhı ...apmasa jamû
Yanar-ıdı yir ü gök uçma... tamu⁴⁹
- 50 Yidi kez mekteb ...apusın tolanur
Gözyaşından ol Şo...a...lar Şulanur⁵⁰
- T52a 51 Geldi resul mektebün ...apusına
Çı...dı bir otları resul tapusına⁵¹
- 52 Muştafâ otları eydür iy canum
Şimdi ne işdedür otlum İbrahim⁵²
- 53 Otları eydür çur'ân o...urdu o şâh
Başum amrrur didi yatdı ol na-gâh⁵³
- 54 Muştafâ dir yatmasun gir içeri
Anı baña var o...ı gelsün berü⁵⁴

⁴⁸ 48: S1-.

48a Göklerüme çı...ar-ısa yandurur: Göklerüme do...unursa göyündürür S2, Göklerime çı...ar-ısa yandurur

48b Yirlerüme utrrasa göyündürür: Yirlerüme do...unursa göyündürür M, Her neye utrrasa göyendürür T, Her nereye çutarsa yandurur S2.

⁴⁹ 49: S1-.

49a ol âhı ...apmasa jamû: ol âki dutmasa jamû M, ...apmasa ol âhı ...amu T.

49b Yanar-ıdı yir ü: Yanar-ıdı yiri T, Göyünürdi yir ü S2.

⁵⁰ 50a Yidi kez mekteb ...apusın: Yidi kez mekteb «âneyi M, Yedi kez mekteb ...apusına T Yedi kez mekteb «ânesini S1, Yedi kez mekteb «âneyi S2.,

50b Gözyaşından ol: Gözi yaşından M, Gözyaşıyla ol T, S1.

⁵¹ 51: S1-.

51a Geldi resul mektebün: Geldi resül mektebiñ T, İrdi resül mekteb S2.

51b resul tapusına: anıñ tapusına T, tapusına S2.

⁵² 52: Äh ...ıdı Muştafâ Şordı aña

İbrahim n'eyler did eyitgil baña M.

52a Muştafâ otları eydür iy canum: Muştafâ eydür otları ey cânım T, Muştafâ otları eydir iy cânım S1, Resül eydür otları kim ey İbrahim S2.

52b jimdi ne işdedür: jimdi işdedir otlum İbrahim T, jimdi ne işdedir jaceb İbrahim, jimdi ne işdedür eyit ey şabım S2.

⁵³ 53a Kur'ân o...urdu o şâh: Kur'ân okurdu nâ-gihân T, o...ur nâ-gâh S1, çur'ân o...urken nâ-gâh S2.

53b Başum amrrur didi yatdı ol na-gâh: Başum amrrur didi yatdı ol nâ-gâh M, Başım amrrur diyüben yitdi hemân T, Başım amrrur diyüben yatdı nâ-gâh S2.

⁵⁴ 54a Muştafâ dir yatmasun gir: Resül eydür yatmasun ol M, Muştafâ dir yatmasun var gir T, Muştafâ eydür yatmasun ol S1, Resül eydür yatmasun anda S2.

M3b	55 Girdi eydür iy yüzi ay İbrâhîm Biz ...amu yo«sula sen bay İbrâhîm ⁵⁵
S152b, S281a	56 Ol atañ iki cihânuñ serveri Din yolında mü'minüñ hem rehberi ⁵⁶
S153a	57 O...ıyu geldi seni taşra-durur Gün yüzünüñ pertevi jarşa urur ⁵⁷
	58 İbrâhîm eydür nite oldı ata Omıñı isteyü geldi Muştafâ ⁵⁸
	59 Eydür oldı nite iy pâk-i Şafâ İstayü geldi beni Şadr-ı Şafâ ⁵⁹
	60 Çı...ayım bir ay yüzini göreyüm Cânımı ...urbân dilerse vireyüm ⁶⁰
	61 Çı...dı gördi atasın ...arşu-durur %apu ...ılu p jizzet-ile yüz urur ⁶¹
	62 Yâ resûllu'l-lâh nite oldı jaceb Kim beni isteyüben ...ılduñ taleb ⁶²

54b Anı baña var o...ı gelsün berü:Var anı çatır vir gelsün berü T, Gir anı o...ıyu virgil baña berü S1, O...ıyu virgil anı baña berü S2.

⁵⁵ 55a Girdi eydür iy yüzi ay İbrâhîm: Omıñ eydür kim aña yâ İbrâhîm T, Omıñ girdi eyle yâ İbrâhîm S1, Girdi omıñ eydür yâ İbrâhîm S2.

55b Biz ...amu yo«sula sen bay İbrâhîm: Biz yo...sul sen bay İbrâhîm M, Biz ...amu yo«sul bay İbrâhîm S1, Biz ...amu yo«sul sin yâ İbrâhîm S2.

⁵⁶ 56: T-.

56a Ol atañ iki cihânuñ serveri: Atañ geldi yeryüzünüñ serveri S1, Ol atañ yiryüzi gök alını eri S2.

56b Din yolında mü'minüñ hem: Din yolında hem mü'minüñ M,Mü'minlerüñ dîn yolında S1, Dîn yolında mü'minlerüñ S2.

⁵⁷57a O...ıyu geldi seni: Atañ geldi ...apuda T, O...ıyu gelmiş seni S1.

57b Gün yüzünüñ pertevi jarşa urur: yâ omul İbrâhîm deyu çatırur T, Kim yüzünüñ nûrunı jarşa urur S1, Gül yüzünüñ pertevi jarşa urur S2.

⁵⁸ 58: S1, S2.

58b Muştafâ: mektebe S2.

⁵⁹ 59: M.

59a oldı nite: nite oldı M.

⁶⁰ 60a Çı...ayım bir ay yüzini göreyüm : Çı...ayın görklü yüzini göreyim M, Çı...ayım bir ay yüzini göreyim T,S1,S2.

60b Cânımı ...urbân dilerse vireyüm: Cânımı ...urbân dilerse vireyin M, Cânımı ...urbân dilerse vireyim T, Ölür-isem bâri anda öleyim S1, Ölür-isem bâri andan öleyim S2.

⁶¹ 61a atasın: Muştafâ T,S1, ata S2.

61b ...ılu p jizzet-ile: ...ılu p jizzet-ile M, ...ılu p jizzet-ile T, ...ılu p jizzet-ile S1, ...ılu p jizzet-ile S2.

- 63 Ne sebeb oldu jaceb ma...Şûd-ıdı
Ayatın toprattına cânım fidî⁶³
- 64 Muştafâ dir bir ...onu... geldi eve
Seni ister ol ...onuk ive ive⁶⁴
- 65 Aldı İbrâhîm elin girdi yola
Tanrı'nuñ ta...dırini gör ne ...ıla⁶⁵
- 66 Resul eydür yûri iy cânım canı
İlerümce sen i cigerüm ...anı⁶⁶
- 67 İbrahîm eydür revâ mıdur ki sen
Yüriyesin ardca ilerünce ben⁶⁷
- M4a 68 Отруl ata öñine geçmek «aťâ
Sen yûri öñümce iy cânım ata⁶⁸
- 69 Muştafâ'ydür gitdi vuşlat aradan
Bir fira... virdi bize ol Yaradan⁶⁹
- T52b 70 Resul eydür sen teferrücsin baña
N'ideyüm «âlüm diyemezem saña⁷⁰

⁶² 62a Yâ resûllu'l-lâh: İbrâhîm eydür M.

62b Kim beni isteyüben ...ılduñ: Beni babam isteyüp ...ılđı M, Kim beni isteyü ...ılduñ T, Kim bizi istemekde ...ılduñ S1, Kim beni isteyüben ...ıldıñ S2.

⁶³ 63: M.

⁶⁴ 64a Muştafâ dir: Resûl eydür M,S2, Muştafâ der T, Muştafâ eydür S1.

64b ister ol ...onu... ive ive: ister o...ıyü geldim eve M, Şorar o...ıyü geldi eve S1, ister o...ıyü geldim eve S2.

⁶⁵ 65: M-

65a Aldı İbrahîm elin girdi yola: Bir Şalâvat virelüm Peygamber'e T, İbrâhîm'ün elin alup girdi yola S1.

65b Tanrı'nuñ ta...dırini gör ne ...ıla: İbrahîm aluban girdi yola T.

⁶⁶ 66a Resul eydür yûri iy cânım canı: Geç...yûri bir dem seni M, Muştafâ dir İbrahîm kim yûri T, Muştafâ İbrahîm eydür yûri S1, Resûl eydür yûri ey cânım canı S2.

66b İlerümce sen i cigerüm ...anı: Göreyin iy gözlerümün aydını M, Sen öñümce iki gözüm nûri T, İlerümce sen gözlerim nûri S1, İlerümce sin ey cigerim ...anı S2.

⁶⁷ 67: M.

⁶⁸ 68a Отруl ata öñine geçmek «aťâ: İbrahîm eydür revâ degil ey ata T, İbrahîm eydür kim olmaya revâ S1, İbrahîm eydür revâ degil ata S2.

⁶⁹ 69: S1.

69a gitdi vuşlat: vuşlat gitdi S1.

⁷⁰ 70a: Resul eydür sen teferrücsin: Resul eydür sen teferrücsün T, Yürüdügün cûş-ı teferrücdür S1.

- 71 Bu gün öyleye degin baña ...onu...
Olıarsın bu söze Tañrı ðanu...⁷¹
- 72 Çün ikisi bile eve geldiler
İAzra'il [çün] munða@ırdı gördiler⁷²
- 73 İbrahîm anı göricek ditredi
İçi ...or...dı Muştafa'ya söyledi⁷³
- S281b 74 Eydür iy baba ne heybetlü ...onu...
Göricek ...or...dı canum Tañrı ðanu...⁷⁴
- 75 Resul eydür bu ...onu... ...ıldı «arâb
Ço... saraylar issini ...ıldı türâb⁷⁵
- S53b 76 İy nice a... yüzleri ...ıldı siyâh
Sininüñ üstinde bitürdi giyâh⁷⁶
- 77 Ne sini ...aldı ne türbe ne nişân
Bu ...onu... hiç kimseye virmez emân⁷⁷
- T53a 78 İbrahîm bildi bu kez kim ol kişi
İAzra™il'dür cânlar alma...dur işi⁷⁸

70b: N'ideyüm √âlüm diyemezem: N'ideyüm √âlüm diyümezem M, N'ideyüm √âlim diyemezem T, N'ideyüm √âli dimem S2.

⁷¹ 71: M.

⁷² 72a Çün ikisi bile eve geldiler: İbrahîm'i eve getürdi beşir M, İkisi bile ...apuya geldiler S1, İkisi bile çün eve geldiler S2

72b munða@ırdı gördiler: oturmuş-ıdı munða@ır M, munða@ırken gördiler T, munða@ırdır gördiler S1.

⁷³ 73a İbrahîm anı göricek ditredi: Gördi İbrahîm anı ...or...dı cânı M, İbrahîm yüzün göricek ditredi S1, Anı gördi İbrahîm ditredi S2.

73b İçi ...or...dı Muştafa'ya söyledi: Ditredi yapra... gibi ol gül teni M, çor...dı cânı atasını söyledi T.

⁷⁴ 74a Eydür iy baba ne heybetlü: Eytdi ata bu ne heybetlü T, Yâ Resullullâh ...onu... jaziz S1, Resul'e eydür ...onu... jaziz S2.

74b Göricek ...or...dı canum Tañrı ðanu...: Göricek ...or...dı cânım Tañrı ðanı... M,S2, çor...dı cânım göricek Tañrı ðanı... T,Göricek ...or...dı cânım Tañrı ðanu... S1.

⁷⁵ 75: T-.

75a Resul eydür bu ...onu...: Muştafa' eydür niceleri S1.

75b Ço... saraylar issini ...ıldı: Nice sarây ...oldı S2.

⁷⁶ 76: M, S1.

76a İy nice a...: Nice ey yüzleri S1.

76b Sininüñ üstinde: Sinüñ üstünde S1.

⁷⁷ 77: M.

⁷⁸ 78: S1-.

78a bu kez kim ol: bu kez ki ol T, ki bu kez bu S2.

- T52b 79 Eydür iy baba şefâjat eylegil
İAzra'il'den baña mühlet dilegil⁷⁹
- M4b 80 Tâ varam üstâdumuñ gönlin yapam
Baş ...oyam öñinde ayatın öpem⁸⁰
- 81 Nice omlanlar seba...-daşum-durur
Kimi eşüm kimi yoldaşum-durur⁸¹
- 82 Desturuñla ...atlarına varayın
Üstadumdan hem √elallı... dileyin⁸²
- 83 Mühlet alup mektebe geldi girü
Gözleri ...an yaş ıolup gird'içerü⁸³
- 84 Cümle omlancı...lar anı gördiler
İlerü gelüp «aberler Şordılar⁸⁴
- 85 Didiler kim iy bizüm sulıtanumuz
◊âlüñi digil bize iy cânumuz⁸⁵

78b İAzra'™il'dür cânlar alma...dur işi: İAzra'™il'dir cân alma...dır kişi T, İAzra'™il cânın alma...dır işi S2.

⁷⁹ 79a iy baba şefâjat eylegil: ey şefâjat eylegil T, ata sen şefâjat eylegil S1, ata sen şefâjat bilgil S2.

79b İAzra'™il'den baña mühlet dilegil: İAzra'™il'e benüm-için söylegil M.

⁸⁰ 80a Tâ varam üstâdumuñ gönlin yapam: Tâ varam üstâdımın gönlin alam T, İkileyin mektebe varayın S1.

80b Baş ...oyam öñinde ayatın öpem: Üstadımuñ gönlin ele alayım S1, Üstadımuñ göñlin ele alayın S2.

⁸¹ 81: S2-.

81a Nice omlanlar seba...-daşum: Ço... omlancı...lara M, Ço... omlancı...lar sebâ...-daşım S1.

⁸² 82: T-.

82a Desturuñla ...atlarına varayın: Dilümi bir işi-ile dileyeyim M, Yavuz sözden dilümi bekleyeyim S1.

82b Üstadumdan hem √elallı... dileyin: Hem bulardan √elallı... dileyeyimM, Hem üstâdımdan √elallı... dileyin S2.

⁸³ 83a Mühlet: Destür T,S1.

83b yaş: yaşın S2; gird'içerü: içerü M.

⁸⁴ 84a Cümle omlancı...lar anı gördiler: Ol omlancı...lar ...amısı geldiler M, Omlancı...lar yerlerinden ıurdılar T, Omlancı...lar yerinden ıurdılar S1.

84b İlerü gelüp «aberler Şordılar: İbrahım'üñ ...atina dirildiler M, çarşu gelüp aña «aber Şordılar S2.

⁸⁵ 85a Didiler kim iy bizüm sulıtanumuz: İy bizüm tatlu yârumuz a√vâluñ M, İşiddiler sevgülü yârimız İbrahım T, Eytdiler yârimuz nedir a√vâluñ S1, Didiler kim ey bizim sulıtanımız S2.

85b ◊âlüñi digil bize iy cânumuz:Nice oldı bize eyitgil √âlüñ M, Nice oldı bize itgil a√vâluñ T, Nite oldı bize deyü virgil √âlüñ S1, ◊âlüñi digil bize ey cânımız S2.

- T52b 86 İbrahîm eydür vidâj eyleñ bizi
Kim da«ı görmeyiser gözüm sizi⁸⁶
- 87 Siz beni unutmañuz öldi diyü
Gül gibi düşdi yire Şoldı diyü⁸⁷
- T53a 88 Yüregüm yandı göyüñdi bu tenüm
Arañuzda az imiş jömrüm benüm ⁸⁸
- 89 Dirilügüm eve varınca hemân
Mühlet alup cân viriserem hemân⁸⁹
- 90 Dükelerini ...oçdı hem ço... atladı
Ellerin dutup helallı... diledi⁹⁰
- 91 Otlacı...lar cümle ço... atlaşdılar
İbrahîm'ün ayatına düşdiler⁹¹
- 92 Kimi ayatın öper kimi yüzün
Kimi ...an yaş-ıla taldurdu gözün⁹²
- 93 ♦asret-ile zâri ...ıldılar da'im
Kim seni bize batışlasa kerîm⁹³

⁸⁶ 86a vidâj eyleñ: elvidâj eyleyin T, elvidâj eyleñ S1, vidâj idüñ S2.

86b da«ı görmeyiser gözüm: ayrı... görmeyiserem ben T, ayrı... görmeyiserem ben S1, da«ı ben görmeyiserem S2.

⁸⁷ 87: M-.

87a Siz beni: Kim beni S1, Kim bizi S2.

87b Gül gibi düşdi yire Şoldı diyü : Gül gibi düşdi yire Şol deyü T, Yâ ölen ardınca kim öldi deyü S1.

⁸⁸ 88a Yüregüm yandı göyüñdi bu tenüm: Yüregim göyendi tayaşdı cânım T, Yüregim göyüñdi dutup yandı cânım S1, Yüregim yandı göyüñdi bu tenim S2.

88b Arañuzda: Arañızda M; benüm: benim S2.

⁸⁹ 89: S1.

89a varınca: varıncadır S1.

⁹⁰ 90: M, S2.

90a Dükelerini ...oçdı hem ço... atladı: Her birinün ...oçdı boynun n'eyledi S2.

⁹¹ 91: S2-.

91a Otlacı...lar cümle ço... atlaşdılar: Ol otlancı...lar ço... atlaşdılar M, Otlancı...lar cümle fırtân itdiler T, Otlancı...lar yerinden çurdılar S1.

91b İbrahîm'ün ayatına düşdiler: İbrahîm'in boynına şarmaşdılar T, İbrahîm'ün boynunu yayladılar S1.

⁹² 92: T, S1.

92a öper: öpdi S1.

92b Kimi: Kimisi S1; taldurdu: taldı S1.

⁹³ 93: M.

- M5a, T53b, S282a⁹⁴ Anda indi işbu âyet mâfilûn
Didiler ω℞•□Zε™⊕□Z≤□Z⁹⁴
- T53a, S154a 95 Çün anı göndürdiler biñ zâr-ıla
Her birisi ...aldılar feryâd-ıla⁹⁵
- 96 İbrahîm evlerine geldi girü
Gözleri ...an yaş ıolu gird'içerü⁹⁶
- 97 Muştafâ eydür ki ne oldı saña
İbrahîm eydür ecel irdi baña⁹⁷
- 98 Başum amrrur iy benüm görklü atam
Dizüñi yaştâ ki bir la√@a yatam⁹⁸
- 99 Yaştadı dizini bildi √âlini
Aldı eline resûl hem elini⁹⁹
- 100 İAzra'il'e ...ıld'işâret ol resûl
İbrahîm'ün cânını almıl uşûl¹⁰⁰
- 101 İAzra'il oturdurı yirden durur
İbrahim ...açar resûle şıttınur¹⁰¹

⁹⁴ 94a Anda indi işbu âyet: Bu âyet anda irişdi M, Bu âyet geldi anda T, Çün âyet geldi anda S1.

94b Didiler: O...ıdu... M, Kim o...uyan T, O...ıdu S2.

⁹⁵ 95a Çün anı göndürdiler biñ zâr-ıla: Bu kezin göndürdiler zâr-ıla M, İbrahîm göndürdiler zâr-ıla T, İbrahîm'i gönderdiler biñ zâr-ıla S1, Çün anı göndürdiler S2.

95b Her birisi ...aldılar feryâd-ıla: Çaldılar her biri bir yâr-ıla M, Her biri ...aldılar feryâd-ıya T, Çıldılar bunlar her biri zâr-ıla S2.

⁹⁶ 96a İbrahîm evlerine geldi girü: Evlerine geldi gitmiş ...ıvveti M.

96b Gözleri ...an yaş ıolu gird'içerü: İrmiş-idi aña ölüm heybeti M, Gözleri ...an yaş-ıla girdi içerü T, Gözleri ...an yaş döküp girdi içerü S1.

⁹⁷ 97a Muştafâ eydür ki ne oldı saña: Muştafâ der ortul n'oldı saña T, Muştafâ eydür ortul n'oldı saña S1, Resul eydür ne geldi eyit baña S2.

97b eydür der ki T.

⁹⁸ 98a Başum amrrur iy benüm görklü: Başım amrrır ey benim râyet T, Başım amrrır iy benim yavla... S1, Dizüñi yaştamıl ey benim S2.

98b Dizüñi yaştâ ki bir la√@a: Diziñe yaşlanı vir bir la√@a T, Diziñi yaştanuban bir dem S1, Başım amrrır gerek bir la√@a S2.

⁹⁹ 99a Yaştadı: Yatdı T, Yaştanuban S1, Yasdadı S2.

99b Aldı eline resûl hem: Eline aldı şol-...adem M, Eline aldı resulün elini T, Eline aldı resûl ortıl elini S2.

¹⁰⁰ 100: S2-.

100a ...ıld'işâret ol: işâret itdi T, S1.

100b İbrahîm'ün cânını: İbrahîm'in cânın T, İbrahîm'in cânını S1.

¹⁰¹ 101: M, S1.

101a yirden: yerinden S1.

- 102 Resul eydür iy benüm cânım canı
 çor...uban baña mı şıtınuñ yañı¹⁰²
- 103 İbrahîm eydür ki ben anuñ-ıçun
 çor...aram baba senüñ cânuñ-ıçun¹⁰³
- 104 Çün ölürem bâri yüzüñ göreyin
 Hem senüñ ...o...uñ alup cân vireyin¹⁰⁴
- M5b 105 İAzra'il ...ab≥ itmege durdı anı
 Atasına şıtınup virdi canı¹⁰⁵
- T53b 106 Ol bu işi işledi senüñ-ıçun
 Vir şalâvat sen da«ı anuñ-ıçun¹⁰⁶
- 107 Çün Şahâbeler işitdi bu sözi
 Atlama...dan yaş-ıla tıoldı gözi¹⁰⁷
- 108 İbrahîm'ün öldüğini bildiler
 [Hep] Medîne ...avmi dirüp geldiler¹⁰⁸
- 109 Ol Ebû Bekr [ü] İÖmer İO&mân İAlî
 Taiziyye geldiler cümle velfî¹⁰⁹

101b İbrahim ...açar: çor...ar İbrahîm M.

¹⁰² 102: M, S1.

102a Resul eydür iy benüm cânım: Muştafâ eydür kim cânımıñ S1.

102b mı şıtınuñ: şıtınursın S1.

¹⁰³ 103: S2-

103a Ki ben anuñ-ıçun: ey ata cânın için T, baba cânım için S1.

103b çor...aram baba senüñ cânuñ: Kor...dum baba senüñ cânuñ M, çor...mayan baba seniñ başı T, çor...aram senüñ başuñ S1.

¹⁰⁴ 104: M,T.

104a yüzüñ göreyin: yüzüñ göreyim T.

104b senüñ: da«ı T; vireyin: vireyim T.

¹⁰⁵ 105a ...ab≥ itmege durdı: ...ab≥ itmekdir T,ş'ol-dem ...ab≥ı itdi S1.

105b Atasına şıtınup: Atasına söyleyü M, Atasın şıtınup T, Atasın atlayu S1, Atasınıñ dizinde S2.

¹⁰⁶ 106a Ol bu işi işledi: İAyâlin terk itdi ol M, İAyâlin terki eyledi T, Ol İayâlin terk iden S2.

106b anuñ: anıñ T.

¹⁰⁷ 107: T, S1.

107a Çün Şa√âbeler işitdi bu sözi: ~a√âbeler çün bu sözi işiddiler T, ~a√âbeler işitdi bu sözi S1.

107b tıoldı: doldı T; yaş-ıla tıoldı gözi: cânlarından geçdiler S2.

¹⁰⁸ 108: M.

¹⁰⁹ 109: M, S2.

109a Bekr: Bekir S2.

109b cümle velfî: bu dört velfî S2.

- 110 Mekke ...avmi cemî oluban geldiler
İbrahîm-içün amır yas urdılar¹¹⁰
- 111 Bir tırî[v]li... ..opdı anda nâ-gehân
Göge çı...đı âh u feryâd u firrân¹¹¹
- 112 Muştafâ jO&mân'a eydür ki i yâr
İbrahîm'i yuyuban kefene Şar¹¹²
- 113 İbrahîm'i ortaya getürdiler
Yudı jO&mân gey temiz götürdiler¹¹³
- 114 Aldılar namaz-gaha getürdiler
Batlayup el [...arşusunda] tırdılar¹¹⁴
- 115 Medine ...avmi namâzın ...ıldılar
Her birisi ço... &evablar buldılar¹¹⁵
- S1b 116 Çün namaz-gahdan da«ı götürdiler
Â«ıret menziline yitürdiler¹¹⁶
- M6a 117 Muştafâ kendü eliyle yirine
İbrahîm'i da«ı ...odı ...abrine¹¹⁷

¹¹⁰110: M, S2.

110a Mekke ...avmi cemî oluban geldiler: Medîne ...avmi tamâm dirildiler M.

110b İbrahîm için amır yas urdılar: İbrâhîm'e çün taiziye ...ıldılar S2.

¹¹¹111: M.

111a tırî[v]li...: tırîli... M.

¹¹² 112a Muştafâ jO&mân'a eydür kim i yâr: Muştafâ'ya eydür jO&mân ki ey yâr M, Muştafâ dir kim jO&mân'a ey yâr T, Resul eydür jO&mân'a kim sen ey yâr S2.

112b İbrahîm'i yuyuban kefene Şar: İbrahîm'i yuyuban ðonına sar M, İbrahîm yuyuban kefene Şar T, Sen bunu yuyuban ðonına Şar S1.

¹¹³113b ile 113a S1'de birleştirilmiş.

113a İbrahîm'i ortaya: İbrahîm uryaya T.

113b Yudı jO&mân gey temiz: çün-kim anı yuyuban S1, Hem da«ı yuyubanı S2.

¹¹⁴114: M,S1.

114a Aldılar namaz-gaha getürdiler: Götürüp namâz-gâha yetürdiler S1.

114b tırdılar: durdılar M, S1.

¹¹⁵ 115: S2-.

115b birisi ço... &evablar: biri biñ biñ M, birisi buñca &evâb S1.

¹¹⁶ 116a Çün: Ol T, S1; namâz-gâhdan da«ı: muşallâdan anı S2.

116b Â«ıret: »afiyet T, ♦a...î...at S1.

¹¹⁷117a kendü eliyle yirine: kendi eliyle yirine T, kendi eliyle yerine S1, getürdi eline anı S2.

117b İbrahîm'i da«ı ...odı ...abrine: İbrahîm da«ı ...odı ...abrine T, çabrine ...odı o pâkize teni S2.

- S282b 118 Ş'ol saĵat cebbâr-ı jâlem buyurur
İbrahîm'e Nêkr ü Mûnkîr [hem] gelür¹¹⁸
- 119 O iki firişte çünkim geldiler
İbrahîm'e bu su'âli ...İldılar¹¹⁹
- 120 Biri eydür kim-durur Tanrı'nî eyit
Biri kimdür dir resulün şer√[in] it¹²⁰
- 121 Dinde ne ƫaparsañ u dînüñ nedür
Eytgil İslâm-ıla âyînüñ nedür¹²¹
- 122 İbrahîm eydür ki Tañrı'm ol-durur
Ra√met[i] deryâ vü fa≥lı bol-durur¹²²
- 123 Biri da«ı hem su'âli eyledi
İbrahîm'e bu sözi hem söyledi¹²³
- 124 Hem senün peyṯamberün kimdür jaceb
Tañrı'ı ne dinde eyledün ƫaleb¹²⁴
- 125 İbrahîm dutuldi söyleyemedi
Bunlar[a] peyṯamberi[n] diyemedi¹²⁵

¹¹⁸ 118a ile 119b S2 jde birleştirilmiş.

118: M, S2.

118a ş'ol saĵat cebbâr-ı jâlem buyurur: Mûnkîr ve nekîr şu sâĵat geldiler S2.

¹¹⁹ 119a O iki firişte çün kim: Andan iki ferişte T, önceden iki ferişte S1.

119b İbrahîm'e bu su'âli ...İldılar: Tañrı peyṯamberiñ kimdir didiler T, Seni kim yaratdı deydü Şordılar S1, İbrahîm'den gör ne su'âl Şordılar S2.

¹²⁰ 120: M, S2.

120a durur Tañrı'nî eyit: aña men Rabbüke S2.

120b Biri kimdür dir resulün şer√[in] it: Birisi eydür ki *ve men nebüyyüke* S2.

¹²¹ 121: M.

121a Dinde ne:Ne dînde M.

¹²² 122: S2-.

122a ki Tanrı'm ol: ki Tañrı'm bir T, Tañrı'm ol S2.

122b Ra√met[i] deryâ vü fa≥lı bol: Ra√metli deryâ vü fa≥li bol M, Bir adı Ra√man bir adı Ra√îm T, S1.

¹²³ 123: S2-.

123a Biri da«ı hem su'âli eyledi: İki ferişte gey söylediler T, İkileyin bir su'âl eylediler S1.

123b hem söyledi: söylediler M.

¹²⁴ 124: S2-.

124a Hem senün: Didiler T, Kim olar S1.

124b Tañrı'ı: Tañrı T; eyledün: eylediñ T, eyle S1.

¹²⁵ 125: S2-.

125a söyleyemedi:Söyleyümedi M, hiç söyleyemedi T.

- T54a 126 Muştafâ geldi ilerü söyledi
%aşradan omlına tel...în eyledi¹²⁶
- 127 İy benüm cânum canı tiz söylegil
Bunlara peyramberüm atam digil¹²⁷
- M6b 128 İbrahîm eydür benüm peyramberüm
İ Âlemün fa«rı atamdur rehberüm¹²⁸
- 129 Ol va...itden berü bu tel...în bize
Bir kitabdan işidüp dirüz size¹²⁹
- 130 Siracü'l-...ulub dimişler bir kitâb
Andan açıldı bize işbu √isâb¹³⁰
- 131 Çün dujâ ...ıladı iş oldı tamâm
Cebra'il indi yire virdi selâm¹³¹
- 132 Cebra'il yas ƒonını geymiş ...ara
◊a... selâmın degürür peyrambere¹³²
- 133 Ne dilerse dilesün dir ◊a... Çalap

125b Bunlar[a] peyramberi[n] diyemedi: Peyramberüm atamdur diyemedi M, Bunlar peyramberim atam diyemedi T, Atamdur peyramberüm diyemedi S1.

¹²⁶ 126a geldi ilerü: ilerü geldi S1, S2.

126b omlına: omlınaT.

¹²⁷ 127a İy benüm cânum canı tiz: Eydür ey gözüm nûrı tez T, Eydür iy gözüm nûrı S1, Eydür ey cânum canı tiz S2.

127b peyramberüm atam: peyramberim atam T, S1, peyramberim ata S2.

¹²⁸ 128a eydür benüm peyramberüm: der ki benim peyramberim T, eydür benim peyramberim S2.

128b İ Âlemün fa«rı atamdur rehberüm: İ Âlemiñ fa«rı atam selverim T.

¹²⁹ 129a Ol va...itden berü bu tel...în bize: Tel...în ol gündün berü ...ıldı bir de M, Ol va...itden berü tel...în eyle geldik T, Ol va...itden beri bu tel...în bize S1, Tel...în ol va...tin berü ...ıldı bize S2.

129b Bir kitabdan işidüp dirüz size: Biz kitâbdan işidüp dirüz size M, Bu kitâbdan işidüp didik T, Bir kitâbdan işidüp eytdim size S1, Bir kitâbdan işidüp diriz size S2.

¹³⁰ 130: T-.

130a Siracü'l-...ulub dimişler bir: Sirâcu'l-çulûb dirler ol S1, Hem Sirâcu'l-çulûb adlu bir S2.

130b açıldı bize işbu √isâb: açıldı işbu cevâb S1, olmuşdır bize fet√ ü bâb S2.

¹³¹ 131a Çün dujâ ...ıladı: Çün işi bitdi dujâ T, Çün işitdi dujâ S1, Çünki çur'ân o...uyup S2.

131b Cebra'il indi yire virdi selâm: Cebra'il geldi şol-...adem ve's-selâm M, Cebra'il uş geldi virdi selâm S1, İrdi Cebra'il jaleyhi's-selâm S2.

¹³² 132: T-.

132a Cebra'il yas ƒonını: Cebra'il yas ƒonların M, Gördi kim yas ƒonların S2.

132b selâmın degürür: selâmın irgürür S1, selâmın getürür S2.

- Ma...şuduñ ne ise eylegil ıaleb¹³³
- 134 Resul eydür ...urban İbrâhîm aña
ıÂŞi ümmetüm batışlasun baña¹³⁴
- 135 Cebra'il peyğamberüñ «aıırın Şorar
[Her] Şa√abî cümle yas ıutmuş gider¹³⁵
- S155a 136 Yedi gün jazâ ıutup oturdılar
Hem jazâyı yirine göturdiler¹³⁶
- 137 Dünyeden kimse vefâ [kim] bulmadı
Bu[ra]dan hergiz giden [hiç] gelmedi¹³⁷
- 138 Dünyede kimse[ne] nite geliser
[Her] gidenüñ kim «aberin biliser¹³⁸
- 139 Diler-iseñ hem i derviş zâr-ıla
Yaratuñı ...ılamı niyâz-ıla¹³⁹
- 140 Sen kerimsin luıf u i√sân işlegil
Yazıtuñ Gülşehri'ne batışlamı¹⁴⁰
- 141 Sevdüğüñi sen daıı terk eylegil

¹³³ 133: T-,S1-.

133a Çalap: saña S2.

133b Ma...şuduñ ne ise eylegil: Dilegi her ne-y-ise ...ılsun S2.

¹³⁴ 134: M.

134a Resul eydür ...urban İbrâhîm aña: Resül eydür ...urbân olsun İbrâhîm aña M.

134b ümmetüm: ümmetümi M.

¹³⁵ 135 T,S1.

135a «aıırın: «âıırın T,S1.

135b [Her] Şa√abî: ~a√âbeler T, S1;ıutmuş: dutmuş S1.

¹³⁶ 136: S1.

¹³⁷ 137: T, S1.

137a Dünyeden kimse vefâ [kim]: Bu dünyâdan kimse T,S1.

137b Bu[ra]dan hergiz giden [hiç]: Bundan hergiz giden T, Bundan giden hergiz girü S1.

¹³⁸ 138: S1.

138a Dünyede kimse[ne]: Bu dünyâdan kimse S1.

138b [Her]: Bundan S1.

¹³⁹ 139: S1.

139a Diler-iseñ hem i derviş: İy derviş diler-iseñ S1.

¹⁴⁰ 140: S2-.

140a Sen kerimsin luıf u i√sân: Ol kerim anda gör ne luıf M, Sen kerımsin luıfı kerem T, Sen kerımsüñ luıfı i√sân S1.

140b Yazıtuñ Gül Şehri'ne batışlamı: Şmmetin Mu√ammed'ün batışladı M, Yazuñ Gül Şehri'ne batışlamı

- Âkıret tedbîrin[i] berk eylegil¹⁴¹
- 142 Yâ İlâhî cümle îmân ehline
Ra√met eyle ba...ma yazu... fiļline¹⁴²
- 143 Diñleyenler âzâd olsun t̄amudan
Uçmatta öñince varsun ...amudan¹⁴³
- 144 Bir gün ecel [kim] beni hebâ ...ıla
%opra... içre a|za[dan] cüdâ ...ıla¹⁴⁴
- 145 Pes bilesün kim arı dirlik gerek
Dost-ıla bilsen ki gey erlik gerek¹⁴⁵
- S283a 146 çırşehirlü j̄l̄si'nüñ dirligi yo...
◊ažretüñde iy kerim günâhı ço...¹⁴⁶
- 147 ◊a... Tejâlâ ra√met eyleye aña
Kim beni ol bir dujâ ile aña¹⁴⁷
- M7a 148 O...uyanı yazanı diñleyeni
Ra√metüñle yarlımatıl yâ tanî¹⁴⁸
- 149 Ger severseñ j̄ş...-ıla Mu√ammed'i
Vir Şalâvat yâ Mu√ammed ümmeti¹⁴⁹

Yazımuñ gök şehrine batışlatıl S1.

¹⁴¹ 141: M.

¹⁴² 142: T, S1.

142a yazu...: yüz S1.

¹⁴³ 143: T, S1.

143b öñince: öñdin T.

¹⁴⁴ 144: T, S1.

144a Bir gün ecel [kim] beni: Ecel bir gün beni T, Ecel bir gün S1.

144b %opra... içre a|@a[dan]: %opra... içre a|@âlarım T, %opra...lar içre beni S1.

¹⁴⁵ 145: M.

145a bilesün: bilesin M.

¹⁴⁶ 146: M, S2.

146a çırşehirlü: çayserilü S2.

146b ◊ažretüñde iy kerim günâhı: ◊ažretiñden ey Kerim eksügi S2.

¹⁴⁷ 147: T, S1.

147a ◊a... Tejâlâ ra√met eyleye aña: Yâ Rab Şa...latıl ol kişinüñ imânını S1.

147b Kim beni ol bir dujâ ile aña: Kim benüm yazım o...ıyup dujâ ...ıla S1.

¹⁴⁸ 148: S1-.

148a O...uyanı yazanı diñleyeni: Muştafâ'nuñ √ürmet-içün yâ [Tanî M, O...uyanı diñleyeni yazanı T.

¹⁴⁹ 149: T, S1.

150 Fâjilâtün fâjilâtün fâjilât
Muştafâ'nuñ cânına vir Şalavât¹⁵⁰

“A MESNEVİ IN THE CONTACT LITERATURE AND HISTORY: «DÂSTÂN-I VEFÂT-I İBRÂHÎM»”

Abstract

Dâstân-ı Vefât-ı İbrâhîm was written for Hz. Muhammed's son who died very young. Probably it was written in the 14th century by Isa From Kırşehir (Kayseri). The importance of this work originates in its content which was written according to the needs of the's period. The 13th and 14th centuries were the time that that the political and religious corporation couldn't established. Because of this, religious epics were written too much in this period. Dâstân-ı Vefât-ı İbrâhîm also was written according to this necessity. The central theme of this work which is studied in the contact of literature and history is Hz. Muhammed's preference between his community and son. In the mesnevi Hz. Muhammed preferred his community andin this way he emphozed that the benefit of the community should b consider more than the benefit of the individual.

Keywords

Hz. Muhammed, İbrâhîm, Literature, History, Mesnevi, Died, Isa from Kırşehir (Kayseri), Epic, Son, Community.

149a severseñ: seversen S1; Mu√ammed'i: Mu√ammed T.

¹⁵⁰ 150b Muştafâ'nuñ cânına vir Şalâvât: Vir Mu√ammed Muştafâ Şalavât T, Viridi olmayanda yo...dur varidât S1, Vir Mu√ammed ravzasına Şalavât S2.

REFÎ-İ KÂLÂYÎ VE “GEÇME ÇUBUK” MANZUMESİ

İ. Hakkı AKSOYAK*

ÖZET

XVIII. yüzyıl şairlerinden Mehmed Emin Refî'nin hayatı, eserleri ve sanatı ayrıntılı olarak ele alınmamıştır. Bu çalışma ile şairin oğlu Ahmed Münib'in divanı ve divandaki bilgilerden hareketle Ahmed Münib'in de Ali Nuri adlı bir evlât sahibi olduğu tespit edilmiştir. Başbakanlık Arşivi kayıtlarından Ali Nuri'nin Posta ve Telgraf Nezareti'nde (PTT) görev yaptığı ortaya çıkarılmıştır. Kâlâyî'nin ailesine ilişkin bilgilerden sonra divanındaki 17 beyitlik “Berây-ı Geçme” başlıklı manzume değerlendirilmiştir. Manzumenin redifli olan “Geçme”, tütün çubuğu anlamındadır. Şair, şiirini bu konuya ayırmış ve enteresan imajlarla süslemiştir.

Anahtar kelimeler:

Kâlâyî, Divan Edebiyatı, Şiir, Şerh, Çubuk.

XVIII. yüzyıl şairlerinden Mehmed Emin Refî'nin hayatı, eserleri ve sanatı birkaç çalışma dışında ayrıntılı olarak ele alınmamıştır. Kaynaklar, Refî'nin Ahmed Münib'den başka çocuğunun olduğundan söz etmezler. Kâlâyî mahlasıyla şiirler yazan şairin edebî kişiliği ile ilgili olarak verilen hükümler de onun hicivci yönü ile sınırlıdır¹.

* Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ Mehmed Emin Refî ile ilgili bilgi için şu kaynaklara bakılabilir: Fatîm, *Hâtimetü'l-eşâr*, İstanbul 1271, s. 161; Muallim Naci, *Esami*, İstanbul 1890, s. 149; Şemseddin Samî, *Kamusu'l-a'lâm*, İstanbul 1308, III., 2292; Bursalı Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, II, 394; Tahir Olgun, (tarihsiz), *Refî-i Kâlâyî*,

Bu çalışmamızda hem Refî'nin ailesine dair yeni tespitlerimizi sunmaya; hem de tamamında tütün çubuğunu anlattığı 17 beyitlik "Berây-ı Geçme" başlıklı manzumesini değerlendirmeye çalışacağız.

İstanbul'un Topkapı semtinde dünyaya gelen Mehmed Emin Refî (d.1760/ö.1823) İstanbul'da 63 yaşında iken vefat etti². Bir müddet Fatih Medresi'ne devam eden Refî daha sonra kadılık görevinde bulundu. Divanındaki Niyazname adlı manzumesinden şairin bu hizmetini Vidin vâlisi Ali Paşa'nın hizmetindeyken yaptığını öğreniyoruz.

Ey kerem-kârım duan olsa nola vâcib bana
Ben kulun kâdî bulundu devr-i adlinde ana³

Refî'nin ailesine ait bilgiler şimdiye kadar sınırlı kalmıştır. Kaynaklar Kâlâyîzâde olarak tanınan Ahmed Münib adlı bir oğlundan ve hanımından söz etmektedir. Bu bilgiye ek olarak şair, Ermenice Lügati'nde babasının Ermeni olmadığını açıklamaktadır⁴. Bunların yanısıra Kâlâyî babası ile birlikte bir müddet kumaşçılık yapar. Tahir Olgun'un, şairin hanımı ve çocuklarıyla aynı yerde medfun bulunduğunu⁵ söylemesine bakarak, evlendiğini ve evlat sahibi olduğunu çıkarmak mümkündür. Divanındaki tarih beyitlerine göre Kâlâyî'nin İsmail Rıza

Süleymaniye Kütüphanesi, FS. Türkmen nr: 89; Tahir Olgun, (6 Ekim 1949), "Edebi Bahisler: Refî-i Kâlâyî", İslâm Yolu Mecmuası, nr: 53; Tahir Olgun, (13 Ekim 1949), "Edebi Bahisler: Şair Refî-i Kâlâyî", İslâm Yolu, S. 54, Yıl: II; Tahir Olgun, (10 Kasım 1949) "Edebi Bahisler: Şair Refî-i Kâlâyî", İslâm Yolu, S. 58, Yıl: II; Hilmi Yücebaş, *Hiciv Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul 1961, s. 77; Vasfi Mahir Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1964, s. 587; Agâh Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı*, İstanbul 1984, s. 637; Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1988, s. 341; İsmail Ünver, *Büyük Türk Klâsikleri*, İstanbul 1988, VIII, 196.

² Kalâyî, *Divan-ı Refî-i Kâlâyî*, İstanbul 1284, Önsöz.

³ Divan, s. 24.

⁴ Robert Dankoff-A. Turgut Kut-J.J.S Weitenberg, *The Versified Armenian-Turkish Glossary by Kâlâyî*, Cleveland State University 1996, s. 21. Eserin fotokopisini göndermek lütfunda bulunan Sabri Koz'a teşekkür ederim.

⁵ Tahir Olgun, (6 Ekim 1949), "Edebi Bahisler: Refî-i Kâlâyî", *İslâm Yolu Mecmuası*, nr: 53, s. 3.

(d.1797) ve Ahmed Münib (d.1801) adlı iki oğlu dünyaya gelmiştir. İlk oğlu İsmail Rıza'nın doğumu için;

İsm ü mahlas mevlid-i târîhdir İsmâîl Rızâ
Gûşuna tekbîr ile nâmın koyup dedim Refî⁶

diğer oğlu Ahmed Münib için

Mucem ü mühmel dü-târîh oldu mısradâ Refî
Fer verip bu dehre togdu nev-sürûr Ahmed Münib⁷

tarihini düşürüyor. Kâlâyî'nin ilk çocuğu İsmail Rıza'ya dair herhangi bir malûmata ulaşamadık. Sicill-i Osmanî'nin bildirdiğine göre, şairin ikinci oğlu Ahmed Münib, Kâlâyîzâde olarak şöhret bulmuş ve 1875'te vefat etmiştir⁸. Bir divançe oluşturabilecek kadar da şiir yazan Münib, divançesinin baş taraflarında 1858 tarihinde Ali Nuri adında bir oğlunun dünyaya geldiği

Togdu menkût "subh-dem" mevlidi târîh-i Münîb
Basdı dünyâyâ kadem pîr ola oğlum 'Alî Nûrî
Du'â birle didüm Münîb anun mevlûd târîhîn
Alî Nûrî kadem basdı cihâna nev-sürûr oldi⁹

beyitleri ile haber veriyor. Böylece Refî-i Kâlâyî'nin Ahmed Münib adındaki oğlundan Ali Nuri adlı bir torunu olduğu açığa çıkıyor. Devlet görevi alan Ali Nuri hakkında Sicill-i ahval defterlerinden şunları öğreniyoruz: Ali Nuri Efendi, 1856 senesinde İstanbul'da doğdu. At cambazlığı sanatı ile meşgul oldu. Fâtih Rüşdiye mekteplerine devam ederek mutât olan dersleri okudu. Şahâdetnâmesi yoktur. Türkçe kitâbet edebilir. 1874 senesinde, 18 yaşında olduğu halde, Telgraf ve

⁶ Divan, s. 90.

⁷ Divan, s. 90.

⁸ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1311, IV, 518; Nail Tuman, *Tuhfe-i Nâilî*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınlar Dairesi Kütüphanesi Başkanlığı Kütüphanesi Nüshası, B/870, I, 368; II, 983; Dergâh, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1986, VI, s. 470.

⁹ Ahmed Münib, *Divan-ı Kâlâyîzâde*, Ahmed Münib Efendi, Millî Kütüphane, Yz. B. 482, yk. 2a.

Posta Nezareti'nde muhasebe kalemine girdi. 1903 senesi itibariyle maaşı devam etmektedir¹⁰. Ankara Posta ve Telgraf Arşivi'nde Ali Nuri'nin dosyası bulunmamaktadır. Bu nedenle Kâlâyî'nin aile şeceresine ait bilgilerimiz torunu Ali Nurî ile son bulur.

Kâlâyî'nin elimizdeki iki eserinden biri divan, öbürü Ermenice Lügat'tir. Divan, şairin oğlu Ahmed Münib tarafından 1867 yılında bastırılmıştır¹¹. Divanda oğlu tarafından yazılan mukaddimeden başka 21 kaside (410 beyit), 57 gazel (384 beyit), 10 musammat (52 beyit, 49 bend, 231 beyit), 153 tarih (1118 beyit), 24 beyit, 2 kıta (14 beyit), 3 muamma (3 beyit) olmak üzere toplam 275 manzume (2184 beyit) bulunmaktadır. Divanın sonuna Kâlâyî ile Sürûrî'nin muhâvereleri eklenmiştir. Muhâverelerden 36'sı Kâlâyî'ye; 20'si de Sürûrî'ye aittir. Ankara Millî Kütüphane¹² ve Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki yazma Divan-ı Refî-i Kâlâyî¹³ ufak tefek farklılıklarla matbu divanın aynısıdır. Ankara Millî Kütüphane'deki nüshanın baştaftaki "sâhib-i kitâb Ahmed Münib Efendi ferzend-i Kâlâyî" kaydından yazmanın Kâlâyî'nin oğlu Ahmed Münib'e ait olduğu anlaşılmaktadır. Kâlâyî'nin şiirlerine mecmualarda rastlanıyorsa da bunların sayısı fazla değildir. Ayrıca bu şiirler divanda yer almaktadır¹⁴. Refî, babasının kumaşçı olmasından dolayı divanındaki şiirlerinde Kâlâyî (=kumaşçı) mahlasını kullanmıştır. Şairin Gayûr mahlası ile şiir yazdığı söyleniyorsa da¹⁵ bu mahlasla yazdığı şiirler elimizde yoktur. Şairin bir diğer eseri

¹⁰ Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Sicill-i Ahvâl Defteri, 5/267.

¹¹ Divan, Önsöz.

¹² Kalâyî, (tarihsiz), *Divan-ı Refî-i Kâlâyî*, Ankara Millî Kütüphane, Yz. FB. 259, 1b-64a.

¹³ Kalâyî, *Divan-ı Refî-i Kâlâyî*, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, no. 3382/3.

¹⁴ Kalâyî, (tarihsiz), *Mecmua*, Ankara Millî Kütüphane, Yz. A 2741, 17a; Kalâyî, (tarihsiz), *Mecmua*, Ankara Millî Kütüphane, Yz. A. 1879, 36b.

¹⁵ Tuman, *a.g.e.*, s. 368.

Ermenice-Türkçe Lugat Amerika'da bastırılmıştır¹⁶. Sicill-i Osmanî, şairin, divan ve Ermenice Lügati'nin dışında çingene terimleriyle yazılmış bir kasidesi olduğunu yazıyor¹⁷. Divanda Çingene terimlerinin kullanıldığı bir manzume varsa da bu manzume kaside değil beş bentten oluşan bir terci'bendir¹⁸. Aynı bir eser gibi gösterilen bu manzume divandaki terci'-bend olmalıdır.

Refi-i Kâlâyî'nin ailesine ve eserlerine dair verdiğimiz bilgilerden sonra "Berây-ı Geçme" başlıklı manzumesini değerlendirmeye geçebiliriz. "Berây-ı Geçme" 17 beyit olup, matbu divanda kasidelerin sonunda 21. sırada yer alıyor¹⁹. Başlıkta kullanılan geçme, geçme çubuk anlamındadır. Geçmeler birer karış boyunda üç parça çubuktan oluşurdu. Geçme, lülesi ve imamesiyle çuhadan bir kese içinde olduğu hâlde kaput, cübbe, saku gibi elbiselerin altında kaytanla belde asılı olarak saklanırdı. Tütün tiryakilerinin bazıları meyhane ve kahvehane gibi umuma mahsus yerlerin çubuklarını kullanmak istemediklerinden kendi çubuklarını beraberinde taşımağa mecburdular. İleri gelenlerin çubuklarını ise kırdı olsun, şehirde olsun uşaklar taşırdı²⁰.

Çubuk etrafında oluşturulan imajlarla işlenen manzumede çok sayıda deyim ve müstehcenliği çağrıştıran söyleyişler bulunmaktadır. Bu deyimler şunlardır: hasedinden iki şakk ol- (2), lâl-i dilberle demler geçir- (2), birbirine takıl- (3), tek tur- (4), eşin aldır- (4), başı kabak gez-

¹⁶ Dankoff, s. 199. Dankof neşrine ek olarak eserin bir başka nüshası da Kalâyî, (tarihsiz), *Lugat-i Ermeniyeye*, Ankara Millî Kütüphane, Yz. FB. 165, 1b-6b'de bulunmaktadır.

¹⁷ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1311, II, 413.

¹⁸ Divan, s. 30.

¹⁹ Divan, s. 30-31.

²⁰ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri*, İstanbul 1983, I, 212, 766; Nurettin Rüştü Büngül, "Çubuk", *Eski Eserler Ansiklopedisi*, Tercüman 1001 Temel Eser. C. I; M. De M. D'ohsson, *XVIII. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler*, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 63; Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Bir Zamanlar İstanbul*, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 290; Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, (Yayına Hazırlayanlar: Kâzım Arısan-Duygu Arısan Günay, İstanbul 1995, s. 45, 180.

(5), agzını yokla- (6), ter geç- (6), oku- üfle- (7), destine geç- (7), agız agza ver- (7), agyâra uy- (9), miyânını boş koma- (10), ardına geç- (10), bel bel bak- (11), ardına gez- (13), takıl- (13), yan- yakıl- (14), tayan- tur- (15), asıl- (16), sark- (16), sözü uzat- (17), keyfe keder ver- (17), ter geç- (17)... Şiirde argo ve müstehcenliğe yaklaşan söyleyişleri de görmek mümkündür: ardına geç- (10), ardına gez- (13), miyânın boş koma- (10), takıl- (13), tayanıp tur- (15), sark- (16)... bu tabirlerden bazılarıdır.

“Berây-ı Geçme” adlı manzumeyi beyit beyit açıklamadan önce metnini bütün olarak veriyoruz:

Berây-ı Geçme

- 1 Zer-nişândan giyininp başına efser geçme
Salınır yâr ile gülşende berâber geçme
- 2 Hasedinden iki şakk olsa sezâdır ki kalem
Lal-i dilberle geçirdi nice demler geçme
- 3 Bezm-i meyde nola erbâb-ı dile verse safâ
Birbirine takılıp iki birâder geçme
- 4 Künc-i fûrkatde bu gûne hele tek turmaz idi
Gülsitânda eşin aldırımışa benzer geçme
- 5 Tâb-ı hecr ile nola başı kabak gezse gehî
Hasret-i lal ile olmuş gibi kaşmer geçme
- 6 Vade-i vaslını tâm isterim elbet senden
Yoklayıp agzını yârın bize gel ter geçme
- 7 Anı zâhid bile bezme okuyup üfler idi
Destine geçse eger bir kad-i arar geçme
- 8 Zülf-i müşgînine degmiş gibi yârın ey dil
Saçdı etrâfa yine dûd-ı mu'anber geçme

- 9 Agız agza verip ol şâh ile fis fis dâ'im
Sen de agyâra uyup âşıkı yer yer geçme
- 10 Sen miyânın hele hiç boş koma ey âşık-ı zâr
Belki gülşende o şûh ardına ister geçme
- 11 Bakar ise o kemer-bendine bel bel zâhid
İster ol cisr-i miyândan öte beller geçme
- 12 Bak o şalvâra hatâyîden eteklik giyininip
Devr-i raks etmede mânende-i sâgar geçme
- 13 Yâsemenlikde gezer ardına yârin takılıp
İnce reftâr ile bir şûh-ı dilâver geçme
- 14 Pek zifir dilli sanıp yanma yakılma zâhid
Gelir ehl-i dile hep ûd ile anber geçme
- 15 Künc-i gamda nice akrânı tayansın tursun
Zer-gilâfdan giyer egnine ser-â-ser geçme
- 16 Görse bir mûy-miyânı asılırmış bî-şek
Böyle bî-şerm ü edeb âleme sarkar geçme
- 17 Uzadırsa sözü Kâlâyî Çubuklu'da nola
Ehl-i keyfe verir elbette keder ter geçme

Manzumeyi bir bütün olarak verdikten sonra her beyit üzerinde ayrı ayrı durabiliriz.

- 1 Zer-nişândan giyininip başına efser geçme
Salınır yâr ile gülşende berâber geçme

“Geçme, süslü bir başlık giyip sevgili ile gül bahçesinde gezer.”

Beyitte, geçme, manzumenin diğer beyitlerinde olduğu gibi, sigara içilen çubuk anlamına gelir. Geçmenin ağızlık kısmı (imame) kehribar vb. değerli maddelerden imal edilirdi. “Zer-nişân” tabirinin sözlük anlamı altınla süslemiş olup burada çubuğun imamesinin yerine geçmiştir. Geçme çubuğun yapımında gül ve güzel kokulu ağaçlar kullanılırdı. Gülşende kelimesi bu münasebetle daha da anlam kazanmaktadır. Kuşakta taşındığı için geçmenin sevgiliyle

“beraber” gezdiği ifade ediliyor. Salınmak, yavaş yavaş etrafı seyrederek gezmek anlamındadır.

2 Hasedinden iki şakk olsa sezâdır ki kalem
Lal-i dilberle geçirdi nice demler geçme

“Kalem, kıskançlığından ikiye ayrılma şaşılmaz. Çünkü geçme, dilberin yakut gibi kırmızı dudağıyla uzun zaman geçirdi.”

Kalem de geçme çubuk gibi kamıştan yapılırdı. Fakat geçme çubuk gibi sevgilinin dudağına temas edemez. Bu bakımdan kalemin geçmeyi kıskanması doğaldır. Bu kıskançlığın sonunda da hasedinden çatlar. Beyitte hat sanatıyla ilgili kelimeler bir arada yer almaktadır. Kalemin ikiye yarılması, kamış kalemlerin ucunun yarılması ile ilgilidir. Kalemin iki şakk olması da bu duruma işaret ediyor.

3 Bezm-i meyde nola erbâb-ı dile verse safâ
Birbirine takılıp iki birâder geçme

“İki birader (içki ve çubuk), içki meclisinde birbirine takılıp âşıkları eğlendirse ne güzel olur.”

Çubuk içki meclislerinin vazgeçilmez unsurlarındandır. İçkiyle beraber “erbâb-ı dil”e safa verir. Keyif veren bu iki madde kardeş olarak nitelendiriliyor. Takılmak fiili burada birbirine takılmak, kızdırmak ve şaşırtmak amacıyla şaka yollu konuşmak demektir. Takılmak, peşisıra gitmek anlamına da gelir ki burada içki ile çubuğun arka arkaya içilmesini akla getirmektedir.

4 Künc-i fûrkatde bu gûne hele tek turmaz idi
Gülsitânda eşin aldırımışa benzer geçme

“Geçme, gül bahçesinde eşini kaybetmişe benzemektedir. Yoksa ayrılık köşesinde bu şekilde sessizce durmaz idi.”

Bu beyitte künc-i fûrkatte tek duran (yalnız başına kalan) geçmenin bu durgunluğuna ve küskünlüğüne sebep olarak gül bahçesindeki eşinden ayrılması gösterilmektedir. Eskiden “çubuk”lar “çubukluk” denilen özel mahfazaya konurdu. Geçme çubuk, gül

bahçesindeki eşinden ayrılmış “çubukluk” a konuyor. Dolayısıyla “tek” yani yalnız, sessiz, sakin ve neşesi kaçmış duruyor.

5 Tâb-ı hecr ile nola başı kabak gezse gehî
Hasret-i la'l ile olmuş gibi kaşmer geçme

“Geçme, ayrılığın verdiği üzüntü ile zaman zaman başı kabak gezse şaşılır mı? Çünkü, la'l gibi dudağın hasretiyle maskara olmuş gibidir.”

Geçmenin imamesi (ağızlığı) zaman zaman çıkarılarak temizlenir. Bu durumda geçme, başında serpuşu olmayan bir şahsa benzer. Şairin birinci beyitte imameyi altın bir taca benzettiğini hatırlayacak olursak, geçmenin başlığını çıkarmasının sebebi “tâb-ı hecr” yani ayrılık ateşine bağlanıyor. Bir önceki beyitte zaten geçmenin gülistanda eşinden ayrıldığı söylenmişti. Burada sıcaktan bunalan ve başından serpuşunu çıkaran bir insan hayali karşımıza çıkıyor. Zâten çubuk, içinde tütün yakılan yani ateş barındıran bir nesne olduğu için “tâb-âver”dir. İkinci mısradaki geçmenin “hasret-i la'l” ile yani sevgilinin dudağının hasretiyle başındaki takkesini atıp bir soytarıya döndüğü ifade ediliyor. Eskiden insanların baş açık gezmeleri son derece ayıptı. Ancak deliler ve maskara olmuş soytarılar başı açık gezerdi. Buradan söz konusu geçmenin ağızlık kısmı çıkarılarak mahfazasına konduğu yani uzun süredir kullanılmadığı anlaşılıyor. Dolayısıyla sevgilinin “la'l”inden yani dudağından ayrı düşmüştür.

6 Va'de-i vaslını tâm isterim elbet senden
Yoklayıp ağzını yârın bize gel ter geçme

“Senden, kavuşma vadini tam olarak yerine getirmeni isterim. Sevgilinin ağzını arayıp bizi önemsememezlik etme.”

İlk beş beyitte geçme ile ilgili çeşitli hayaller ve benzetmeler yapan şair bu beyitte doğrudan geçmeye hitap ediyor. Geçme sürekli şairin sevgilisiyle ağız ağıza veriyor; onun ağzına temas ediyor. Dolayısıyla şair geçmeden sevgilisinin ağzından tam, eksiksiz bir vuslat sözü almasını istiyor. Geçmeden bu işi baştan savmamasını, sadece sevgilinin ağzını yoklayıp geçmemesini, bu işi ciddîye almasını yani ter geçmemesini istiyor.

7 Anı zâhid bile bezme okuyup üfler idi
Destine geçse eger bir kad-i 'ar'ar geçme

“Eğer, arar ağacından yapıma geçme, ham sofunun eline geçse, onu mecliste okuyup üflerdi”

Eğer zâhidin eline ardıç (arar) ağacı gibi mütenasip boyu olan veya ondan imal edilmiş bir geçme geçerse, onu hemen içinde bulunduğu meclise okuyup (çağırıp) üflemeye başlardı, yani içerdi. Burada şairin “zâhid bile” demesinin sebebi sofuların bir kısmının tütünü haram; bir kısmının da mekrûh sayması yani zâhid ve sofuların tütüne ve çubuğa sıcak bakmamaları ile ilgilidir. Ayrıca zâhidin okuyup üflemesi dua okuması anlamındadır. Üflemek, tütünün içilmesinden sonra havaya üflenmesidir. Bu durumda zâhid bile dayanamaz, tütün içerdi, demek anlamına gelebilir.

8 Zülf-i müşgînine degmiş gibi yârin ey dil
Saçdı etrâfa yine dûd-ı mu'anber geçme

“Ey gönül, geçme çubuk, sevgilinin misk kokulu saçına değmiş gibi, çevreye yine anber kokulu bir duman saçtı.”

Geçmeden çıkan siyah ve hoş kokulu dumanın kokusunu sevgilinin saçından aldığı söyleniyor. Ayrıca eskiden hoş koku veren maddelerin yakılması suretiyle tütüsü elde edildiği bilinmektedir.

9 Ağız ağza verip ol şâh ile fis fis dâ'im
Sen de agyâra uyup âşıkı yer yer geçme

“Sen de yabancılara uyup o ağaç parçası ile fis fis sürekli ağız ağza verip âşık hakkında dedikodu yapma.”

Osmanlı Türkçesi'nde “şah” kelimesinin anlamı son sesteki “h” sesinin yazılışına göre değişir. “Şâh” kelimesi hem matbu hem de yazma divanda “güzel he” iledir²¹. Bu durumda “şâh” padişah anlamına gelir. Divan şiirinde sevgili güzellik mülkünün sultanıdır. Çevresinde başta rakip olmak üzere çok çeşitli unsurlar bulunur. Bu insanlar padişahın çevresinde ağız ağza vererek fis fis yani birbirine pek yakın durarak başkalarının işitmeyeceği biçimde konuşurlar,

²¹ Divan, s. 30, 22b.

dedikodu yaparlar ve birbirlerini zaman zaman kötülerler. Kelime, "hı" ile yazılırsa ağaç dalı anlamına gelir. Her iki metinde de kelime güzel he ile olmasına rağmen "hı"lı şekil manzumenin anlamına daha uygun düşmektedir.

10 Sen miyânın hele hiç boş koma ey âşık-ı zâr
Belki gülşende o şûh ardına ister geçme

"Ey inleyen âşık, sen belini hiç boş bırakma. Belki gül bahçesinde, o açık saçık güzel ardına geçme ister."

Şair, âşık seslenerek sevgilinin miyanını boş bırakmamasını istiyor. Yani her zaman kuşağında bu geçme çubukla gülşende dolaşmasını talep ediyor. İleri gelenlerin çubuklarını ise kırdı olsun, şehirde olsun uşaklar taşırdı. Şairin bunu istemesinin sebebi sevgilisi olan şûhun bir vesileyle âşıktan çubuk istemesi yani ona eğilim göstermesi umudu olabilir.

11 Bakar ise o kemer-bendine bel bel zâhid
İster ol cıs-r-i miyândan öte beller geçme

"Ham sofı, sevgilinin o kemerine şaşkın şaşkın bakarsa, o bel köprüsünden öte beller geçme ister."

Bir önceki beyitte geçme çubuğun bele sarılan kuşakta taşındığı söylenmişti. Bu beyitte zâhid, tütüne sıcak bakmadığı için (bkz. 7. beyit), belde taşınan çubuğu bel bel bakarak seyrediyor. Zâhidin tek düşüncesi öbür dünyada cennete ulaşmaktır. Dolayısıyla zâhid için miyan, şekli itibarıyla köprüyü, köprü de Sırat köprüsünü çağırıştırıyor ve Sırat köprüsünü geçme arzusu zâhidi âdetâ kendinden geçiriyor ve bu hayalle bel bel bakıyor. Beyitte kemer-bend, bel bel bakmak, miyân ve beller geçmek kelimeleri anlamca birbiriyle ilgilidir. Bel bel bakmak, şaşkın şaşkın bakakalmaktır. Hem bel bel bakmak hem de beller kelimesinin içinde "bel" hecesi bulunuyor. Bunlar da şiirde âhengi sağlamada kullanılıyor. Şair, divanındaki bir başka beyitte ise

Kimi cins-i har idi kimisi cins-i âher
Biz de bel bel bakar idik ola def-i vahşet ²²

²² Divan, s. 18.

diyerek "bel bel bakmak" tabirini kullanıyor²³. Divan şairlerinin "bel bel bakmak" ile bel kelimesini birlikte kullanarak "b" sesi tekrarıyla bir âheng arayışına girdikleri görülmektedir. Enderunlu Vâsıf da "bel bel bakmak" tabirini iki beyitte kullanmıştır²⁴.

12 Bak o şalvâra hatâyîden eteklik giyininip
Devr-i raks etmede mânende-i sâgar geçme

"Hatâyî kumaşından eteklik giyinmiş, o şalvara bak ! Geçme, içki kadehine benzer biçimde (dairevî) raks etmektedir."

Bu beyitte geçme, hatayî adı verilen kumaştan eteklik ve şalvar giyen ve döne döne eteklerini savura savura dans eden biri olarak hayal ediliyor. Böyle bir hayale dumanın oluşturduğu değişik şekiller yol açmış olduğu düşünülebilir. Geçme, bu özelliği itibarıyla kadehe benzetiliyor. Bilindiği gibi kadehin eski meclislerde daire şeklinde oturanların elinde devretmesi önemli bir âdetti. Belki aynı şey çubuk için de geçerliydi. Geçme çubuk burada âdeta bir rakkas biçiminde karşımıza çıkıyor.

13 Yâsemenlikde gezer ardına yârin takılıp
İnce reftâr ile bir şûh-ı dilâver geçme

"Geçme, yasemenlikte, sevgiliyi izleyip gezer, ince yürüyüş ile gönül alıcı bir şuhur."

Bu beyitte geçme, kişileştiriliyor ve yaseminlerle dolu bir bahçede sevgilinin ardı sıra onun uğradığı yerlere giderek görüşme fırsatı arayan bıçkın ve yakışıklı bir delikanlıya benzetiliyor. Geçme'nin beldeki kuşakta taşındığına daha önce değinilmişti. Burada da geçme, sevgili konumundaki kişinin belinde bulunmaktadır. Dolayısıyla onun ardı sıra gitmektedir. "İnce" kelimesi hem geçme ince olduğu için gerçek anlamıyla, hem de mecazî anlamıyla kullanılmıştır.

14 Pek zifir dilli sanıp yanma yakılma zâhid
Gelir ehl-i dile hep ûd ile anber geçme

²³ Olgun, s. 3; Divan, s. 18.

²⁴ Ahmed Bâdî, *Armağan*, (Hazırlayan: Süreyya Beyzadeoğlu), Basılmamış Çalışma, Edirne 1996, s. 44.

“Ham sofı, pek acı dilli sanıp yanma yakılma. Âşığa öd ağacı ile anber hep geçme gelir.”

Şair burada yine zâhide takılıyor. Öyle anlaşılıyor ki zâhid çubuk içenlere “bu acı şeyi nasıl içiyorsunuz” yollu tarzde bulunuyor. Yani yanıp yakılıyor, şikâyet ediyor. Bu şikâyetin sebebi geçmenin zifir dilli oluşudur. Tütünün ağızlık ve çubuğu içinde oluşan zifir, siyah ve pek acı maddedir ve beyitte de bu özelliğiyle geçiyor²⁵. Zifir dilli, acı sözlü, gerçekleri karşısındaki insanı incitip incitmeyeceğini düşünmeden konuşan kişi anlamındadır. Zâhid doğru sözlü insanlardan hoşlanmıyor ve şikâyet ediyor. Ehl-i dile göreyse geçmenin zifiri yani isi ve siyahlığı ateşte yakıldığı zaman güzel koku yayan anbere benzemektedir. Yanmak yakılmak mecazî anlamının dışında da metinle ilgilidir. Tütünün kokusu ehl-i dile göre tütsü gibi hoştur. Zaten öd genellikle tütsü olarak kullanılan bir maddedir. Anber de siyah renktedir.

15 Künc-i gamda nice akrânı tayansın tursun
Zer-gılâfdan giyer egnine ser-â-ser geçme

“Üzüntü köşesinde pekçok arkadaşı tahammül etmeye devam etsin. Geçme, omuzuna baştanbaşa altın kılıfla kaplanmış örtü giyer.”

Bu beyitten çubuğun renkli kılıflar içinde saklandığı düşünülebilir. Geçme çubuk sarı bir kılıf içinde muhafaza ediliyor. Dolayısıyla baştan başa sırtına bu kılıfı geçirmiş oluyor. Divanda da iki kez geçen “serâser” kelimesinin baştanbaşa anlamının yanısıra bir çeşit ipek kumaşın da adı olduğu gözden uzak tutulmamalıdır²⁶. Geçme çubuk böylesine rahat ve müreffeh bir hayat sürerken birçok akranı gam köşesinde çeşitli sıkıntılara tahammül etmek, dayanmak zorunda kalıyor. Pakalın'dan bazı çubukların çok değerli ve sanat kıymetine sahip olduğunu öğreniyoruz²⁷. Muhtemelen böyle bir sanat değeri olan çubuklar değişik kılıflar içinde özenle saklanırken sıradan çubuklar toplu halde bir kahve köşesinde belki de bir duvara veya bir köşeye

²⁵ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1978, s. 65; Sir James W. Redhouse, *A Turkish And English Lexicon*, Beirut 1987, s. 1010.

²⁶ Divan, s. 55, 66; Reşat Ekrem Koçu, *Eski İstanbul*, İstanbul 1931, s. 105.

²⁷ Pakalın, s. 383.

dayandırılarak bekletiliyordu. Böylece dayanmak ve durmak fiillerinin gerçek anlamları da devreye girmiş oluyor.

16 Görse bir mûy-miyânı asılırmış bî-şek
Böyle bî-şerm ü edeb âleme sarkar geçme

“Geçme, bir ince belli güzeli görse, tereddütsüz asılırmış, böyle utanmaz ve arlanmaz bir biçimde herkese tacizde bulunur.”

Şair bu beyitte geçmeyi her gördüğü güzele asılan, sataşan, edepsiz ve çapkın bir kişiye benzetiyor (bk. 13. beyit). Burada asılmak ve sarkmak fiilleri hem gerçek hem de mecazî anlamlarındadır. Gerçek anlamda geçme, belde asılarak taşınır ve doğal olarak sarkar. Mûmiyan tabiri de çubuğun gerçek anlamıyla yani belde taşınması ile ilgilidir. Mecazen asılmak, bir şey isterken karşısındakini tedirgin edecek derecede ileri gitmek, üstelemek, ısrar etmek demektir²⁸. Sarkmak kelimesi de birisini rahatsızlık verecek derecesinde takip ve taciz etmek, lâf atmak, musallat olmak anlamlarına gelir. Âlem, kelimesi herkes, başkaları anlamındadır. Kâlâyî divanında “sarkmak” kelimesi iki beyitte şöyle geçiyor:

Yâsemen sarkar deyu nergis gözetmiş gonceyi
Görse patlar kahkahayla güldüğün anın hezâr²⁹
Sezdi gül-goncalara sarkdığını yâsemenin
Sıkılıp geçdi yere çekdi hacâlet sünbül³⁰

17 Uzadırsa sözü Kâlâyî Çubuklu'da nola
Ehl-i keyfe verir elbette keder ter geçme

“Kâlâyî (kumaşçı), sözü Çubuklu semtinde (geçme tütün çubukunda, kumaşta) uzatırsa ne çıkar. Önem vermemek, küsmek (gücenmek) ehli keyfe, elbette üzüntü verir.”

Şair, çubukluda sözü uzattığını söyleyerek birkaç anlamı birden kastediyor. Çubuklu şairin hem yek âhenk gazelinin konusudur; hem de XVIII. Yüzyıl başlarında İstanbul'un meşhur mesire

²⁸ Komisyon, *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, I, 92.

²⁹ Divan, s. 29.

³⁰ Divan, s. 27.

semtlerindedir³¹. Çubuk kelimesi aynı zamanda bir kumaş çeşidinin adıdır. Sözü uzatmak, gereğinden çok konuşmak demektir. Ehl-i keyf, keyif ehli yani rahatına düşkün kimsedir. Ehl-i keyfe keder vermek; sözü uzatmak anlamına gelir. Sözün uzaması ehl-i keyf için yani keyif verici maddeler kullananlar için keyfe keder kabilinden bir şeydir. Çünkü bu tür meclislerde söz döner dolaşır aynı konuya gelir. Asıl bu konuları dikkate almamak yani ter geçmek³² ehl-i keyfi üzer.

“REFİ-İ KÂLÂYÎ AND HIS GEÇME ÇUBUK POEM”

Abstract

Among the 18th century poets Mehmet Emin Refî's life, works and literary personality hasn't detailly dwell on. With this article, it is established that the Diwan of Ahmed Münib, son of Refî and from the Diwan, Ahmed Münib has got a son called Ali Nuri. According to archive documents, Ali Nuri worked for Post Office (PTT). After giving information about Kâlâyî's family, his 17-couplet “Berây-ı Geçme” poem was evaluated. “Geçme”, a word added to complete rhyme of poem, means a tobacco pipe in sections. Poet, allocated poem to this subject and adorned interesting image.

Keywords

Kâlâyî, Divan Literature, Poem, Commentary, Tobacco Pipe.

³¹ Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1966, s. 4141.

³² Hüseyin Kâzım Kadri, *Büyük Türk Lugatı*, İstanbul 1945, IV, 34.

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 4, İstanbul 2001,

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E EDEBİYATIMIZDA BURSA

*Alev SINAR**

*Yard. Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

ÖZET

Bursa, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş sürecindeki ilk başkenttir. Osmanlı tarihini yansıtan cami, türbe, medrese, çeşme gibi eserleri barındırması ile de dikkatleri çekmiş olan bir şehrimizdir. Tarihten taşıdığı izlerle şanlı Türk mazisini yansıtan Bursa aynı zamanda tabiatın en güzel renklerinden biri olan yeşili korumaya çalışmasıyla da güzel bir doğaya sahiptir. Yeni Türk Edebiyatı'nın mensupları da Bursa'nın bu özelliklerini birer sanatkar gözüyle eserlerine aksettirmişlerdir. Bursa'yı edebî eserlerinde yansıtan yazarlarımızın bir kısmı ya Bursa'da tahsil yapmışlar veya resmî görevli olarak bir süre Bursa'da bulunmuşlar ya da burada sürgün veya hapis cezasına çarptırılmışlardır. Bunun yanında Bursa'da yaşayan bazı edebiyatçılarımız da bu şehirde edebiyatın gelişmesine katkıda bulunan çalışmalar yapmışlardır.

Bursa, şiire tarihî önemi ve güzel tabiatıyla yansır. Nesirde ise tarih ve tabiatın yanında mekân olarak yer alır. Bursa'da yaşayanlardan bazıları İstanbul'u kendi şehirlerine tercih ederler. İstanbul'da yaşamak istemeyenler için ise Bursa sığınacak bir yerdir. Zorunlu olarak Bursa'ya gidenler burayı bir sürgün yeri olarak görür ve şehre ısınamazlar. Mekân olarak Bursa'yı en başarılı şekilde yansıtan yazar, Reşat Nuri Güntekin'dir. Şehrin Türk kültür hayatındaki yerini fark eden ve Türk Edebiyatı'nda Bursa'yı ölümsüzleştiren isim ise Ahmet Hamdi Tanpınar'dır.

Anahtar Kelimeler

Bursa, Tarih, Tabiat, Sanat eseri, Huzur, Sığınak, Sürgün

Osmanlı Türkleri Bursa'yı 1326 yılında ele geçirirler. Şehir, 1402 yılına kadar kurulma aşamasındaki devletin yönetildiği merkez olur. 1402'de Osmanlı Beyliği'nin merkezi Bursa'dan Edirne'ye nakledilir.

Buna rağmen 1453 yılına kadar Bursa, Edirne ile birlikte yönetim merkezi olarak görülmeye devam eder. Bu siyasî öneminin yanında Bursa, yetiştirdiği şairlerle de dikkati çeker. İstanbul'un fetihle birlikte başkentliği ele geçirişinden sonra Bursa'nın, şair yetiştirmede ikinci sırayı aldığı görülür¹. Bursa, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş sürecindeki ilk başkent olması ve yetiştirdiği Divan şairlerinin yanısıra, içinde Osmanlı tarihini yansıtan cami, türbe, medrese, çeşme gibi eserleri barındırması ile de dikkatleri çekmiş olan bir şehrimizdir. Tarihten taşıdığı izlerle şanlı Türk mazisini yansıtan Bursa aynı zamanda tabiatın en güzel renklerinden biri olan yeşili muhafaza etmeye çalışmasıyla da henüz tam anlamıyla bozulmadığını söyleyebileceğimiz güzel bir doğaya sahiptir. Betonlaşmanın başlamadığı dönemlerde ise bu tabiat güzelliği, rivayete göre "cennet burası" nitelemesinden adını alan Bursa'da had safhadadır². Yeni Türk Edebiyatı'nın mensupları da Bursa'nın bu özelliklerini birer sanatkâr gözüyle eserlerine aksettirmişlerdir. Bursa'yı edebî eserlerinde yansıtan yazarlarımızın bir kısmının ya Bursa'da tahsil yapmış ya resmî görevli olarak bir süre Bursa'da bulunmuş ya da burada sürgün veya hapis cezasına çarptırılmış olduklarını³ vurgulamak gerekir. Bunun yanında Bursa'da yaşayan bazı edebiyatçılarımız da bu şehirde edebiyatın gelişmesine katkıda bulunan çalışmalar yapmışlardır. Yeni Türk Edebiyatı'nda nazım ve nesirde öncelikle temleri ve temler doğrultusunda kronolojiyi göz önünde bulundurularak Bursa'nın nasıl ele alındığına geçmeden önce kısaca bazı edebiyatçılarımızın Bursa'daki edebî faaliyetlerinden ve dolayısıyla Bursa'daki süreli yayınlardan söz etmek istiyorum.

1874-1882 yılları arasında Bursa valiliği görevini yürüten Ahmet Vefik Paşa, bugün hâlâ şehirdeki tek devlet tiyatrosu olan ve kendi

¹ Bkz. Kadir Atlansoy, *Bursa Vefayetnamelerindeki Şairlerin Biyografileri*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1993 (Doktora tezi; *Bursa Şairleri* (Asa Kitabevi, Bursa 1998) adıyla yayınlanmıştır.)

² Bizans'tan Osmanlılar'a geçen Bursa'nın adı Bizans dönemindeki kullanışı olan Prusa'dan gelmektedir.

³ Bkz. Raif Kaplanoğlu, "Sürgünler Kenti Bursa", *Bursa'da Bir Başka Zaman*, Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı, Bursa 1997, s.37-57

adıyla anılan tiyatro binasının kurucusu olduğu gibi Moliere'den yaptığı çeviri ve adapteler, oyun-oyuncu seçiminde ve provalarda gösterdiği titizlik, halkın tiyatroya ilgi duymasını sağlamak için harcadığı çabalarla Bursa'da tiyatronun yerleşmesini sağlamıştır⁴. Ahmet Vefik Paşa'nın nevi şahsına münhasır kişiliği ile Bursa'da tiyatroyu yerleştirmeye çalışmasının onun valilik görevinden alınması için gösterilen gerekçelerden olduğunu da belirtmek gerekir⁵.

Ahmet Vefik Paşa gibi Moliere'den adapteler yapan bir başka isim, Feraizcizade Mehmet Şakir'dir. Bursalı olan Feraizcizade Mehmet Şakir, sadece Moliere adapteleriyle değil çıkardığı *Nilüfer* isimli dergiyle de Bursa'da edebî bir çevrenin oluşmasına katkıda bulunmuştur. 1885 yılında Bursa'da Feraizcizade Matbaası'nı kuran Mehmet Şakir, 1886-1891 tarihleri arasında *Nilüfer* yayınlar. Beş yıl süreyle yayınlanan Bursa'nın bu ilk edebiyat dergisi okurlardan gelen yazılara yer vermiş, onları yönlendirmiş, Bursa ve çevresindeki edebiyatla ilgili yetenekli gençleri keşfetmiştir. Dergide sık sık şiirlerine rastladığımız en önemli isim, Ara Nesil edebiyatçılarımızdan Recep Vahyi'dir⁶. Gönderilen okur mektuplarından anlaşıldığı üzere dönemin beğenilen ve aranan dergilerinden biri olan *Nilüfer*'in özellikle Rusça ve Fransızca'dan yapılan tercümeleler, resim altına yazılan şiirler, yayınlanan şiirlerdeki melankolik ruh hali, sükût-ı hayal, nazmı nesre yaklaştırma çabaları ile *Servet-iFünûn* dergisi etrafında oluşan edebiyat topluluğunu hazırlayan neşriyatlardan biri olduğunu söyleyebiliriz⁷.

⁴ Haldun Taner'in *Sersem Kocanın Kurnaz Karısı* adlı oyunu, Vefik Paşa'nın Bursa valiliği döneminde geçer.

⁵ Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa valiliği esnasındaki tiyatro faaliyetleri için bkz. Sevim Güray, *Ahmet Vefik Paşa*, TDK Yay., Ankara 1966.

⁶ Bkz. Cafer Koriper, *Ara Nesil Şairi Recep Vahyi*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1997 (Basılmamış doktora tezi).

⁷ Bkz. Emine Yavuz, *Nilüfer Mecmuası'ndaki Edebiyatla İlgili Yazılar*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1999 (Basılmamış yüksek lisans tezi).

Bursa'da çıkan ilk gazete *Hüdavendigâr*'dir⁸. 1869'dan 1953'e kadar uzun bir süre yayınına devam eden *Hüdavendigâr*'da Ahmet Vefik Paşa'nın ve Süleyman Nazif'in yazıları da yayınlanmıştır.

1890 tarihinde yayınlanan *Bursa* gazetesini⁹ 1893'te çıkan *Fevaid* adlı edebî dergi izler. Yenişehirli Murat Emri Efendi tarafından çıkarılan *Fevaid*'de ağır bir Osmanlıca ile yazılmış şiir ve hikâyeler bulunmaktadır.

Bursa'da çıkan diğer önemli süreli yayınları da şöyle sıralayabiliriz: *Barika-i İrşad*, işgal yılları Bursa'sında millî kuvvetleri destekleyen *Ertuğrul*, *Bursa Mecmuası*, *Mücadele*, *Yoldaş*, Muhittin Baha Pars'ın çıkardığı *Millet Yolu*, *Ertuğrul*'ün devamı olan *Kevkeb*, işgal yıllarında Yunan kuvvetlerini destekleyen *İntibah*, *Hakikat*, *Kardaş*, Atatürk inkılablarını destekleyen *Yeni Fikir*, *Yeni Bursa*, *Hakkın Sesi*, *Bursa Sesleri*, *Uludağ*, *Açık Ses*, CHP Bursa İl Başkanlığı tarafından çıkarılan *Ant*, Demokrat Parti'nin yayın organı olan *Doğru*, *Hacı Ağa*, kendisini "Haftalık siyasî mizah gazetesi" olarak tanıtan *Hacıvat*.. Bütün bu süreli yayınlar içinde Bursa Halkevi'nin neşriyatı olan *Uludağ* dergisi üzerinde durmak gerekir. 1935'te ilk sayısı yayınlanan *Uludağ* dergisi Bursa ve çevresinde edebiyata duyulan ilgiyi körükleyici bir vasfa sahiptir. Atatürk ilke ve inkılablarına sınıksız bağlı olan *Uludağ* dergisi içerdiği metinlerle Bursa'yı tanıtmayı ve Bursa dışındaki sanat ve kültür faaliyetlerine Bursa'nın bakışını yansıtmayı hedeflemiştir. Dergide Falih Rıfkı Atay, İsmet Bozdağ, Orhan Burian, Behçet Kemal Çağlar, İsmail Hâmi Danişmend, Ali Ulvi Elöve, İlhan Geçer, İsmail Gerçeksöz, Enver Naci Gökşen, Orhan Şaik Gökyay, Peyami Safa, Mustafa Seyit Sütüven, Ahmet Hamdi Tanpınar, Ahmet Kudsi Tecer, Ömer Bedrettin Uşaklı, Hasan Ali Yücel, Halide Nusret Zorlutuna gibi tanınmış isimlerin şiir,

⁸ Bursa'da çıkan süreli yayınlar için bkz. Mustafa Tayla, *Bursa Basını*, Bursa Gazeteciler Cemiyeti Yay., Eskişehir 1997.

⁹ *Bursa* gazetesinin 26 Teşrin-i sani 1317 tarihli ipek üzerine basılmış bir nüshası mevcuttur. Bu nüsha hakkında bkz. İnci Enginün, "İpek Üzerine Basılmış Bir Gazete Nüshası", *Araştırmalar ve Belgeler*, Dergâh Yay., İstanbul 2000, s. 419-426.

hikâye ya da makalelerine yer verilmiştir. Edebiyatla ilgili yazıların yanısıra dergide köylünün yaşayışından ve Bursa köylerinin sorunlarından bahsedilir¹⁰.

Nazımda Bursa

Bursa'nın tabii güzelliği ve tarihî zenginliği öncelikle ve en fazla şiirlere yansımıştır. Nahit Kayabaşı *Cumhuriyetten Yarına Bursa Şiirleri Antolojisi* isimli çalışmasında Bursa için yazılmış 201 şiir derlemiştir. Bursa'da çıkan yerel süreli yayınlarda yer alan ya da Nahit Kayabaşı'nın gözünden kaçmış olabilecek şiirleri de hesaba katarsak bu sayı daha da artacaktır. Bursa'yla ilgili şiirlerde ilk dikkati çeken nokta, şairlerin Osmanlı'nın kuruluş devrini aksettirmesinden dolayı Bursa'ya ayrı bir ehemmiyet vermeleridir. Yeşil, Muradiye, Ulucami, Emirsultan gibi Bursa'ya uhrevî bir hava veren mekânlar; görkemli Uludağ; Nilüfer çayı; Bursa'nın kaplıcaları, çınarları; yemyeşil Bursa ovası; günün çeşitli vakitlerinde –bilhassa sabah ve akşam– Bursa'nın görünüşü ve Bursa'daki sosyal hayat bu şiirler vasıtasıyla yansıtılır.

Ali Nihat Tarlan “Yeşil” başlıklı manzumesinde Yeşil Türbe'ye Osmanlı'nın kuruluş döneminden başlayan macerasının sindiğini, bu türbenin sadece Osmanlı tarihinin değil İslâm tarihinin de damgası gibi olduğunu belirtir:

“Bursa'nın tek süsüdür, renklerin büyüdür; bu yeşil
Bu yeşilde bir tarih, bir âlem nefes alır....”

(...)

“Bu yeşilde İslâm'ın rengi var, nefesi var
Bu yeşilde İslâm'ın canlı yiğit sesi var
Kudsiyetin sükûnu, bir ipek nağme gibi gökten süzülüp
İnmiş; gelmiş yeşile sinmiş... Yeşil bir buhurdanın içinde
Boram boram güneşler yükseliyor.”

¹⁰ Bkz. Cemil Ekiyor, *Uludağ Dergisi'ndeki Edebî Metinlerin İncelenmesi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1998 (Basılmamış yüksek lisans tezi).

Şaire göre Çelebi Mehmet'in türbesi Uludağ'ın maddî heybetine karşı Bursa'nın manevî heybetidir. Şehre huzur saçar. Munis Faik Ozansoy "Yollarda" adlı manzumede vatanın her köşesinde tabiatın içinde Türklüğün büyük ruhunu, Türk tarihini hissettiğini belirtir. Bu köşelerden biri de Bursa'dır, Yeşil Türbe'dir:

"Abdest alıp çınarlı şadırvanda bir sabah;
Kılmak Yeşil'de vecd ile Bayram namâzını;
İslâm'a anlatırken ezan nerededir felâh,
Duymak için Tanrı'ya bağlılık hazzını."

Suat Salih Asral "Yeşil" başlıklı şiirde, Yeşil Türbe'de ölümü bir ilâh uykusu olarak nitelendiren ve sevgilisiyle burada başbaşa son uykusunu uyumak isteyen Ahmet Hamdi Tanpınar gibi ölümün uyku kadar yumuşatıldığına inanır. Arif Hikmet Par da "Yeşil'deyim"de Sultan Mehmet Türbesi'nde ölümün bile sevimli gözüküğünü söyleyerek Tanpınar ve Suat Salih Asral'a katılır. Bursa'da lise tahsilini tamamlamış olan Niyazi Akıncıoğlu da "Bursa" adını taşıyan şiirde Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Bursa'da Zaman" şiirine atıflarda bulunur. Akıncıoğlu'nun şehre bakışı Tanpınar'inkinden çok farklıdır. O, Bursa'yı maziye yansıtan ve ölümü yumuşatan cephesiyle değil, yaşama arzusu veren, insanı yeryüzüne sımsıkı bağlayan tarafıyla anlatmayı tercih eder.

Ceyhun Atuf Kansu'nun "Bursa'da Onbir Türbe", Oktay Rıfat'ın "Muradiye Sultan Mezarlığı" gibi şiirlerinde Muradiye'deki şehzade türbelerinden bahsedilir. Oktay Rıfat, buradaki şehzadeler içinde en acısının Cem'in sonu olduğunu vurgular. Turan Oflazoğlu'nun, kardeşi Beyazıt'a karşı çıkararak tahtı isteyen tecrübesiz Sultan Cem'in trajik macerasının ve sonunun işlendiği, serbest nazımla yazılmış bir tragedyaya olan *Cem Sultan* adlı oyununda, Fransa'ya sığınan Cem'in Bursa günleri geriye dönüşlerle verilir. Devletin devamı için tek yöneticinin şart olduğunu henüz idrak etmemiş olan ve etrafındaki menfaatperestleri dost sanan tecrübesiz Cem, Bursa'da adına hutbe okutur, sikke bastırır. Cem'i saltanatın kendisine hak olduğuna inandıranlardan Kasım, İstanbul'u ele geçiremeyeceklerini çok iyi bilir ve Cem'i bütün Anadolu'yu egemenlik altına alabilmek için Bursa'da

kalmaya ikna eder. Bursa ve civarında yaşayanların Sultan Cem'i tanıdıklarını ve ona güvendiklerini belirtir. Kasım, orduya gereken para için Cem Sultan vergisi adı altında Bursa halkından para toplamasını da önerir. Karşı saflarda oldukları halde iki kardeşin de önce Bursa halkını düşündüğünü ve halka zarar vermemek için şehrin dışında savaştıklarını görürüz.

Bursa, düşman işgali altındayken de şiirlere konu olur. Millî Mücadele dönemi Bursa'sı için yazılan en hazin şiir, Mehmet Akif'in "Bülbül"üdür. Halit Fahri Ozansoy, "Bursa'da Akşam"da, akşam vakti ruhu titreten bir sessizliğin kapladığı Bursa'nın bu ruh hâli içinde geçirdiği zor günleri hatırladığını tasavvur eder. Faruk Taşkıran da Bursa'nın düşman işgalinden kurtuluşunun 24. yıldönümü dolayısıyla yazdığı "Bursa'ya Doğru" başlıklı manzumede şehrin Türk askeri tarafından nasıl geri alındığını hikâye eder.

Bursa'nın tarihteki yeri kadar tabii güzelliği de nazımda yoğun bir şekilde işlenmiştir.

Halim Yağcıoğlu "Bursa"da, sultanların başkenti olarak nitelendirdiği bu şehirdeki ovayı bir deniz gibi görür. Bu yeşil deniz içinde Yıldırım Camii "kutsallar seferine çıkan bir gemi"dir. Bursa'nın en büyük ve en muhteşem camii olan Ulucami de "taş saltanat" olarak tavsif edilir.

Kemalettin Kamu "Gurbette Renkler" isimli şiirinde vatanın doğu ve batısına tabiatın bahşettiği renklerden söz ederken Bursa'yı anmadan edemez. "Yeşil bir köşedir bana Bursa'dan" mısraıyla yeşilin bu şehri hatırlatan en belirgin renk olduğunu vurgular. Ebubekir Hazım Tepeyran "Marmara'nın Venüsü"nde günün ışımasıyla Uludağ'ın ve Bursa'nın güzel tabiatının nasıl belirginleştiğini tasvir eder:

"Sâri bir ruhtu gûya sabahın ilk nefesi
Yaldızlanıp canlandı Uludağ'ın tepesi;
Işıklandı tedricen uçurumlu yamaçlar;
Mor gölgeler yayıldı dalgalanan ovaya
Ak bulutlar dağıldı sürü sürü havaya,
Altın taşlar giydiler zümrüt gibi ağaçlar."

1927'de Mudanya'da kaymakam muavinliği görevinde bulunan Ömer Bedrettin Uşaklı, Reşat Nuri Güntekin'e ithaf ettiği "Bursa'da Akşam" şiirinde sonbahar mevsiminde akşam vakti Bursa'nın kendisine nasıl görüldüğünü anlatır. Akşam vakti dağların serin gölgesi yere inmiştir. Uludağ etekleri, akşam vaktinin hâkim kıldığı kırmızı renkle al ipeğe bürünmüş gibidir. Kubbelerin gölgesi yeşil ovaya düşmüştür. Hava sisli ya da bulutlu değildir. Emirsultan serviler arasında bir dev gibi görünmekte, Yıldırım'dan içten gelen dualar gibi rüzgâr geçmektedir. Ova yavaş yavaş gölgelenmeye, ay belirmeye başlar. Bursa'da akşam vakti basit bir kulübe bile Ömer Bedrettin'in gözüne saray gibi gözükür. Kubbelerin gölgesinde gönlüyle âdeta cenneti seyreder. Şair "Akşam Misafiri" şiirinde de aynı duygular içindedir. Halit Fahri Ozansoy "Uludağ"da, burasının âşıklar için en uygun yer olduğunu, çünkü dağın, kalbi sevgi dolu insanların duygularını paylaştığını ifade eder. Geceleyin ay, daima vakarlı olan Uludağ'ı ziynet gibi süslerken, yıldızlar dağın üstünde birer çiçek demeti gibi görünürler. Şükûfe Nihal Başar da "Uludağ Akşamları"nda akşam vakti bu dağın eteklerinde mistik bir heyecan duyduğunu, kendini Tanrı ile başbaşa hissettiğini, dağdaki her taşta dua için yüz sürmek istediğini dile getirir. Uludağ, onun bağındaki yaraya şifa olur. Biri 1933'te, diğeri de 1941-1950 arasında olmak üzere iki kez Bursa cezaevinde kalan ve bu mahpusluk döneminde *Kuva-yı Milliye Destanı* ile *Memleketimden İnsan Manzaraları'nı* kaleme alan Nazım Hikmet, doğrudan doğruya Bursa'dan söz eden şiirler de yazmıştır¹¹. "Uludağ'a Dair" başlıklı şiirinde kendi konumuyla Uludağ'ı özdeşleştirir. Yedi yıldır Uludağ gibi yerinden kımıldayamadığını, sadece Uludağ ile bakıştıklarını ama birbirlerini yakından tanıdıklarını belirtir. Değişen mevsimlerle birlikte Uludağ da değişir. Kışın rüzgâr kıbleden estiği zaman dağdan gelen

¹¹ Attilâ İlhan'ın *Yaraya Tuz Basmak* isimli romanında Nazım Hikmet'in cezaevinden izinli çıkıp jandarma eşliğinde doktora gitmesi tasvir edilir. Nazım Hikmet gibi Bursa'da cezaevinde kalan bir diğer isim Orhan Kemal'dir. Yazarın o yılları anlattığı *Nazımla Üç Buçuk Yıl* adlı bir hatıra kitabı vardır. *72'nci Koğuş* adlı romanında da olay Bursa cezaevinde geçer. 1947'de üç ay Bursa'da sürgün olarak kalan Aziz Nesin de *Bir Sürgün'ün Anıları* isimli kitabında hayatının bu döneminden söz eder.

soğuk, ovayı kaplar. Mayıs gelince, özellikle şafak vakti masmavi, uçsuz bucaksız, hür ve bahtiyar yepyeni bir dünya gibi yükselir. Zeki Ömer Defne "Bursam Benim"de Uludağ'dan ve Nilüfer çayından söz eder. Ahmet Kudsi Tecer "Nilüfer" isimli şiirinde ilkbaharın gelişiyle suları artan Nilüfer çayını anlatır. Bu mevsimde Uludağ dalgındır, sularsa ürpermiştir. Irmak âdeta inlemektedir. Sanki Bursa'nın acı dolu mazisini hatırlamışçasına Nilüfer'in hüznü artar.

Bursa için yazılan yüzlerce şiir arasında en mükemmeli şüphesiz ki Ahmet Hamdi Tanpınar'ın meşhur şiiridir. Şehirdeki tabiatın ne kadar etkileyici olduğunu gören, Bursa'daki sanat eserlerinden hareketle muhayyilesinde kuruluş devrine giden ve bu şehirde yaşadığı an ile geçmişi birleştirerek âdeta ikinci bir zaman dilimi yakalayan Tanpınar "Bursa'da Zaman" şiiriyle Türk Edebiyatı'nda Bursa'yı ölümsüzleştirmiştir.

Nesirde Bursa

1-Bursa'nın Tarihteki Önemi:

Bursa'nın Bizanslılar ile yapılan mücadele sonucunda Osmanlılar tarafından ele geçirilmesi roman türünde yazılan eserlerde işlenmiştir. Tarık Buğra *Osmancık'ta*, Kemal Tahir *Devlet Ana'da*, Bursa Lisesi'nde bir süre okuyan Mustafa Necati Sepetçioğlu da *Konağ'ta* Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan bahsederler ve sanatçı muhayyilelerinin katkısıyla yeri geldikçe Bursa ve çevresindeki duruma temas ederler¹². Bu eserler içinde Bursa'dan en çarpıcı şekilde söz eden *Osmancık'tır*. Osman Bey'in Söğüt'ten sonra ele geçirmek istediği yer Osmanlı'yı İstanbul'a yaklaştıracak olan Bursa'dır. Bursa'yı Osmanlı'nın sınırlarına dahil etmek, Osman Bey'in oğlu Orhan Bey'e nasip olur. Ancak Osman Bey, uzun yıllar boyunca bu fethi hazırlamıştır. Kurduğu münasebetler, göçte takip ettiği

¹² Bkz. Adnan Gürbüz, "Türk Romanlarında Osmanlı Devletinin Kuruluşu", *Osmanlı*, Cilt 9, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 575-587

güzergâh, ele geçirdiği yeni topraklar hep Bursa'nın alınması ve Bursa sayesinde açılan yoldan daha ötelere gidebilmek içindir.

8 Temmuz 1920'den 11 Eylül 1922'ye kadar düşman işgali altında kalan Bursa, nesirde şiirden daha geniş bir şekilde ele alınmış; işgalden duyulan acı ve kurtuluşa duyulan inanç nesirde daha yoğun bir şekilde dile getirilmiştir.

Yahya Kemal Beyatlı için "millî hatıralar diyarı" olan Bursa, doğduğu şehir Üsküb'ün bir benzeridir. Yahya Kemal, özellikle mimarî açıdan bu iki şehri birbirine benzetir. Tıpkı Üsküb ve Filibe gibi Bursa da barındırdığı bütün sanat eserleriyle iliklerine kadar Türklük sinmiş şehirlerdendir¹³. Yahya Kemal *İleri, Hakimiyet-i Milliye ve Tevhid-i Efka'daki* yazılarında işgal altındaki Bursa'dan bahseder. Bu yazılarda Bursa hep İstanbul ve Edirne ile birlikte zikredilmekte, imparatorluğun başkenti olmuş şehirlerin bir arada sayıldığı görülmektedir. Yunanlılar'ın Bursa'da tutunabilmek için yaptıkları zulmü anlatır. Millî kuvvetlerin galip geleceğine inancı tam olan Yahya Kemal, bu inancını yazıları vasıtasıyla Bursa için çarpışan askerimize de aşlamak istemiştir. Yunan Kralı Konstantin'in Türkler'e gözdağı vermek amacıyla ancak bir karnaval havası içinde Bursa'ya girişinden de alayla söz eder¹⁴.

İzmir ile Bursa arasında düşman askerlerinin yakıp yıktığı yerlerdeki harabe haline gelmiş kasaba ve köylerde yaptıkları incelemelerle, Türk insanının uğradığı haksızlığı tesbit ederek *İzmir'den Bursa'ya* isimli kitabı meydana getiren Yakup Kadri, Halide Edib, Falih Rıfkı ve Mehmet Asım Bursa'da yapılan mezalimi de aktarırlar.

Reşat Nuri Güntekin "Tehdit" (*Sönmüş Yıldızlar*) isimli hikâyesinde Bursa işgali esnasındaki durumu, katledilen gençleri, dağıtılan aileleri ve Bursa'da yetişmiş bir Rum'un ihanetini anlatır. Kemal Tahir'in *Yorgun Savaşçı*, İlhan Selçuk'un *Yüzbaşı Selâhattin'in*

¹³ Bkz. "Yeni Mekteb", "Filibe'de", *Çocukluğum Gençliğim Siyasî ve Edebî Hatıralarım*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1976, s.21-29; s.36-44; "Eser", *Eğil Dağlar*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1992, s. 32-34.

¹⁴ "Kral Karnavalı", *Eğil Dağlar*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1992, s.216-218

Romanı, Sevinç Çokum'un *Ağustos Başağı* adlı romanlarında da Millî Mücadele yıllarındaki Bursa'dan bahsedilir.

Hamdullah Suphi Tanrıöver 12 Eylül 1922'de Büyük Millet Meclisi'nin eski binası önünde yaptığı ve *Dağ Yolu*nda da yer alan "Bursa'nın Geri Alınması" başlıklı konuşmada Bursa'nın düşman işgalinden kurtulmasından duyulan sevinci dile getirir. Halide Edib de *Türk'ün Ateşle İmtihanı*nda işgal bitmesinden hemen sonra Bursa'ya hakim olan coşkudan söz eder¹⁵.

2-Bursa'nın mekân olarak yer alması:

Nesirde Bursa, en yoğun şekilde mekân olarak yer alır. Bu mekânın içinde şiirde olduğu gibi nesirde de Bursa'nın hem tarihî konumuyla, hem de doğasıyla yansıtıldığı görülür.

Ahmet Midhat Efendi'nin *Bahtiyarlık* isimli eserinde Senaî, Bursa taraflarından zengin bir ağanın oğludur. Babasının telkini ile Bursa'dan uzaklaşır, İstanbul'a okumaya gider ve Mekteb-i Sultanî'yi bitirdikten sonra Bursa'ya dönmez. Eserdeki bir diğer genç ise Şinasi'dir. Mekteb-i Sultanî mezunu olan Şinasi ise tabiat içinde, bir köy hayatı yaşamak arzusuyla Bursa civarında bir köye yerleşip toprakla meşgul olur. Eserde Bursa'da doğan şahsın İstanbul'u gördükten sonra memleketine dönmek istemezken, İstanbullu olan arkadaşının sakin bir hayatı tercih ederek Bursa'ya yerleşmesi dikkat çekicidir.

Ahmet Haşim, "Gurabahane-i Laklakan" adlı yazısında Bursa'da geçirdiği bir tatili anlatır. Haşim, Bursa'ya doğru tarihî eserleri incelemek maksadıyla yola çıkmıştır. Önce Çekirge'de Hüdavendigâr türbesine gider. Burada gördüğü 300 senelik Kuran'ın yazı ve tezhibine takdir ve hayretle bakar. İkinci ziyareti Muradiye'deki şehzade türbelerinedir. Bir başka gün Yeşil Camii'ne gider¹⁶. Duvarlardaki yeşil

¹⁵ Bursa'nın işgalinin edebiyata aksetmesi hakkında bkz. Alev Sınar, "İşgal Yıllarındaki Bursa'nın Edebiyata Yansıması", *Bursa Defteri Bursa'nın Kurtuluşu Özel Sayısı*, Eylül 2000, s. 76-83

¹⁶ Falih Rıfkı Atay'ın *Pazar Konuşmaları*'ndaki "Yeşil" ismini taşıyan yazısında da Yeşil Türbe'ye yapılan bir ziyaretin izlenimleri yer alır.

çiniler âdeta camiin içine esrarengiz bir denizaltı aydınlığı vermiştir. Bu aydınlık içinde kayyumla sohbet ederken Türk sanatına meraklı ve ömrünün büyük kısmını Bursa'da geçiren, adına aşına olduğu Gregoire Bay isimli şahıstan, camiden çalınan çiniler hakkında bilgi alabileceğini öğrenir. Fransız yazarlarının güller ve çiniler arasında yaşamak ve ölmek için Bursa'da inzivaya çekilmiş “garip bir sanat mecnunu” olarak söz ettikleri Gregoire Bay'ı Haşim, Setbaşı'ndaki evinde ziyaret eder. Türk sanatına duyduğu ilgi Gregoire Bay'a tabiat sevgisini de öğretmiştir. Evinin bahçesindeki “gurabahane-i laklakan” adını verdiği özel bir köşede Bursa'daki Haffaflar çarşısında bulunduğu hasta leylekleri himaye eden bu yabancı, Haşim'e tarihî eserleri bir müddet için unutturur ve yazarın bütün dikkatini ömürlerinin son günlerini bu gurabahanede geçirecek olan hayvanlara yöneltir. Bu yazıda Bursa bir yabancının hayranlığını kazanan ve ona tarih yanında tabiata da dikkat etmeyi öğreten, bu iki unsuru bünyesinde birleştirmiş bir şehir olarak görülür. Ancak Gregoire Bay'ın Bursa'da oluşturduğu sadece leylekleri korumaya yönelik bu hastahane gülünçtür. Ve Ahmet Haşim'in Pierre Loti gibi “oriyantalist” bakış açısıyla ülkemize yaklaşan yabancılardan hazzetmediği anlaşılır¹⁷.

Halide Edib Adıvar'ın *Yeni Turan* adlı romanında Yeni Turan partisinin lideri Oğuz, Bursa'da Yıldırım semtindeki Tatar mahallesinde doğduğunu, “siyasî eğitimini” Bursa'daki cami ve türbelerde yaptığını gururla söyler. Halide Edib'in Turan mefkûresi tesirinde yazdığı bu eserde, Anadolu'yu baştan başa imar eden Oğuz, öncelikle kendini yetiştiren şehre borcunu öder; Bursa'yı uygar bir görünüme kavuşturur. Bursa'daki değişikliği Yeni Turan Partisi'ne muhalif olduğu halde, partinin başarısını teslim etmeden edemeyen Asım, şöyle dile getirir: “Geçen bayramda Bursa'ya gittiğim vakit kenti tanıyamayacaktım. Kente girmeden, sıra ile bayındır fabrika bacaları... Kent, bir sıra otel ve her türlü uygarlık araçlarıyla dolu... Hatta Keşiş'in dişli tren ve Keşiş üzerindeki yeni otel bile onun

¹⁷ Bkz. İnci Enginün, “Loti'nin Türkler'e Bakışı ve Edebiyatçılarımızın Yorumu”, *Araştırmalar ve Belgeler*, s.405-409

başarılarından.” (s.94)¹⁸. Bu satırlar eserin yazılış tarihi olan 1912'lerin Bursa'sının değil, yazarın Türkçülük hareketinin gücüne inanarak tasavvur ettiği Bursa'nın tasviridir. Burada dikkati çeken Türkçülük hareketinin memleketi geliştirmeye ilk başkentten başlamış olmasıdır. Yazarın *Yolpalas Cinayeti* isimli romanında annesini kaybeden Nadire, Bursa'da bir ailenin evine besleme olarak verilir.

Peyami Safa'nın *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu* adlı romanında, aslı kahraman Ferit'in kaldığı pansiyonda lâkabı Bursa canavarı olan Tosun isminde bir katil vardır.

Bursa'da öğretmenlik yapmış olan Reşat Nuri Güntekin'in eserlerinde bilindiği gibi Anadolu ve Anadolu insanı bol miktarda yer alır. Yazarın üç romanında Bursa mekân olarak önemli yer tutar: *Harabelerin Çiçeği, Gizli El, Çalıküşu*

1919 tarihinde *Zaman* gazetesinde tefrika edilen *Harabelerin Çiçeği*'nde Bursa'nın yer aldığı kısımlarda ruh hâli ile mekân arasında münasebet kurulmuş ve şehrin ikliminden bahseden parçalara yer verilmiştir. Örnek olarak, geçirdiği yangın felâketinden sonra ailesinden ve tüm insanlardan uzaklaşan Süleyman, dünyanın gezdiği hiç bir yerinde bulamadığı mutluluğa geçici de olsa Mudanya'da kavuşur. Geniş zeytin ormanları, çiçek ve yeşilin hâkim olduğu tarlalar ve deniz onun için âdetâ bir sığınak olur. “Küçük ve naçiz şeylere” olan sevgisini Mudanya'nın tabiatı daha da arttırır.

Yazarın *Gizli El* romanında mekân Gemlik ve Bursa'dır. Aç kalmamak için Gemlik'te devlet memuru olarak göreve başlayan Şeref, bu küçük kasabayı başlangıçta itici bulur. Burada karşılaştığı bazı devlet memurları da geceleri yaşadıkları sefahat hayatına onu da katma çabaları ile Gemlik'i Şeref için daha da çekilmez hâle getirirler. Bir süre sonra tanıştığı, Gemlik'e çok yakın olan Narlı'da bir çiftlikte yaşayan aile ise onu bu kasabaya bağlar. Çiftliğin sahibi Aziz Paşa için Gemlik, İstanbul'un kozmopolit havasından uzak, sakin-huzurlu bir köşedir.

¹⁸ Alıntı, Atlas Kitabevi tarafından yapılan 1967 baskısından.

Reşat Nuri'nin Bursa'yı en başarılı anlattığı eseri *Çalılıkıuşu*'dur. Bursa, eserde İstanbul gibi her açıdan gelişmiş bir merkezden, nişanlısının ihanetini untabilmek için taşrada öğretmenliğe razı olmuş yeni mezun bir öğretmenin gözüyle anlatılır. Feride'nin Bursa'da ilk hayret ettiği, kısa sürede herkesin herşeyi duyması ve dedikodunun yaygınlığıdır. Daha sonra bunun yalnızca Bursa'ya değil bütün küçük yerlere has olduğunu öğrenecektir. Bursa Maarif Müdürlüğü'ndeki tezgâhlar da yine devrin tüm maarif müdürlüklerindeki bozuklukların bir örneğinden başka bir şey değildir. Bursa Maarif Müdürü, Feride'yi şehre bir iki saat mesafede, havası-suyu güzel, manzarası harika, yiyeceği-içeceği ucuz, ahalisi iyi, cennetten bir köşe olarak anlattığı Zeyniler'deki Vakıf Mektebi'ne gönderir. Oysa Zeyniler, "dağlar arasında kuş uçmaz, kervan geçmez bir yer"dir. Bursa'ya uzaklığı dört-beş saat kadardır. Köy, yangın harabesini andırmaktadır. Evler çökmek üzeredir. Tabiata ve insanlara ölümün ağırlığı sinmiştir. Bütün olumsuz şartlara rağmen İstanbul'da yetişmenin verdiği güvenle, sevgi ve samimiyetini birleştiren Feride, Bursa'nın bu viran köyüne hayat getirir. Reşat Nuri'nin "Tanrı Misafiri" (*Tanrı Misafiri*) isimli hikâyesinde de olay Bursa'da geçer. Bir türlü gitmek bilmediği gibi maddî ve manevî açıdan ev halkını sömüren ahlâkı bozuk bir Tanrı misafirinden bizar olan Bursa'nın köklü ailelerinden birine mensup Hacı Ali Efendi'nin çilesinin anlatıldığı hikâyede Setbaşı, Çekirge, Mudanya, Demirtaş, Karacabey gibi yer isimleri zikredilir. Reşat Nuri, *Anadolu Notları*'nda *Servet-i Fünûn* dergisinde yayımlanan "Bursa'dan Bir Mektup" başlıklı ilk resimli röportajdan bahseder. Bursa'ya ait yedi fotoğrafın yer aldığı bu yazıda o tarihlerde İstanbul'dan Bursa'ya gitmenin ne kadar güç olduğu ifade edilmiş ve şehrin görülmesi gereken yerlerinden söz edilmiştir. *Anadolu Notları*'nın yayınlandığı 1936 tarihinden aşağı yukarı kırk yıl öncesini anlatan bu yazıda "Bursa, o zaman İstanbul'da bir daireye kayırlamamış bazı kimsesiz ve talihsiz memurların; dostları, akrabaları ile helâllaşarak ve denizler, dağlar aşarak gittikleri bir sürgün yeri...", bir "gurbet" olarak değerlendirilmesi üzerine Reşat Nuri bir yandan ulaşım vasıtalarının gelişmesine sevinirken diğer taraftan da "Zavallı İstanbullu, neredeyse oturduğu yerde

kokacakmış!" (s. 121)¹⁹ demekten kendini alamaz. Yazarın, Türk aydınının inanç boşluğunu işlediği *Gökyüzü* romanında Bursa'da yapılan ruh çağırma toplantısından söz edilir.

İstanbul'da okumuş olan her kahramanın Bursa'ya bakışı Feride'ninki gibi değildir. *Servet-i Fünûn*'daki röportajı teyit eden roman kahramanları da mevcuttur. Attilâ İlhan, *Yaraya Tuz Basmak*'ta İstanbul'dan Bursa'ya gelin gelen bir kadının ve onun askerî okulda okumuş olan oğlunun gözüyle bir taşra şehri olarak Bursa'dan söz eder. Işıklar Askerî Lisesi'nde okuduktan sonra Harbiye'ye giden Teğmen Demir'in çocukluğu Bursa'da, geniş ölçüde annesinin etkisi altında geçmiştir. Annesi Suat Hanım, ömrü boyunca İstanbullu olmakla övünmüş, Muradiye'deki ahşap, cumbalı bir konakta yaşamayı esaret telâkki etmiştir. Kayınpederinin taassubu ve kendisini Bursa'nın yerlileri gibi giyinmeye zorlamasından son derece rahatsız olan Suat Hanım'ın, İstanbul'da tahsil yapmış "asrî" bir kız olarak Bursa'da karşılaştığı hayat tüm taşralılardan nefret etmesine yol açar. Kayınpederinden sonra en çok nefret ettiği kişi, Bursa Kapalıçarşısında havluculuk yapan kocasıdır. Annesinin duygularını paylaşan Demir'i Ulucamii'nin eski imamı olan dedesinden soğutan en önemli hadise, onun gericilerin başına geçip Hükümet Konağı'na yürümesidir. Bu hareket, doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa aleyhinde düzenlenmiştir. Zaman içinde Türkiye'deki gelişmeler doğrultusunda Bursa da büyüyüp modernleşmeye başlar. Ancak Bursa'nın Demir'deki ilk çocukluk izlenimleri asla silinmez:

"Gerçi Bursa savaş biteli dikişlerini çadır çadır söken bir gelişme ve büyüme humması içindedir, acımasız bir büyü ahşap Osmanlı evlerini kaşla göz arasında beton apartmanlara çevriyor, Çekirge yöresinde bir sürü yeni inşaat, kahvelerde kurulmuş kurulacak şirketlerin, alınmış alınacak kredilerin dedikodusu, ama Tokyo'yu, Yokohama'yı, Seul ve Pusan'ı görmüş, son birkaç haftasında çok farklı bir İstanbul yaşamış Yüzbaşı Demir'e, ufak, bakımsız, gereğinden fazla taşra görünüyor doğduğu şehir: Kılıklarda eski zaman fotoğrafları eskimişliği, geçen yüzyılın çingiraklarıyla belirip

¹⁹ Alıntı İnkılâp Kitabevi'nin yaptığı 1986 baskısındanadır.

kaybolan köhne faytonlar, sokak aralarını kasabaya çeviren mahalle çocukları, Müslüman sakallarının ağırlığıyla iki büküm ihtiyarlar, tesbih şakırtısı, şadırvan, nargile” (s.170)²⁰.

Abdülhak Şinasi Hisar'ın *Fahim Bey ve Biz* adlı eserinde tütün inhisarı idaresi mütercimi Fahim Bey, Bursa eşrafından bir babanın oğludur. İstanbul'da henüz maaşa geçmeden çalıştığı dönemde bütün odaları boş olan kocaman bir konak kiralar. Arkadaşları, tek başına yaşayan biri için bu konağın büyük olduğunu söyleyince Fahim Bey, Bursa'dan ziyaretçilerinin geldiğini, Bursa'dakiler'in nazarında önemli bir mevkide çalıştığını, bu yüzden böyle bir konakta oturması gerektiğini ifade eder. Ömrü boyunca muhayyilesinin peşinden giden Fahim Bey, isteklerinin çoğuna kavuşamamıştır. Onun gerçekleşmeyen arzularından biri de Bursa'da pamukçuluk yapmaktır. Bu eserde, Bursalı biri için hemşehrilerine büyükşehirde refah içinde yaşadığının gösterilmesinin önem taşıdığı görülür.

Bursa'nın mekân olarak geçtiği bir başka eser Refik Halit Karay'a aittir. *Memleket Hikâyeleri* içinde yer alan Hakk-ı Sükut'ta Bursa'da ipek fabrikasında çalışan işçi kızların kozahanenin kötü şartlarında sağlıklarından olmaları ve bu sağlıksız çalışma ortamının onları ölüme kadar sürüklemesi işlenmiştir²¹. Hikâyede ele alınan konuya uygun mekân tasvirleri vardır.

Lise yıllarını Bursa'da geçiren Sait Faik Abasıyanık, ilk hikâyesi “İpekli Mendil” (*Semaver*) ve hemen ardından yazdığı “Zemberek”te (*Şahmerdan*) öğrencilik yıllarındaki intibalarından hareketle Bursa'da yaşayan insanların hayatlarından kesitler verir. “İpekli Mendil”de parası olmadığı için sevgilisinin istediği ipekli mendili çalmak için girdiği ipek fabrikasında yakalanan bir gençten söz edilir. “Zemberek”te Bursa Erkek Lisesi'nde okuyan bir gencin sınıfta saati olan tek öğrenci olması ve zemberekli cep saatinden dolayı

²⁰ Alıntı Bilgi Yayınevi tarafından yapılan 1995 baskısındanadır.

²¹ 1897-1898 arasında Bursa Vilâyet Mektupçusu olarak görev yapan Süleyman Nazif de *Servet-i Fünûn* dergisinde yayınladığı “Balıkçı Ateşi” isimli şiirinin başında Mudanyalı bir balıkçının yaşam mücadelesi üzerinde durmuştur. Bu tasvir Bursalı bir şahsa duyulan dikkatten çok sıkıntı içindeki insanlara yönelik bir Servet-i Fünûn duyarlılığıdır.

arkadaşlarının sürekli ona takılmasının bu çocuğu nasıl yaraladığı anlatılır. Yazarın “Modern Bir Karı Koca” (*Mahkeme Kapısı*) adlı hikâyesinde birbirlerinden davacı olan eşlerden kadın Bursa'nın Orhaneli kazasındandır. “Bursa'dan Cesur Bir İhtiyar Geldi”de (*Mahkeme Kapısı*) son derece cahil fakat haksızlığa tahammülü olmayan Bursalı yağcı İbrahim Ağa'nın bir başkası zannedilerek dava edilmesi hikâye edilir. Sait Faik, 6 Aralık 1929 tarihinde *Milliyet* gazetesinde yayımlanan “Uçurtmalar” başlıklı yazıda da Emirsultan'ıyla, Yeşil'ıyla, Pınarbaşı'sıyla, Nilüfer'ıyla, ovasıyla, köprüleriyle, çınarlarıyla Bursa'ya duyduğu sevgiyi dile getirir. Oktay Akbal da “İlkyaz Devrimi” (*İlkyaz Devrimi*) adını taşıyan hikâyesinde Çekirge'de kaldığı bir otelden, Nilüfer-Heykel-Altıparmak-Yeşil gibi semtlerden, sabahın erken saatlerinde buraların tenhaliğinden söz eder. Kendi hissettiği yalnızlık duygusunu mekâna da aksettirir.

Sevinç Çokum “Bir Eski Sokak Sesi” (*Bir Eski Sokak Sesi*) isimli hikâyede Bursa'yı İstanbul'un gürültüsünden uzak, sakin, gönüle huzur veren ve insanı dinlendiren bir mekân olarak gösterir.

Bursa Tanzimat sonrası Türk Edebiyatı'nda İstanbul, Ankara ve İzmir'den sonra adı en çok geçen şehirlerin başında gelir. Kalem son derece kuvvetli olan bazı yazarlarımız, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulma devresini roman sanatı içinde hikâye ederlerken Bursa'nın konumu üzerinde de durmuşlar ve bu şehrin Osmanlı'yı İstanbul'a ve daha ötelere taşıyacak bir köprü vazifesi gördüğüne işaret etmişlerdir. Kurtuluş Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nin kurulma aşamasındaki ilk başkenti olan Bursa'nın işgale uğraması aydınımız için büyük bir yara olmuş ve bu hazin durum nazımda ve özellikle nesirde işlenmiş; işgal âdeta bütün Osmanlı topraklarının ele geçirilmesi gibi yorumlanmıştır. Bu yüzden şehrin işgalden kurtuluşu ayrı bir önem taşır.

Şiirde daha çok doğası, tarihi yansıtan eserleri ve uhrevî havasıyla ele alınan Bursa'nın nesirde özellikle mekân olarak yer aldığını görürüz. Bursa'nın mekân olarak geçtiği eserlerdeki farklılıkları şöyle sıralayabiliriz:

1- Bursa, Osmanlı'nın kuruluş devrinde oynadığı rol dolayısıyla, Türkiye'nin çağdaşlaşma sürecinde ilk olarak üzerinde durulması, ele alınması ve geliştirilmesi gereken mekânlardan biridir.

2- Bursa, Türklüğe meftun olan, romantik mizaçlı şahıslar için tarih ve tabiatın iç içe geçtiği huzur dolu bir mekândır. Ancak bizim her günkü hayatımız içinde yer alan unsurlara yabancıların gösterdikleri bu hayranlık Ahmet Haşim gibi bazı yazarların hoşuna gitmez ve Türklüğü küçümseme olarak görülür.

3- Bursa, bazı özel sebeplerden dolayı İstanbul'da yaşamak istemeyip buradan kaçanlar için kaçtıkları şehre çok yakın olan bir sığınaktır. Kendi isteklerinin dışında Bursa'ya gelmek mecburiyetinde kalanlar –ki içlerinde devlet memurları da vardır- için şehir, bir sürgün yeridir. Nesirde daha çok İstanbul'da yetişmiş kahramanların bakışlarıyla yansıtılan Bursa yer yer taşra ya da sürgün yeri olarak nitelendirilse de bilhassa burada çeşitli sebeplerden dolayı bir süre bulunmuş olan yazarlarımız bu kanaatin doğru olmadığını ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu yazarların başında Bursa'ya mekân olarak en geniş yer vermiş olan Reşat Nuri Güntekin gelir. Onun eserlerinde Bursa İstanbullu için önce sadece bir sığınak anlamını taşıırken zamanla burada tanışılan şahıslar sayesinde sevilen bir şehir hâlini alır.

4- Bursa, bu şehirde yaşayanlar için kendi sosyal durumlarına bağlı olarak hayat mücadelesi yapılan bir mekândır. Yazarlarımız Bursa'da yaşayan insanların her günkü hayatlarından kesitler verirlerken Bursa'dan hareketle Anadolu insanının hayatını yansıtmışlardır.

5- Bursa'dan İstanbul'a gidip bir süre İstanbul'da yaşayanların bu şehre dönmek yerine İstanbul'da yaşamayı seçtikleri görülür.

Nazımda olduğu gibi nesirde de Bursa'yı en mükemmel yansıtan isim Ahmet Hamdi Tanpınar'dır. Tanpınar, özellikle *Beş Şehir* adlı deneme kitabında, yine meşhur şiirindeki yaklaşımını sergileyerek Bursa

için yazılan en güzel satırları Türk Edebiyatı'na hediye etmiştir²². Tanpınar yazılarında Bursa'daki tabiat ve yerleşimden de söz etmekle birlikte asıl önem verdiği sahip olduğu tarih ile mazimizi yansıtan bu şehrin hem yaşayan nesil için hem de istikbaldeki nesil için aynı anlamı taşımasıdır. Bursa'ya eserlerinde yer vererek, şehrin hem kendileri hem de mensup oldukları millet için taşıdığı anlamı gelecek kuşaklara aktarma görevi üstlenmiş olan edebiyatçılarımız, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın bakış açısına uygun olarak, Türk milletinin kültürel devamlılığına katkıda bulunacakları su götürmez bir gerçektir.

“BURSA IN TURKISH LITERATURE FROM TANZIMAT TO REPUBLIC (CUMHURİYET)”

Abstract

Bursa is the first capital city of Ottoman Empire. It is also well known by its historical mosques, tombs, medresses and fountains which reflect the monumental history of the Empire. Bursa, carrying many historical traces of the glorious past of Turkey, with the green clour which fits it into nature as well. The members of New Turkish Literature have projected these qualities into their works of art. Some writers, who covered verious aspects of Bursa in their books, have either received a great part of their education in Bursa, or served as incumbents or sent in exile to, or punished with sentence in Bursa. Besides some writers who lived in Bursa, have tried for developments of literature.

Bursa reflects into poem by its historical importance and beautiful nature. In prose it appears as a place as well as historical symbols and natural beauty. Some people who live in Bursa prefer to live in İstanbul. But Bursa is a shelter for the others who don't want to live in İstanbul. The people who are forced to live in Bursa or sent Bursa as an exile can not like this city. The writer who tells Bursa as a place in the best way is Reşat Nuri

²² Bkz. Alev Sınar, Ahmet Hamdi Tanpınar ve Bursa", *Türk Dili*, Sayı 566, Şubat 1999, s. 115-125

Güntekin. Ahmet Hamdi Tanpınar is the writer who realizes the importance of Bursa in Turkish cultural life and makes it unforgettable in his poem and prose.

Keywords

Bursa, history, nature, work of art, peace of mind, shelter, exile.

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 4, İstanbul 2001,

Servet-i Fünûn Dergisinde Yayımlanmış Önemli Bir Anket:

TAHKİKAT-I EDEBİYE SÜTUNLARI I*

*Handan İNCİ***

* Bu makale hacimli olması nedeniyle iki kısma ayrılmış olup, ikinci kısmı gelecek sayıda yayımlanacaktır.

** Yard. Dr., Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

ÖZET

Anket ve röportajlar, edebiyatçıları birinci elden tanımak için son derece verimli kaynaklardır. Ruşen Eşref'in "Diyorlar ki (1918)" adı altında yayınladığı röportaj serisi, Türk edebiyatında bu türün ilk ve en önemli örneklerinden biri kabul edilir. Büyük ilgi çeken bu çalışmadan bir yıl sonra, "Servet-i Fünun" dergisinde, gene türünün ilklerinden olan önemli bir anket serisi yayınlanır. "Tahkikat-ı Edebiye Sütunları" başlıklı bu ankette, geleceğin edebiyat tarihçileri için dönemin yazarları hakkında ne düşündükleri, hangi akıma bağlı oldukları, en beğendikleri ve etkisi altında kaldıkları yerli ve yabancı yazarlar, kullandıkları takma adlar gibi sorular yöneltilir. Dönemin on yedi önemli yazarının (Abdülhak Hâmid, Cenab Şehabeddin, Süleyman Nazif, Sami Paşazâde, Sezai, Fâik Ali, Hüseyin Câhid, Mehmed Âkif, Ahmed Reşid, Kemal Paşazâde Said, Said Paşa, Hüseyin Suad, Halide Edib, Yusuf Akçura, Ali Ekrem, Ali Kâmi, Ahmed Hikmet, Rıza Tevfik) cevap gönderdiği bu anket serisi, ilk defa Latin alfabesine aktarılarak yayınlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Yeni Türk Edebiyatı, Anket, Servet-i Fünun.

Edebiyat tarihi açısından verimli kaynaklar olan anket ve röportajların bizdeki ilk ve en önemli örneği, Ruşen Eşref'in *Diyorlar ki* (1918) adlı kitabıdır.¹ Gazete ve dergilerin sayı ve nitelik olarak gelişmesine paralel olarak, özellikle Cumhuriyet sonrasında sayıları artan bu gibi anket ve röportajların bazıları daha sonra kitaplaştırılmış² bazıları da

¹ Ruşen Eşref, 1916'da *Servet-i Fünûn* ve *Türk Yurdu*nda tefrika etmeye başladığı anket serisini 1917-1918 yılları içinde *Vakit* gazetesinde tamamlamış ve 1918'de kitap halinde yayımlamıştır.

² Hikmet Feridun Es, *Bugün de Diyorlar ki*, İstanbul 1932; Mustafa Baydar, *Edebiyatçılarımız Ne Diyorlar?*, İstanbul 1960; Kemal Özer, *Sanatçılarla*

gazete-dergi koleksiyonlarının sayfalarında kalmaktan öteye gidememiştir. Bu tür edebiyatçı anketlerine ilginç bir örnek de *Servet-i Fünûn* dergisinin, *Diyorlar k*lden bir yıl sonra -belki de onun kazandığı yoğun ilginin etkisiyle- düzenlediği, “Tahkikat-ı Edebiye Sütunları” başlıklı anket serisidir.

Anketin hedefi, geleceğin edebiyat tarihçileri adına, birinci elden çeşitli bilgiler derlemektir. Anketin başında bu gaye, eski edebiyatçılara dair yetersiz bilgileri, kuru bir dille aktarmaktan öteye gitmediği ileri sürülen şuarâ tezkirelerine yöneltilmiş şu eleştiri ile belirtilir:

“Eslâf kimleri okumuşlar, nasıl yazmışlar ve ne türlü yaşamışlardır?” suallerine ekseriya bir cevap vermeyen tezkiretü’ş-şuarâ mecmualarının seng-i mezar kitâbesi, yahut nüfus tezkiresi kadar muhtasar ve ruhsuz sahifeleriyle bir edebiyat tarihi yazmak ne kadar güç olduğunu düşündük; ileride böyle bir tarih yazacakların eline bir mâlûmat menbai tevdi etmek istedik. Ve üdebâmızın bir çoğuna birkaç sene evvel birer tezkire ile müracaat ettik.”

Ankete, devrin önde gelen isimleri arasında yer alan on yedi kişi cevap gönderir: Abdülhak Hâmid, Cenab Şehabeddin, Süleyman Nazif, Sami Paşazâde Sezai, Fâik Ali, Hüseyin Câhid, Mehmed Âkif, Ahmed Reşid (H. Nâzım), Kemal Paşazâde Said (Lastik Said), Said Paşa, Hüseyin Suad, Halide Edib, Yusuf Akçura, Ali Ekrem, Ali Kâmi, Ahmed Hikmet ve Rıza Tefvik.³

Konuşmalar, İstanbul 1979; Şinasi Özdenoğlu, *Edebiyatımızın Beş Ana Meselesi Üzerine Tahliller ve Konuşmalar*, İstanbul 1949; Nusret Safa Coşkun, *Milli Bir Edebiyat Yaratabilir miyiz?*, İstanbul 1939; Neriman Malkoç, *Edibeler, Sefireler, Hanımefendiler*, İstanbul 1999.

³ Abdülhak Hâmid, nr.1420, 31 Temmuz 1335, s.252; Cenab Şehabeddin, nr.1422, 14 Ağustos 1335, s.271; Süleyman Nazif, nr.1425, 4 Eylül 1335, s.311; Samipaşazâde Sezai, nr.1426, 11 Eylül 1335, s.325; Fâik Ali, nr.1427, 18 Eylül 1335, s.332; Hüseyin Câhid, nr.1428, 25 Eylül 1335, s.346; Mehmed Âkif, nr.1429, 2 Teşrin-i Evvel 1335, s.360; Haleb vâli-i esbâkı Reşid, nr.1430, 9 Teşrin-i Evvel 1335, s.371; Said, nr.1431, 16 Teşrin-i Evvel 1335, s.371; Said Paşa, nr.1432, 23 Teşrin-i Evvel 1335, s.20; Hüseyin Suad, nr.1433, 30 Teşrin-i Evvel 1335, s.32-33; Halide Edib, nr.1434, 6 Teşrin-i Sâni 1335, s.48; Yusuf Akçura, nr.1435, 13 Teşrin-i Sâni 1335, s.58; Ali Ekrem, nr.1436, 20 Teşrin-i

Anket sütunlarında sorularının açık bir listesi yer almadığı halde, verilen cevaplardan aşağı yukarı şu sorulara cevap istendiği anlaşılmaktadır: Klasizm, romantizm, realizm ve sembolizm akımları hakkında ne düşünüyorsunuz? Hangi akıma bağlı olarak eser veriyorsunuz? Arap, Fars ve Batı edebiyatlarından kimleri okudunuz? Bunlar içinde en çok beğendikleriniz ve etkisi altında kaldıklarınız kimlerdir? Türk edebiyatı içinde en çok beğendiğiniz, okuduğunuz isimler kimlerdir? Sanatta gayeniz nedir? Hangi gazete ve dergilerde yazdınız? Kullandığınız takma adlar var mıdır? Eserleriniz içinde en çok hangilerini beğenirsiniz?

Anket cevaplarının birbirinden farklılık gösteren numaralarından ve bazı ifadelerden anlaşıldığına göre (meselâ diğerlerine sorulduğu halde, Ahmed Hikmet'in "Bunu siz sormuyor iseniz de ben söyleyeceğim..." diye Türkçe'de beğendiği yazarları sıralamak istemesi), ankete katılanlara ortak bir soru listesi gönderilmemiş, bunun yerine belli başlı sorular her yazar için değişik biçimlerde tekrarlanmıştır.

Bununla birlikte, Rıza Tevfik'in, Abdullah Uçman'da bulunan evrakı içinden çıkan anket sorularıyla, en azından Rıza Tevfik'e soruların tam olarak neler olduğu anlaşılmıştır. Midhat Cemal imzasını taşıyan⁴ bu listeye göre Rıza Tevfik'ten cevabı istenen sorular şunlardır:

Klasizm, romantizm, realizm, sembolizm gibi mesâlik-i edebiyeden hangisine sâliksiniz. Bunlar hakkında düşündükleriniz nedir?

Arab'tan, Acem'den, Frenk'ten, Türk'ten en çok okuduğunuz, tahtı tesirinde kaldığınız müellifler ve şairler kimlerdir? Ve hangilerini çok seversiniz?

Hangi gazetelere yazdınız, imzanızla ve imzâ-yı müsteâr ile?

Eserlerinizle yürüttüğünüz gaye nedir?

Sâni 1335, s.66; A. Kâmi, nr.1437, 27 Teşrin-i Sâni 1335, s.82; Ahmed Hikmet, nr.1439, 11 Kânun-ı Evvel 1335, s.101-102; Rıza Tevfik, nr.1440, 18 Kânun-ı Evvel 1335, s.113,115-120.

⁴ Bu bilgiye göre, anket sayfasında adı olmayan hazırlayıcı Midhat Cemal Kuntay olmalıdır. Abdullah Uçman, "Rıza Tevfik'e Mektuplar", *Tarih ve Toplum*, sayı 142, Ekim 1995, s.10-15.

Bizim Türk şairlerinden kimi tercihen seversiniz?

Eserlerinizin içinde hangisini tercihen seversiniz?

Ankete gelen cevaplar içinde her soruyu kısa birkaç cümle içinde cevaplayanlar olduğu gibi (Abdülhak Hâmid, Hüseyin Cahid, Mehmed Âkif), sayfalar süren açıklamalara girişenler de vardır (Cenab Şehabeddin, A. Kâmi, Rıza Tevfik). Cevaplar özellikle iki noktada yoğunlaşır: Tercih edilen edebiyat akımı ve çok okunan, beğenilen, etkisinde kalınan yazarlar. Edebiyatçıları kendi ifadelerinden tanıma imkânının çekiciliğini kabul etmekle birlikte, bu gibi anket ve röportajlara verilen cevapları, yazarların “oldukları” ile “olmak istedikleri” arasındaki farkları gözden kaçırmadan değerlendirmek gerektiği de tabiidir.

Abdülhak Hâmid

21 Temmuz 1326 tarihli kerem-nâmenize şimdiye kadar cevap veremediğim için mahcubum. Bugün elime aldığım kalem beni çoktan terk etmiştir ki bunu da siz çoktan görmüş anlamışsınızdır. Lâkin mültefitâne yazılmış bir mektuba mukabeleten arz-ı teşekkür etmemeyi her iki mânâsıyla mugayir-i edeb bulduğumdan bir seneden ziyade imtidâd eden gayr-ı ihtiyarî sükûtuma nihayet vermek mecburiyetindeyim. Binaenaleyh hakk-ı hakîrânemde izhâr buyurduğunuz âsâr-ı teveccüh ve muhabbetten pek ziyade mütehasis ve müteşekkiri olduğumu size ityân ediyorum. Bugün hatırlarınızda olup olmadığını bilemediğim o mektubunuzdaki meseleye gelince: Garb üdebâsıyla pek o kadar meşgul olmadığımı, İran şuarâsından Sâdî ile Hâfız'ı ve Firdevsî'yi sâirlerine tercih ettiğimi ve frenklerden ise Shakespeare, Hugo ve Lamartine ve Corneille ile Racine'den başkalarıyla tevaggülüm mahdud bulunduğunu ve romantizm, realizm, sembolizm, klasizm meslekleriyle benim bile bile hiçbir münasebetim olmayıp âsâr-ı kemterânemden bunların cümlesiyle ihtilâta bulunduğuma kâil olanlar var ise de itikadımca -Hamidizm- den başka sâlik olduğum meslek gösterilemeyeceğini ve eslâf-ı Osmaniye içinde sair üdebâmız gibi kudemâdan Fuzûlî, Bâkî, Nâbî, Nefî, Nedîm, Gâlib ve emsâli eâzım-ı şuarâyı kemâl-i ihtirâm ile yâd ve hattâ bunlardan bazılarını taklide dahi itiyâd ettiğim malûm ise de en sahîh feyzü'l-ilhâmı -Şinasi ve Kemal ve Ekrem mektebinden telakkî eylediğimi; ve kendi

âsârımdan hangisini takdir ettiğime gelince, bunlar evlâd kabilinden olmakla birini diğerinden ziyâde sevmek kabil olamayıp cümlesini de kâh takdir ve kâh tekdir etmekte muztarr kaldığımı beyana müsâraat eder ve -hayat-ı hususiye-i mesainizin hudûd-ı esâsiyesi nedir?-sualine cevaben de edebiyat, siyasiyat ve bir de maatteessüf hevâiyattır derim.

Cenâb Şehabeddin

Sembolizm, realizm, romantizm mesleklerinden hangisine sâlik olduğumu soruyorsunuz. Eğer rüfekâ-yı mesâlikimizden birisi şu üç mezheb-i kalemiyeden birine intisâb-ı ciddi iddiasında bulunmuş ise bu dava bendenizi ancak mütebessim bırakabilir. Zira, bildiğime göre üçünün de bizim edebiyatımız, ve alel-husus edebiyat-ı manzumemizle münasebeti yoktur. Biraz izâh edeyim: Sembolizm dairesinde tanzim edilen eş'âr anlaşılma için nâzım ile kariini arasında az çok uzun bir müddetten beri takdir edilmiş bir mukavele-i zimniye sayesinde bazı kelimât-ı meâni-i lügavî ve ıstılâhiyeleri hâricinde bazı medlûlâtı mukayyed olmalı. Meselâ, bir şair: "Nergis-i cânânı takbîl eyledim." demiş olsa kariininden edebiyat-ı kadîmemizle ülfeti olanlar "nergis-i cânân" terkiibinden "dîde-i yâr" mânâsını istihrâc edebilirler. Zira "nergis-i çeşm", "nergis-i dîde" izâfet-i teşbihyeleri âsâr-ı kudemâda o kadar görülmüştür ki o eserlerle istinâs-ı dimâğiyesi olanlarca "nergis" kelimesi mânâ-yı lügavîsi ile münasebeti olan "göz" kelimesini hatıra getirir. İşte anlaşılma arzusunun vazgeçmeksizin "sembolik" şiir yazmak ancak böyle "çeşm" ile "nergis" gibi münasebetleri olan bir çok kelimât ve efkâra mâlikiyet sâyesinde mümkün olabilir. Halbuki lisanımızda, daha doğrusu edebiyatımızda bu lehçe o kadar teng ve mahduddur ki yalnız sembolizm sahasında icâle-i kaleme kalkışan bir şair şâyân-ı merhamet bir yoksulluğa mahkûm kalır. Binaenaleyh kendim şiirde sembolizm taraftarı olmadığım gibi erbâb-ı nazmımızdan hiç birisinin de muhafaza-i ciddiyet etmek şartıyla sembolik olamayacağına kailim.

Realizm eğer Emile Zola'nın nazariyat-ı malûmiyesine mülâyim eserler yazmak mesleği ise bunun nazımda pek hazin ve yâbis neticeler vereceğinden eminim. Realizm mesleğinin mehd-i zuhuru olan Fransa ve Almanya'da Emile Zola'nın nazariyâtına muvâfık

neşideler vücuda getirmiş bir şair tanımıyorum. Zola, Daudet, Maupassant gibi mekteb-i hakikiyyûn esâtizesinin nâzımları bile “realist” değil “parnasyen”dir. Yok, eğer realizm tabiriyle “İmpersonnel: Gayr-ı şahsî” eserler cem ediyorsak, evet bu itibarla külliyyât-ı nazmiyemizde bazı “realist” parçalara tesadüf edilebilir. Kendi hesabıma söyleyebilirim ki ben realist değilim. Ve eğer manzumelerim arasında gayr-ı şahsî olanlar varsa farkına varmayarak realist oluverdiğim saatlerin mahsulüdür. İlâve ederim ki kendisine program olarak realizm nazariyâtını kabul etmiş bir Osmanlı nâzımı da tanımıyorum.

“Romantiz”me gelince: Malûm-ı âlinizdir ki, bu da evvelâ Almanya’da ba’de Fransa’da “klasizm”e karşı bir isyan-ı dimâği idi. Üç asır kadar devam eden Yunan mukallidliğinden yorulan fikirler “klasizm” mesleğinin esaslarını tecrübe eden nazariyât-ı edebiyeyi kemâl-i suhuletle kabul etmiş, “romantizm”e râgıb olmuştur. Halbuki bizde Avrupa’dakine muâdil bir “klasizm” devri cereyan etmedi. Bizim İran mukallidliği ile geçindiğimiz zamanlarda da (filan ve filan kelimeler necîb ve nezihdir, nazma dâhil olabilir; filan ve filan kelimeler galîz ve fûrû-mâyedir, havza-i neşâidden mehcûr kalmalıdır) gibi bir asalet-i lügaviye salnâmesi mevcut değildi: Victor Hugo’nun *Cromwell* mukaddimesindeki nazariyât-ı malûmesi bizim edebiyatımıza kabil-i tatbik değildir, bâ-husûs elfâz itibariyle. Eğerçi Kemal Bey merhum ile muassırîni mânâ itibariyle edebiyatımıza hafif bir “realizm” çeşnisi vermişlerse de bu vadide ne bendeniz, ne de muassırlarım onlara pey-rev olmadık.

Şimdi, zannederim, soracaksınız ki: “ Öyle ise sen nesen?” Eğer bir şey olmak için sabıkü’z-zikr üç meslekten birine mensup olmak meşrût ise bendeniz hiçbirisi değilim. İtiraf edeyim ki itikadımca şair olmak için o mesleklerden birine intisâb zarurî değildir.

Edebiyat, sanayi-i nefiseden biri olduğuna ve sanat güzellikten başka miyar tanımayacağına nazaran herkesin mesleği eserlerinde temin-i melâhat için müracaatı ihtiyâr ettiği vesâitin mecmuudur, sanırım. İtikadım bu olduğu için mesâlik-i malûmeden hiç birine esir olmadım ve olmak lüzumunu hissetmedim. Ve artık anlarsınız ki güzellikten başka bir mesleğin mürevveci de olamam.

2. Arap'tan kimseyi okumadım. Maamafih Arab tarih-i edebiyatını, edebiyat-ı Arab'ın revîş-i tekâmülünü bir fikr-i umumî, bir mefhûm kelime şeklinde bilirim. Acem'den yalnız *Hâfız Divanı* ile Şeyh Sâdî'nin âsârını okudum. Frenklere gelince: Fransız, Alman, İngiliz, İtalyan üdebâ-yı meşhûresinin başlıca eserlerini hemen kâmilten okuduğumu zannediyorum.

Beğendiklerim: Fransızlardan Lafontaine, Moliere, Victor Hugo, Lamartine, Richepin, Albert Samain. Almanlardan Goethe, Schiller, Klopstock, İngilizlerden Shakespeare, Milton, Wordsworth, Byron. İtalyanlardan Dante, D'anunzio, Amici, Fogazzaro.

3. Gerek bendeniz ve gerek muassırlarım üzerinde icrâ-yı tesir eden en ziyade Fransa'nın parnasyen şairleri Couppe, Prudhomme, Mendes ve emsâlidir. Bunlardan başka Albert Samain'in kendi üslubumda nüfuzu olacağını zannediyorum.

4. Fuzûlî'yi.*

5. Matbu eserim: *Hac Yolunda*, gayr-ı matbu: “?”.

6. Kemal Bey merhumun her müellifin âsârına karşı vaziyetini hakkındaki sözünü tahattur buyrunuz. Maamafih itiraf edeyim ki bendeniz âsârıma karşı pek az müşfik bir pederim.

7. Alel-umum sanat ve alel-husus edebiyat için güzelliğinden başka gaye tanımam. İtikadımca güzel bir eser vücuda getirerek karşılarında tatlı bir hülya uyandıran şair muvaffak olmuştur. Rica ederim, tahattur buyurunuz ki itikadımın böyle olduğunu söylemekle eserlerimin güzelliğini iddia etmiyorum. Yazdıklarımın bir kaçı ile bazı kariin-i mümtâzeye bir heyecan-ı latif bahşedebilmiş isem kendimi takib ettiğim gayeye vâsil olmuş addederim. Fakat buna nâil oldum mu?

Süleyman Nazif

Basra, 24 Şubat 1325

Mesâlik-i edebiyeden hangisi dâhilinde yazı yazdığımı -en mukaddes tanıdığım şeylere yemin ederim ki- ben bilmem. Nasıl çalıştığım da kat'iyen meçhulümdür. Sözde edebiyat ve siyasiyata

* Bizim şairlerden tercihen beğendiğiniz kimdir sualine cevabım.

taalluk eden yazılarımın belki on misli, yirmi misli kadar meclis kararlarıyla muhâsebe derkenarlarına müstenid şeyler yazdım. Hayat-ı mesaim üslub-ı ifademden daha perişandır, hayat-ı hususiyem daha muntazam olmadığı gibi. Bazen bir ay hücre-i iştigalime kapanır ve bilâ-inkitâ okur ve yazarım. Bazen haftalarca en ziyade kaçtığım ve tiksindiğim âdâvat kıraat ve tahrir olur.

Arap şairlerinden hiç birisini, şahsiyet-i beyanımda avâmil-i teşek-külden olabilecek kadar okumadım. Bu lisanı âsâr-ı edebiyesinden suhuletle istinbât-ı meâl edecek derecede bilmem. Bil-umum mahfuzât-ı Arabiyem elli beyiti tecavüz etmez. Daha pek genç iken elliyi mütecâviz Acem şairinin üç binden ziyade beyitini ezberlemiştım. En çok sevdiğim Ürfî-i Şirazî'dir. Eğer bir Acem şairinin yazılarımnda nüfuz-ı dehâsı mahsûs veya mevcud olabilirse o da Örfî'den başkası olamaz. Fakat o büyük şairle bu küçük muharrir arasında üç yüz sene ile üç bin kilometre vardır.

Ürfî kadar Victor Hugo'yu da okudum. Edebiyat-ı insaniyenin bu en yüksek şâhikası karşısında ne kadar eyyâm ü leyyâl temâşâ ve tahassûs geçirdiğimi tasavvur edemezsiniz. Victor Hugo kadar İngiliz şair-i mütehevviri Byron ile Norveçli İbsen'i de okudum ve sevdim. İngiliz ve Norveç lisanlarını bilmediğim için her ikisinin âsârını Fransızca tercümelerinde tetebbu etmekle iktifaya mecbur olmuş ve bununla beraber güzelliklerini bilhassa İbsen'in nazar-pîrâ-yı idrak olan mehâsin-i lâ-yemutunu hayran hayran temâşâ edebilmişim. Şu üç şair-i garbîden başka nazımda Lamartine ile Sully Prudhomme, nesir ve hikâyede Alphonse Daudet ile Emile Zola çokça okuduklarımdandır.

Lisanımızda yeniler kadar eskilerin de mahlûkat-ı mâneviyesindenim ve Ahmed Paşa, Fuzûlî, Bâkî, Nefî, Nâbî, Râgıb Paşa'dan hâlâ zevk-yâb-ı edebim. Şeyh Galib'ten bir şey anlayamadım. Benim gılzat-ı zevk ve idrâkimden olmalı.

Müteahhirîn-i üdebâdan Şinasi merhumun bende doğrudan doğruya hiçbir feyzi yoktur. Ziya Paşa'yı çok severim de lemeât-ı dehasından mevcudiyet-i muzlîmem hisse-yâb olamadı. Fakat ondan sonra gelenler böyle değildir. Sırasıyla Abdülhak Hâmid, Namık Kemal, Mahmud Ekrem, Ebüzziya Tevfik, Sezai Beylerden pek çok

müstefid oldum. Muassırlarımdan fikir ve idrâkimi nasâyihîyle en çok tenvir eden zavallı Abdülhalim Memduh olmuştur. Son nefesine kadar bana karşı uhuvvet-i vicdaniye muhafaza etmiş olan bu bî-nasib-i baht ü ömrün ziyâ-ı nâ-be-hengâmına ben de son nefesime kadar acıyacağım. Bugünleri görmeğe o biçare herkesten ziyade müstehak idi. Burada gözlerimin yaşardığını hissediyorum. Geçeyim.

Dünyada pek az adam vardır ki zamanının ashâb-ı tefekkürüne mağlub-ı nüfûz olmasın. Hem-sinlerimden Tefvik Fikret, Cenab Şehabeddin, Hâlid Ziya Beyleri daima severek okudum. Dâder-i vicdanım Süleyman Paşazâde Sâmî'nin meveddet-i kıymetdârı gibi refâkat ve sohbetiyle de ihyâ-yı sinnîn-i edeb etmişim. İşte size hüvviyet-i mâneviyemin tarihçe-i bî-sûdu.

Sami Paşazâde Sezai

Bugün aldığım mektubunuzdaki suallere meşguliyet hasebiyle acele cevap vermek mecburiyeti var.

Sembolizm, realizm, romantizm mesâlik-i tahrîresinden hangisine sâlik olduğumu vukûf-ı edebiyenize benden ziyade eserlerim söyler. Burada sözü:

Münferid vâsıta-i rü'yet iken
Göremez kendisini dîde bile

diyen üstad Kemal'e bırakıyorum. Esnâ-yı neşrinde kendisine gönderdiğim *Sergüzeşt* hakkında şöyle bir mütâlaası vardı: “Eserinin en büyük meziyeti de tarifât ve tasvirâtın fevkâlade şairâne olmasıyla beraber fen ve hakikat dairesinden çıkmamasıdır.”

Meslek-i edebiyem tamamen realizme aittir. Bununla beraber edebiyatta mektep yoktur. Her güzellik bir mekteptir. Şiir ve edebde yalnız iktidar ve dehâ vardır. Suallerinizin hepsine “dêfinitif” cevaplar verilemez. Ruhun hâli, âmâli, heyecanı, harekâtı sinematografa alınamayacağı gibi edebiyattaki gaye-i müellif de tahdid ve tarif olunamaz. Zira ona ebediyeti okşayan bir dest-i meçhul, âsârını değil ihsâsâtını ruhtan başka bir sahifeye nakşedemeyeceği idrak-gürîz ve insan-nâ-şinâs âlemler gösterir.

Kendimden bahsettiğim zaman en sıkıldığım esnâlardır; mevcudiyet-i edebiyemden de öyle. Her ne kadar

Ez-hesti-i huyiş der-kemanem⁵

ise de.

Fransızca'da, Fârisî'de, Türkçe'de Shakespeare'i, Victor Hugo'yu, Sâdî'yi, Kemal'i hevâic-i ruhiyeden olarak okudum. Bu âsâr-ı dehânın ruhuma verdiği kuvvetle Maupassant'da Zola'da kitâbe-i hayatın sahâif-i elîme-i hakikiyesini tedkik ederim. Bununla beraber eserlerinde aşkın, sevdanın, iftirâkın, ihtirâsât-ı insaniyenin ebedî hıçkırarak ağladığı Alfred de Musset'yi, Hâmid'i bunlardan az okudum diyemem. Ekrem de şimdi zan olunduğu gibi, öyle bertaraf edilecek şairlerden değildir. Balzac'ın külliyyât-ı âsârı içinde okumadığım kitabı pek çok değil.

Her bir sualinizin cevabı bir kitaptır. Bir kelimedede bir kitap gördüğüm olsa da ben o i'câz-ı îcâza muktedir erbâb-ı dehâdan değilim. Onun için suallere yirminci asrın makinelerindeki süratle cevap vererek geçiyorum. İlim, edebiyata teşbih edilemez. Ulûm-ı tecrübenin dünyayı değiştiren terakkisini görüyoruz. Edebiyatta böyle bir terakki var mı? Bugün Homer'in, Dante'nin, Shakesperae'in âsârının fevkinde olarak şiir ve edeb terakki etmiş midir? İlme bi-hakkın tatbik edilen terakki kelimesinin edebiyata, alel-ıtlak edebiyata münasebetini bulamıyorum. Bu sabah, efendim, bülbülleri dinledim, hakikaten bu bahar nağmelerinde terakki etmişler, yahud, tulûu seyrettim, büyük siyah gözleri temâşâ ettim, bu sabah hakikaten ikisinde de büyük âsâr-ı terakki lemean eyliyor denilir mi? Nef'i'nin eşârındaki âhengi Wagner'in musiki-i dehâsına teşbih eylesem mübâlağa etmiş olurum, fakat pek çok değil. İnsan Fuzûlî'den ziyade nasıl şair, Nedim'den ziyade nâzekî-i şiire nasıl mâlik olabilir?

Şimdi "Eserleriniz içinde hangisini beğenirsiniz?" suali geliyor:

Eğer eserlerim içinde beğenilecek bir şey varsa Paris'te *Şurâ-yı Ümmete* yedi sene yazdığım mütâlaalardır. Ben onları beğenirim.

İstanbul'da bir çok gazetelerde mütâlaalarım varsa da eski *İttihad* ile eski *İkdam*'dan başkalarının isimlerini hatırlayamıyorum.

F a i k A l i

⁵ Kendi varlığımdan şüphedeyim.

Midilli, 15 Nisan 1326

1. Garb edebiyatıyla sathî bir surette meşgul oldum. Ve ihtimal ki böyle müteveggil olmadığım için ondan zevk-yâb olamadım. Şuarâ-yı Arab içinde Kays-ı Âmirî eşârı görüp okuyabildiğim Garb şairlerinin bence en hissîsi ve en büyüğüdür. Acem şairlerinden en ziyâde Ürfî'yi sever ve takdir ederim. Frenk müelliflerinin âsârından eski, yeni epeyce şeyler okudum. Şairlerinden -eğer böyle bir tefrik câizse- Lamartine, Hugo, Sully Prudhomme, nâsirlerinden Zola, Daudet, Maupassant en çok tettebbu ettiklerimdir. Yeni şairlere de bigâne kalmamaya çalıştım. Mütâlaa-ı ciddîsi olduğumuz müellifler bittabi bize birer muallim, birer rehber olmuşlar, bizde az çok bir tesir bırakmışlardır. Fakat mutlaka o tesirin altında yazı yazmak lâzım gelir mi bilemem. Tesirâtına mutlak olarak tâbi olduğum tabiatıyla insanıyettir.

Daima bir gaye-i hayale.

3. “Yazıda mesleğiniz nedir?” den ibaret olan bu sual pek mühim olduğu için cevabı pek vâsi olabilir. Bundan maksat hangi şubeyle iştigal ettiğimse şimdiye kadar hemen yalnız bir takım manzûmât ve neşâid yazmakla meşgul olduğumu, hangi mektebi kabul ve tercih ettiğimse hiçbir mektep tanımadığımı söyleyeyim. Bence filan veya falan mekteb yok, iyi veya fena, güzel veya çirkin var. –Tiyatro yazmak isterim.

4. Hayat-ı hususiye-i mesâimin hudûd-ı esâsiyesini ben de tayin edemem ki tebeyyün edebileyim.

5. Eserlerim içinde en ziyade sevdiğim yazmadıklarımıdır. Bu cevabı garabet-nümâ bir mukabele-i şairâne gibi telakki ile kâni olmayarak mutlaka ısrâr ederseniz ben de diyeceğim ki yüzlerce manzumeler içinde mutlak ve kat'i olarak filan demek bence doğru olamaz. Bir şairin mahdud bir vadide yazmasını tecvîz etmeyenlerdenim. Vâdi taaddüd ve tehâlûf edince tercihen sevilen eserler de taaddüd ediyor. Bununla beraber ve bu fikre binaen *Tayf-ı Girizân* adlı, bir iki yüz sahifeden müteşekkil ve kısm-ı a'zamı gayr-ı matbu bir neşîde-i dūr-ı dırâz en sevdiğim eser-i nâçizimdir.

Hüseyin Câhid

Suallerinize kısaca cevap vereceğim:

1. Hiçbir meslek-i edebîyi meşk ittihâz edip ona tevfik-i hareket etmedim. Fikren realizme taraftarım. Eserlerimde buna muvaffak olabildim mi? Burasını iddia etmek bana düşmez, erbâb-ı tenkid tayin eder.

2. Arab, Acem müelliflerinden hiç birisine zerre kadar bir şey medyûn değilim. En çok Bourget'yi, Zola'yı, Daudet'yi, Flaubert'i, Maupassant'ı, Balzac'ı, hâsılı realistleri okudum. En çok Hippolyte Taine ile Paul Bourget'nin taht-ı tesirinde kaldım zannediyorum.

3. Yazılarımla yürüdüğüm gaye hissettiğimi tebliğden başka bir şey değildir. Edebiyatın bir vâsita değil, bir gaye olduğuna kaniim.

4. *Tarîk, Sabah, Servet-i Fünûn, İkdâm, Tanîn* gazetelerine yazı yazdım.

5. En çok beğendiğim yazım, hiç takdir edilmeyen *Hayal İçinde* romanımdır.

19 Teşrin-i evvel 326

Mehmed Âkif

1. Hayalîlik ile hakikîliği mezc ederek kendim için mutedil bir meslek tayin etmek isterdim.

2. Nazmımla bugün yürümek istediğim gaye rezâil-i içtimâiyemizi ortaya koyup halkı bunlardan tenfire çalışmaktır. Zaten şiire Sâdî mesleğini taklid ile başladım.

3. Arabları çok okudum. Hamâsiyâtta Antere'nin, İbn Firâs'ın hikemiyâtta Mütenebbî'nin, garâmiyatta İbn Firâz'ın, Mecnun'un âşıkıyım. Endülüs şuarâsının nezâheti beni hayran eder. Acemlerden Sâdî'yi pek çok okudum. Öyle zannederim, en çok tesiri altında kaldığım edîb Sâdî olacaktır. Mısır müftüsü Şeyh Muhammed Abduh ile Mısır efâzıl-i şübbânından Muhammed Ferid Vecdî'den gayet büyük istifadem oldu.

Frenklerden en çok sevdiğim Lamartine ile Daudet'dir.

4. Müstear isim kullanmadım. Kendi ismimle vaktiyle yalnız *Resimli Gazete*'ye sonraları da yalnız *Sırat-ı Müstakim*e yazı yazdım.

5. "Fatih Camii" ile "Seyfi Baba"yı beğenirim.

6. Matbu eserim *Müslüman Kadını* ünvanıyla intişâr eden mütercem bir kitaptır. Gayr-ı matbu eserlerim de mecmua-i eşârım ile isbât-ı vâcib için yazılmış "Hadîka-i Fikriye", Müslümanlıkla medeniyeti tedkik maksadıyla telif olunmuş "Medeniyet ve İslam" nâmındaki iki eserin tercümesidir. Şeyh Muhammed Abduh'un dinî, içtimaî makalelerini de tercüme ettim.

7. Eslâftan Fuzûlî'yi müteahhirînden Kemal'i, Ziya'yı, hayatta olanlardan da Hâmid'i pek severim, pek takdir ederim.

Haleb Vali-i Esbâkı Reşid

Suallerinizin cevaplarını yazıyorum:

1. Bahis buyurduğunuz mesâlik-i tahrir hudûd-ı asliye üzerinde muayyen bir hüvviyet göstermekte ise de teferruatta şahsa tebaen bî-nihâye tagayyürât ile zâhirdir. Meselâ realist olan iki muharririn realizmi başka başka telakki, hiç olmazsa muhtelif suretlerde tatbik ettiğini daima görüyoruz. Şu kayd-ı ihtirâziyi arz ettikten sonra insaniyet-i mütefekkiereye yakışan meslek-i edebînin realizm olması lâzım geleceği fikrinde bulunduğumu söyleyebilirim.

2. Arap müelliflerini okuyacak kadar Arapça bilmem. Acemlerden Sâdî'nin hayranıyım. Garb müelliflerinden –edebiyata maksur olarak– Hugo'yu, Musset'yi, Lamartine'i, Racine'i, Moliere'i, Corneille'yi, Coppe'yi, Prudhomme'u, Zola'yı, Daudet'yi, Flaubert'i, Maupassant'ı, "Fransızca mütercem" Shakespeare'i çok okudum. Müellifin-i sâire miyânında Baudelaire, Verlaine, Regnie'yi de tedkik ettim. Shakespeare'le Moliere'i ve -sırf şair olmak üzere- Hugo'yu çok yüksek görürüm.

3. Bahis sırf edebiyata ait olarak hangi müellifin daha ziyade taht-ı tesirinde bulunduğumu şimdi göremiyorum. Çünkü hayatımın edvâr-ı muhtelifesinde bu müelliflerden bir kısmının ayrı ayrı tesiratını hisset-

tiğimi bilirsem de şimdiki muhasala-i tesirimi filan veya falan müellife atfetmeğe imkân bulamıyorum.

4. Manzumâtımda telakkiyatımı tasvirde başka bir gaye takib etmedim. Sanat sanat içindir nazariyesini -bazı takayyüdât ile- kabule mâilim. Mensurâtımda şiirin bütün havâdis-i kevnîye gibi revâbit-ı müsmerreğe tâbi olduğunu, zevk şahsîdir iddiasıyla âlem-i edebiyatı mahkûm-ı keyf ü heves etmek isteyenlerin zehâbı yanlış olduğunu isbat etmeği bir gaye ittihaz etmişim.

5. Yazılarım makalât-ı müteferrikeden ibaret ve bir ism-i umumiyeden mahrumdur. Mecmua-i manzumâtımı da henüz neşretmedim.

6. Yazdığım manzumeler içinde “Valdeme” ünvanlı bir şiiri kendimce pek samimi olduğu için severim.

7. Şimdiye kadar hep H. Nâzım nâm-ı müstearıyla *Servet-i Fünûn’a*, bir aralık *Malûmata* mensur, manzum eserler verdim. Diğer bazı resâil-i mevkute ile neşredilmiş olanlar da vardır zannediyorum. Bazı cerâid-i yevmiyeye de yazdımsa da bunların edebiyata taalluk eden pek azdır. Suallerinize mümkün olduğu kadar muhtasar ve müfîd cevap vermek istedim; bilmem kâfi mi?

16 Teşrin-i sâni sene 336

S a i d

Bu kem-bidâa hakkında ibrâz buyurduğunuz teveccühât ve iltifât-tan dolayı arz-ı teşekkürât ederim.

Pek çok üdebâ ve hükemâyı hayret ve tereddüt içinde bırakan “realizm” mesleğinin sâliki veyahud o mesleği merdûd-ı nazar-ı itibâr edecek derecede hudûd-ı iktidar-ı âcizânemi bilmezlerden değilim.

Tebeddülât-ı hâtıramız tebeddülât-ı hürriyetperverâne ve daha münâsip tabir ile tebeddülât-ı hürriyet-cûyânedan ibaret ve “romantizm” ise “edebiyatta hürriyet” olduğundan bu mesleği cümlemiz dâire-i kuvâ-yı edebiyemiz dâhilinde iltizâm etmeliyiz itikâdındayım.

Sefil, sakil bir takım tabirât icât etmek hürriyet-i edebiyeyi su-i istimâl ve su-i istimâl ise bir şeyin esasen fena olmasına gayr-ı dâildir.

Cehl düşmanı ve maarif âşıkı olan ve mülkümüzde maarif-i cedidenin vâzı-ı esâsı bulunan pederim Kemal Paşa merhum pek küçük yaşında tahsilime sa'y eylediğine mebni oldukça mükemmel ders gördüğüm gibi Hoca Mecid Efendi merhumdan Makamat-ı Hariri'nin hayli miktarını okudum.

Çalışkanlığımdan pek hoşnut olan pederim, Fârisî'yi bizzat tedris eyleyip bi'n-nisbe kalîl bir zaman içinde Şevket'in kasâid-i meşhuresini okumaya ve bilâ-taab istihrâc-ı meâniye muktedir olduğumu gören pederim gezdiğim yerlerde dahi eğlence makamında yine Arabî ve Fârisî kitaplar okumaklığımı arzu ederek Arap'tan Binbir Gece ve Fârisî'den Dimne ve Kelile hikâyelerini verdi.

Hattâ bunlar büyük formada basılmış kitaplar olduğuna binâen beşer onar sahife koparıp bir gün birini ertesi günü diğerini cebime vaz' ile gezdiğim yerlerde tatlı tatlı okur idim.

Hâhiş-i mütalaa o zamandan başlayıp "okumaksızın geçirilen vakit izaa olunmuş vakittir" mütalaaasına ibtinâen sinn-i pîride bile hiçbir yerde hiçbir mesirede hiçbir eğlence mahalinde dahi kitapsız eğlenemem.

Ders almak suretinde olan tahsilimi ikmâl etmeğleğimle beraber hüsn-i tesadüf olarak pederim Berlin sefiri nasb olunduğu ve maarif-i şarkiyede biraz daha ilerlemekliğim için muvakkaten beni İstanbul'da bırakmışsa da onun azîmetinden bir sene sonra validem vefat eylediği cihetle beni Berlin'e aldırılmış ve derhal mektebe vermiştir.

Zaten bir miktar Fransızca öğrenmeye başlamış olmakla beraber o vakit Fransızca'm zayıf idiye de Almanya mekteplerinde Fransızca'ya pek ziyade ehemmiyet verilmekte olmakla Fransız meşâhirin en meşhur eserlerini bil-etrâf okuttular.

Rey verircesine meşâhir hakkında arz-ı takdirât veya takbihât etmeyi havsala-i insafa sıkıştırmak abd-i âcize göre muhâl olması sebebiyle ol bâbdaki sual-i âlinize cevap veremem.

Zira Arap ve Acem ve Garb edebiyatının derecesine lisanımızın edebiyatı henüz vâsıl olamamış olmasına binaen bu yolda muhakemâta girişmek bizim için "Sohbet-i sadre karışmak gibidir dehlizden" kavline mâ-sadaktır.

“Journalisme” âlemine Kemal’in maiyetinde olarak *Tasvir-i Efkâr* gazetesiyile girip, muahharen bizde birinci resimli gazete olmak üzere çıkan *Âyine-i Vatan* gazetesinin sahibi Hacı Ârif, Kemal'den bir muharrir istemiş ve Kemal abd-i âcizi intihab etmiş olmasına mebni o gazeteyi çıkardığım ve muahharen *İstanbul, Hakaikü'l-Vekâi, Vakit, Tarîk* gazetelerine baş muharrirlik eylediğim gibi *Şark* ünvanıyla Beyoğlu'nda bir gazete neşrettim.

Sair âsâr-ı matbuam pek kalîl olup Jean Jacques Rousseau'nun ulûm ve fûnûn aleyhindeki nutk-ı meşhurunu bi't-tercüme *Fezâil-i Ahlâkiye ve Kemalât-ı İlmîye* nâmıyla neşrettiğim eser haylice velveleyi mucîb olmuş ve *Hukuk-ı Düvel, Usul-i Maişet-i İnsan, Sefirler ve Şehbenderler* nâmlarıyla yazdığım resâil dahi ammece fevk-al-me'mul mazhar-ı hüsn-i nazar kabul olup matbaa-i Ebüzziya'nın nefâset-i tab'ı ise her birine revnak vermiştir.

Şiir ve lisanda mesleğim hürriyet-perverânlık ve rast-gûluk olup rast-gûluk ciheti pek çok düşman peyda etmekliğime sebep olmasıyla “olmaz” redifinde söylediğim bir gazelde

Rast-gûlukta inad eyleyen ehl-i kalemin
Değme âsârı pesen-dîde-i yârân olmaz

diye feryad etmiştim.

Suver-i gûn-â-gûn ile devr-i istibdâdın hakkımda revâ gördüğü mezâlim ve âkıbet uğradığım dokuz sene kalebendlik belâsı dahi yine o rast-gûluk netâyicinden olup menfada yaptığım ve muahharen *Sabah* gazetesiyile neşreylediğim “hasbihal” tarzındaki manzumede

“Zabt olunmaz at gibi vurdun beni yerden yere
Nesr ü nazmından neler çektim senin ey hâme ben.”

demiş olmaklığım pek çok kimsenin hoşuna gitmiş olduğundan ahib-badan iltifatnameler aldım.

Tarîk gazetesinde iken pek çok mübâhesât meydanlarına girip lehülhamd her mebhasta galebeye nâiliyetim dahi nice erbâb-ı kalemin husumetlerini dâi olduğuna binâen yine o hasbihâlde:

Cümle ihvân-i kitâbet hasm-ı cân olmuş bana
Hep salâ-hân olduğumdan sahne-i aklâma ben

beytiyle o ciheti göstermiştim.

Zulm-i istibdâd ben menfada iken kitaplarımı müsâdere eyleyip hem pederimden kalan kitaplar ve hem çocukluğumdan beri yegâne sermaye olarak topladığım eserler bir rivayete göre Çemberlitaş hamamının külhanında ihrâk olunmuş ve diğer bir rivayete göre Beşiktaş'tan çuvallarla denize ilka edilmiştir.

Ulûm-ı hukukiye ile senelerce tevaggulümün semeresi olarak iki sene sa'y ve ikdam ile meşhur "Ortolan"ın lisanımıza nakleylediğim *Hukuk-ı Cezaiye'si* dahi o meyânda adem-i âbâda gitmiştir.

Gazetelerde nâm-ı müsteâr kullanmadığım gibi imza vaz'ına dahi hâcet görmeyip baş muharrirlik sıfatıyla ve âlemin malûmu olan selîka-i kitabetimle neşriyatında bulunur idim.

Fıkarât-ı latifeden olarak bir gün Midhat Efendi ile ve Muallim Naci ile bir mahalde üçümüz musâhebet ederken Naci: "Ben Said Bey'in kitabetini zîrinde imza vaz' olunmuş gibi tanırım." dedikte Midhat Efendi "Hatâ ediyorsun imza taklit olunur ama o kitâbet taklid olunmaz." diye mukabele eylemiştir.

Kuvve-i istibdâdiyenin en feveranlı zamanlarında bile "Teşhir-i İzmihlâl"ın tamamını ketm etmeksizin meydana vaz' ettim.

Kitabetimizin ıslahına istibdâd mânia teşkil eylemekte olup şimdi ise öyle mevâni kalmadığına mebni karîben büyük büyük ıslâhat-ı nesriye ve nazmiyeye muvaffakiyetimiz me'mul ve bu bâbda ihmal görölür ise ondan erbâb-ı şübbânımız bihakkın mesuldür.

Güzel yazmak güzel düşünmekle hâsıl olacağı hakikatini daha tamamiyle teslim edemiyoruz.

Lahzâ-i âsâr-ı cedidenin çoğunda eski "tezyin-i elfâz" kaidesine bedel "tebdil-i elfâz" kaidesinin cereyanını maa-t-teessüf görüyorum.

Mütercimlere bir hizmet olmak üzere âcizâne neşreylediğim *Galatât-ı Tercüme'nin* on dokuzuncu defteri Matbaa-i Ebüzziya'da derdest temsil ve on sekiz defterin nâil olduğu rağbete o defter dahi nâil olur ise defâtir-i mezbûrenin neşrinde ber-devâm olacağım vâreste-i delîldir.

Nâil-i rağbet-i mahsusa olan âsâr-ı kemterânemden biri dahi *Usul-i Mesuliyet-i Vükelâ* risâlesidir.

Vükelâ-yı fehhâm hazerâtınca nasıl telakki olunduğuna muttali değilsem de halktan çok rağbet gördüm.

Her türlü ıslâhat-ı edebiye ve ilmiyeyi merdümek-i çeşm-i iffiharı-mız olan gençlerimizden bekleriz.

Lâzıme-i mâneviye olarak es'ile-i aliyyenizin her birine cevap verdim.

Yalnız “eslâf-ı Osmaniyenin Abdülhak Hâmid'e kadar olan erbâb-ı kalemi içinde kimleri takdir buyuruyorsunuz?” sualine “Ânı var âhire sor, diğere sor, sorma bana” niyazıyla mukabeleden başka bir şey elimden gelmez.

Said*

Mektubunuzu aldım. Edebiyata müteallik efkâr ve âsârımı sual lütfunda bulunduğunuza teşekkür ederim. Romantizm tesssür ve takaddürü lüzumundan ziyade tezyîd veya tenkis ediyor. Klasizm mütefekkirînin her ferdine mahsus ve o da ferdin fizyolojik havâssından münbais olacak efkâr veya muhakemâtı selb ederek kendini mahsur bir daireye ithal etmiyor mu? O halde şahsiyetle mütefâvit olan fikir tabiat-ı hakayıki teshir edebilir mi?

İdealizm mevzuu hudûd-ı tabiat hâricine çıkaracağından müfekki-reyi yanlış düşünmeye alıştıırır zannındayım. Muhakemâtımda hatâ etmiyorsam meslek-i sahîh “realizm” mesleğidir.

Arap ve Acemin müelliflerinden vakit buldukça bir hayli kitap okudum. Hiç birinin tesiri altında kalmadım. Zira bu kavimlerin telifâtı ekseriyetle felsefiyât ve eş'ârdan ibâret olduğu halde Arablar felsefede Eflatun'un mesleğini taklitten başka bir şey yapmamışlar. İlâveten ve iktirâhen ortaya koydukları efkâr da saadet-i beşere delâlet eder şeyler değil. Acemler ise hayaliyâtı tabiat ve hakikate feda etmişler, tabir-i veciz ile edebiyatı eğlence makamında

* Esbâk sadrazam Said Paşa merhumdur. Malûmunuzdur ki Said Paşa, gazetecilik hayatına *Ceride-i Havâdis* gazetesıyla girmiş ve bir çok mübahesât-ı edebiyeye iştirâk etmiş idi.

kullanmışlar. Şurasını maa'-cezm beyan etmeliyim ki Arap ve Fars lisanlarına elsine-i müfide mahiyeti vermek, hususen bunların edebiyatında teceddüd vücuda getirmek güç değildir. Lisanımızda ise -belki hükmümde hatâ ediyorum- bu inkılâba müstakbelâtta istidad görmem. Elsine-i Garbiyeye ittilaât artarsa, hey'et-i içtimaiyemizce medeniyetin havâss-ı hayaliyesi değil havâss-ı fi'liyesi vücuda gelirse o tesirlerle müfekkireler tevsî' eder. Üdebânın mesâi-i ciddiyesi de munzamm olmak şartıyla lisanımızda iyi düşünmek, iyi söylemek, iyi yazabilmek melekeleri hâsıl olabilir. Lâkin bu terakkinin nisbeti bir nisbet-i mahdude-i izâfiyeden ibaret olacaktır. Yani lehçemiz beyne'l-akvâm bir mahal, hayyiz-i hâss tutamayacaktır zannındayım.

Yazılarda bir gayeye teveccüh etmek mesâlik-i edebden birini iltizâma tevakkuf eder. Hükûmet hizmeti ise ona mâni idi. Binaenaleyh takdire şâyân âsârım yoktur. "Cihân-ı edebiyatta devir devir hükümfermâ olan mesâlik-i tahrirden hangisine müntesib yahud hangisini mürevvec olduğumu" da sual buyuruyorsunuz. On sekizinci on dokuzuncu asırda zuhur eden Fransız müelliflerinden bir haylisi ahenkdâr, füsunkâr kalb-i beşeri müsahhir surette üslûb-ı beyana mâlik oldukları malûmunuzdur. Tercihe girilirse on sekizinci asır âsârının, bir kısmını idrâk ettiğimiz on dokuzuncu asır telifatına takdime vehleten zihin meylediyorsa da tercihte hüküm-i kat'i benim işim değildir. Victor Hugo'nun âsârını pek severim. İrâd buyurduğunuz es'ileye cevaplarım bundan ibarettir. Tahiyât-ı hâlisânemi kabul etmenizi rica ederim.

21 Teşrin-i evvel 326

Hüseyin Suad

Odesa'dan dün geldim. Bu gün mektubunuza kavuştum. İşte suallerinizin cevapları:

1. Realizm mesleğine sâlikim.
2. Frenkten, Araptan, Acemden hiçbir şiir okumadığımı size temin ederim. Ve tabîî hiçbir müellifin taht-ı tesirinde de kalmadım.
3. Yazılarımı daima ihtisâsâtıma tebâen yazdım.
4. Eserlerim içinde *Lâne-i Melâl*'de mûnderic "Tedfin", "Beybaba", "Zehirli Çiçek", "Rüya", "Kuşlar ve Şabkalar", "Çiçek Tarlası"nı beğenirim.

5. Matbu olarak *Lâne-i Melâl*, *Kirli Çamaşırlar*, gayr-ı matbu Kundak Takımları, Fanteziler, Malûm ve Meçhul, Lale Devri eserlerim vardır.

6. İsmimle *Servet-i Fünûn'a*, nâm-ı müstearla *Kalem* gazetesine yazı yazdım ve yazıyorum.

7. Eslâftan Fuzûlî benim ruhumdur.

25 Teşrin-i evvel 326

Halide Edib

Mensur şiirlerimin ekserisi semboliktir. Romanlarım biraz natüralist biraz da realisttir. Eserlerimin bir çok kısmı da idealisttir. Romanizm ve klasizm mesleklerini hiç sevmem. Hattâ kadîm Yunanlıların, Romalıların değil Acem ve Fransız klasiklerini bile sevmem. Acemlerden Ömer Hayyam en çok sevdiğim bir şairdir. Rus edebiyatını pek çok sevdim ve bütün âsârını okuduğum Tolstoy'a bile Dostoyevski'yi tercih ederim. Âdetâ bir menbâ-i mukaddes gibi daima okuduğum Shakespeare'dir. En çok sevdiğim romancı Charles Dickens ve en çok sevdiğim eseri *Copperfield*'dir. Fakat bütün en çok okuduğum muharrirler ve eserleri hakkında mütâlaatımı yazmak sahifeler dolduracağı gibi zannıma kalırsa müntahabâtınıza pek de faidesi olmaz. Şimdiye kadar okuduğum âsârın üzerime ayrı ayrı hangi nokta-i nazardan tesirleri olduğunu tahlil etmek ve yazmak pek uzun bir etüd olur. Bu ancak otobiyografimi yazdığım zaman yapılacak şeydir.

Yazdığım gazeteler *Tanîn*, *Resimli Kitab*, *Musavver Muhit*, *Şehbal*, *Akşam*, İngilizce *Nation*, *Manchester Guardian*, (İngiltere'de), Amerika'da intişar eden *Out Look* gazeteleridir. Nâm-ı müstearla bir satır yazı yazmadım. Müteferrik, mensur şiirlerim arasında toplamanızı tavsiye edeceğim "Harab Mabetler", "Ruh-ı Mütehâccir", "Sultan Osman'ın Selâmı" ve diğer hatıratın birincisidir. Küçük hikâyeler arasında "Ana Hisleri", "Zılâl-i Emvât", "Ervâh-ı Makamât" en ileridir. *Seviye Talib*'in de alınabilen bazı sahifeleri vardır.

İhtirâmâtımı kabul ediniz efendim.

Yozgat, 26 Teşrin-i evvel 1326

SÜTUNLARI”

Abstract

Informative surveys and interviews are extremely important sources to get some information about authors. “Diyorlar ki (1918)”, prepared by Ruşen Eşref, is the first and one of the most important examples of this kind of studies for the Turkish Literature. This interview gets a lot of attention and a year after this study, a survey, “Tahkikat-ı Edebiye Sütunları”, was published in “Servet-i Fünun” review. It is also one of the first surveys in Turkish Literature. The goal of this survey was to provide information about existing authors to future literature historians. In this survey there were some questions asked such as: What do you think about literature movements? Which literature movement would you prefer? Who is your favorite author and which author impresses the you most? Have you ever used a nickname? etc. The most popular seventeen authors (Abdülhak Hamid, Cenab Şehabeddin, Süleyman Nazif, Sami Paşazade Sezai, Faik Ali, Hüseyin Cahid, Mehmed Akif, Ahmed Reşid, Kemal Paşazade Said, Said Paşa, Hüseyin Suad, Halide Edib, Yusuf Akçura, Ali Ekrem, Ali Kami, Ahmed Hikmet, Rıza Tevfik) answered the questionnaire. Here, for the first time, this survey is translated to Latin alphabet and published.

Keywords

Modern Turkish Literature, poll, Servet-i Fünûn.

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 4, İstanbul 2001,

UYUŞTURUCU VE GENÇLİK

*Osman SEZGİN**

* Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü.

ÖZET

Dünyayı saran en büyük tehlike uyuşturucudur. Günümüzde özellikle siyasî, sosyal, iktisadî ve eğitimsel yönleri ile gençliğin uyuşturucuya bağımlı olmasını temine çalışan güçler vardır. Halbuki gençlik, millet ve devletin geleceğidir. Gençliğini uyuşturucu gibi kötü alışkanlıklardan koruyan ve iyi eğiten milletlerin geleceklerine daha güvenle bakabilecekleri bilinen bir gerçektir.

Bu makalede çeşitli kurumların yapmış oldukları anketler, gençlerin uyuşturucuya başlama yaşı ve gençliği uyuşturucu alışkanlığına götüren sebepler açısından değerlendirmeye tabi tutarak meselenin ehemmiyeti ortaya konmaya çalışılmıştır. Gençler arasında yaygın olan uyuşturucu maddeler sınıflandırılıp ayrı ayrı tanıtılmış ve vücut üzerindeki etkileri de anlatılarak teşhisi hususunda ipuçları verilmiştir. Gençleri zararlı alışkanlıklardan koruyabilmek veya kurtarabilmek için başta aile olmak üzere Millî Eğitim Bakanlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü, Sağlık Bakanlığı vb. gibi kurumlara düşen önemli görevlere dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Aile, Bağımlı, Gençlik, İdeal, İrade, Uyuşturucu.

Gençlik

Bir milletin istikbali (geleceği) ve istiklali (bağımsızlığı) sosyolojik açıdan gençliğinin iyi eğitilmesine bağlıdır demek yanlış olmasa gerek. Zira gençlik geleceğin kadrosu demektir ve gelecek gençlikle şekillenecektir. Gençlik bugün yaşayan ve fakat gelecekte hakim olacak potansiyel güçtür. Bir başka ifade ile sosyolojik açıdan gençlik, millet ve devlet adına hazine demektir. Gençlik toplumun lokomotifidir. Öte yandan, genci; nesiller arası çatışmayı yaşayan ve dolayısıyla söz

konusu çatışma asgariye indirilse bile bu çatışmanın baskısını üzerinde hisseden şahıstır, cümlesiyle de tarif edebiliriz.

Gençlik; bulûğa erme sebebiyle, biyolojik ve psikolojik bakımdan çocukluğun sonu ile, sosyolojik açıdan toplumda sorumluluk alma dönemi olan on iki-yirmi dört yaş grubudur, şeklinde sınırları belirlenebilir. Bu dönemin sosyolojik açıdan en önemli meselesi yukarıda toplumda sorumluluk alma diye tarif ettiğimiz sosyalleşme sürecidir. Yani gencin içinde yaşadığı toplumun üyesi olarak o toplumda yer ve rol almak için çaba harcamasıdır. Bu gayrette gençlik çağına has psikolojik durum etkili olabileceği gibi, sosyalleşme vetiresi içinde ortaya çıkan engel ve güçlükler de gencin psikolojik durumunu etkiler.

Gencin içinde doğup yaşadığı ve büyüüp geliştiği toplumun bir üyesi durumuna gelmesine yani toplum içinde belli bir yer alıp bir rol üstlenmesine sosyalleşme (toplumsallaşma) denir. Bu süre içinde genç, içinde doğup büyüdüğü toplumun dilini, dinî inançlarını, örf ve âdetlerini, kültürünü, değer hükümlerini, ortak gayelerini öğrenir ve benimser.

Bebeklik çağından başlayıp çocukluk çağında devam eden sosyalleşme, gençlik çağında da hızlı bir gelişme gösterir. Genç, toplum içinde kendini aramaya, şahsiyet sınırlarını belirlemeye çalışır. Kim olduğunu, ne olacağını, nelere değer verip bağlanacağını, gayesinin ne olması gerektiğini, toplumdaki yerinin neresi olduğunu bulmaya çalışır.

Genç, bir tarafta içinde bulunduğu devrenin gereği fizyolojik değişiklikleri yaşayıp algılamının yanı sıra, psikolojik açıdan kendi varlığını ispat etme gayreti içerisinde. Bunun neticesi olarak büyüklerine karşı gelmek, bilgiçlik taslamak, problemlere radikal çözümler bulma cesaretini göstermek vb., gencin psikolojik özelliklerinden bir kaçısı olarak sıralanabilir. Bu hususu biraz daha açacak olursak; gençlik çağının başlangıcında hızla oluşan bedeni değişme ve gelişme sonraları yavaşlar ve durur. Bunu psikolojik ve sosyolojik değişme takip eder. Önce bedeni değişimin doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak meydana getirdiği psikolojik değişimler görülür. Mutlu, uysal, dengeli çocuğun yerini kaygılı, tedirgin, uyumsuz genç alır. Duyguları

çabuk değişir. Coşukları ölçsüz ve sınırsızdır. Kısacası, gençlik çağının başlangıcı psikolojik bakımdan duyguların hakim, düşünce ve davranışların değişken ve mütenakız olduğu bir geçiş dönemidir. Bu dönem kimi gençte hafif, kimisinde ise gürültülü geçer.

Yukarıda psikolojik ve sosyolojik açıdan anlatılan problemlerine rağmen gençlik öyle bir güç ve kuvvettir ki iyi eğitildiği ve geleceğe göre yetiştirildiği zaman alternatifsiz bir üstünlük vasıtası olarak kabul edilebilir. Aksi takdirde başka bir musibete gerek kalmayacak kadar gelişmenin, sosyal, iktisadî ve siyasî terakkînin önündeki engeldir demek yanlış olmasa gerek. Bu potansiyelinden dolayı dinlerin, ideolojilerin ve asıl konumuz olan uyuşturucu tacirlerinin hedef kitlesi daima gençlik olmuştur. Nitekim Birleşmiş Milletler Yakın ve Orta Doğu'da Yasadışı Uyuşturucu Trafięi ve İlgili Sorunlar Alt Komisyonu'nun Haziran 2000 tarihinde Antalya'da 35. toplantısında konuşan Emniyet Genel Müdürlüğü Kaçakçılık ve Organize Suçlar Dairesi Başkanlığı Merkez Narkotik Şube Müdürü Ünal Uysal "Polis sokak ekipleri oluşturarak, uyuşturucu satıcılarıyla mücadele etmektedir. Uyuşturucu satıcıları, özellikle öğrencilerin bulunduğu çevrelerde faaliyet göstermektedir. Öğrencilere yönelik ciddi bir anket gerçekleştirdik. Anket sonuçları doğrultusunda uyuşturucuyla mücadele stratejilerimizi geliştirdik"¹ diyerek yukarıda ifade etmeye çalıştığımız fikrimizi teyit etmiştir.

Gençlik psikolojik, sosyolojik ve pedagojik açıdan iyi eğitilir; dilini, dinini ve tarihini iyi öğrenirse bununla birlikte gerekli bilgilerle donatılır ve geleceğe göre yetiştirilirse ideolojilerin tuzaklarından korunarak gerçeklerden hareket edip ideallere doğru yürüme ilkesinden hareketle geçmişine bağlı olarak özünü muhafaza ederse böyle bir gençliğe sahip olan millet geleceğe emin adımlarla yürüeyebilir.

Gençlik, asgari yukarıda ifade edilmeye çalışılan ölçülerde yetiştirilebilirse bir milletin ve devletin istikbali ve istiklali de böylece garanti altına alınmış olur.

¹ <http://www.nethaber.com/haber/haberler/1082,12809-3,00.html>

Burada hemen şunu belirtelim ki gençlik deyince hepsi aynı sosyolojik, psikolojik ve pedagojik özelliklere sahip homojen bir grup demek istemiyoruz. Nitekim gençlik kendi içerisinde:

- a. Yüksek öğrenim gençliği
- b. Ortaöğrenim gençliği
- c. Yurtdışındaki gençlik
- d. Çalışan gençlik
- e. Çalışmayan gençlik
- f. Özürlü gençlik
- g . Suça itilen gençlik

şeklinde gruplandırılabilir. Yine bilinen bir husustur ki her gençlik grubunun meseleleri kendine hastır ve çözümleri de öyledir. Meselâ suça itilen gençliğin topluma kazandırılması, gençliğin sağlığı ve zararlı alışkanlıklardan korunması, gençliğin serbest zaman faaliyetleri, geleceğe hazırlanması gibi...

Ülkemizin 1927'de nüfusu 13.6 milyon idi. 1990'da 56,5 milyona ulaştı. DPT ve DİE projeksiyonları 2000 yılında nüfusun 69,5 olacağını göstermektedir. Nitekim 22 Ekim 2000 tarihinde gerçekleştirilen son nüfus sayımında ilan edilen gayri resmî sonucun 70.000.000 olarak açıklanması DPT ve DİE'nin projeksiyonunu doğrulamaktadır.

Türkiye dünyanın en genç nüfuslu ülkelerinden biridir. Bunun bir ispatı olarak DİE'nin 1992 istatistiklerine göre nüfusumuzun 32.202.000'inin 24 yaşın altındaki insanlardan oluştuğunu söylemek kafidir kanaatindeyiz.²

Özellikle ilköğretim ve liseye giden öğrenci sayımızın 2000'li yılların başında 15.695.000 olması bizim başlı başına güç kaynağımızı oluşturmaktadır. Mukayese edebilmek adına söylemek gerekirse demografik açıdan bu miktar dünyadaki bir çok devletin nüfusundan fazladır.

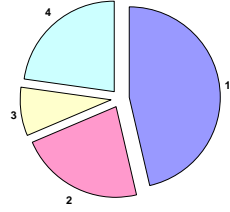
Uyuşturucu ve Gençlik İlişkisi

² T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997 Yıllığı.

Başlığından da anlaşılacağı üzere konumuz sosyolojik muhtevalıdır. Bilindiği üzere fizikî olaylar tek sebepli olduğu halde sosyal olaylar çok sebepli ve çok yönlüdür. Bu tespitten hareketle halk ve yönetim, fert ve cemiyet ilişkisi ve sorumluluğu açısından faaliyetlerimizi yeniden gözden geçirmek zarureti ortaya çıkmaktadır. Yani devlet, okullar, ebeveynler, öğretmenler, aydınlar, sermaye sahipleri olarak bahis mevzuu gençliğimizin eğitimi, meseleleri ve çözüm yolları ile ilgili olarak üzerimize düşeni yaptığımız takdirde 2000'li yıllarda gayelerimizi, hedeflerimizi gerçekleştirerek kalbî huzura kavuşabilir ve topyekûn gelişmişliğin hazzını yaşayabiliriz.

Devletimiz bütün gayretlerine rağmen gençlerimizi eğitebilmek ve onları geleceğe hazırlayabilmek için fizikî, iktisadî, siyasî ve sosyal yetersizlikler içerisindedir. Bunun bir neticesi olarak okul dışı gençlik, gençliğin boş zamanı ve değerlendirilebilmesi, idealize edilmesi, inanç ve ahlak bakımından yetiştirilebilmesi, zararlı alışkanlıklardan korunabilmesi, özürülü gençlerin rehabilitasyonu ve meslek sahibi yapılabilmeleri gibi pek çok problemler oluşmuştur. Demokratlığın ve insan olmanın sorumluluğunun bir neticesi olarak durum tespiti yapmak, sorunları ve çıkış noktalarını belirleyebilmek, çözüm için teklif ve tavsiyelerde bulunabilmek gibi faaliyetlerle bir taraftan cemiyeti ve bilhassa etkilenmeleri münasebetiyle aileleri aydınlatmak ve öbür taraftan yöneticilere yardımcı olmak kaçınılmaz vazifelerimizden olsa gerek.

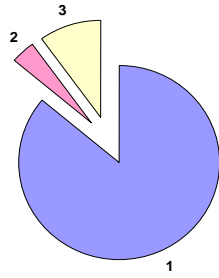
Yukarıda ifade edilmeye çalışılan fikirler ve zaruretler doğrultusunda ülkemizdeki gençlik ve uyuşturucu ilişkisine bir göz atacak olursak, özellikle son yıllarda elde edilen verilerin, kelimenin tam manasıyla korkunç ve ürkütücüdür. Sağlık Bakanlığı'nın 1995 yılında yedi ildeki liselerde yaptığı araştırmalara göre öğrencilerin % 53'ü esrarı denemiş, % 22'si ara sıra kullanıyor, %8.5'i devamlı kullanıyor (Bkz. Şekil 1).

- 2. %22,5. Bir defa denemiş olanlar
- 3. %8,5 Sürekli kullananlar
- 4. %22 Ara sıra kullananlar

ŞEKİL 1

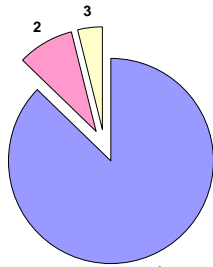
%10'u eroini denemiş, % 4'ü sürekli eroin kullanıyor (Bkz. Şekil 2).

- 2. % 4 Devamlı Kullananlar
- 3. % 10 Denemiş Olanlar

ŞEKİL 2

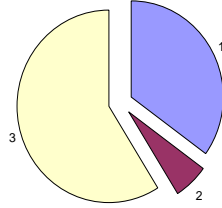
% 8.8'i kokaini denemiş, % 4'ü sürekli kullanıyor (Bkz. Şekil 3).

- 2. % 8,8 Bir Defa Denenmiş
- 3. % 4 Sürekli Kullananlar

ŞEKİL 3

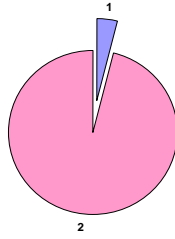
% 35'i yapıştırıcı ve uçucu madde denemiş, % 6'sı sürekli kullanıyor (Bkz. Şekil 4).

1. % 35 Bir Defa Denemiş Olanlar
2. % 4 Devamlı Kullananlar

ŞEKİL 4

Ankete katılanların % 4'ü sürekli morfin kullanıyor³ (Bkz. Şekil 5).

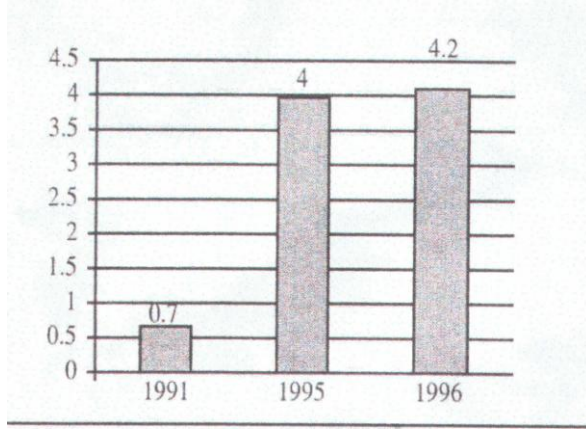

1. % 4 Sürekli Kullananlar

ŞEKİL 5

Alkolle Mücadele ve Tedavi Merkezi (AMATEM)'nin 1997'de 6800 lise öğrencisi üzerinde yapmış olduğu anketin verileri de Sağlık Bakanlığı'nı teyit etmektedir (Bkz Şekil 6).

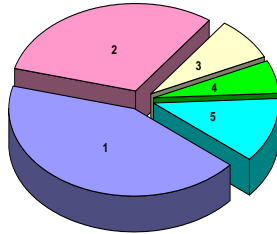
³ Türkiye Yeşilay Cemiyeti Genel Merkezi, *Uyuşturucu Afetine Karşı Nasıl Bir Mücadele*, İstanbul 1998, s. 38.

Çalışma bulguları kısaca değerlendirilecek olursa, madde kullanım oranları yıllar içinde artış göstermektedir. 1991 yılında yaşam boyu esrar kullanımı %0,7 iken, bu oran 1995 yılında %4'e ve araştırmanın yapıldığı yıl içinde ise %4,2'ye kadar yükselmiştir. Bu ciddi bir artışın göstergesidir. Yandaki grafikte artış oranları görülebilir.

ŞEKİL 6

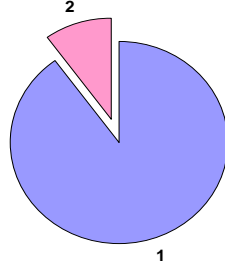
Hemen şunu da ifade edelim ki yukarıda belirtilen AMATEM'in yapmış olduğu ankete göre zararlı alışkanlıklara başlama yaşı on bire inmiştir (Bkz Şekil7/a).

1. %43 15-20
2. %31 <15
3. %8 >30
4. %6 25-30
5. %12 20-25

ŞEKİL 7/a

Hatta öğrencilerin %10'u ilk biralarını on bir yaş öncesinde içmişlerdir (Bkz. Şekil 7/b).

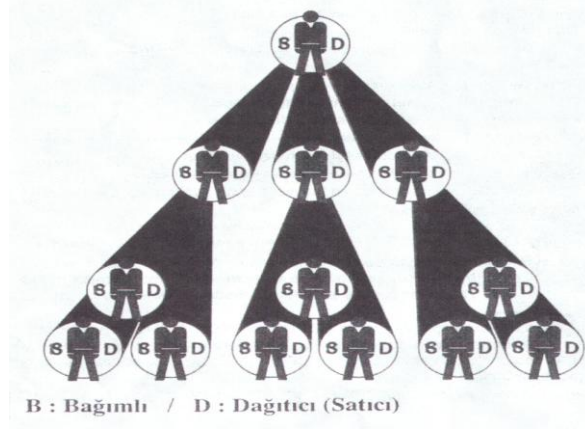
2. %10 İlk Biralarını 11 Yaş Öncesinde İçmiş Olanlar

ŞEKİL 7/b

1997 yılında 14 yaşın altında 11'i kız olmak üzere toplam 80 çocuk Alkolle Mücadele ve Tedavi Merkezi'nde uyuşturucu tedavisi görmüştür. Yine aynı merkezin kayıtlarına göre 1993 – 97 yılları arasında 14 yaştan küçük 32'si kız olmak üzere toplam 377 çocuk tedavi edilmiştir. Bu bulgulara bakarak alkol ve sigara ile ilgili önlem alma programlarına söz konusu yaşlardan önce yani on bir yaşın altında başlanması zarureti ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda ifade edilmeye çalışıldığı üzere gençliğimiz üzerinde oynanan sosyal, iktisadî, siyasî oyunların en ehemmiyetli bir bölümünü gençliğimizin zararlı alışkanlıklara bağımlı kılınması oluşturmaktadır, denebilir. Yukarıda belirtilen rakamlar meselenin ehemmiyetini ve ciddiyetini ifade etme açısından fazlasıyla kifayet eder kanaatindeyiz.

Uyuşturucu ile ilgili iki önemli hususa dikkat çekmek çok zaruridir. Birisi toplumda var olan zararlı alışkanlıkların ve ahlak dışı davranışların oranının azlığına bakarak meseleyi hafife almaktır. Zira kötülüklerin etkisi, bütüne sirayet etme veya tesiri altına alma açısından çok ve çabuktur. İkincisi ise uyuşturucunun yayılma oranı aritmetik değil, geometriktir. Yani bir uyuşturucu bağımlısının kendi kullandığı maddeyi temin edebilmek için en az üç kişiyi bağımlı yapması gerekmektedir (Bkz Şekil 8).

ŞEKİL 8

Uyuşturucu ile mücadelede başarılı olabilmek için evvela uyuşturucu hakkında bir genel bilgi vermek faydalı olacaktır, kanaatindeyiz. Nitekim uyuşturucuya başlamanın önemli sebeplerinden birisi bilgisizlik ve bir defadan bir şey olmaz diyecek kadar bu konu hakkında cahil olmak olduğu yapılan anketlerden anlaşılmıştır. Aynı bilgisizlik anne ve babalar için de söz konusudur. Çocuklarının odalarında veya cep ve çantalarında gördükleri ilaç veya tozların ne olduğunu bilmediklerini ve çocuklarına sorduklarında ise ağrı kesici gibi baştan savma cevap aldıklarını ifade eden ebeveynlerin de söz konusu uyuşturucular hakkında genel bir bilgiye sahip olmalarının temininin pek çok faydalar doğuracağı inancı içindeyiz.

Uyuşturucu Nedir ?

Tıbbî amaçlar dışında kullanıldığı takdirde insanların maddî ve manevî sağlığı üzerinde menfi etkisi olduğu, hatta fertler için bir afet halini aldığı, toplum için sosyal ve iktisadî bir tehlike teşkil ettiği vakıa olan;

kimyasal açıdan :

- Canlı organizmanın yapısını etkileyen,
- İnsanda psikolojik ve fizikî bağımlılık (iptilâ) yapan,
- Ruhî, bedenî ve zihnî faaliyetleri olumsuz anlamda değiştiren kimyasal maddelerdir.⁴

Uyuşturucu maddelerin tespit edilen üç önemli özelliği vardır;

- a) Uyuşturuculuk vasfı
- b) Bağımlılık (iptila) yapma özelliği
- c) Zamanla kullanım miktarını artırma zorunluluğu.

Bağımlılık Nedir ?

Bilimsel terakkimizi engelleyen hususların başında bilim adamlarımızın sınırları belli bir hedefe yönelik ve bir anlam içeren yeni kavram üretememeleri gelmektedir, denebilir. Bizler ihtiyacımız olan yeni kelimeleri Türkçe'nin dilbilgisi kurallarına ve ses ahengine dikkat ederek türetmede yeterli olamamaktayız. Dolayısıyla lisanımız yabancı kelimelerin istilasına altın kalarak gelişmemektedir. Öte yandan ülkemizde bilim adamları ideolojilerin de etkisiyle kelimeler ve manaları üzerinde ittifak edememektedirler. Yani bir kelimedenden farklı manalar çıkarmanın yanı sıra bir anlamı farklı kelimelerle ifade etmeleri yüzünden çoğu kere anlaşmaları kâbil olamamaktadır dersek herhalde yanlış söylemiş olmayız.

Nitekim konumuzla ilgili olarak da böyle bir sıkıntı söz konusu olmakta ve alışkanlıkla iptilâ (bağımlılık) zaman zaman erbabınca dahi yanlış kullanılmaktadır.

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için, mevzua açıklık kazandırmak adına şunları söyleyebiliriz: Bazı maddeler tıpta ilaç hammaddesi olarak kullanılır, fakat bunlar arasında özellikle keyif verici ve uyuşturucu olanları tıpkı sigara ve alkollü içki gibi kullanılmaktadır. Bunlardan bazıları muntazam bir şekilde kullanıldıktan sonra kesilince bir fizikî belirti vermez, bazılarının kesilmesi halinde açıkça görülen belirtiler olur. Bu fark yüzünden

⁴ Selahattin Kaptanağası, *Uyuşturucu Gerçeği*, İstanbul 1998, s. 15.

birincilerin kullanılmasına ALIŞKANLIK, ikinci hale ise İPTİLÂ (bağımlılık) adı verilir. Afyon müptelâsı, esrar müptelâsı gibi.

Afyon, kokain, eroin gibi (aşağıda teferruatlı olarak anlatılacaktır) uyuşturucu maddeler ilk alındıkları zaman, derhal bir rahatlama ve keyif verir. Kişi bu sayede belki 5-6 saat için bütün dertlerini ve ağrılarını unuttur. Elde edemediği şeylere kavuşmanın verdiği tatmin duygusu içindedir. Fakat ilacın (uyuşturucunun) tesiri sona erdiği zaman, eski durum olduğu gibi geri döner; üstelik bir de buna suçluluk duygusu eklenir. Asıl dram bu noktadan itibaren başlar. İnsan tekrar aynı rahatlık ve keyfe erişebilmek için, yeniden ilaç (uyuşturucu) almak üzere karşı konması çok güç bir istek duyar, ama bu sefer daha fazla miktarda (yüksek dozda) alması gerekir. Fakat uzun müddet ve yüksek dozda kullanılan uyuşturucu sinir sistemini ve diğer bazı fizyolojik fonksiyonları bozar ve zehirlenmeye, nihayet ölüme sebep olur.

Uyuşturucu ve keyif verici maddelerin çoğu afyondan elde edilenlerdir. Bunların başında da eroin gelir. Afyon ve türevlerinin dışında en çok kullanılan uyuşturucu maddeler coca yapraklarından çıkarılan kokain ve hint kenevirinden elde edilen esrardır. Bazı uyuşturucu maddeler ise kimyasaldır ve ilaç halindedir. Ecza laboratuvarlarında imal edilerek çeşitli isimler altında ilaç olarak eczanelerde satılır.

Kötüye kullanılan ilaç maddelerinin hepsi uyuşturucu nitelikte değildir. Bir kısmı enerji ve canlılık verir. Tesiri geçtikten sonra yorgunluk, psikolojik çöküntü hali başlar. Fakat bütün keyif verici ve uyuşturucu maddelerin ortak bir yanı vardır ki o da sonunda zehirlenmeye sebep olmalarıdır. Bu yüzden bunlara tıp dilinde toksin maddeler, meydana getirdikleri patolojik durumlara da "toksikomani" adı verilir.

İlaçların kötüye kullanılması yüzünden, insan vücudunda meydana gelen bozukluklar sayılamayacak kadar çoktur ve hepsi de son derecede tehlikelidir. Bizi ilk bakışta ilgilendiren mesele, uyuşturucu bağımlılarının sağlığa aykırı hareket etmek suretiyle ahlak dışı davranış yapmalarıdır. Esrarkeş ve eroinman insanları ne kadar kötü bir sonun beklediğini hepimiz biliriz. Bunların çoğu ya

zehirlenerek ölür yahut bütün hayatlarını akıl hastanesinde geçirirler. Fakat asıl kötülükleri kendilerinden çok, başka insanlardır. Eroin müptelası bir insan eroin bulabilmek için yavaş yavaş bütün servetini kaybettikten sonra, bir parça eroin uğruna her türlü kötülüğü işleyecek kadar düşer. Aileleri ve toplum artık onlardan bir şey beklemeyeceği gibi, onlardan gelebilecek kötülüklerle karşı daima kendini koruyacak tedbirler almak zorundadır. Keyif verici zehir müptelâsı kimseler, kendilerine bu zehiri temin edecek insanların her isteklerini yerine getirecek derecede zayıf iradeli bir hale düşmüşlerdir. Kadınları fuhşa sürükleyen ve bundan para kazanan şebekeler çok defa onları keyif verici maddelere alıştıırırlar ve böylece köle gibi kullanırlar.

Keyif verici maddeler çok defa sigara gibi başkalarıyla birlikte alınan ve daha önce almış bulunan kimselerin yenileri alıştırdığı şeylerdir. Üstelik bu maddeler kanunun koyduğu yasak dolayısı ile gizlice kullanıldıkları için, zehir müptelaları çok defa bir arada uyuşturucu alırlar. Bir arada keyif, coşkunkluk ve uyku haline girerler. Yasakların topluca çığnendiği ve sorumluluk duygusunun ortadan kalktığı bu gruplarda hırsızlıktan cinsî sapıklığa kadar her türlü ahlâk dışı hallere rastlanabilir. İşte bunun sebebi uyuşturucuya bağımlı (iptilâ) olmak ve bu durumun neticesi olan irade yetersizliğidir.⁵

O halde bağımlılık (iptilâ, müptelâ olmak) ne demektir ve çeşitleri var mıdır? sorularını cevaplandırarak konuyu daha anlaşılır hale getirebiliriz.

Bağımlılık, kişinin uyuşturucu maddeyi iradesi dışında kullanmasıdır. Bağımlılığın bariz vasfı, kişinin uyuşturucu maddeyi kullanmadan duramaması ve giderek daha fazla uyuşturucuya ihtiyaç duymasıdır.

Her uyuşturucu bağımlılık yapar. Biyolojik (fizikî) ve psikolojik olmak üzere iki türlü bağımlılık söz konusudur.

⁵ Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, İstanbul 1995, s. 78.

Biyolojik bağımlılıkta, bağımlı, uyuşturucu madde kullanarak psikolojik dengesini sağlamaktadır. Uyuşturucu maddeyi kullanan ve ondan zevk alan kimse, bunu tekrarlamak ister. Nihayet uyuşturucu madde almadan duramaz hale gelir ve artık elinde olmadan onu kullanmaya devam eder.

Uyuşturucularla ilgili olarak “yumuşak” ve “sert” uyuşturucu kavramları kullanılmaktadır. Haşhaş, marihuana ve benzerlerine yumuşak uyuşturucu denilmektedir. Bu uyuşturucular, esas itibarıyla psikolojik bağımlılık yaparlar. Sert uyuşturucular olarak isimlendirilen afyon, morfin, eroin ve benzerleri hem psikolojik, hem de çok çabuk biyolojik (fizikî) bağımlılık yaparlar.

Biyolojik bağımlılık yapmadıkları halde çok şiddetli psikolojik bağımlılığa sebebiyet verdiklerinden ve vücuttaki tahrip edici etkilerinden dolayı kokain ve amfetamin de sert uyuşturucu sayılmaktadır.

Aslında şunu unutmamak gerekir: daha önce de ifade edildiği gibi uyuşturucunun hiçbir türü hafif görülemez. Çünkü sigara, bira, kolalı içecekler dahil, içinde bağımlılık maddesi taşıyan her madde birbirinin ön basamağı ve teşvikçisidir.

Bilindiği gibi uyuşturucu miktarını zamanla arttırma mecburiyeti, kullanılan maddenin hafifinden ağırına geçmeyi de zorunlu kılmaktadır. Bu sebeple uyuşturucularla yapılacak gerçekçi ve başarılı bir mücadelenin, hafif veya ağır demeksizin, sigara, kolalı içecekler ve biradan başlayarak uyuşturucu nitelikli bütün maddeleri veya karışımları içine alması şarttır.

Uyuşturucu Maddelerin Sınıflandırılması

Uyuşturucu maddeler genel olarak ikiye ayrılır:

- a) Tabii (doğal) kaynaklı olanlar,

b) Sentetik (kimyasal işlemlerle elde edilenler) olanlar.

En yaygın kullanılan uyuşturuculardan bazılarını fikir vermesi açısından özetle tanıtmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Afyon :

Grubu: Doğal, bağımlısını kesin tutsak ve yaşayan ölü yapan madde.

Üretim: Haşhaş bitkisinin kapsüllerinden elde edilen bir sakızdır.

Tanıtım: Afyon, morfin ve kodeinin ham maddeleridir. Kısa sürede bağımlılık yapar.

Kullanım: Yutarak, ağızda çiğneyerek, sigara ile veya sıvılaştırılmış olarak deri altına enjekte edilir.

Etkisi: Başlangıçta çok kısa keyif hali ve arkasından şiddetli bulantı, baş dönmesi, kalp ve solunumda yavaşlama, zehirlenme hali, ileri seviyelerde koma ve ölümü doğuran krizler...

Kötü Olgular: Kişi tam bir hastadır. İlacı, dozu devamlı artan afyondur. Gecikme krize sebep olur. Kullanıcıda üşüme, terleme, bitkinlik, zayıflama görülür. Afyonu elde edebilmek için veremeyeceği şey, yapamayacağı iş (hırsızlık, iffetsizlik, cinayet v.s.) yoktur. Bağımlı, yaşayan ölüdür.

Baz Morfin (Afyon Kökenli):

Grubu: Sentetik (Sedatif-sakinleştirici)

Üretim: Afyondan kimyasal işlemlerle üretilir. Afyon içindeki en tanınmış zehir (alkaloid) dir.

Tanıtım: Afyondan on kat daha güçlüdür. Parlak, kristalize toz, tebeşir tozu veya kireç görünümündedir. Rengi beyazdan koyu kahveye doğru değişik tonlardadır. Kokusuz ve acıdır.

Kullanım: Kapsül, blok, tablet veya sıvı halde bulunur. Eczanelerde ampul olarak satılır. Ağızdan veya iğne ile deri altına zerk edilir. Bağımlısına morfinman adı verilir.

Etkisi: İlk alımlarda ağırları keser ve keyif verir. Kısa süre içinde sıkıntılar fazlası ile geri döner. Sinir merkezlerini felç eder. Alınan beş gramlık baz morfin akut zehirlenme, koma ve ölüm krizlerine sebep

olabilir. Bağımlıda kan basıncı azalır, kalp kasları zayıflar, saldırgan olur, bitkinlik, çarpıntı; mafsalsal, bel ağrıları, üşüme, terleme, idrar güçlüğü, salya, kusma, krampolar ve uyku halleri sürekli görülür.

Kötü Olgular: Verem ilk durak; şuur iflasi; ölüm korkusu bağımlıyı ilaca zorlar; vücudun her yeri delik deşik iğne yarasıdır; dozu devamlı artar; tek ampul için bağımlı her şeyini verir, her işi yapmaya hazırdır; tedavi çok zor veya çoğu kere imkansızdır.

Eroin (Afyon Kökenli, Di Asetil Morfin):

Grubu: Sentetik (Sedatif-sakinleştirici).

Üretim: Asetik asit Anhidrit'in bazmorfin ile ıslatılarak damıtılması sonucu elde edilir.

Tanıtım: Beyaz toz şeklinde, fildişi şeklinde, sirke kokusunda olup uyuşturucuların en kuvvetlisi (morfinden beş kat daha kuvvetli) ve ölümcül olanıdır. Krizler de aynı oranda şiddetlidir.

Kullanım: Enfiye gibi burna çekilir, sıvılaştırılarak deri altına zerk edilir.

Etkisi: Tansiyon düşer, göz bebekleri büyür, ten solar. Zihinsel ve fizikî güç zayıflar, hatta kaybolur. Bağımlılık ötekilerden çok daha çabuk ve güçlü olarak başlar. En çok kullanılan maddedir. 10-20mg.lik doz solunum mekanizmasında felç meydana getirir.

Kötü Olgular: Bağımlının çevre ile ilişkisi kaybolur; solunum azalır ve peşinden ölüm gelir; ani koma ve akabinde şuur kaybı olur; her dozdan sonra korkunç bitkinlik ve vücut fonksiyonlarında düşüş olur. Tedavisi imkansız derecede zor ve uzun sürelidir; en korkunç ve en güçlü uyuşturuculardan biridir.

Kodein (Argosu "Okul Çocuğu" Diye İsimlendirilir)

Grubu: Doğal (Afyon menşeyli).

Üretim: Afyon kozası veya afyonda mevcut olup, çoğunlukla morfinden kimyasal yolla elde edilir.

Kullanım: Ağızdan ya da enjeksiyon yolu ile alınır.

Etkisi: Ağrı kesicilikte morfinin onda bir tesirine sahiptir.

Kötü Olgular: Bağımlısında uyuşukluk, iştahsızlık, kabızlık, reflekslerde azalma görülür; daha ağır uyuşturuculara geçmede bir basamak teşkil eder; uyuşturucu etkisi morfine oranla altı hatta on kat daha fazladır.

Methadon: Depresyon Verici (Dimetil Amino Difenilheptadon)

Grubu: Sentetik bir narkotik (uyuşturucu)tir. Bir difenilpropilamin türevidir. Psiko-sosyal faaliyetlere zararlı etkileri eroine göre daha hafif olduğundan bazı ülkelerde denetim altında eroin yerine kullanılıyorsa da kesinlikle yanlıştır ve yanlıştır. Amaç sadece eroinden temizlendikten sonra tekrar eroine başlama ihtimali yüksek olan bağımlılarda bu dönüşü önlemektir. Bu yönüyle eroin bağımlılığını tek başına önleyici, tedavi edici ve sona erdirici bir ilaç değildir. Tedavi amaçlı kullanılırken bir merhaleden sonra eroinin yerine geçip bağımlılığı sürdürmektedir.

Üretimi: Çok uluslu dev bir ilaç şirketi tarafından üretilmektedir. Tümüyle yapay kimyasal bir bileşimdir.

Tanıtım: Piyasadaki ismi DOLOPHİNE'dir. Beş ve on mg.lik tabletler halinde çok yüksek fiyatta satılmaktadır.

Kullanım: Ağızdan alınmaktadır.

Etkisi: Eroinin bütün fizyolojik etkilerine sahiptir. Keyif verici ve sakinleştirici etkisi eroinden zayıftır. Kan şekerini yükselterek kabızlık yapar. Kullanıcı müptelâ olup, bulamadığı zaman güçsüzlük, karın ağrısı, bulantı, ateş basması, üşüme, solunum ve nabız sayısı artışı gibi etkilere maruz kalır.

Kötü Olgular: Devamlı kullanımı şiddetli depresyona sebep olmaktadır. Fazla alındığında eroin gibi ölüme neden olmaktadır. Yoksunluk krizi eroininkinden daha uzun sürmektedir.

Esrar:

Grubu: Doğal.

Üretimi: Kenevir (Cannabis Satival) bitkisinden üretilir. Dişi kenevirin tepe çiçeklerinden ve yapraklarından elde edilen koyu bir sıvıdır. İnce elekten çıkan ilk kaliteye HAŞIŞ, ikinci kaliteye MARIHUANNA

adı verilir. Kurutulmuş çiçek ve yaprakların prese edilmesi ile reçine esrar olur. Bitki esrardan on kat daha etkilidir.

Tanıtım: Yeşil, sarı veya kahverengindir. Esrar için uyuşturucuların birası denir. Yani uyuşturucunun ilk basamağı, tuzağı ve teşvikçisidir.

Kullanım: Sigara, pipo ve nargilede tütünle karıştırılarak alınır. Bu vesile ile söylemek gerekirse sigara için de uyuşturucuların ajanı veya ön bahçesi denir.

Etkisi: Şiddetli bir beyin zehiridir. Zekayı ve hafızayı iflasa götürür. Kullanıcı pencereyi kapı zanneder. Uçma hissine girer. Davranışları bozulur. Şuuru bulanıklaşır. Organların büyüdüğü, burnun uzadığı hissine kapılır. Bir fincan suyu göl veya deniz gibi görür. Kendi salyasında boğulacağını zanneder ve imdat çığlıkları atar. Kullanıcıda korku, öfke, bunalım, kontrolden çıkma durumu ve saldırganlık görülür. Kullanıcı cinayet dahi işleyebilir.

Kötü Olgular: Ağır uyuşturucuların güçlü kapısıdır. Zihnî meleke-lerde zafiyet ve bir adım sonra iflas başlar. Bunama ve ani ölümlerin baş müsebbibidir.

Amphetamin: (Resamik Fenil İzopropil Amin, Doping İlacı)

Grubu: Sentetik.

Üretim: Amphetamin, kimyada resamik fenil izopril amin olarak bilinen C₉H₁₃N formülündeki bir maddedir.

Tanıtım: Saf halde iken renksiz, uçucu bir sıvıdır. Ağır kokusu ve yakıcı tadı vardır.

Kullanım: Genelde merkezî sinir sistemi rahatsızlıklarında ve alkolizmin tedavisinde kullanılan ilaçlardandır. Kötü kullanım olarak insan ve hayvanlarda doping maksadı ile kullanılmaktadır. Ayrıca uyuşturucular arasında önemli bir yer tutar. Bu durumda diğer uyuşturucularla (özellikle barbitürüklerle) beraber kullanılır.

Damardan şırınga ile veya ağızdan damla şeklinde alınır.

Etkisi: Zihnî ve bedenî aktiviteyi artırır. Kötü kullanım halinde önemli bir uyuşturucu olup bağımlılık yapar. Kalbe, sinir ve sindirim sistemlerine olumsuz etkiler yapar. Yüksek dozda şuur kaybına ve

ölümlere sebep olur. Bunlar ilaç olarak ancak doktor kontrolünde kullanılabilir.

Kötü Olgular: Bağımlısını daha ağır uyuşturuculara alıştıırır. Yükselen dozlar şuur kaybına ve ölümlere sebep olur. Kalpte, sinir ve sindirim sistemlerinde arıza ve tahribatlara sebep olur. Devamlı kullanımı durumunda her uyuşturucuda olduğu gibi çevreden ve hayattan kopma meydana gelir.

Kokain:

Grubu: Doğal.

Üretimi: Koka ağacının yapraklarından elde edilir.

Tanıtımı: Beyaz bir toz (kristalize pudra) görünümündedir. Kokusuz ve acımsıdır. 1902'de uyuşturucu olarak Almanya'da sentez edildi. Madde düşkünlüğünün en yaygın ve en tehlikelilerindedir. Günümüzde kullanım oranı kelimenin tam manasıyla dehşet boyuttadır.

Kullanım: Enfiye gibi burna çekilir. Tablet olarak ağızdan, sıvı olarak damardan enjekte edilerek alınır.

Etkisi: Önceleri uyarıcı fonksiyonu ifa eder, sonra duyguları yok eder. Sınırları tesirsiz hale getirir. Uykusuzluk, çarpıntı, iştahsızlık, zayıflama, hezeyanlar, evham ve hayaller, sayıklama, çıldırma, yorgunluk, halsizlik, reflekslerde zayıflama, sindirim sisteminde rahatsızlık, intihar ve cinayet isteği gibi hususlar belirgin özelliklerdir.

Kötü Olgular: Kullanıcı şiddetli fizikî ve psikolojik bağımlılık; hezeyanlar, sayıklama, çıldırma ve benzeri aklî arızalar, solunum yollarında büyük tahribat gibi sonuçlarla muhatap olmaktadır. Bağımlılığın tedavisi çok zor ve imkansızdır.

Crak (Roch):

Grubu: Doğal (Kokain Kökenli).

Üretimi: Kokain, hidroklorid ve yemek sodasının su içinde karıştırılarak ısıtılması ile elde edilmektedir. Karışımında organo fosfat (böcek zehiri) vardır.

Tanıtım: Kokainin daha ucuz ve fakat çok daha tehlikeli bir türevidir. İçinde eter ve aseton gibi son derece zararlı maddeler bulunan ağır bir zehirdir.

Toz veya sıvı halinde, kesme şeker görünümünde, beyaz veya krem renginde olabilir. Eroin ve kokainden en az üç misli ağır bağımlılık yapar. Fiyatı ucuz, temini kolay, sürümü, kazancı ve bağımlı adedi çok yüksektir.

Kullanım: Burun yoluyla enfiye şeklinde kullanıldığı gibi sigara şeklinde de içilebilmektedir. Burundan alınınca yedi saniyede beyne ulaşmakta olup kokainden on kat daha hızlı ve öldürücüdür.

Etkisi: Şiddetli titreme; nefes darlığı, ağır sinirlilik, organizmada büyük tahribat, kısa sürede paronayak belirtiler, şiddetli ağrılar, algılama seviyesinde düşüklük, kalp atışında yüzde elliden fazla düzensizlik gibi etkilerinin yanı sıra hamile bağımlılarda düşük, ölü doğum yapma veya doğum olsa bile doğan çocukların otistik veya spastik olma durumları yüksektir.

Kötü Olgular: Bir içimde bağımlılık yapar. Bunun süresi otuz dakikadır. Kısa sürede kullananı paranoyak hale getirir. Bağımlısı çevreden ve aileden kopar. Bağımlısını çok kısa sürede ölüme götürür.

İce (Ays, Ölüm Buzu):

Grubu: Sentetik, Amfetamin Grubu.

Üretim: Hawai'de amfetaminden imal edilmekte ve dünyaya dağıtılmaktadır. Kilosu beş-altı bin dolardır.

Tanıtım: Renksiz, kokusuz, parlak, yarı beyaz, yarı saydam kristallerden oluşur. Amfetamin grubu, yapımı kolay ve dolayısıyla ucuzdur. Etkisi uzun süren bir uyuşturucudur.

Kullanım: Tabletler halindedir ve ağızdan alınır.

Etkileri: Organizmada önemli sarsıntılar yapar; kullanan şizofren olur. En ileri seviyede hafıza ve şuur kaybı meydana getirir. Bağımlısını üç günde ve en fazla 6 haftada ölüme götürebilir. İlgili uzmanlar tedavisinin imkansız denecek kadar zor olduğunu ifade ederler.

Kötü Olgular: İç kanama, yüksek tansiyon, karaciğer ve böbreklerde büyük hasar kaçınılmazdır. Ölüm uyuşturucusu olarak

isimlendirilen ice kullanımı üç gün bilinçsiz hale sokabilir. Bağımlısına yaptıramayacağı hiç bir kötü iş yoktur.

Barbitüratlar (Depresyon Verici):

Grubu: Sentetik.

Üretim: Sinir sistemini etkileyen, teskin edici kimyevî maddelerden yapılan bir karışımdır, otuz türü mevcuttur.

Tanıtım: Değişik renk, hacim ve şekillerde kapsül veya tablet halindedir.

Kullanım: Genellikle yutularak alınır. Suda eritilip deri altına zerk edilebilir. Eroin ile karıştırılıp, sigara gibi içilebilir. Sarı, mavi, kırmızı kapsül adı ile de anılır.

Etkisi: Sinirlilik, dengesizlik, sebepsiz kahkaha, şuur bozukluğu ve kaybı, terleme, reflekslerde zayıflama, sendeleme, tökezleme gibi haller kullanıcısında görülür. Bir gramı veya alkolle alınması ölüme sebebiyet vermesi için kafidir.

Kötü Olgular: Eroin ve morfin gibi kuvvetli bağımlılık yapar. Bunlar gibi kötü olgulara sahiptir. Az bir miktarı ölüme sebebiyet verebilir.

Trankilizanlar (Depresyon Verici):

Grubu: Sentetik.

Üretim: Teskin edici kimyevî maddelerden yapılan bir karışımdır.

Tanıtım: Doktor kontrolünde ve hafif dozlarda kullanıldığında sıkıntı ve psikolojik gerginlikleri giderici ve sükunet verici ilaçlardır.

Kullanım: Değişik tabletler halinde bulunur ve ağızdan alınır. Eczanelerde reçeteye tabi olarak satılır. Deri altına zerk yoluyla da kullanılabilir. Tedavi amacı dışında kullanılanları meprobamat, chlordiazepokside ve diazepamlardır.

Etkisi: Kötüye kullanımda merkezî sinir sistemi ve kasların çalışma gücünü düşürür; uyuklama, derin uyku, denge bozukluğu, bulantı, kusma, cinsel yetersizlik ve kansızlık yapar. Aşırı dozlarda solunum ve kan basıncı azalır; derin uyku, koma ve kollaps (çöküş-tükeniş) meydana gelir. Uzun süreli kullanımda beyin ve organlarda kalıcı arızalar bırakır. Zaman ve mekan algısı ile birlikte şuur da bozulur. Refleksler zayıflar.

Kötü Olgular: Tedavi sınırı aşılinca şuur hafıza ve kişilik bozuklukları meydana gelir. Bağımlısında saldırganlık, derin uyku ve koma hali söz konusudur.

LSD (Liserjik Asit Di Etilamid) Pratikteki adı ASİT'tir.

Grubu: Sentetik. Halüsinojenlerdendir.

Üretim: Çavdar bitkisi üzerinde bulunan parazit bir mantardan elde edilir, kokainden yüz kat güçlüdür.

Tanıtım: Suda eriyebilen, kokusuz, tatsız, parlak ve mavimsi bir maddedir. Kolay ve ucuz üretilebilmesi kullanıcı adedinin artmasında en büyük etkindir. Yirmiden fazla çeşidi vardır.

Kullanım: Toplu iğne başı kadar hacmi vardır. Bu kolay taşıma ve kullanım rahatlığı temin etmektedir. Maliyeti çok ucuzdur. Ağızdan veya enjekte ile alınır. Sıvı halinde kesme şekerlere, bisküvilere, tatlı ve içeceklere damlatılabilir. Kağıt mendil, posta pulu vs.ye emdirilerek kolayca gizlenebilir ve taşınabilir. Bu sebeple çok popüler ve bir o kadar da tehlikelidir.

Etkisi: Kullanıcısının duygularını bozma, şiddete zorlama, kuvvetli intihar arzusunu doğurma, karamsarlık, bedbinlik, gerginlik, aşırı panik gibi olgulara sebep olur.

Kötü Olgular: Kokainden yüz defa daha güçlüdür. İntihar ve cinayetin oltasıdır. Tedavisi imkansız denecek kadar zordur. Şiddetli intihar arzusu, sürekli panik hali, yukarıda da ifade edildiği gibi bedbinlik ve gerginlik kullanıcısında görülen hallerdendir. ⁶

İnhalants (Uçucular, Çözücüler)

Grubu: Sentetik (Halüsinojen=Hayal Ettirici).

Üretim: Bunlar ölümcül etkileri olan, zehirli, kimyevî karışımlardır.

Tanıtım: Bunlar herkesçe bilinen benzin, tutkal, daktilo silici, tiner, bütan gazı, naftalin, sprey boya, havagazı, azot, oksit gibi maddelerdir.

Kullanım:

⁶ Rasim Adasal, *Ruh Hastalıkları*, Ankara 1969, s. 111-126; Ayrıca bkz. Ayhan Songar, *Psikiyatri*, İstanbul 1980, s.450-466.

a) Bulunduğu kaptan çorap, bez parçası veya tuvalet kâğıdına püskürtülerek kullanılabilir.

b) Plastik çanta, balon, torba vs. içine püskürtülerek veya dökülerek koklanması veya nefesle içe çekilmesi suretiyle kullanılabilir.

Etkisi: Teneffüs ederken alkol sarhoşluğu verir. Etkisi 15-45 dakika sürer. Kolay bulunduğu ve ucuz olduğu için kırsal kesim ve gecekondu semtlerinde daha yaygın olarak kullanılmaktadır.

Kötü Olgular: Solunum organlarında önemli tahriş ve tahribat, zihnî ve aklî yetersizlikler, fizikî ve ruhsal dengede bozukluk, düşme, çevreye zarar verme, burun kanamaları, kalp arızaları, konuşma bozukluğu, ani koklamalarda sarhoşluk, felç, koma ve ölümlere sebebiyet verme gibi sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Teşhis: Elbise ve eşyalarındaki kimyasal kokuların varlığından anlaşılır. Anne ve babaların veya büyüklerin çok dikkatli olmaları gerekir.

Extacy: Ölüm Hapı, Hız

Grubu: Sentetik ve Halüsinojenlerden.

Üretim: Eroin ve kokaine bir takım kimyasal maddelerin karışımı ile elde edilen ve Doğu Japonya kaynaklı bir uyuşturucudur.

Kullanım: Ülkemizde son iki üç yıldır görülen ve fakat batılıların yıllardan beri tanıdığı, müthiş bir enerji patlaması yapan sentetik bir karışımdır. Sosyete malı ve bir hayli pahalıdır. Grup halinde kullanılır. Eroin, kokain ve esrar çizgisinde hızla yayılmaktadır.

Etkisi : Sinirlerde büyük tahribat yapan ölümcül bir zehirdir. Cinsel organlarda yaralar, kısırlık, omurilikte azalan su ve felç, aşırı su ihtiyacı söz konusu uyuşturucuyu kullananlarda ortaya çıkan bazı arazlardır.

Kötü Olgular: Yukarıdaki olgulara ilave olarak kısa sürede kaza ve intihar, akciğerde ve böbreklerde ağır tahribat, şizofrenle sonlanan psikiyatrik vakalar kaçınılmaz sonlardır.

Scopolamine Zombi İlacı, Burundanga (Suç Örgütlerinin İlacı)

Grubu: Doğal, Bitki. A.B.D. suç örgütlerinin kullandığı ve yaygınlaşma oranının süratli olduğu konusunda uyarıda bulunmuştur.

Üretim: Tıptaki adı Scopolamine'dir. Amerika yerlilerince Burundanga olarak isimlendirilmektedir. Borazan biçimli, beyaz ve pembemsi çiçekli, yeşil ve geniş yapraklı bir bitkiden imal edilmektedir.

Tanıtım: Binlerce yıldan beri And dağlarında yetişen ve suç aracı olarak insanları robotlaştırmakta kullanılan bir maddedir.

Etkisi: Kısa sürede bağımlılık yapmaktadır. Suç örgütleri bu madde ile kurbanlarına her istediklerini yaptırabilmektedir.

Kötü Olgular: Aşırı dozda alındığında beden ve ruh yapısında önemli tahribat yapan bir ölüm aracıdır.

Uyuşturucuya Alışmanın Bazı Şekilleri

Uyuşturucuya alışmanın pek çok sebep vardır. Ancak biz burada hepsini anlatmak yerine önemiyetine binaen en önemlilerinden bazılarını ifade etmeye gayret edeceğiz.

Bilgisizlik: Tehlikenin boyutlarını ve şiddetini bilmemek ve dolayısıyla gerektiği kadar sakınmamak uyuşturucuya başlamanın en başta gelen sebebidir. Tehlikenin bilgisizlik sonucu hafife alınması mağlubiyeti doğurmaktadır.

Özenti ve Özdeşleşme: İngilizce'de identificiation, Osmanlı Türkçesi'nde aynîleşme kelimeleri ile ifade edilen özdeşleşme, olumlu örnekler kullanılmak şartıyla eğitimde önemli bir yöntemdir. Özdeşleşme, bir kimsenin kendisinden üstün gördüğü kimseye benzeyerek seviyesini ve statüsünü yükseltme veya yücelme gayreti şeklinde tarif edilebilir. Bir başka ifade ile kendisinden üstün bir şahsın varlığını kabul ve tasdik demek olurken öbür taraftan kendi seviyesinin düşüklüğünün itirafıdır da denebilir. Özdeşleşmenin fertler için geçerli olduğu kadar milletler için de sosyolojik açıdan geçerliliği olduğunu söyleyebiliriz.

Eğitimde olumlu yönde örnekler gösterildiğinde özdeşleşme fevkalade güzel bir eğitim yöntemidir.⁷ Elbette ki seçilen modelin

⁷ Arthur W. Chickering, *Education and Identity*, London 1972, s. 78-92.

hayatı ve getirdikleri doğru anlaşılmalı, denenmiş, tanınmış, model oluşu tasdik edilmiş ve doğrulanmış biri olması gerekir.

Özdeşleşecek şahıs, örnek alınacak insan kadar olmasa da, kendi kabiliyet ve güzelliklerini sonuna kadar geliştirmiş, tekamül ettirmiş olur.

Unutulmamalı ki her insan, benzemek istediği örnek kadar gelişebilir. Gelişme sınırlarımızı genişletmek için, seçtiğimiz örneğin boyutları çok yüksek ve geniş olmalı. Belki de en geniş ve en yüksek olmalı ki örnek alındığına değsin. Kısacası, gökteki en parlak yıldızın nişanı! Bir yağmur damlası da vursan, kârlısın.

Özdeşleşme konumuzla ilgili olarak ifadelendirilecek olursa, çocuklarımızın çevresinde gördüğü ve hayat tarzına gıpta ettiği pespaye kimselere benzeme gayreti şeklinde ifade edilebilir. Bu anlamda özdeşleşme ve dolayısıyla özentili gençleri uyuşturucuya iten sebeplerdendir. Gençlerin veya çocukların yakın çevresinde bu tarz insanlar olmayabilir. Ne var ki medya ve özellikle TV'lerdeki paparazzi programları ve magazin gazeteleri bu tip olumsuz şahısları gündeme getirerek çocuklarımızın yakın çevresindeymiş gibi onların hayat tarzlarını özendirerek şekilde sunarak uyuşturucuya çocuklarımızı alıştırmada korkunç ve dehşetengiz bir faaliyet yapmaktadırlar.

Grup Baskıları ve Kötü Arkadaş: Bazı eğitim sosyologları çocuğun eğitimde sosyolojik açıdan, özellikle büyüğe erdikten sonra, arkadaş grubunun aileden daha etkili olduğu görüşünü savunmaktadırlar.

Genç, hem aile içinde ve hem de arkadaş grubu içinde rol almaktadır.⁸ Ancak gencin ailedeki rolü üstlenmesi ile arkadaş grubu içinde rol üstlenmesi arasında önemli bir fark vardır. Genç, aile içindeki rolünü tam yapmaz veya yerine getirmese nihai noktada (Türk aile yapısında) dışlama yerine merhametle muamele görerek bir aile üyesi olarak görevine devam etmesine izin verilir. Ne var ki arkadaş grubu içinde gence verilen rol yerine getirilmediği takdirde arkadaş grubu aile gibi merhametli davranıp grubun bir üyesi olarak varlığını sürdürmesine izin vermez. Bu durumda genç, gruptan dışlanır. Gruptan dışlanma fert için psikolojik açıdan en ağır cezadır. Fert

⁸ Bu konuda bkz. Selmin Evrim, *Rol Sorununa Giriş*, İstanbul 1972.

terkedilmişlik duygusuna kapılabilir. Zira insan toplumsal bir varlıktır ve yalnız yaşaması imkansız veya çok güçtür.

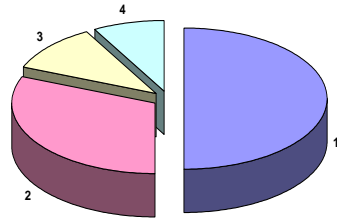
Yukarıdaki izahlardan da anlaşılacağı üzere günümüzde arkadaş grubu aileden daha etkili konumdadır. Dolayısıyla çocuğun arkadaş grubunun oluşmasında aileler çok hassas davranmalıdırlar. Zira ailede verilen kültürle arkadaş grubunun davranış normları birbirleriyle mütenakız olmamalıdır.

Genelde arkadaşın ne denli önemli olduğu bilinen bir gerçektir. “Üzüm üzüme bakarak kararır. Kazan yanına varma karası bulaşır. Kır atın yanında duran ya yeminden ya huyundan kapar.”⁹ vb. atasözlerimiz de konumuzun önemini anlatması açısından bir hayli dikkat çekici olsa gerek.

Emniyet Genel Müdürlüğü Narkotik Daire Başkanlığı'nın raporuna göre uyuşturucuya başlama sebepleri içinde %50 ile arkadaş birinci sırada yer almaktadır (*Bkz. Şekil 9*).

Ebeveynlerin çocuklarına güzel bir arkadaş grubu oluşturmasına yardımcı olmak adına:

- a. Ahlakî açıdan temiz bir semtte oturmaları;
- b. Çocuklarını gönderdikleri okulu ve çocuklarının öğretmenini dikkatlice seçmeleri;
- c. Çocuklarının arkadaşlık kurlmalarını istedikleri çocukların aileleri ile dostluk kurlmaları ve ailece görüşmeye çalışmaları gibi konularda çok hassas davranmaları gerekir.

1. % 50 Arkadaş
2. % 31 Merak
3. % 11 Problem
4. % 8 Eğlence

ŞEKİL 9

⁹ Hızr. Hilmi Soykut, *Türk Atalar Sözü Hazinesi*, İstanbul 1974.

Merak: Denerim, bırakırım anlayışı... Fakat bilinmesi gerekir ki bir veya iki deneme genci belki de dönüşü olmayan bir yola sokacaktır. Uyuşturucunun deneme yanılmasının olmayacağı gençlere ve bütün insanlara iyice anlatılmalıdır.

Moda: Buna çevreye uyma gayretkeşliği de denebilir. Şahsiyetini bilgisi, karakteri, ahlaki, sosyal statüsü ve başarısı ile oluşturamamış insanlar toplumda itibar görmenin yegane yolunun moda uymak olduğunu zannedebilirler. Dolayısıyla çok kısa bir sürede eskiyip değiştirilecek olan, şekilden davranışa kadar, moda uymayı zaruret gibi görmek şahsiyet açısından olgunlaşmamanın bir tezahürüdür.¹⁰ Bu ifadelerimizden moda uymanın tamamen yanlış olduğunu söylediğimiz zannedilmemelidir. Ancak hayat tarzını yalnız moda ile özdeşleştirmenin yanlış olduğunu veya moda karşısında iradesini kullanamayıp, iradesine modanın ipotek koymasına izin vermenin bir eksiklik olduğunu ifade etmek istiyoruz. Zira hiçbir şey ne tamamen iyidir ve ne de tamamen kötüdür. Özetle burada vurgulamak istediğimiz şey; kişinin hayatını tamamen moda endekslemesinin yanlış olduğudur. Bir de şunu belirtmek gerekir ki gerçek moda ile moda diye sunulan bir çok zararlı davranış, tarz ve alışkanlıkları birbirinden ayırmak gerekir. Magazin gazetelerinde ve televizyonların paparazi programlarında sunulan ve moda diye lanse edilen hayat tarzının gerçek moda ile hiçbir alakası olmadığı gibi söz konusu hayat tarzları aslında dejenere olmuş, insanlık adına insanlık ayıbı olan yaşantıdan başkası değildir. Çocuklarımıza idol gibi sunulan ve davranışları modaymış gibi algılanan bir takım kişilerin sık sık kokain partisi yaparken yakalanmaları veya evlerinde yapılan aramalarda uyuşturucu bulunması, uyuşturuculara kuryelik yapmaları gibi konular yukarıda ifade etmeye çalıştığımız fikrimizin isbatı sadedindeki olaylardır.

Aile Yapısındaki Bozukluklar ve Geçimsizlikler: Aile, insanoğlunun tarih boyunca kurduğu ve sosyolojik açıdan en mükemmel bir kurumdur denilebilir. Tarihin hiçbir devrinde insanlar sürüler halinde yaşamamıştır. Bazıları istisna tutulursa sosyologların büyük çoğunluğu

¹⁰ Recep Doksat, *Psikopatolojiye Giriş*, Adana 1975, s. 148.

bu görüştedir.¹¹ Zira toplumların, devletlerin, kültürlerin ve medeniyetlerin temeli ve devamı aile kurumunun varlığına ve sağlamlığına bağlıdır.

Aile, bir erkekle bir dişinin, toplumun tasvip ettiği kurallara göre bir araya geldiği, kurulması veya dağılması hukukça tespit edilmiş olan¹², cinsin devamı, psikolojik tatmin ve kültürün intikali için vazgeçilemeyen¹³ aynı zamanda iktisadî dayanışma ve yardımlaşmanın ötesinde duygularla gerçekleşen, toplumun en temel birimi olan sosyal bir müessesedir.

Çocuk dünyaya geldiğinde ilk sosyal çevresi ailesidir. Aile içerisinde çocuk anadilini öğrenerek, kültürünü yaşayarak, aile üyeleri ile yardımlaşarak, onlarla dayanışma içerisine girerek, sevilerek, severek büyür.

Şayet aile huzurlu ve geçimli değilse, devamlı münakaşa yapılıyorsa, kavga varsa çocuk psikolojik açıdan dengesiz, kendine güveni olmayan, içe dönük bir tip olabilir. Böyle ailelerin çocukları büyüdüklerinde çoğunlukla topluma uyum sağlayamayan ve suç işleyen, uyuşturucu kullanan çocuklardan olur.¹⁴

Yukarıdaki özelliklerle birlikte şayet aileler parçalanmışsa ve ayrılan eşler çocuklarını birbirlerine karşı silah olarak kullanırlarsa bu yavruların uyuşturucuya başlamaları kuvvetle muhtemeldir.

Bütün bunların yanı sıra hiçbir huzursuzluk olmasa bile aile içinden bir üye tarafından çocuğa uyuşturucu madde verilme oranı oldukça sıktır. AMATEM'in Özel Okullar Birliği ile birlikte 1997 yılında yaptıkları anketin verilerine göre ağabeyinin veya ablasının veyahut anne veya babasının teşvikiyle uyuşturucuya başlayanların oranı %43.9 olarak tespit edilmiştir ki bu bir hayli yüksek bir orandır.¹⁵ Tabii ki bilgisizlik ve entellektüel olmanın şartı gibi yanlış bir algılamanın sonucu olan bu hatalı davranış ailelerin bilinçlendirilmesi ile düzelebilir.

¹¹ Hans Freyer, *Sosyolojiye Giriş*, ter. N. Abadan, Ankara 1963, s. 219-232.

¹² Z. Fahri Fındıkoğlu, *Hukuk Sosyolojisi*, İstanbul 1958, s. 107.

¹³ Mustafa E. Erkal, *Sosyoloji*, İstanbul 1983, s. 68.

¹⁴ *Zig ziglar, Olumsuz Bir dünyada Olumlu Çocuklar Yetiştirmek*, ter. Özlem Suer, İstanbul 1998, s. 223-248.

¹⁵ AMATEM, *Gençlik Anketi*, İstanbul 1997, s. 19.

Eğitimdeki Yetersizlik ve Eksiklikler: Günümüzde okullardaki eğitim ve öğretim programları, uygulamada sadece bilgi vermeye yöneliktir. Bilgi vermeye yönelik olmak da başlı başına bir eksiklik. Nitekim yeni bilgiler o kadar hızla çoğalmakta ki hemen hemen yetişmek imkansızlaşmakta. Bu durumda okullarda çocuklara bilgi vermek yerine bilgiyi nerede ve nasıl bulacaklarını ve buldukları bilgiyi nerede, ne kadar, nasıl ve ne zaman kullanılacakları demek olan metodoloji öğretmek yerinde olur kanaatindeyiz. Elbette ki temel bilgileri verdikten sonra, asıl konumuz okullardaki program ve öğretim meselesi olmadığından bu kadar değinmekle yetinip asıl konumuz olan eğitimdeki eksikliğe geçmek istiyoruz.

Eğitmeye çalıştığınız öğrencilerin doğru, çabuk ve isabetli karar vermek demek olan iradelerini; haz ve elem kanununa uygun duygularını; iyi ve doğru düşünmek, düşünceyi tenkit süzgecinden geçirmek ve bencillikten kurtulmak manasında zihinlerini de eğitmek ve buna uygun programlar tatbik etmek yani pedagojik yönden de eğitim faaliyetini sürdürmek gerekir.¹⁶

Yetişmekte olan nesillere tarihlerini, dillerini, dinlerini kısaca kültürlerini öğretmek demek olan sosyolojik açıdan eğitim ihmal edilmelelidir. Bu konudaki ihmalemizin başında kültürümüzün temel taşlarından olan lisanımız gelmektedir. Maalesef lisanımız tahrip ve tahrif edilmekte ve buna ciddî bir tedbir alınmamaktadır. İş yerlerinin isimlerinden günlük konuşmalarımıza kadar her alanda yabancı kelimeler boy göstermekte ve hatta yabancı kelimelerle konuşmak meziyet gibi algılanmaktadır.¹⁷

Zihnimizdeki düşüncelerimizi kelimelerle ifade eder, aramızdaki iletişimi onunla sağlar ve hatta adalet, nizam ve hukuku kelimelerle anlatırız. Kelimeler ve kavramlar tahrip edilirse nizam-intizam, hukuk ve adalet de bozulur.

Lisanın bozulması ile birlikte tarih öğretilemez ve millî tarih şuuru verilmez olur. Dili, dini ve tarihi iyi öğretilemeyen şahısların idealleri ve hedefleri ya olmaz veya olması gerektiği kadar olmaz. Bu durumda fert basit hedefler ve ideolojilere esir olur. Karşılaştığı küçük engeller karşı-

¹⁶ Osman Sezgin, *Üçüncü Neslin Eğitimi*, Ankara 1991, s. 13-24.

¹⁷ Mehmet Kaplan, *Kültür ve Dil*, İstanbul 1985, s. 186.

sında mukavemet edemez ve yenilgiye uğrar. Ümitsiz, kendine güveni olmayan, zayıf iradeli kimse olur.

Dil, din ve millî tarih şuuruna ermeyen ve dolayısıyla idealleri ve hedefleri oluşmayan ve bunun neticesi olarak da iradesi, duygusu ve zihni muhtevası gelişemeyen fertler uyuşturucunun tuzağına kolayca düşebildikleri gibi uyuşturucudan medet bile umabilirler. O halde okullar bilgi vermenin yanı sıra eğitimin pedagojik ve sosyolojik yönünü ihmal etmemeliler.

Yukarda bahsetmeye çalıştığımız hususlar MET Kanunu'nun emridir. Ne var ki kanunun emri olsa bile uygulamada çok ciddi ihmaller ve eksiklikler vardır. Meselâ, anadille eğitim anayasanın emri olmasına rağmen, yabancı lisanla eğitim yapılmakta ve hatta iltifata mazhar olmakta olduğu gibi!¹⁸

İçkili Yıl Sonu Eğlenceleri ve Yaş Günü Kutlamaları: Okullarda yıl sonu baloları veya mezuniyet günleri adı altında yapılan faaliyetlerde içki ve sigara gibi uyuşturucu madde ihtiva eden içecekler uyuşturucu kullanmada ilk basamağı oluşturmaktadır.

Söz konusu kutlamalarda alkol ve sigara kullanımı alenen yapılmakta ve öğretmenler ile yöneticiler bu hususu anlayışlı öğretmen ve yönetici mantığı ile hoş karşılamaktadırlar. Hatta bahis mevzuu eğlence programlarında alkol alma öyle bir aleniyet ve meşruiyet kazanıyor ki davetiyelerinde bile içki ücretsiz veya sınırsız gibi ifadeler yazılabilmektedir.

Genetik Yapının Maddeye Yatkınlığı: Genetik yapı uyuşturucu madde kullanmaya yatkın olabilir. Ancak güçlü bir irade, yüksek idaller ve psikolojik yardım vasıtasıyla bunun üstesinden gelinmektedir. Nitekim bu tip vakalar istisna denilecek kadar azdır.

Bir Gencin Uyuşturucu Bağımlısı Olduğu Nasıl Anlaşılabilir:

Yukarıda önemini, yayılma hızını ve oranını anlatmaya çalıştığımız uyuşturucu bağımlısı olma hususunda hiç kimsenin çocuğu kesin bir emniyet içerisinde olamaz. O halde bütün aileler bu

¹⁸ Bu konuda bkz. Oktay Sinanoğlu, *Türkçe*, Hrz. M. Turgay Tüfekçioğlu, Bursa, ts., s. 166.

konuda fevkalade dikkatli ve uyanık olmak, çocukları ile çok iyi bir iletişim kurmak ve onları anlamaya çalışmak mecburiyetindedir.

Ne var ki bütün dikkatlere rağmen bağımlı kimselerde olan özellikleri bilmeden, çok dikkat de fazla bir işe yaramayabilir. O halde bir uyuşturucu bağımlısında ne gibi özellikler bulunabilir? Şimdi bu sorunun cevabını vermeye çalışalım.

Şayet çocuk:

- Eve zamanında gelmemeye ve bu geç kalmalara yalan bahaneler uydurmaya başlarsa;
- Sakin bir kişi olarak tanıdığınız çocuk aniden sinirli veya aşırı vurdum duymaz, umursamaz, hiçbir şeyle ilgilenmez kişiliğe bürünmüşse;
- Çocuğunuz okuldan kaçmaya başlamış ise;
- Eski arkadaşları ile görüşmemeye başlamış ve kendinden büyük yeni arkadaşlar edinmişse;
- Teninde, bilhassa damarların satha yaklaştığı yerlerde su toplanmasını andıran iltihaplar oluşmuşsa;
- Göz bebeklerinin ebadı değişmişse;
- Gözünün beyaz kısmı ile derisinin rengi sarımtıraklaşmışsa;
- Cilt üzerinde mor ve siyah iğne yerleri-ki bunlar ekseriyetle kollarda, ellerin üstünde ve bacaklarda görülür ve aynı zamanda iğne yapıldığının işaretidir - varsa;
- Çocuk veya genç oturduğu yerde gözlerini boşluğa dikiyorsa ki buna bağımlılar dalga geçme diyorlar;
- Çocuk veya genç dört-beş saat aralıklarla ortadan kayboluyorsa;
- Uyuşukluk, uykulu olma hali, bilhassa aynı zamanda kaşıntı varmış gibi vücudu kaşıma eğilimi varsa;
- Enjekte zamanı yaklaşınca gözlerin sulanması, burun akması, ağrı, kaşıntı, esnemeler, göz bebeklerinin büyümesi gibi emareler önemli ip uçlarıdır.

Uyuşturucu Kullandığından Şüphelenilen Veya Anlaşılan Şahsa Karşı Yapılacaklar:

Uyuşturucu bağımlısı (müptelası) bir şahsa karşı yapılacakları belirtmeden önce genel alınması gereken tedbirlerden bahsetmek

konunun çok boyutlu olması münasebetiyle uygun olacaktır kanaatindeyiz. Zira her zaman bilmek ve belirtmek gerekir ki ne tek başına toplum ve ne de tek başına fert yegane önemli sayılamaz. Fert ve toplum her ikisi de miktarlarınca önemlidir ve birini diğerine tercih etmek yerine her ikisine de önem vermek daha uygun olur kanaatindeyiz.

Uyuşturucu madde bağımlılığını (iptilasını) önlemek için toplumca alınabilecek çeşitli tedbirler vardır. Ancak bu tedbirleri sadece uyuşturucu maddelere aitmiş gibi algılamamak gerekir. Zira sigara ve alkol uyuşturucuya başlamada çok önemli birer basamak teşkil etmektedir. Dolayısıyla sigara, alkol ve uyuşturucu ile topyekûn mücadele etmek gerekir. Bu konudaki görev devletten başlar, toplumsal (içtimai) kurum ve kuruluşlara, aileye ve ferde kadar uzanır.

Zorlayıcı tedbirlerin başarısı pek yoktur. 1878'de Kanada'da 1919-1934 yıllarında ABD'de konulan alkol yasakları sonuçsuz kalmış, Osmanlı Devleti'nde Sultan IV. Murat'ın tütün ve içki yasağı kendisinden sonra kalkmıştır.¹⁹ Günümüz Türkiye'sinde ise her ne kadar Türk Ceza Kanunu'nun 403 ve 404. maddeleri ile uyuşturucu kullanma, satma ve imal etme yasaklanmışsa da beklenen başarının elde edilemediği anket neticeleri ve alan araştırmalarının sonuçları ile birlikte narkotik polisinin yayımlamış olduğu yıllık raporlardan anlaşılabilir.

Tedbirler konusunda, a) Ebeveynlere b) Eğitimciler c) Hekimlere d) Siyasal müesseselere ve idarecilere düşen görevler vardır. Ebeveynlere, eğitimciler ve idarecilere düşen görevler uyuşturucuya iptila olmadan öncedir. Hekimlere düşen görev ise daha ziyade uyuşturucu müptelası olduktan sonradır. Hekimler kronik bağımlı olmaya meyyal kişilerin erken teşhisi ve tedavisini yapabilirler. Ayrıca bağımlı olma riski ile karşı karşıya bulunanların tespiti ve koruması yapılabilir. Ailesinde, özellikle anne ve babasında uyuşturucu bağımlısı bulunanlar, yıkılmış veya parçalanmış ailelerden ve kültürel boşluk içinde bulunan ailelerden gelenler, ruhî ve cinsî gelişme dönemlerini başarılı bir şekilde geçirmeden ergenlik dönemine girenler, önemli ve sürekli psikolojik meseleleri olanlar, toplumsal stresi kaldıramayanlar bu riski taşıyanlardır denebilir.

¹⁹ Özcan Köknel, *Kişilik*, İstanbul 1982, s. 302.

Toplum olarak alabileceğimiz diğer tedbirleri şöyle sayabiliriz:

Zararlı maddelerle mücadele için resmî ve özel kuruluşlar arasında iş bölümü yapılarak daha tesirli bir faaliyet programının yürütülmesi gerekmektedir. Çeşitli dispanser, sağlık ocağı, öğrenci yurtları, lokal gibi yerlerde sigara ve alkol kullanımı daha disipline edilmelidir, hatta tren, otobüs vs. gibi ulaşım vasıtalarında sigara içilen ve içilmeyen kısımlarla ilgili kanun tam anlamıyla uygulanmalıdır.

Basın organlarınca art arda yürütülecek kampanyalar süresince periyodik olarak yayınlanacak sağlık sayfalarında zararlı maddeler hakkında geniş halk kitlelerine hitap edici tarzda aydınlatıcı bilgiler verilmelidir. Bu kampanyaya radyo ve televizyon da katılmalıdır. Sigara reklamı yapılmamalı, hatta zararları konusunda etkileyici yayınlar yapılmalıdır.

Tekelin ürettiği sigaraların ve alkollü içkilerin nikotin ve alkol oranı düşürülmeli, ya da her dereceden üretilmiş çeşitleri bulundurulmalı, alıcıya tercih imkanı sağlanarak tamamen terk etmenin yolları açılmalıdır. Buna ilaveten satışı serbest olan alkollü içkilerle sigaranın alım satımı bazı esaslara bağlanmalı, denetim tam anlamıyla işletilmelidir.

Özellikle alkolün ve uyuşturucuların doğurduğu zararlar itibariyle yeni kanunî düzenlemelere gidilmeli, bunları kullananların sorumlulukları ağırlaştırılmalı, böyleleri gerekirse meslekten men edilmeli, alkollü içkilerden daha fazla vergi alınmalıdır.

Zararlı maddelerin ve bilhassa uyuşturucu madde kaçakçılığı ile mücadele de önemli bir tedbirdir. Bu mücadele birinci derecede devletin görevi olmakla beraber, başarıya ulaşılmasında halkın destek ve yardımı şarttır. Türkiye milletler arası bir kaçakçılık güzergahının üzerinde bulunmaktadır. Bu durum Türkiye'deki uyuşturucu ile mücadeleyi zorlaştıran başlıca sebeplerden birisidir.

Yukarıda ifade edilmeye çalışılan tedbirlere rağmen uyuşturucu müptelası kişilerin giderek artması neticesinde her an bağımlı olmuş bir yakınımız veya kimse ile karşılaşmamız kuvvetle muhtemeldir. Bu durumda yapmamız gerekenleri ise şöyle sıralayabiliriz:

- İlk iş paniğe kapılmamaktır.
- Uyuşturucu kullanan şahıs, çocuk veya gençle dostça konuşulmalı ve anlamaya çalışmalıdır.

- Bağımlı, ikna edilerek derhal bir psikolog ve psikiyatristten yardım istenmelidir.
- Bağımlının, iradesini, ideallerini güçlendirecek faaliyetlere yönelmesi temin edilmelidir.

“DRUGS AND YOUTH”

Abstract

What bound the world is the danger of drugs. There exist some powers working politicaly, socially, economically, and educationally to make the youth drug addicted. Whereas, the youth is the future for the nation and the state. Therefore, it is to say that educating the youth carefully will make the future secure. Social foundations are obliged to protect the youth from drugs. On the other hand, individual's psychological state and education are very important.

Starting from the family many social foundations such as Ministry of Education, Police Department, Ministry of Health, and so on fall upon some important duties.

Keywords

Family, addicted, youth, ideal, will, drugs.

CENÂBÎ'YE GÖRE DÂNİŞMENDLİLER

Muharrem KESİK*

ÖZET

Cenâbî Mustafa, XVI. yüzyıl Osmanlı tarihçilerindedir. el-'Aylemü'z-zâhir onun en meşhur eseridir. 86 bölümden oluşan eseri Arapça olarak kaleme almıştır.

Bu çalışmada el-'Aylemü'z-zâhir'in Dânişmendlilere ait olan kısmının tenkidli metni ve tercümesi yapıldı. Ayrıca gerekli görülen yerlerde de notlar ilâve ederek bazı hata ve eksiklikler tamamlanmaya çalışıldı.

Anahtar kelimeler:

Dânişmendliler, Cenâbî Mustafa, el-'Aylemü'z-zâhir, Anadolu, Türkiye Selçukluları, Bizans, Dânişmend Gazi.

Aşağıda sunulan Türkçe tercüme ve Arapça metin Cenâbî Mustafa Efendi'nin *el-'Aylemü'z-zâhir fî ahvâli'l-evâil ve'l-evâhir* adlı eserinin Dânişmendliler'e ait bölümüdür¹. Metin neşre hazırlanırken eserin Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami kitaplığında 831 numarada bulunan Arapça müellif nüshası esas alınıp istinsah

* Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ Cenâbî Mustafa Efendi'nin hayatı *el-'Aylemü'z-zâhir* ve diğer eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Mehmet Canatar, "Cenâbî Mustafa Efendi", *DİA*, VII, 352-353; a. mlf., "Cenâbî Mustafa Efendi: Hayatı, Eseri ve Tarih Görüşü", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, (İstanbul 2000), sa. 4, s. 259-289; Muharrem Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-'Aylemü'z-zâhir fî ahvâli'l-evâil ve'l-evâhir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları İle İlgili Kısmının Tenkidli Metin Neşri*, İstanbul 1994, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), s. VIII-XXXI .

nüshaları² ile de karşılaştırılarak en doğru metin ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Bugüne kadar Dânişmendliler'e dair yapılan hemen hemen bütün çalışmalarda Cenâbî'nin *el-'Aylemü'z- zâhiri*' de kaynak olarak kullanılmıştır. Bu nedenle neşrinin faydalı olacağını umarak bu çalışmayı yaptık. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Tarih Dergisi*nde yayımlanan "Cenâbî'ye Göre Türkiye Selçukluları" adlı çalışmamızda³ Cenâbî Mustafa ve eserleri hakkında geniş bilgi verdiğimizden burada kısaca ve referans vererek geçtik. Metnin çevirisi şu şekildedir:

Anadolu'da Hüküm Süren Dânişmendli Hânedânı

Dânişmendliler'in ilk hükümdarı Melik Dânişmend Ahmed el-Gâzî'dir. O, Emîrû's-şerîf, yiğit, cesur ve birçok savaş ve fetihler yapmış, Ebû Muhammed Ca'fer el-Battâl b. Sultan Hüseyin b. Rebî' b. Ali b. Abbâs el-Muttalibî el-Alevî el-Hüseyinî'nin⁴ yakınlarından. Kitaplar, onun menkıbeleri ve övünülecek işleri ile doludur. Seyyid Ca'fer'in türbesi⁵ Anadolu köylerinden birindedir. Mesîha diye

² Eserin çok sayıda istinsah nüshası vardır. Bizim kullandıklarımız: Köprülü Ktp. nr. 1032; Murad Molla Ktp. nr. 1430; Râgıp Paşa Ktp. nr. 983; Süleymaniye Ktp. Ayasofya nr. 3033; Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. nr. A. 2958'dir.

³ Bk. Muharrem Kesik, "Cenâbî'ye Göre Türkiye Selçukluları", *Tarih Dergisi*, (İstanbul 2000), sa. 36, s. 213-228.

⁴ Târihî şahsiyeti ile menkıbevî şahsiyeti, kaynaklarda ve hâfızalarda birbirine karışmış, Endülüs'ten Orta Asya'ya kadar bütün Müslüman milletlerin ortak malî hâline gelmiş olan Ebû Ca'fer el-Battâl (Battâl Gâzî)'in gerçek hüviyeti ile efsânevî şahsiyetini birbirinden ayırmak oldukça güçtür. Buna rağmen onun Emevîler devrinde Anadolu'da Bizans'a karşı yapılan savaşlarda ün kazanmış, Müslümanlar ve bilhassa Türkler arasında büyük bir gâzî-velî hüviyetiyle yüceltilerek destan kahramanı yapılan Müslüman bir emîr olması kuvvetle muhtemeldir.

Hemen hemen bütün kaynaklar, "Battâl" kelimesinin onun asıl adı değil, kahramanlığını belirten lâkabı olduğu ve asıl adının Abdullah olduğunu bildirirler. Buna karşılık aynı kaynaklar künyesi için, Ebû Yahyâ, Ebû Hüseyin veya Ebû Muhammed; babası için, Hüseyin, Ömer yâhut Amr gibi farklı isimler kaydeder. Bk. Ahmet Yaşar Ocak, "Battal Gazi", *DA*, V, 204-205.

⁵ Aslında Battâl Gâzî'nin türbesinin nerede bulunduğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak büyük bir ihtimalle o, bugün Eskişehir'in güneybatısında

adlandırılan bu köy, İstanbul yakınlarında ve Kütahya'ya bağlı olup bugün Seydî Gâzî (Seyitgazi) adıyla bilinmektedir⁶. Bugün burası hayır ve uğur uman pek çok insanın uğradığı bir ziyâretgâhdır.

Şemseddîn Ahmed Dânişmend Gâzî, Ali b. Mızrâb et-Türkmânî'nin⁷ oğludur ve anne tarafından Seyyid Ca'fer ile akrabadır. Çünkü o sırada Malatya hükümdarı olan Emîr Ömer b. Nu'mân b. Ziyâd'in⁸ çocuklarından Ömer b. Ma'addî, Seyyid Ca'fer'in kızkardeşi Şerîfetü'l-aleviyye ile evlenmişti. (Bu evlilikten doğan kız çocuğu) yukarıda sözünü ettiğimiz (Dânişmend) Ahmed (Gâzî)'in annesidir. Sonra mezkûr Emîr Ömer, Melik Dânişmend Gâzî'nin annesi olan, kızı Nazaru'l-Cemâl'i dönemin ileri gelenlerinden Ali b. Mızrâb et-Türkmânî el-Hârizmî ile evlendirdi. Bu evlilikten mezkûr Ahmed dünyaya geldi. Ahmed (Dânişmend Gâzî), edep ve terbiye üzere yetiştirildi. İlim tahsil etti ve bu hususta büyük bir başarı gösterdi. Bundan dolayı kendisine Türkçe'de "öğretmen" anlamına gelen "Dânişmend" ismi verildi. Sonra silâh kullanmayı öğrendi ve bunda ustalık kazandı.

Adı geçen Ahmed (Dânişmend Gâzî) ve onun akrabası Sultan Tûrasân (Tûrsân) b. Ali b. es-Seyyid el-Ca'fer el-Battâl⁹ her zaman

yer alan Seyitgazi kasabasının bulunduğu antik Akroinon mevki'indeki bir savaş sırasında şehit olmuş ve oraya defnedilmiştir. Ona atfedilen bir başka türbe de Malatya'dadır. Bazı kaynaklar, onun ölüm tarihini 113 (731), 122 (740) ve 123 (741) olarak kaydederler. Bk. Ocak, a.g.m., s. 204-205.

⁶ Cenâbî Mustafa, XVI. yüzyılda yaşamış bir Osmanlı tarihçisi olduğu için, kendi yaşadığı dönemdeki idârî bölünmeye göre Seyitgazi'nin yerini tarif etmektedir.

⁷ Dânişmend Ahmed Gâzî hakkındaki bilgilerimiz yeterli olmadığı gibi, babası hakkındaki bilgiler de karmaşık ve yetersizdir. Osman Turan, Dânişmend Gâzî'nin Türkçe isminin Gümüştekin, İslâmî adının ise Ahmed olduğunu, babasının Türkçe Taylû, İslâmî isminin ise Ali olduğunu kaydeder (*Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s. 117). Ancak İbnü'l-Esîr, Dânişmend'in asıl adının "Taylû" olduğunu kaydediyor (*el-Kâmil fi't-târîh*, nşr. C. J. Tornberg, Beyrut 1979, X, 300; trc. Abdülkerim Özaydın, *İslâm Tarihi, İbnü'l-Esîr El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, İstanbul 1987, X, 247).

⁸ Ömer b. Nu'mân b. Ziyâd hakkında bilgi için bk. Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 90, 94.

⁹ *Dânişmendnâme*'ye göre, Seyyid Battâl Gâzî'nin torunudur (Irène Mélikoff, *La Geste de Melik Dânişmend*, Paris 1960, II, 10. Krş. Ahmet Yaşar Ocak,

onunla birlikte olup kardeş gibi geçiniyorlardı. İlmî birikim ve anlayışta, iyilikte, kuvvet ve cesârette birbirlerine çok yakındılar. Atalarının yolundan giderek savaş ve cihat etmek hususunda anlaştılar ve Bağdât'taki Abbâsî halîfesine¹⁰ elçi göndererek ondan cihat için izin istediler. Halîfe de onlara izin vererek sancak ve menşûr gönderip, fethedecekleri ülkelerin valiliğini de onlara verdi. Sonra Ahmed ve Sultan Tûrasân, hicrî 360 yılı¹¹ Receb ayının bir Cuma gününde (Nisan-Mayıs 971) 40.000'e yakın askerle Malatya'dan hareket ettiler.

Sultan Tûrasân, askerin yarısı ile ayrılıp İstanbul tarafına hareket etti. Rûm ülkesinde birçok fetihler yaptı ve sonunda İstanbul kapılarına ulaştı, oranın halkıyla savaştı. Boğazın¹² kenarında Alemdağı denilen yüksek bir dağın tepesine bir kale yaptırdı. Bu kalede yerleşerek onların üzerine akınlara başladı. (Bir müddet sonra) Adamlarının sayısı azaldı ve erzakı tükendi, güçleri zayıflayınca, kâfirler onlara hücum ederek son neferlerine kadar hepsini öldürdüler ve kalelerini yıktılar. Bu dağ şimdi Allahü Teâla'nın keremiyle, duâların kabul olunduğuna (inanıldığı için) ziyârete gidilen mübârek bir yerdir.

Melik Dânişmend Ahmed harekete geçerek 20.000'den fazla askeriyle Sivas'a hücum etti. Ebû Muhammed Ca'fer el-Battâl, bu şehri bina ve tamir ettirmişti. Sonra o ölünce, Tokat hükümdarı büyük bir kabile hazırlattı ve sandıkların içine silahlı adamlar yerleştirdi. Diğer adamlarını da şehir yakınlarında pusuya yatırdı. Kabile kaleye girdiğinde (sandıktaki) adamlar (dışarı) çıktılar ve kılıçlarını çekip kale

"Dânişmendnâme", *DİA*, VIII, 478). Hakkında bilgi için bk. Mélikoff, I, 120-122; Turan, *a.g.e.*, s. 130.

¹⁰ Metinde kaydedilen tarihte Abbâsî halîfesi, el-Mutî-Lillâh [334/946-363/974] idi (Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 37).

¹¹ Bu olayın tarihi Münecimbaşı tarafından 460 olarak kaydedilmiştir (*Câmi'ü'd-düvel*, nşr. ve trc. Ali Öngül, *Münecimbaşı Ahmed Dede Efendi'nin Câmi'ü'd-düvel'inin Tenkîtlî Metin Neşri ve Tercümesi, Selçuklular ve Anadolu Beylikleri*, İstanbul 1986, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora tezi, s. 187, trc., s. 204 . Krş. Mélikoff, II, 10).

¹² Bahr-i Nîtiş, bugünkü İstanbul Boğazı'dır (Ebû'l-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân*, Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye, nr. 3002, vr. 11b). Turan (*Türkiye*, s. 123, n. 39), bu adı Bahr-ı Pontus (Karadeniz) olarak okumuştur.

halkına hücum ederek geri kalan askerlere kapıyı açtılar. (Böylece dışarıda gizlenmiş olan) askerler de içeriye girdiler ve şehri ele geçirdiler. Orada bulunan Müslümanları öldürdüler ve şehri tahrip ettiler. Şehir ve kale, Melik Dânişmend'in orayı ikinci defa tamir edişine kadar harap olarak kaldı. Melik Dânişmend, orayı silah ve askerlerle doldurdu ve burayı tahkim ederek bir İslâm kalesi haline getirdi. Sonra Melik Dânişmend Tokat üzerine yürüdü ve orayı fethetti. Ganimetleri ele geçirdi. (Tokat'ta) bir miktar asker bıraktıktan sonra yürüyüşüne devam ederek, Sîse'yi yani Kûmenât (Kûmnât)'ı¹³ fethetti. Eski bir şehir olan Sîse'yi Ayrec b. Âferidun kurmuştu. O, büyük bir şehir olup içinde 360 kilise vardı. Bugün mamur (durumda) ve büyük bir köydür¹⁴. (Melik Dânişmend buradan) sonra Kâşân'ı yani Turhal'ı¹⁵ fethetti ve (şehri) tahrip edip mallarını ele geçirdi. Sonra orada bulunan Karkariye¹⁶ ismindeki diğer bir şehri fethetti. Müslümanlar (burada) büyük sıkıntı ve çile çekmişlerdi. Burası fethedilince Melik Dânişmend şehrin yerle bir edilmesini emretti. Bunun üzerine emir yerine getirilip şehir yıkılarak geriye kalan kalıntılar, Kaz gölü¹⁷ diye isimlendirilen suyun kenarına atıldı. Sonra kâfir milletler Rûm, Gürcü, Ermeni ve Franklar toplandılar, Müslümanların üzerine yürüyüp onlarla çok çetin bir savaşa girdiler¹⁸. Ancak, Allahu Teâla'nın yardımıyla Müslümanlar,

¹³ *Dânişmendnâme*'de Sisiya olarak kaydedilen bu yer, Gömenek'tir (Mélïkoff, I, 147; II, 15, 92. Krş. Ocak, a.g.m., VIII, 478. Ayrıca bk. Yınanç, *Türkiye Tarihi*, s. 93).

¹⁴ Burada Cenâbî Mustafa, Sîse'nin kendi yaşadığı dönemdeki durumunu kaydetmiştir.

¹⁵ Bugün Tokat ili sınırları içinde yer alan bir ilçedir.

¹⁶ Mélïkoff'a göre Karkariye bugünkü Zile'dir (*Dânişmendnâme*, I,150-151; II, 128. Krş. Ocak, a.g.m., s. 478). Zile'nin Dânişmendliler dönemindeki durumu hakkında geniş bilgi için bk. Münir Atalar, "Dânişmendliler Döneminde Zile", *Niksar'ın Fethi ve Dânişmendliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri*, Niksar 1996, s. 14-17.

¹⁷ Mélïkoff (I, 150), Kazgölü'nün Zile'deki Kazova civarında bir yer olduğunu belirtir.

¹⁸ *Dânişmendnâme*'den alınan bu bilgi doğru değildir. Ancak Bizans ve Haçlı kuvvetleriyle yapılan mücadelelerin akisleri hissedilmektedir. Bu konu hakkında bilgi için bk. Necati Demir, "Anadolu'da Teşekkül Etmiş Destanî Halk Hikâyelerinde Haçlı Seferlerinin İzleri", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu*, s. 199-203.

kâfirleri hezimete uğrattılar. Sonra Melik Dânişmend, Kangırı¹⁹ şehrini fethetti. Oraya cesur bir adam olan Karatekin'i²⁰ emîr olarak tayin etti. Şimdi Çankırı'da Karatekin Bey ve hanımı Meryem Hâtûn'un kabri üzerinde yüksek bir türbe bulunmaktadır²¹. Sonra Melik Dânişmend o civardaki kâfir ülkesinin başkenti olan Harşene (Amasya)'yi fethetmek üzere harekete geçti. Harşene hükümdarı Şettât, şehirden çıkarak Melik Dânişmend ile çok şiddetli geçen bir savaş yaptı ve sonunda mağlup oldu. Müslümanlar, şehir (önlerinde) karargâh kurup burayı muhasara altına alarak savaş yoluyla fethettiler. Sonra Melik Dânişmend bugün Çorum olarak adlandırılan Yankûniye'yi²² fethetmek üzere hareket etti. (Şehir önüne gelindiğinde, Müslümanlar) karargâh kurarak burayı muhasara ettiler. Ancak (şehri) büyük gayret ve uğraşlardan ve şiddetli savaşlardan sonra fethedebildiler. (Müslümanlar) bir hayli esir ve ganimet aldılar. Fetih günü bir elçi gelerek Melik Dânişmend'e bir oğlunun doğduğunu haber verdi. Melik Dânişmend, fetih ve doğum (münâsebetiyle) sevindi ve oğluna Gâzî adını verdi. Sonra Osmancık²³ adındaki bir kumandanını 5.000 kadar

¹⁹ Çankırı. Bk. Mélikoff, I, 154; J. H. Mordtmann, "Çankırı", *IA*, III, 357; İlhan Şahin, "Çankırı", *DİA*, VIII, 216.

²⁰ Emîr Karatekin muhtemelen Süleymanşâh b. Kutalmış'ın emrindeki kumandanlardan biri olup, onun tarafından Karadeniz sahilinin fethine gönderilmiştir. Süleymanşâh'ın Antakya seferi sırasında Sinop, Çankırı ve Kastamonu'yu fetheden (1085) Karatekin, Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşâh (1072-1092)'in baskısı sonucu Sinop'dan çekilerek Çankırı'ya gelmiş ve burada ölmüştür. Onun Çankırı'da bulunan türbesi kitâbesizdir. Bütün Anadolu fâtipleri gibi, Karatekin hakkında da bir takım mahallî menkıbe ve rivâyetler hâlâ yaşamaktadır (Anna Komnene, *Alexiade*, nşr. ve trc. B. Leibe, Paris 1943, II, 64-66, 74; Trk. trc., Bilge Umar, *Alexiad, Malazgirt'in Sonrası*, İstanbul 1996, s. 196, 202. Krş. Turan, *Türkiye*, s. 67, 70, 77, 86, 115, 123, 125, 126, 128, 131, 133; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, trc. Yıldız Moran, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1984, s. 94).

²¹ Cenâbî Mustafa, burada kendi yaşadığı dönem olan XVI. yüzyıldaki durumu kaydetmiştir.

²² Bu adın Çorum ile hiçbir ilgisi yoktur. Bk. Yınanç, *a.g.e.*, s. 93; İlhan Şahin, "Çorum", *DİA*, VIII, 373-374.

²³ Emîr Karatekin ile birlikte Karadeniz sahilinin fethine gönderilen kumandandır. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey (Gâzî) ile karıştırılmıştır. Bk. Ahmed b. Yûsuf el-Karâmanî, *Ahbârü'd-düvel ve âsârü'l-üvel*, Bağdad 1282, s. 292; İbn

adamla Kastamonu'yu fethetmek (üzere) gönderdi. (Osmancık, yolu üzerindeki) Eflanûs kalesini fethetti. Bugün Eflanûs, fâtihinin ismiyle "Osmancık" olarak adlandırılır. Orada gümüş madeni vardı. (Emîr Osmancık) oradan büyük (miktar)da) gümüş aldı ve Melik Dânişmend adına para (sikke) bastırıldı. Bu (Dânişmendliler'in) adına bastırılan ilk paradır²⁴. Sonra Emîr Osmancık Kastamonu'yu ve diğer kaleleri fethetti. Sonra Melik Dânişmend Dârü'l-İkbâl olan Harsânûsiye'yi²⁵ fethetmek (üzere) harekete geçti. O, eski bir şehir olan Niksar'dır. Bu şehrin dünyanın en büyük şehirlerinden olduğu söylenir. Bugün burada halk arasında meşhur olan ve Ayvaz²⁶ olarak isimlendirilen kaynağı, şehirden millerce uzaklıkta bulunan sıcak bir su vardır ki, o pınar şehrin ortasında idi. Orada Tomâtoğrus²⁷ adında hayli büyük bir kilise vardı. Öyle ki, oradaki en büyük binalardan biri idi. Bugün izleri (hâlâ) oradadır. Müslümanlar şehri fethedinceye kadar çok ciddî bir şekilde

Batûta, *Seyâhatnâme*, trc. Mehmed Şerif, İstanbul 1333, I, 340. Krş. Turan, *Türkiye*, s. 131; Besim Darkot, "Osmancık", *İA*, IX, 450-453.

²⁴ Bugüne kadar Dânişmend Gâzî'ye ait herhangi bir para bulunamamıştır. Bk. İbrahim-Cevriye Artuk, "Dânişmend Sikkelerine Genel Bir Bakış", *Niksar'ın Fethi ve Dânişmendliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri*, Niksar 1996, s. 102. Dânişmendliler'e ait olduğu tespit edilen sikkeler içinde en eski tarihli para Melik (Emîr) Gâzî'ye ait olan sikkedir. Bu sikke ve diğer Dânişmendli paraları hakkında geniş bilgi için bk. Gustave Schlumberger, "Monnaie a legende Greque d'Amir Ghazi", *Révue Numismatique*, VI, 1888, s. 264-265; Paul Casanova, "Numismatique des Danichmendites", *Révue Numismatique*, 1896, XIV, 210-230. Dânişmendliler'e ait elde mevcut en eski paralar üzerinde 1 Mart 1973'te İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü'nde Tunçay Aykut tarafından verilen "Dânişmendliler ve Grek Harfleri ile Basılmış Paraları", konulu konferans metnini de gördük ve kendisinden bilgi aldık. Fakat bu çalışma yayımlanmamıştır. Dânişmendli paraları konusunda yardımını esirgemeyen ve bize zengin bir malzeme sunan Sayın Tunçay Aykut'a teşekkürü bir borç bilirim.

²⁵ Bu ismin Niksar ile bir ilgisi yoktur ve büyük bir ihtimalle Amasya (Harşene)'ya aittir. Bk. Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, İstanbul 1330-1332, I, 11-15; Yınanç, *age.*, s. 93; Besim Darkot, "Niksar", *İA*, IX, 273. Mélikoff (I, 156), bu şehri Kızılırmak yayının Kayseri'ye yakın olan kısmında aramak gerektiğini söylerken, Charsianon'un bulunduğu yer olabileceğini kaydeder.

²⁶ Bugün Niksar'da hâlâ bu adla meşhur bir su kaynağı vardır ve Niksar için önemli bir gelir sağlamaktadır.

²⁷ Niksar'ın ilk piskoposu olan Gregorios Thaumaturgos, 212 yılına doğru burada dünyaya gelmiştir (Besim Darkot, "Niksar", *İA*, IX, 273).

savaştlar ve büyük bir cihâd yaptılar. (Sonra) oradaki ganimetleri aldılar. Melik Dânişmend şehrin muhafazası için bir miktar asker bıraktı ve ordusunun bir kısmıyla da Cânîk ülkesini²⁸ fethe gitti. Oradaki Helekbend²⁹ kalesi önünde karargâh kurdu. (Bu kale) çetin ve sağlam bir kale idi. Sonra savaş oldu. Kaleden atılan bir ok Melik Dânişmend'in bacağına isâbet edince Niksar'a geri döndü. O, Niksar'a vardığında (orada bulunan) halkın isyan edip itaatten çıktığını ve şehirde bulunan Müslüman askerleri öldürdüklerini gördü. (Bunun üzerine) Melik Dânişmend onlarla ikinci defa savaştı. Kâfirler yenilip, şehir onlardan alınıncaya kadar şiddetli savaşlar oldu. Kâfirlerin büyük bir kısmı öldürüldü. (Melik Dânişmend) Şehri yıkıp yaktı ve oradaki mamur yerlerin çoğu yandı. Sonra Helekbend'i kâfirlerden almak için o tarafa ikinci defa hareket etti. (Fakat) savaştlar, yine bir ok (gelerek) Dânişmend'in göğsüne saplandı ve sırtını deldi. Müslümanların tamamı mağlup oldu ve Niksar tarafına yöneldiler. Niksar'a geldiklerinde Melik Dânişmend Ahmed el-Gâzî vefat etti. Dânişmend Gâzî Niksar'da defnedildi. Bugün mezarı büyük bir ziyaretgâhdır. Halk teberrüken burayı ziyaret eder. Yöre halkı Dânişmend Gâzî hakkında büyük bir saygı besler ve buranın mübârek bir yer olduğuna inanırlar. Allahu Teâla onun bereketinden bizi de faydalandırsın. O, atası Ebû Muhammed Ca'fer el-Battâl'dan sonra Anadolu'nun ilk fâtihidir.

Melik Dânişmend diye meşhur olan Ahmed ölünce, kâfirler Müslümanları mağlup ettiler ve fethedilen şehirlerin büyük bir bölümünü geri aldılar. Melik'in ordu kumandanı ve veziri İltekin el-Artukî³⁰ ve Harşene

²⁸ Cânîk, Anadolu'nun Karadeniz sahilinde Kızılırmak ile Yeşilirmak arasında ve doğuda Ordu'nun orta kısımlarına kadar uzanan sahaya verilen isimdir. Osmanlılar'ın son devirlerine doğru bugünkü Samsun ilimizin adı olmuştur (Besim Darkot, "Canik", *İA*, III, 25). Osmanlı döneminde Canik için bk. Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999.

²⁹ Mélikoff, çeşitli şekillerde yazılan ve okunan bu yerin Cânîk (Samsun)'te değil Niksar'da olabileceğini ve gerçekten de bugün burada Hargümbed (Harkümbed) adında bir köyün bulunduğunu kaydeder (*a.g.e.*, I, 157-158. Krş. Turan, *Türkiye*, s. 125 n. 45).

³⁰ Dânişmendnâme'de Artuhî olarak bahsedilen bu kumandan ünlü bir Rum cengâveridir. Melik Dânişmend onunla karşılaşmış, önce savaşmışlarsa da daha sonra dost olmuşlar ve Artuhî ihtidâ ederek müslüman olmuştur. Artuhî,

hâkimi Şettât'ın kızı Efrumiye³¹, Dânişmend diye meşhur Melik Gâzî Muhammed b. Melik Ahmed'i³² Abbâsî Halîfesi el-Muktedî Biemril-

Dânişmendnâme'de Melik Dânişmend'in en yakın arkadaşı olarak dikkat çekmektedir. Bk. Mélikoff, I, 64,66,76, 122-126, 129-130, 140, 145, 158-159, 164, 168-169, 203-207, 210-217, 219, 221-223, 225, 227-230, 232, 243, 245-246, 248-249, 253-261, 263-265, 267, 269-275, 278-281, 284, 286-287, 290-291, 294, 297-298, 302-304, 307, 309, 312-313, 315-326, 329-336, 341-342, 344-349, 359-377, 389-394, 396-397, 399, 405, 407-410, 415, 418, 426, 434-436, 440, 442-445, 447, 452-455; II, 19-52. Krş. Turan, *a.g.e.*, s. 124-126; Ocak, *a.g.m.*, s. 478.

³¹ Hüseyin Hüsâmeddîn, Dânişmendli vezirlerinden Nâsîrüddevle İltekin el-Artukî ve onun oğlu Emîr Hüsâmüddevle Hasan Gâzî'nin medfun olduğu bir türbeden bahsetmektedir. Adı geçen Amasya tarihçisine göre, bu türbe Amasya'da İltekin Bağları mevkiinin üstünde ve buradaki dağın eteğinde olup, dört taş sütun üzerine oturtulmuş taştan silindirik bir kubbe şeklindedir. Bk. *Amasya Tarihi*, I, 185-186. *Dânişmendnâme*'ye göre, Efrumiye, yenilmez bir cengâver olup Artukî (Artuhî)'ye karşı olan aşkından dolayı müslüman olmuş ve onunla evlenmesine râzı olmayan babasına karşı Melik Dânişmend ve Artukî'nin yanında yer almıştır (Mélikoff, *a.g.e.*, II, 35-64. Krş. Turan, *a.g.e.*, s. 124-126; Ocak, "Dânişmendnâme", VIII, 478). *Dânişmendnâme*'de Amasya hükümdarı Şettât'ın kızı olarak belirtilen Efrumiye (Efromiya), Osman Turan'a göre (*Türkiye*, s. 132, 137-138, 143, n. 99), gerçekte Malatya Ermeni Ortodoks hâkimi Gabriel'in kızı Morphia'dır.

³² Cenâbî Mustafa burada Emîr Gâzî (Melik Gâzî) ile Melik Muhammed'i aynı kişilerin gibi göstermiştir. Oysa kaynaklardaki kayıtlarda, Emîr Gâzî (Melik Gâzî) ile Melik Muhammed'in ayrı kişiler olduğu açıktır. Emîr Gâzî, Melik Muhammed'in babasıdır (Bk. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, trc. Hrnt D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 287; Süryani Mikhail, *Khronik*, nşr. ve trc. Chabot, *Chronique de Michel le Syrie, Patriarche jacobite d'Antioche (1116-1199)*, Paris 1899-1924, trc. Hrnt D. Andreasyan, *Suryani Patrik Mihail'in Vekayinâmesi 1042-1195*, Ankara 1944, II, -henüz yayımlanmamış tercüme-, s. 103; Ebu'l-Ferec, II, 367; Anonim Süryani, s. 275). Emîr Gâzî 1104/1134-497/528 tarihleri arasında, Melik Muhammed ise, bundan hemen sonra 528/537-1134/1142 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. (Bk. Özaydın, *a.g.m.*, s. 470 vd). Ayrıca Dânişmend Gâzî'nin oğlunun kim olduğu hususu da pek açığa kavuşmuş gibi görünmemektedir. Özaydın, (*a.g.m.*, 469,473), Gümüştekin'in Dânişmend Gâzî'nin oğlu olduğunu ve onun ölümünden sonra yerine geçtiğini, Emîr Gâzî'nin ise Gümüştekin'in oğlu olduğu ve dolayısıyla Dânişmend Gâzî'nin torunu olduğunu kabul eder. Bazı tarihçiler ise (Bk. Turan, *Türkiye*, s. 146; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, s. 254; Yınanç, *a.g.m.*, s. 469) Dânişmend Gâzî ile Gümüştekin'in aynı kişiler olduğunu ve Emîr Gâzî'nin ya da diğer adıyla Melik Gâzî'nin Dânişmend'in oğlu olduğunu

lâh'dan³³ yardım istemek için Bağdad'a doğru götürdüler. Abbâsî Halifesi el-Muktedî, onları gayet iyi karşıladı, istediklerini yerine getirerek Sultan Melikşâh b. Alp Arslan es-Selçukî'ye³⁴ bir (elçi göndererek) Rumlar'a karşı ondan yardım istedi. Sultan Melikşâh da, onlara yardım etmesi için Süleyman b. Kutalmış b. İsrâil'i³⁵ yanına çağırdı ve ona Türkler'den ve diğer milletlerden oluşan büyük bir orduyla Anadolu'ya yürümesini emretti. Süleymanşâh, Melikşâh'ın emirlerini yerine getirmeyi kabul ederek Bağdad'a doğru hareket etti. Halifenin (huzurunda) toplandılar. Halife onu zafer ve fetihle müjdeledi. Sonra Melik Gâzî Muhammed'i tavsiye etti. (Halife), Melik Gâzî ile Süleymanşâh'ın kızkardeşinin nikâhını kıydı; Süleymanşâh ile Melik Gâzî'yi Anadolu'ya gönderdi. Anadolu sınırına ulaştıklarında onları Rum kâfirleri karşıladı. Süleymanşâh ve Melik Gâzî, kâfirlerle savaştılar. Müslümanlar düşmanı hezimete uğrattı ve zafer kazandılar. Gece Melik Gâzî'nin bir oğlu oldu ve ona, fetih temenni ederek "düşmanı kahreden" manasına gelen Yağıbasan ismini verdi. Sonra kâfirlerin ülkesinin büyük bir bölümü olan Kayseri'yi ele geçirinceye kadar onlarla savaştılar. Süleymanşâh tahta çıkarak burayı merkez yaptı ve burada yerleşti. Süleymanşâh, Melik Gâzî'yi Türkmenler'den bir grup ile (düşmana karşı gönderdi). Melik Gâzî daha önce babasının almış olduğu yerleri geri aldı. Melik Gâzî Muhammed b. Ahmed Dânişmend, babasının tahtına oturdu ve iyi bir hayat sürdü. Halfet b. İltekin'i vezir yaptı. İltekin, babası Melik Dânişmend'in veziri idi. O, hükümdar ailesine mensup olup kahraman birisi idi. Amasya'da bulunan Halifet Medresesi'nin³⁶ onun tarafından yaptırıldığı söylenir.

kaydederler. Meşhur Fransız tarihçi Cahen ise Gümüştekin ile Emîr (Melik) Gâzî'yi aynı kişiler olarak kabul eder. Bk. *Anadolu'da Türkler*, s. 103, 107.

³³ el-Muktedî Biemrillah, 467/487-1075/1094 tarihleri arasında hüküm sürdü (Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", *DİA*, I, 37).

³⁴ Büyük Selçuklu hükümdarı [465/1072-485/1092] (İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah", *İA*, VII, s. 665-673).

³⁵ Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı [467/1075-479/1086]. Geniş bilgi için bk. Turan, *Türkiye*, s. 45-83.

³⁶ Hüseyin Hüsâmeddîn, *Amasya Tarihinde* (I, 283-287) Halifet Medresesi'nden bahseder. Ancak bu medresenin 632 (1235) yılında Selçuklu emirlerinden Mübârüzüddeve ve'd-dîn Halife b. Tûlî tarafından yaptırıldığını kaydeder.

Melik Gâzî, babası Saîdü's-şehîd Melik Dânişmend Ahmed el-Gâzî'nin (mezarının) yanına, gelene gidene yemek verilen güzel bir imâret yaptırdı. Bu olay 470 (1077/1078) yılı civarında meydana geldi. Süleymanşâh ölünce Melik Muhammed (bunun hâkim olduğu) birçok şehri aldı. Melik Gâzî 493 (1099/1100) yılında büyük bir ordu topladı ve Malatya'daki Franklar (Haçlılar) üzerine yürüdü. Oranın halkı, Haçlıların büyüklerinden olan Antakya hâkiminden (prensinden)³⁷ yardım istedi. (Antakya hâkimi yardıma geldi) ve yenildi. Sonra çok miktarda askerle geri döndü. Melik Muhammed (Bohemund ile) savaştı ve onu mağlup ve esir etti³⁸. Onun esâreti 496 (1102/1103) yılına kadar devam etti. Sonra kuvvetlendi ve onun askerlerinin çoğunu öldürdü. Malatya yakınlarında kâfirlerle savaştılar, onları mağlup ve esir edip ülkelerini ele geçirdiler. Melik Gâzî 528 (1133/1134) yılında Suriye'deki Franklar'la (Haçlılar'la) savaştı ve onlardan çoğunu öldürdü³⁹. Hama hâkiminin tarihinde⁴⁰ de bahsettiği gibi Malatya, Sivas, Amasya,

³⁷ Burada kendisinden yardım istenilen Antakya hâkimi (prinkepsi) Bohemund'dur. Bk. Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, Ankara 1996, s. 33.

³⁸ Bohemund'un esir edilişi hakkında geniş bilgi için bk. Turan, *Türkiye*, s. 136-145; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, Ankara 1990, I, 66-69; Abdülkerim Özaydın, "Dânişmendliler", *İslâm Tarihi*, İstanbul 1994, VIII, 52-56; Demirkent, *Sultan I. Kılıç Arslan*, s. 33-34, 50-52; a. mlf., "Antakya Prinkepsi Bohemund'un esir alınması Niksar'da hapsedilmesi ve serbest bırakılması (1100-1103)", *Niksar'ın Fethi ve Dânişmendliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri*, Niksar 1996, s. 3-7.

³⁹ Melik Gâzî, 528 (1134) yılında vefat etmiştir. Cenâbî'nin zikrettiği tarihte Melik Gâzî'nin böyle bir faaliyeti yoktur. Ancak o, 1131 yılında Kilikya'daki Ermeniler üzerine bir sefer düzenlemiştir (Demirkent, *Urfa*, II, 98 vd.; Mehmet Ersan, *Türkiye Selçukluların Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, İzmir 1995, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Doktora Tezi, s. 28 vd.; Yınanç, a.g.m., III, 470; Özaydın, a.g.m., VIII, 470).

⁴⁰ Burada sözü edilen Hama hâkimi Ebû'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddin İsmâil b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî'dir. Hama'da hükümdarlık yaptığı için Hama hâkimi olarak zikredilmiştir. Yazmış olduğu eser ise, *el-Muhtasar fi-târîhi'l-beşer*, *el-Muhtasar fi-ahbâri'l-beşer* ve *Târîhu Ebî'l-Fidâ* adlarıyla anılmıştır. Bu kitap yaratılıştan 729 (1329) yılına kadar gelen umumî bir tarih olup ilk defa 1286 (1870)'da İstanbul'da iki cilt (4 cüz) halinde yayımlanmıştır (Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, nşr. Ş. Yaltkaya-R. Bilge, İstanbul 1943, II, 1465; M. Şemseddin

Niksar, Tokat ve diğer sınır şehirlerinin hükümdarı Melik Gâzî Muhammed b. Ahmed 537 (1142/1143) yılında vefat etti. Ondan sonra yerine cesur, dirâyetli, âdil ve yaşantısı güzel olan, oğlu el-Gâzî melik Yağıbasan b. Gâzî Bey b. el-Melik Dânişmend hükümdar oldu⁴¹. Yağıbasan'dan sonra bu aileden onun gibi bir hükümdar daha çıkmadı. Anadolu'da birçok fetihlerde bulundu ve Frank ve Rum hükümdarlarını defalarca mağlubiyete uğrattı. Geniş topraklar üzerinde hükümdar oldu. Malatya, Sivas, Erzurum, Amasya, Niksar, Tokat, Sunisa⁴², Osmancık, Çorum, Ankara, Kayseri, Canik memleketi ve diğer şehirlerin hâkimi idi. Bunlar büyük şehirlerdir, bunların içinde yer alan küçük şehirler de vardır.

560 (1164/1165) yılında Konya ve Aksaray hükümdarı olan Kılıç Arslan b. Mesud b. Kılıç Arslan es-Selçûkî⁴³ ile Malatya, Sivas ve diğer şehirlerin hâkimi Melik Yağıbasan arasında şiddetli savaşlar meydana geldi. Zaferi Yağıbasan kazandı. (Ancak) bilgili ve adaletli hükümdar Nizâmü'd-dünya ve'd-dîn Ebû'l-Muzaffer Yağıbasan Muhammed b. Ahmed, 562 (1166) yılı civarında vefat etti⁴⁴. O, Niksar'da kendisinin yaptırdığı medresenin karşısında inşâ edilen türbeye defnedildi. Allah rahmet etsin. Adâletli, hayırsever, dindar, Allah yolunda savaşan, ibâdete düşkün, yaşantısı güzel, muzaffer, ileri görüşlü bir hükümdar idi. Allah yolunda birçok imâretler, medreseler, mescitler yaptırmıştır.

Günaltay, *İslam'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1342-1339, s. 203-220; H. A. R. Gibb, "Abu'l-Fidâ", *EF²*, (İng.), I, 118-119; Abdülkerim Özaydın, "Ebû'l Fidâ", *DİA*, X, 320-321).

⁴¹ Melik Yağıbasan (1142-1164), Cenâbî'nin kaydettiği gibi Melik Muhammed'in oğlu değil kardeşidir. Yağıbasan hakkında geniş bilgi için bk. Turan, *Türkiye*, s. 178-180, 189-193, 198-203; Özaydın, a.g.m., VIII, 471-472.

⁴² Bugün yeri tam olarak belli değildir. Mélikoff (I, 158-159), bugünkü Sanusa olarak gösterir. Bilge Umar (*Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s. 706), Amasya'dan Tokat'a gidilirken Yeşilirmak'ı geçtikten sonra ulaşılan Saos adlı bir köyden bahseder.

⁴³ Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan [1155-1192]. Geniş bilgi için bk. Turan, *Türkiye*, s. 197-236; M. Abdulhaluk Çay, *II. Kılıç Arslan*, Ankara 1987.

⁴⁴ Melik Yağıbasan 1166'da değil 1164 yılında vefat etmiştir (Özaydın, a.g.m., VIII, 472).

Tokat ve Niksar'da bulunan Yağıbasan medreseleri⁴⁵ ona nisbet edilir. Melik es-Saîd Yağıbasan'ın ölümünden sonra gerçekte bu ailenin gücü zayıfladı. Sonra bu ülkenin başına Yağıbasan'ın kardeşinin oğlu İbrahim b. Muhammed b. Ahmed eş-Şehîr hükümdar oldu⁴⁶. Adı geçen İbrâhim'in kardeşi Zünnûn b. Muhammed b. Ahmed Kayseri'yi ele geçirdi⁴⁷. Şâhinşâh b. Mesud b. Kılıç Arslan da Ankara'ya hâkim oldu⁴⁸. (Sonra) Adı geçen hükümdarlar aralarında kararlaştırdıkları şartlar üzerinde karar kılıp bir antlaşma yaptılar⁴⁹. Sonra Melik İbrahim öldü. Ondan sonra yerine oğlu Melikü'l-âlem Şemsü'd-dünyâ ve'd-dîn Zahîru Emîri'l-mü'minîn Ebûl Fidâ' İsmâil b. İbrâhim geçti⁵⁰. Melik İsmâil 564 (1168-1169) yılında vefat etti. Adı geçen hükümdar İsmâil Niksar'da defnedildi. Mezarının üzerine yüksek bir kubbe inşâ edildi. Sonra bu memleketi Zünnûn b. Muhammed b. Dânişmend ele geçirdi⁵¹. Onun zamanında Dânişmendliler Devleti gerçekten zayıflamıştı. Selçuklu (Türkiye Selçuklu Devleti) Devleti de kuvvetlenmişti. Zünnûn, Kılıç Arslan (II. Kılıç Arslan) ile mücadele edemedi. Kılıç Arslan da onun

⁴⁵ Krş. Besim Darkot, "Niksar", *İA*, IX, 274. Niksar'da yaptırılan Yağıbasan Medresesi hakkında bilgi için bk. Kâmil Şahin, *Dânişmendliler Döneminde Niksar (1071-1178)*, Niksar 1999, s. 46-52.

⁴⁶ Cenâbî'nin İbnü'l-Esîr'den aldığı bu bilgi doğru değildir (Bk. *el-Kâmil*, XI, 317, trc., XI, 258. Çağdaş kaynaklar İbnü'l-Ezrak (*Târîhu Meyyâfârikîn*, British Museum, Or. nr. 5803, vr. 188a) ve Süryani Mikhail'in (*Vekâyinâme*, s. 196) verdiği bilgilere göre Yağıbasan'ın vefatından sonra onun karısı olan Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud'un kızı, henüz 16 yaşında olan İsmâil b. İbrahim'i hükümdar ilân ederek onunla evlendi.

⁴⁷ Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 317. Zünnûn'un Dânişmendli tahtını elde etmek için yaptığı mücadele hakkında bk. Muharrem Kesik, *Sultan I. Mesud Devri Türkiye Selçukluları Tarihi (1116-1155)*, İstanbul 1999, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, s. 36-37.

⁴⁸ Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 317.

⁴⁹ Krş. İbnü'l-Esîr, aynı yer.

⁵⁰ Daha önce de belirttiğimiz gibi Yağıbasan'ın ölümünden sonra yerine İsmâil b. İbrahim geçmiştir. Bk. İbnü'l-Ezrak, vr. 188a; Süryani Mikhail, s. 196; Ebu'l-Ferec, II, 400. Ayrıca bu çalışmada bk. n. 43. İsmâil b. İbrahim hakkında geniş bilgi için bk. Turan, *a.g.e.*, s. 202-204; Yınanç, *a.g.m.*, III, 473-474; Özaydın, "Dânişmendliler", *DİA*, VIII, 472.

⁵¹ Geniş bilgi için bk. Yınanç, *a.g.m.*, III, 473 vd.; Özaydın, "Dânişmendliler", VIII, 472 vd.

ülkesini elinden çekip aldı. Zünnûn ise, Suriye'ye giderek, Suriye hâkimi Nûreddîn eş-Şehîd⁵²'den Kılıç Arslan (ile mücadele etmek) için yardım istedi. Nûreddîn'in bizzat kendisi ona yardım etti. Nûreddîn, Kılıç Arslan'ın ülkesine doğru harekete geçerek 568 (1172/1173) yılında onun (hâkimiyeti altındaki) bazı yerleri istilâ etti. Sivas'ı geri alarak Zünnûn b. Dânişmend'e verdi ve (sonra da) Suriye'ye döndü. Nûreddîn eş-Şehîd, 569 (1173/1174) yılında vefat edince, Kılıç Arslan Sivas'a geri döndü ve orayı Zünnûn'un elinden çekip aldı. Dânişmendoğulları'nın hüküm sürdüğü şehirlerin tamamı Kılıç Arslan'ın hâkimiyeti altına girdi⁵³. Zünnûn kızgın (bir halde) gitti (ayrıldı). O, bu aileden (Dânişmendoğulları) gelen son hükümdar idi. En doğrusunu her türlü noksanlıklardan münezze olan Allahu Teâlâ bilir. (Çünkü) O, doğruluk ve dürüstlikle hüküm verir. (Bu bilgileri yazarken) Hama hâkiminin tarihi⁵⁴ ve Hasan b. Ali et-Tokâtî'nin *el-Kâ'in fi-beyâni'd-Devletü'd-Dânişmendiyye* adlı eserinden aldım.

Şunu da söylemem gerekir ki; ben bu bilgileri kaleme aldıktan sonra Malatya kadısı İmâdüddîn b. Yusuf el-Hanefî'nin, Dânişmendliler ailesinin nesebini ispat eden ve 15 Receb 794 tarihinde yazılmış olan bir kitabını gördüm. Bu kitapta gördüğüm şey, şu şekilde idi :

Peygamberî vasıf taşıyan şerefli din meclisinde efendimiz, seyyidimiz, fakihlerin şeyhi, sâlihlerin şerefli, günleri makbul, insanların sevgilisi, müttakî, günahlardan kaçınan Mevlânâ Feleküddîn –Allah, babası ile beraber nimetlendirsün- cenâb, kerîm, âlî, mevlevî, büyük emîr, Hasibî, nesibî, sa'dî, milleti ve dini kutlu kılan Emîr Sadeddîn - Allah, onun yardımcılarını aziz kılsın ve işlerini salihlerle tamamlasın- , bu ikisinin yanında şer'î bir kitap olup içerisinde insanların İslâm

⁵² Nûreddîn Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. İmâdedîn Zengî [541/1146-569/1174]. Geniş bilgi için bk. Nikita Elisséeff, *Nur Ad-Din Un Grand Prince Musulman De Syrie Au Temps Des Croisades*, Damas 1967, I-III; K.V. Zettersteen, "Nûr-ed-dîn", *IA*, IX, 358-361; Coşkun Alptekin, "Musul Atabegliği", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1992, VII, 550-561.

⁵³ Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan 1175 yılında, Sivas, Niksar, Komana, Tokat ve bunlara bağlı diğer Dânişmendli topraklarını, 25 Ekim 1178'de de Malatya'yı ele geçirmek suretiyle Dânişmendliler Devleti'ne son vermiştir. Geniş bilgi için bk. Özaydın, a.g.m., VIII, 472 vd.

⁵⁴ Bk. n. 40.

kadıları ve halka hayrı çok hâkimler tarafından –Allah, onları feyizlendirsin- şer’î usulle tespit olunmuş sicilleri bulunmaktadır.

Bu kitabın mazmunu şöyledir :

İşaret olunan Mevlânâ (Feleküddîn), adı geçen Emîr (Sadeddîn)'in oğludur. O ise, durumu ikrar olunmuş olan, eş-Şerîf, el-Alî, el-Mevlevî, el-Emîrî, el-Kebîrî, el-Adudî, ez-Zuhrî, el-Mücâhidî, el-Âlimî, el-Allâmî, el-Kudvî, el-Bâri’î, el-Fâri’î, el-Hüsâmî, Hüsâmü'l-mille ve'd-dîn Melik Hasan'ın oğludur -Allah onu cennetlerin en güzel bir şekilde yaşanılan yerinde iskân etsin-.

O ise, (Melik Hasan), durumu ikrar olunmuş olan eş-Şerîf, el-Alî, el-Mevlevî, el-Mevlevî, el-Kebîrî, el-Alemî, el-İlmî, es-Sâlihî, en-Nâsikî, el-Hüseynî, en-Nesebî, es-Seyyidî, es-Senedî, Haremeyn-i Şerîfeyn'i ziyâret eden Hacı Sinânüddîn'in oğludur-Allah onu rahmetiyle bürüsün-

O da (Hacı Sinânüddîn), durumu ikrar olunmuş olan el-Eşref, el-Alî, el-Mevlevî, el-Mâlikî, el-Mülkî, el-Mücâhidî, el-Murâbitî, el-Gavsî, el-Gıyâsî, mücahidlerin ve gâzilerin meliki, her iki âlemde de emîrlerin efendisi Ebû'l-Mehâmid Cemâl Gâzî'nin oğludur.

O, (Ebû'l-gâzî), durumu ikrar olunmuş olan el-Eşref, el-Alî, el-Mevlevî, el-Emîrî, el-Kebîrî, el-Alî, el-Âdil, el-Müeyyedî, ez-Za’îmî, el-Gıyâsî, el-Mesâgîrî, el-Murâtıbtî, mücahidlerin ve gâzilerin dayanağı, her iki âlemde de emîrlerin seyyidi, din ve devletin mecdi, Yağıbasan şeklinde lâkaplandırılmış olan Melik Gâzî'nin oğludur –Allah onu rızâsıyla kuşatsın-.

Melik (Gâzî Yağıbasan) de, durumu ikrar olunmuş olan el-Ecell, el-Alî, el-Mevlevî, el-Mülkî, el-Mâlikî, el-Hüseynî, es-Seyyidî, es-Sindî, eş-Şerîfî, es-Selçûkî, Mu’izzül-İslâm ve'l-Müslimîn (İslâm'ın ve müslümanların izzeti), Nâsıru'l-guzât ve'l-mücâhidîn (gazilerin ve mücahidlerin yardımcısı), Melce’ü'l-fukarâ ve'l-mesâkîn (miskin ve fakirlerin sığınağı), Avnü'l-ümme (ümmetin yardımcısı), İmâdü'l-mille ve'd-dîn (milletin ve dinin direği), Zahîrül-mülûk ve's-selâtîn (hükümdar ve sultanların destekçisi), Seyfu Emîri'l-mü'minîn (müminlerin emirinin kılıcı), Âli'l-mikdâr (derecesi yüksek), Cezîlu'l-miyâr (çok ölçülü),

Refi'u'l-menâr (aydınlığı yüce), Mahmûdü'l-âsâr (eserleri hamd ile anılan), Kâhiru'l-eşrâr (şerhleri kahreden), el-Mü'eyyed bi'l-melâike (meleklerle desteklenen), Mu'înü'l-mille ve'd-dîn (millet ve halkın yardımcısı), Melik Dânişmend'in oğludur –Allah yattığı yeri güzelleştirsin ve cenneti kendisine ikametgâh kılsın–.

Daha sonra Dârü'l-izz Amasya kadısı Abdurrahman b. Muhammed el-Muslihî'nin kendi hattıyla İmâmü'l-e'azz Mevlânâ Bahşâyîş, şer'î olarak kendisinin Allah yolunda cihâd eden Melik Dânişmend Ahmed'in torunu Feleküddîn'in oğlu olduğunu ispat ettiğini gördüm.

“DÂNİSHMENDIES ACCORDING TO CENÂBÎ”

Abstract

Djanâbî Mustapha is one of the XVth Century Ottoman Historian, Al-Aylam az-Zâhîr is one of his famous books. This book contains 86 chapters in Arabic language. This study is consisted of the translation and edition critique of Danishmandids section of Al-Aylam az-zâhîr. Besides this, some missing and wrong parts of the book completed by adding some notes if necessary .

Keywords

Dânishmandids, Djanâbî Mustapha, Al-Aylam az-Zâhîr, Asia Minor, Saljuquids, Byzantium, Dânişmand Ghazi

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 4, İstanbul 2001,

*"İNSAN HAKLARI VE ERMENİ SORUNU-İTTİHAT TERAKKİDEN
KURTULUŞ SAVAŞINA" ADLI ESERİN İDDİALARI HAKKINDA
BAZI TENKİTLER*

*Tuncay ÖĞÜN**

* Yard. Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

ÖZET

Ermeniler'in I. Dünya Savaşı yıllarında Türkler tarafından soykırıma tâbi tutulduklarına dair bir takım iddialar sık sık gündeme getirilmektedir ve bu konuda kitaplar neşredilmektedir. Bunlardan biri de Taner Akçam'ın "İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu-İttihat Terakkî'den Kurtuluş Savaşı'na" adlı eseridir. Bu makalede, yukarıda adı geçen eserdeki -bizce- uydurma olan iddialar ayrı ayrı ele alınmakta ve delillerle gerçekler ortaya konmaktadır. Tarihî gerçeklere uymayan bu tür iddiaların, dünya kamuoyunu aldatarak Türkiye'yi güç durumda bırakmak gibi siyasal bir amacın ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Soykırım olarak sunulan olayın gerçek yüzü, I. Dünya Savaşı'nda Ruslar'la işbirliği yaparak Doğu Anadolu'nun müslüman halkını yok etmeye çalışan Ermenilerin, Osmanlı Devleti'nin güney vilâyetlerine göç ettirilmesinden ibarettir. Bölgedeki ekonomik ve teknik şartların yetersizliği kayıpları önlemek için başvuru bütün tedbirlere rağmen; göç ettirilen Ermeniler'den bir bölümünün maalesef hayatını kaybetmesine neden oldu. Ancak bu kayıplar Osmanlı Devleti'nin uyguladığı sistemli bir soykırımın eseri sayılamaz. Aynı yıllarda müslüman göçmenlerden de çok sayıda insanın tıpkı Ermeniler gibi açlık ve sefalet yüzünden hayatını kaybetmesi bunun en önemli göstergesidir.

Anahtar Kelimeler

Ermeniler, I. Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi, Tehcir, Vilâyât-ı Sitte, Van, Erzurum, Kars.

Ermenilerin, Türkler tarafından soykırıma tabi tutulduklarına dair, eskiden beri tekrarlanan iddialar Türk adı taşıyan bir araştırmacı tarafından yeniden gündeme getirildi. Bu iddiaların sahibi olan Taner Akçam, İmge Kitabevi tarafından yayımlanan *İnsan Hakları ve Ermeni*

Sorunu- İttihat Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na adlı eserine¹, birtakım Ermeni çevrelerinden uzanan dostluk elini boşa bırakmamak ve iki toplum arasında dostluğu temin etmek için yüksek düzeydeki devlet temsilcilerimizin, soykırım iddialarını kabul etmeseler bile, her yılın 24 Nisan günü Erivan'da düzenlenen soykırımı anma günü toplantılarına katılmalarını tavsiye ederek başlamaktadır². Tabii bu teklifte bulunurken, sözde soykırım iddialarının yıllardan beri uluslararası ilişkilerde devlete karşı siyasî bir araç olarak kullanılmakta olduğunu, Ermeni örgütlerinin 1973-1984 yılları arasında yabancı temsilciliklerimize yönelttikleri terörist saldırılarla insanlarımızı katlettiklerini ve nihayet Ermenistan bayrağında yer alan Ağrı dağı sembolünün de işaret ettiği üzere Türkiye bütünlüğünün tehdit edilmekte olduğunu unutmuş görünmektedir³.

Eserin ilk sayfasında, Sayın Akçam'ın, 1953 Ardahan doğumlu olduğu ve ceza evinden firar etmek suretiyle Türkiye'den ayrılarak siyasi mülteci olarak gittiği Almanya'da, Hannover Üniversitesi bünyesinde *İttihat ve Terakki Yargılamaları ve Ermeni Kırımı* adlı doktora çalışmasını 1995'de tamamladığı, yukarıda bahsettiğimiz eserin de bu doktora çalışmasının genişletilmiş şekli olduğu belirtilmektedir.

Eserin önsözünde, *jenositin* Türkçe karşılığı olarak kullanılmakta olan *soykırımın* yerine tercihen *kırım* kavramının kullanıldığı ifade edilmektedir. Sıradan bir katliamdan farklı olarak, Ermenilere yapılanları

¹ Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu- İttihat Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, Ankara 1999.

² T. Akçam, *aynı eser*, s. 12 vd.

³ 1973 sonrası Ermeni terörü ve Türkiye'ye yönelik tehditler hakkında geniş bilgi için bkz. Michael M. Gunter, "Ermeni Terörizminin Çağdaş görünümü", *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Qestion*, II, İstanbul 1989, s. 15-52; A. Alper Gazigiray, *Osmanlı'dan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*, İstanbul 1982, s. 555-665; Mehmet Ali Birant, *Ermeni Terörü* (Basım yeri ve tarihi yok), s. 179-190; Kemal Taran, "Günümüzde Ülke Dışındaki Militan Şartlanmış Ermenilerin Türkiye'ye Yönelik İddia ve İsteklerinin Gerçekliği ve Geçerliliği Var mıdır?", *Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu (8-22 Ekim 1984)*, Ankara 1985, s. 179-200; Hasan Köni, "Uluslararası Terörizmin Bir Boyutu Olarak 1974'ler Sonrası Ermeni Terörü", *Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu (8-22 Ekim 1984)*, Ankara 1985, s. 201-255.

tanımlamak için Anadolu'da *kırım* kavramının yaygın olarak kullanılıyor olması (!) ise bu tercihin ana nedeni olarak sunulmaktadır⁴. Gerçekten daha ziyade Anadolu'nun doğu kesimleri ile Kafkaslarda kırım ya da kırgın kelimelerinin yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Ancak burada ilginç olan şey, Ardahan doğumlu olduğunu ifade eden Sayın Akçam'ın, bu kelimeye gerçek anlamının dışında yanlış, daha doğrusu *tam zıttı* bir anlam yükleyebilmiş olmasıdır. Halbuki Kars, Ardahan, Sarıkamış ve Erzurum başta olmak üzere Ermeni tahribatına maruz kalmış geniş bir coğrafyada *kırım ya da kırgın sözlerinin, Ermenilerin Müslümanlara karşı uyguladıkları katliamları ifade etmek için kullanıldığını* bilmeyen yoktur. Bu kavramlara Ermeni mezalimi için söylenmiş ağıtlarda da sık sık tesadüf edilmesi, yöre halkının sayın Akçam gibi düşünmediğini göstermek açısından önemlidir⁵. Buna rağmen kitabın daha ilk sayfalarında, hem de halkımıza isnat etmek suretiyle böylesine önemli bir kavramın alt-üst edilmiş olması, bu eserin objektif olmaktan uzak bir çalışma olduğuna dair önemli bir göstergedir. Sayfalar ilerledikçe bu kanaat iyice netleşmekte, eserin

⁴ T. Akçam, *aynı eser*, s. 21, 22.

⁵ 1918 yılı Nisanında 360 kişinin Ermeniler tarafından katledildiği Kaloköyü (Derecik) katliamından kurtulan Karanlı Aşık Kahraman (1863-1944)'ın bu katliam için söylediği bir ağıtında şu dörtlük yer almaktadır:

Tanrı, Ermeni'ye vermiş fırsatı,
Kesti kökümüzü, *kırar* milleti,
Rûz-i kıyamete kaldı müddeti,
İntikam günü, arşa dayandı.

Yine aynı şair, Şüregel mezalimine yaktığı başka bir ağıtında şöyle diyor:

Elde dolu bâde, dönmüş dökülmüş,
Yıkılmış binalar, taşı sökülüş,
Kırılan kırılmış, kalan çekilmiş,
Sahipsiz vatanlar, insan kalmamış.

Arpaçaylı Veli Aras (Sefilî) Efendinin, 1920 Martında Ermeni mezalimi üzerine söylediği koşmanın bir dörtlüğü ise şöyledir:

Kahpe İngiliz'e sen bel bağladın,
Kars-Eli'ni oda yaktın, dağladın;
Kış günü köylere topu bağladın,
Kırdın çoluk-çocuk, hep nâs Ermeni.

(Şiirler, Fahrettin Kırzioğlu tarafından derlenmiştir. Bkz. Fahrettin Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars* II, İstanbul 1958, s. 124-25, 159-160.)

büyük ihtimalle Ermeni iftiralarına destek vermek amacıyla hazırlandığı görülmektedir.

İlk Ermeni İsyancıları: Zulme Karşı Direniş mi, Emperyalist Tahriklerin Başarısı mı?

Önsöz ve üç ana bölümden oluşan bu hacimli kitabın (633 sayfa) birinci bölümün ilk sayfalarında (47-88) Osmanlı ülkesinde eskiden beri aşağılanmakta! olan Ermeniler üzerindeki baskıların, II. Abdülhamid döneminde iyice arttığı ve bu masum topluluğun katliamlara uğradığı öne sürülmektedir. Daha ilk bakışta bu bölümün, Ermeni soykırım iddialarına tarihî arka plan oluşturmak amacıyla hazırlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Oysa peşin fikirler, gizli ya da açık siyasî emeller bir tarafa bırakılarak olaylara daha serin kanlı bir şekilde bakılacak olursa tablonun iddia edilenden çok daha farklı olduğu görülecektir. Osmanlı hukuk sistemine göre zımmîlerin Müslümanlardan farklı bir statüye sahip bulunduğu doğrudur. Ancak Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki giyim kuşam farklılıkları gibi şekilden ibaret birtakım küçük ayrıntıların, Sayın Akçam'ın ifade ettiği ölçüde büyük bir rahatsızlığa neden olduğunu kabul etmek mümkün değildir. Zımmî statüsü sayesinde inanç, ibadet ve kazanma özgürlüğüne sahip bulunan azınlıkların çoğu zaman Müslümanlardan daha müreffeh olarak yüzyıllarca barış ve huzur içerisinde yaşadıkları bilinmektedir. Devletin dağılma sürecine girdiği 19. yüzyıla kadar Osmanlı ülkesinde ciddi bir azınlık probleminin ortaya çıkmamış olmasının başlıca nedeni de bu huzur ve refah ortamıdır. Özellikle Ermeniler, azınlıklara tanınan haklardan en iyi şekilde yararlanmasını bilen ve devlete bağlılık hususunda örnek teşkil eden bir unsur olmuşlardır. Bu özelliklerinden dolayı 19. yüzyıla kadar Osmanlı kaynaklarında kendilerinden daima *millet-i sâdıka* olarak bahsedilmiş olan böyle bir toplumun baskı altında tutulduğunu söylemek, Osmanlı toplum yapısı hakkında bilgisi olmayan amatör tarihçilere mahsus olsa gerektir⁶.

⁶ Osmanlı Devleti'nde zımmîlerin hukukî statüleri ile Ermenilerin sosyal ve ekonomik durumları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 1991, s. 178-179; Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991, s. 303 vd.; Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk-*

Ermenilerin, II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde katliamlara tâbi tutuldukları iddiası da doğru değildir. Katliam olarak sunulan olaylar, İngiltere ve Rusya'nın kışkırtmaları sonucu ihtilâlcî Ermeni komiteleri tarafından Anadolu'nun birçok yerinde düzenlenen propaganda amaçlı isyanların hükümet kuvvetleri tarafından bastırılmasından ibarettir⁷. Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile Batılı devletlerin güvencesi altına girmiş olan Ermeniler⁸, bu isyanları bastırmak amacıyla düzenlenen operasyonları, sebepsiz yere Müslümanlar tarafından katledilmekte oldukları şeklinde dünya kamuoyuna yansıtarak büyük devletlerin yardımını sağlamak suretiyle bağımsız bir Ermenistan kurmayı amaçlıyorlardı. Bu hareket tarzının Ermeni liderlerine Batılı devletler tarafından tavsiye edildiği anlaşılıyor. Zira İngilizler tarafından ihtilâlcî Ermenilere; *ancak kan dökmek gerekir ki*

İslâm Hukuk Tarihi II, İstanbul 1990, s. 344 vd.; Enver Konukçu, "Osmanlılar ve Millet-i Sâdikadan Ermeniler", *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, s. 326-333; Yavuz Ercan, "Türkiye'de XV ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukukî, İçtimai ve İktisadî Durumu", *Bellekten*, XLIII/188, Ankara 1984; "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, s. 197-207; Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Osmanlı*, IV, Ankara 1999, s. 208-216; Gülnihal Bozkurt, "İslâm Hukukunda Zimmîlerin Hukukî Statüsü", *Kudret Ayter'e Armağan, Dokuz Eylül Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3. sayı 1-4 1987; Ebu'l-Alâ el-Mevdûdî, "İslâm'da Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar" (çev. O. Güner), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 7, Samsun 1993.

⁷ Ermeni komiteleri ve isyanları hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, (haz. H. E. Cengiz) Ankara 1983; Tülây Duran, "Talori Olaylarından Sonra Siyasi Gelişmeler Belgeleri", *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Qestion*, II, İstanbul 1989; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 421-570; Esat Uras, "Ermeni Cemiyetleri", *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Qestion*, III, İstanbul 1989, s. 17-96; K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1985, s. 126-192; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, I, II, Ankara 1998.

⁸ Ermeni meselesinin uluslararası boyutları konusunda geniş bilgi için bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul 1986; Kâmuran Gürün, *aynı eser*, s. 104-125; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 149-420; Ali Karaca, *Anadolu İslahâtı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993, s. 37-77; Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1877-1891)", *Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu (8-22 Ekim 1984)*, Ankara 1985, s.19-27; Bilal Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, İstanbul 1986.

Ermeniler bağımsızlık kazansınlar, kan dökünüz, Avrupa sizi himaye eder şeklinde talimatlar verildiği bilinmektedir⁹. İşte Sayın Akçam'ın II. Abdülhamid dönemine Ermenilerin katliamlara uğradıklarına dair iddialarının gerçek yüzü budur. Bu gerçek sadece Türk kaynaklarında değil, olaylara şahit olmuş bazı yabancılara ait raporlarda da açıkça ifade edilmiştir.

1890'lı yıllarda Doğu Anadolu'da görev yapmış olan General Mayewski'nin, Rus hükümetine sunmuş olduğu gizli raporunda, Anadolu Ermenilerinin sosyal ve ekonomik durumları ile bölgedeki diğer topluluklar ve devletle ilişkilerine dair verdiği malumat yukarıda bahsettiğimiz iddiaları yalanlanmaktadır. Mayewski'nin Ermeni meselesini destekleyen bir ülkenin temsilcisi olması ve raporun Rus Hükümeti'ne gizli olarak sunulması, bu tespitlerin propaganda amaçlı olmayıp objektif görüşlerin ifadesi olduğunu göstermektedir. Raporda yer alan şu ifadeler oldukça dikkat çekicidir¹⁰: *Türkler Hıristiyanlara daima yüksekten bakmaya alışmışlardır. Hiçbir şekilde Hıristiyanlara güvenmezler. Fakat bu halleriyle beraber, bunlarda zerre kadar tahakküm hissi yoktur. Saygısızlık derecesini asla bulmaz... Doğu vilayetlerinde yaşayan Ermeniler, eskiden beri ahalinin zengin tabakasını teşkil ederler. Bunlar her türlü sanayi, ticaret ve çiftçilikle uğraşırlar... Ermenilerin Türkiye'deki sıkıntıları son derece abartılı ve uydurma hikâyelerden ibarettir. Türkiye'deki Ermeniler, diğer yerlerdeki Ermenilerden daha kötü bir durumda değildirler. Ermeni ihtilâlcilerinin yağma ve katliam diye bahsettikleri olaylar Kafkasya'da fazlasıyla mevcuttur. Hayvan sürüp götürmek meselesi de Rusya'nın bir takım yerlerindeki hırsızlıklardan başka bir mahiyette değildir. Mal ve can emniyetine gelince, Türkiye'de hükümet gücünün etkin olduğu yerlerde Elizabetpol vilayetinden daha emindir... Türk vahşetine hiçbir yerde tesadüf edilemez. Türk vahşeti gerçek olmayıp bile uydurulmuş siyasî bir hikâyedir. Objektif bir gözle bakarak gerçeği olduğu gibi*

⁹ General Mayewski, *Van ve Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiki* (haz. H. Pehlivanlı), Van 1997, s. 50.

¹⁰ Mayewski, *aynı eser*, s. 31, 117, 119, 127.

söylemek gerekirse, Doğu'da vahşeti Müslümanların değil Doğu Hıristiyanlarının yaptığına itiraf etmek gerekir...

1896 yılında Anadolu'daki Ermeniler hakkında bir rapor hazırlamış olan İngiliz Yüzbaşı C. B. Norman da Mayewski'nin söylediklerini doğrulamaktadır. *Ermenilerin Maskesi Düşüyor* şeklinde dikkat çekici bir başlığa sahip bulunan bu raporda; Yüzbaşı Norman, Anadolu'daki Ermeni olaylarının sorumlusu olarak kendi hükümetini (İngiltere) ve gizli Ermeni cemiyetlerini görmektedir. Bu kanaatini şu cümlelerle ifade etmektedir¹¹: *...Doğu politikamız başarısızlığa uğradı, hem de çok acı bir şekilde. Türkleri kendimizden soğuttuk. Ermenilere boş ümitler verdik ve ülkeyi kana boğduk. Ortaya çıkardığımız kötülüklerin çaresini bulmak görevimizdir fakat ne yazık ki Anadolu'da değerli hayatlarını kaybetmiş olan on binlerce kişiyi Türkiye'ye geri veremeyiz... II. Abdülhamid'in azınlıkların problemlerini çözmek konusunda samimî olduğunu fakat sürekli olarak iftiraya uğradığını¹² belirten Yüzbaşı Norman, Ermenilerin uydurma katliam hikâyeleri ile Avrupa kamuoyunu nasıl yanılttıklarını ilginç örneklerle anlatmaktadır. Örneğin 8339 Ermeni'nin yaşadığı Sasun'da Ermenilerden 10 bin kişinin katledildiğine dair haberler çıktığını ve Batı ülkelerinde pek çok insanın buna inanabildiğini ifade etmektedir¹³. Yine bunun gibi, bir muhabirin, 2750 Ermeni'nin yaşadığı Karahisar'da 3 bin ve 1415 Ermeni'nin yaşadığı Birecik'te 2 bin Ermeni'nin öldürüldüğünü ülkesine telgrafla bildirdiğini kaydetmektedir¹⁴.*

1894 yılında New-York Herald Gazetesi tarafından Ermeni olaylarını incelemek üzere özel muhabir sıfatıyla gönderilen Dr. George H. Hepworth da raporunda olanlardan Ermenilerin sorumlu olduğunu be-

¹¹ C. B. Norman, *Ermenilerin Maskesi Düşüyor* (haz. Y. Ercan), Ankara 1993, s. 73.

¹² C. B. Norman, *aynı eser*, s. 74 vd. II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu politikası hakkında daha geniş bilgi için bkz. Bayram Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987; Ali Karaca, *aynı eser*, 37-172.

¹³ C. B. Norman, *aynı eser*, s. 63-64.

¹⁴ C. B. Norman, *aynı eser*, s. 70-71.

lirtmektedir¹⁵: ...*Amerikan kamuoyunun genel kanaati, ki daha evvel bu kanaati ben de paylaşıyordum, Türklerin sebepsiz ve tahrik söz konusu değilken hareket ettikleri şeklindedir. Şimdi inanıyorum ki, şayet Türkler bu şekilde davransalardı, yer yüzünde bir tane Ermeni bırakmazlardı...Öldürme olayları Ermeni çeteler yüzünden olmuştur. Eğer bunlar olmasalardı veya sessiz dursalardı, asla öldürme hadiseleri olmazdı. İnkâr edilmesi imkânsız olan gerçek budur...*

İttihatçıların Ermenileri Yok Etme Planı Yoktu

Eserin yine birinci bölümünde (s. 88-187) yer alan iddialardan biri de, Balkan Savaşlarında alınan yenilgilerin ardından panturanist bir politikaya yönelmiş olan İttihatçıların, Türk dünyası coğrafyasının orta yerinde bulunan Doğu Anadolu'da yaşamaktan başka bir günahı olmayan Ermeni halkını topluca imha etmek istedikleri şeklindedir.

Ermenilerin sürekli baskı altında tutulduğu ve eskiden beri katledilmekte oldukları yalanı gibi İttihatçıların, 1. Dünya Savaşı öncesinde Ermenileri katletmek arzusunda oldukları iddiası da faraziyeden ibaret kalmaya mahkumdur. Çünkü savaş öncesi bir tarafa, Sayın Akçam'ın, İttihatçıların savaş sırasında Ermenilerin topluca katledilmesi hakkında bir karar aldıklarına dair iddialarını bile doğrulayacak güvenilir belgeler mevcut değildir. Bu nedenle eserin müellifi kitabının temelini teşkil eden bu varsayımını inandırıcı hale getirmek için bir hayli çaba harcadıktan sonra mevcut kaynakların iddiasını doğrulayacak derecede yeterli olmadığını itiraf etmek ve savaş sırasında katliama dair alındığını öne sürdüğü bu karardan bir *ihhtimal* olarak söz etmek mecburiyetinde kalmıştır¹⁶. Gerçi daha sonra söylediklerini unutmuş görünerek alınan kararın gerçek olduğu varsayımı üzerine hikâyesini anlatmaya devam etmiştir.

¹⁵ Bayram Kodaman, "Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Macerası (1897)", *Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu (8-22 Ekim 1984)*, Ankara 1985, s. 262-263.

¹⁶ T. Akçam, *aynı eser*, s. 34, 255.

Varsayımlar üzerine oluşturulan bu tür iddiaları daha da anlamsız hale getireceği endişesiyle olsa gerek, mevcut bazı belge ve bilgilere ise kasıtlı olarak müracaat edilmediği anlaşılıyor. Örneğin doğu vilayetlerindeki Ermeni nüfusunun, Müslüman ahaliye oranı konusuna hiç temas edilmemiştir. Oysa nüfus unsuru, daima her iki tarafın (Türk-Ermeni) hareket tarzını yönlendiren önemli faktörlerden biri olmuştur. Pek çok yerli ve yabancı kaynak, Ermenilerin hakimiyet tesis etmeye çalıştıkları Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakir ve Sivas vilayetlerinde eskiden beri bir azınlık olduklarını (yaklaşık olarak Müslümanların 1/5'i), Müslümanların ise daima nüfusun çoğunluğunu teşkil ettiğini göstermektedir¹⁷. Bu durumda hem devletin aslî unsuru olmak hem de nüfus çoğunluğuna sahip bulunmanın vermiş olduğu güvenle Müslümanların, Ermenileri yok etmeyi düşünecek kadar önemli bir tehdit unsuru olarak algıladıklarına hükmetmek pek mantıklı bir yaklaşım tarzı olarak görünmemektedir. Hele Türk dünyasının geniş coğrafyası ve muazzam nüfusu içerisinde yarım milyon civarındaki Ermeni varlığının denizde damla mesabesinde olduğuna hiç şüphe yoktur. Bir de bunlar, iddia edildiği gibi devlete bağlı, çalışkan, vergisini fazlasıyla ödeyen bir topluluk idi iseler Ermenileri yok etmenin altın yumurtlayan tavuğu kesmekten bir farkı olmazdı.

¹⁷ 1893 tarihli Osmanlı nüfus tahriri sonuçlarına göre vilayât-i sittede 2.028.351 Müslüman, 499.490 Ermeni; 1880 tarihli İngiliz konsolosu Trotter'in tespitlerine göre 1.021.762 Müslüman, 240.803 Ermeni; İngiliz askerî konsoloslarından William Everett'in 1895 tarihli raporuna göre 2.445.086 Müslüman, 774.007 Ermeni (Bu istatistikler ve başka örnekler için bkz. C. Küçük, *aynı eser*, s.162-169), İngiliz Yüzbaşısı C. B. Norman'ın 1896 tarihli raporuna göre 2.668.886 Müslüman, 668.329 Ermeni (C.B Norman, *aynı eser*, s. 65) 1897'de Fransız Hükümeti tarafından neşredilen *Sarı Kitab'a* göre 2.669.386 Müslüman, 666.473 Ermeni (Mustafa Keskin, "Milli Mücadele Başlarken Anadolu'nun Demografik Yapısı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 3, Kayseri 1989, s. 473, 477 vd.) ve 1914 tarihli Osmanlı resmi nüfus istatistiğine göre ise 3.040.891 Müslüman, 612.441 Ermeni yaşamaktadır (Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s.21, 182). Nikerlit Karablis de söz konusu vilayetlerde Müslümanların büyük bir çoğunluğa sahip olduğunu ifade etmektedir (Bkz. Nikerlid Karablis, *Rusya'nın Şark Siyaseti ve Vilayât-ı Şarkıye Meselesi* (çev. Habil Adem), Dersaadet 1332, s. 144-167.

Ermenilerin hiç de masum olmadıkları, 19. yüzyılın başlarından beri Ruslarla müttefik oldukları elbette biliniyordu. Buna rağmen İttihatçıların, savaş öncesinde Ermenileri yok etmek veya bölgeden uzaklaştırmak gibi bir düşünceleri yoktu. Savaş sırasında Ermeni katliamı yapmakla itham edilen Teşkilât-ı Mahsûsa'nın programında da bu tür önlemlere yer verilmemiş olması bunu doğrulamaktadır. Bu örgütün bölgeye yönelik amacı; *Rus Orta Asyası'nda Müslüman Türklerin ayaklanmasına yol açacak adımları atmak, bu yolla Osmanlı topraklarından bağımsız bir Ermenistan çıkarmaya yönelik Rus-Ermeni planlarını suya düşürmekten ibaretti*¹⁸. Bu program, İttihatçıların Ermenileri yok edilmesi gereken bir unsur olarak değil, kontrol altında tutulmaları gereken bir topluluk olarak değerlendirdiklerini göstermektedir.

İttihatçılar, Ermenileri imha etmek gibi bir düşünceye sahip olsalardı bunu yüksek bir moralle Sarıkamış üzerine yürüdükleri sırada ya da bu harekâtın hemen öncesinde yaparlardı. Oysa katliamın Sarıkamış hezimetinden sonra yapıldığı iddia ediliyor. Bu iddialar muteber kaynaklardan tamamen yoksun olduğu gibi mantıklı bir düşüncenin eseri olmaktan da bir hayli uzak görünüyor. Hezimet sırasında mevcudunun neredeyse tamamını kaybetmiş olan Türk ordusu, ülkeyi Rus istilâsına karşı savunamayacak derecede yıpranmışken neden masum bir topluluğun üzerine giderek ikinci bir düşman daha kazansın? Bu soruya tatmin edici bir cevap vermek mümkün değildir. Ancak varsayımlar üzerine yorum yapmayı bırakarak gerçeklere döndüğümüzde, masum bir Ermeni halkının yerine, Osmanlı ordusunun uğradığı hezimet fırsat bilip, Rusların desteğini sağlayarak yöredeki Müslümanları yok etmeye çalışan birtakım kanlı çetelerin etkisinde kalmış bir toplulukla karşılaşırız. Hükümet bu durumda, Ermeni saldırılarını etkisiz hale getirmek için zorunlu olarak birtakım önlemler almak durumunda kalmıştır. Bu önlem, iddia edildiği gibi Ermenileri tamamen imha etmek gibi insanlık dışı bir yöntem

¹⁸ Philip H. Stoddard, *Teşkilât-ı Mahsûsa* (çev. T. Demir), İstanbul 1993, s. 50. Teşkilât-ı Mahsûsanın 1. Dünya Savaşı ve öncesinde Kafkas cephesindeki faaliyetleri için bkz. Vahdet Keleşyılmaz, "Kafkas Harekâtının Perde Arkası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVII/47, Ankara 2000.

olmayıp aşağıda izah edileceği üzere Ermeni nüfusunun daha emin bir bölgeye göç ettirilmesinden ibarettir.

1. Dünya Savaşı Arifesinde Rus-Ermeni İttifakı

Eserin ikinci bölümü (s. 189-328), Ermenilerin, 1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne ihanet ederek Ruslarla işbirliği yapmak suretiyle giriştikleri katliamları örtbas etmek amacıyla hazırlanmıştır. Bu amaçla öncelikle kronoloji tahrif edilerek adeta bir sihirbaz marifetiyle, olaylar zinciri Ermeni iddialarını doğrulayacak biçimde yeniden düzenlenmektedir. Bu bölümde yer alan iddialar ana hatlarıyla şöyle özetlenebilir; 1. Dünya Savaşı, Ermenileri yok etme düşüncesinin gerçekleştirilmesi için uygun bir zemin hazırladı. Sarıkamış yenilgisinin de şokuyla, 1915 yılı Mart ayı sonlarında İttihatçılar tarafından Ermenilerin topluca imha edilmelerine dair bir karar alındı. Teşkilât-ı Mahsûsa vasıtasıyla bu karar derhal acımasızca uygulamaya konuldu. Böylece başta Nisan 1915 Van İsyanı olmak üzere çeşitli yerlerde Ermeniler tarafından Müslümanlara karşı düzenlenen saldırılar bu imha hareketine karşı bir tepki olarak ortaya çıktı.

Hemen ifade edelim ki 1915 yılı Mart ayı sonlarında Ermenilerin katline ya da tehcirine dair bir karar alınmamıştır. Sayın Akçam'ın bir ihtimal olarak gündeme getirdiği bu iddia ile ulaşmak istediği hedef bellidir. Böyle bir kronolojik manevra ile tehcir kararını, 1915 Nisan ayı ortalarında yoğunluk kazanan Ermeni isyanlarından önce alınmış gibi göstererek gerçekte Ermeni-Rus ittifakı sonucu ortaya çıkmış olan bu isyanları, tehcir uygulamasına karşı bir tepki olarak sunmak ve böylece Ermenilerin masum olduğunu ispatlamak niyetindedir. Oysa Osmanlı arşivlerindeki belgeler, tehcir düşüncesinin ilk defa Ermeni isyanlarının kontrolden çıktığı mayıs ayı başlarında gündeme getirildiğini göstermektedir. Başkomutan Vekili Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği 2 Mayıs 1915 tarihli gizli bir telgrafla¹⁹, *Van gölü*

¹⁹ Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE Arşivi), Kls. 44, Dos. 207, F. 2 den naklen Cemalettin Taşkiran, "1915 Ermeni Tehciri

etrafında ve Van vilayetinde isyan ve ihtilâl için bir ocak olan Ermenilerin o bölgeden kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması fikrinde olduğunu bildirmişti. Bu fikrin fiiliyata geçirilmesi aşağıda izah edileceği üzere 27 Mayıs 1915 tarihli tehcir kanununun yürürlüğe girmesi ile mümkün olacaktır.

Sayın Akçam'ın belirtmekten kaçındığı Rus-Ermeni ittifakı ise oldukça uzun bir geçmişe sahiptir. Bağımsızlık konusunda büyük devletlerin yardımına ihtiyaç duyan Ermeniler, 19. yüzyılın başlarından itibaren Ruslarla işbirliğine yönelmişlerdi. Böylece bu yüzyılda yapılan Osmanlı-Rus savaşlarında Anadolu Ermenileri, ülkelerine ihanet ederek düşman lehine casusluk ve kılavuzluk yapmaya hattâ istilâ orduları için karşılama törenleri bile düzenlemeye başlamışlardı. Ermenilerle Ruslar arasındaki bu tarihî ittifak 1. Dünya Savaşı öncesinde de devam ediyordu²⁰.

Ermeni komiteleri daha savaş başlamadan Rusların yanında yer almaya karar vermişlerdi. 1914 yılı Haziranında ülke içinden ve dışından 30 kadar delegenin katılımıyla Erzurum'da toplanan Taşnaksutyun Komitelerinin 8. kongresinde şu kararlar alınmıştır²¹:

Savaş ilânına kadar sükûneti muhafaza edip silâhlanılacak,

Savaş ilânı halinde Türk ordusundaki Ermeniler silâhları ile birlikte Rus ordusuna firar edecek,

Türk ordusu ilerlerse sükûnet muhafaza edilecek, geri çekilir veya ilerleyemeyecek bir hale gelirse ordu gerisindeki çeteler, ellerindeki program gereği derhal faaliyete geçecek.

Hınçak Komitesi'nin de Taşnatsutyun'la aynı gayeye sahip olduğu görülüyor. Paris'te yayınlanan Hınçak Gazetesi'nin Aralık 1914 tarihli sayısında, Sosyal Demokrat Hınçakyan Komitesi Genel Merkezi tarafından yayınlanan bildiri de şu ifadeler yer almaktaydı²²: *..Hınçak*

Sırasında Osmanlı Devletinin Aldığı Tedbirlere Bir Bakış", *Beşinci Askerî Semineri Bildirileri (23-25 Ekim 1995 İstanbul)*, Ankara 1996, s. 134.

²⁰ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün* (çev. B. Umar), İstanbul 1998, s. 26.

²¹ ATASE Arşivi, Kls. 528, Dos. 2061, F. 21.

²² Bildirinin Ermenice ve Türkçe metni için bkz. M.A. Birant, *aynı eser*, s. 100-101.

*Komitesi de milletinin varlığının söz konusu olduğu bu büyük savaşta, kendi maddî ve manevî kuvvetlerini toplayarak, ihtilâl kılıcı ile Dünya Harbi'ne katılacak ve üçlü itilâfın özellikle Rus kuvvetlerinin müttefiki sıfatıyla; emrindeki bütün vasıtalar ve ihtilâl güçleri ve siyasî kuvvetlerle, Ermenistan'da, Kilikya'da, Kafkasya ve Azerbaycan'da müttefiklerin zafer kazanmalarına yardım etmek suretiyle, gerek kendi ve gerek medeniyet namına vazifesini, yurtseverliğin gerektirdiği şartları kendine rehber kabul ederek yapacaktır... Rus-Ermeni ittifakının ülkesine sağlayacağı avantajları çok iyi bilen Çar, Ermeni komitelerinin almış olduğu bu kararları memnuniyetle karşılamış ve henüz Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmeden 1914 Ağustosunda bütün Ermenileri Müslüman boyunduruğundan kurtulmaları için, Rus bayrağı altında toplanmaya davet eden bir beyanname yayınlamıştı. Çar, bu beyanname: *Ermeniler, Çarlık idaresi altında kardeşlerinize kavuşup hürriyet ve adaletin nimetlerinden istifade edeceksiniz* diyordu²³.*

Seferberlik ilân edildiğinde komitelerin aldığı kararlar gereğince binlerce ihtilâlcî Ermeni, her türlü riski göze alarak Osmanlı ordusunu terk edip Ruslarla beraber Türklere karşı savaşmayı tercih etmişti²⁴. Önceleri dikkat çekmemek için silâhsız firar eden Ermeniler, daha sonra silâhlı ve düzenli bir şekilde firara başladılar²⁵. Düşman tarafına geçenler sadece firarî askerlerden ibaret değildi. İhtilâl komitelerinin etkisinde kalan gençlerden binlercesi Osmanlı seferberliğine iştirak etmek yerine, Rus ordusuna katılmak üzere sınırı geçmekteydi. Savaş

²³ Dikran Kevorkyan, "Ermeni Meselesinde Tehcire Amil Olan Sebepler", *Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu (8-22 Ekim 1984)*, Ankara 1985, s. 300; Kara Schemsi, *Türkler ve Ermenistan Meselesi*, Ankara 1994, s. 6 (Bu eser Diplomat ve tarihçi Reşit Saffet (Atabinen) tarafından Kara Şemsi müstear adıyla 1918 tarihinde Cenevre'de yayınlanmış olan *Les Turces et la Question d' Armenie* adlı kitapçığın Prof. Dr. Bayram Kodaman tarafından Türkçe'ye çevrilmiş nüshasıdır. Sayfa numaraları Türkçe nüshaya göre verilmiştir. Kitapçığın tam metni için bkz. Bayram Kodaman, *Türkler- Ermeniler ve Avrupa*, Ankara 1994, s. 1-11.).

²⁴ Kara Schemsi, *aynı eser*, s. 6.

²⁵ *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, s. 260.

başladıktan hemen sonra sadece Sivas vilayetinde 30 bin Ermeni genci çete teşkili amacıyla silahlanmış, bunların yarısı Rusya'ya geçmiş, diğer yarısı ise yurtiçinde kalarak Rusya'dan gelecek talimat üzerine isyana hazırlanmıştı²⁶. Sınırı geçenler, başlarında Erzurumlu Antranik, Muşlu Simpat, Vanlı Hamzasb, Sivaslı Murat ve Bayburtlu Arşak gibi Anadolu komitecilerin bulunduğu Rus ordusu bünyesindeki gönüllü Ermeni birliklerine katılmaktaydılar. Böylece bu katillerin emrinde üçer dörder yüz kişilik birlikler oluşturmaya başlamış, sayıları günden güne artan gönüllülerin miktarı neredeyse bir kolordu mevcuduna ulaşmıştı²⁷.

Rus ordusuna öncülük yapmak üzere oluşturulan gönüllü Ermeni birlikleri, Kafkasya ve Anadolu'da, hem askerî harekâta hem de özellikle sivillere yönelik katliamlarda son derece etkin rol oynamışlardır. Bu nedenle Sayın Akçam, Osmanlı Ermenilerinin ihanetini gizlemek ve onları aklamak amacıyla bu birliklerin, Anadolu Ermenilerince değil, Rus vatandaşı olan Kafkasya Ermenilerince oluşturulduğunu öne sürmektedir²⁸. Onun bu inkâr çabası, ön yargıların bir akademisyeni bile ne derecede ciddiyetsiz durumlara düşürebileceğine dair çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir.

Ermenilerin Katliama Başlaması

Sarıkamış Harekâtının hezimetle sonuçlanması Türk-Ermeni münasebetlerinde yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Sarıkamış civarında konuşlanmış bulunan Rus ordusunu imha ederek Kafkasya ile Türkistan'ı ele geçirmek gibi büyük gayelerle bizzat Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın komutası altında, 1914-1915 kışının en soğuk günlerinde gerçekleştirilen bu kış taarruzu; askerin yeterli kış donanımına sahip olmaması, haberleşme ve lojistik desteğin yetersizliğine ilâveten bölgenin sarp ve mevsimin şiddetli olması gibi

²⁶ Muammer Demirel, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Ermeni Çetelerinin Cephe Gerisindeki Faaliyetleri", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu Kars-Subatan 17-21 Haziran 1991*, Ankara 1992, s. 294.

²⁷ *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, s. 275; Fahrettin Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, (Basım yeri yok) 1954, s. 137 vd.

²⁸ T. Akçam, *aynı eser*, s. 313.

nedenlerle zafere çok yaklaşmışken büyük bir hezimetle sonuçlandı (Ocak 1915). Askerlerin büyük çoğunluğu açlık ve şiddetli soğuklar yüzünden Soğanlı ve Allahuekber dağlarında şehit düşmüş, geriye kalanlar ise perişan bir halde Erzurum'a doğru çekilmek zorunda kalmışlardı²⁹.

Harekât sırasında bir hayli yıpranmış oldukları gözlenen Ruslar, bozgunun hemen ardından genel bir taarruza geçmek niyetinde değildiler. Fakat Ermenilerin onlar kadar beklemeye tahammülleri yoktu. Osmanlı mağlubiyetinin hemen ardından, yukarıda bahsedilen komite kararlarına da uygun olarak, Anadolu'nun bir çok yerinde (Zeytun, Kayseri, Bitlis, Van, Muş, Diyarbakır, Harput, Erzurum, Sivas, Trabzon, Ankara, Urfa, İzmit, Bursa, Musa Dağı) isyan ederek Müslüman ahaliyi katletmeye ve bu hareketleriyle Rus ordusunu Anadolu'yu istilâya teşvik etmeye başladılar³⁰.

Bu isyanlar arasında Van isyanının tehcir kararına neden olmak gibi özel bir önemi vardır. Ermeni çetelerinin Van ve civarındaki saldırıları 1915 yılı Şubat ayı içinde başlamıştı. Olaylar giderek tırmanmış, 15 Nisandan itibaren çevredeki Ermeni çetelerinin de bölgeye gelmesiyle birlikte şehir, 10 bin kişiyi aşan bir kuvvetle tamamen kuşatılmıştı. Bu sırada Ermenilerin vahşetinden korunmak amacıyla şehir halkı Van kalesine sığınmıştı. Azgın çetelerin saldırıları karşısında şehri savunmanın imkânsız olduğunu gören Van valisi Cevdet Bey, 24 Nisan 1915 tarihinde Dahiliye Nezaretinden izin isteyerek, bu insanları daha güvenli olan iç bölgelere göç ettirmek zorunda kalmıştı. *Böylece yörede ilk defa tehcire tâbi tutulanlar Ermeniler değil, Ermeni çetelerinin saldırılarından korunmak üzere Van'ın Müslüman ahali olmuştur.* Bu tehcirin ardından Van kalesi, 17 Mayıs'ta Ermenilerin eline geçti. Bu uygun fırsatı değerlendirmek isteyen Rus birlikleri de bölgeyi işgal ederek 20 Mayıs 1915 günü şehri

²⁹ Bu harekât hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı* (Genelkurmay Başkanlığı Yayını), I, Ankara 1993, s. 347-536; Tuncay Öğün, *Osmanlı-Rus Harplerinde Sarıkamış ve Sarıkamış Kasabasının Ortaya Çıkışı* (İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 1992, s. 57-125.

³⁰ İsyenlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. A. Süslü, *Ermeniler...*, s. 69-94.

teslim aldılar³¹. Bu sırada şehir tahrip edilmiş ve ele geçen Müslümanlardan pek çoğu katledilmişti. Bu tahribat, Vanlı bir komitecinin 6 Haziran 1915 tarihli mektubunda; *çarşı bütün dükkânlarıyla harap olmuştur... Şehirdeki evlerin yukarı katları tamamıyla harap olmuştur...Van'da 1500 kadar kadın ve çocuktan başka Türk kalmamıştır* şeklinde ifade edilmişti³².

Yöredeki Müslüman köylerinin neredeyse tamamı gönüllü Ermeni birlikleri ya da yerel çeteler tarafından yakılıp yıkılmış, insanlar acımasızca öldürülmüştü. Bu vahşeti haber alan köylüler, canlarını kurtarmak üzere kabileler halinde bölgeyi terk etmeye başlamışlardı. Van kentinin Ermenilerin eline geçtiği günlerde yöre köylerinin kadın, çocuk ve ihtiyarlarından oluşan iki bin kişilik bir göç karesi, Van'a 20 km mesafede bulunan Zeve köyünde Ermeni çeteleri ve gönüllü birliklerince pusuya düşürülerek tamamen imha edildi.³³ Bugün soykırıma uğrayan Müslümanlara ait en büyük toplu mezarın bulunduğu Zeve köyünde işlenmiş olan bu vahşet, Anadolu'da Ermenilerin değil Müslümanların soykırıma uğradığını göstermeye yetmektedir. O nedenle bu insanlık suçunun işlendiği tarihin *Soykırımı Telin Günü* olarak ilân edilmesi gerekir.

Rus-Ermeni hakimiyetine geçen Van ve çevresinde Müslümanlara artık hayat hakkı tanınmıyordu. Bölge adeta bir mezbahaya çevrilmiş,

³¹ A. Süslü, *Ermeniler...*, s. 74 vd.; Enver Konukçu, *Van'ın Ruslar Tarafından İşgali*, Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu (Van 2-5 Nisan 1990), Ankara 1990, s. 22. Van'da Ermenilerin geçici bir hükümet kurmalarına dair bkz. Viscount Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916 Documents Presented to*, Beirut 1972, s. 48-50; Ali Karaca; *aynı eser*, s. 128-129.

³² *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, s. 287-288. 1915 Van isyanı ve Van'ın işgali hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ergünöz Akçura, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)*, İstanbul 1994, s. 150-228.

³³ 1990 tarihinde bu köyde yapılan arkeolojik kazılarla katliam kurbanlarına ait toplu mezarlar açılmış ve katliamın izlerini taşıyan iskeletlerle birlikte Ermeni mezalimi de inkâr edilemez bir şekilde gün ışığına çıkarılmıştır. Zeve Katliamı hakkında tebliğler, katliama tanık olan İbrahim Sargın'ın ifadeleri ve kazı sırasında çekilmiş fotoğraflar için bkz. *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu (Van 2-5 Nisan 1990)* (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayını), Ankara 1990. Kazıya ait buluntular Van Müzesi katliam seksiyonunda sergilenmektedir.

insanlar yaşlı, kadın, çocuk ayırımı yapılmadan topluca imha edilmişti. Yetkililerin bu vahşete ait raporları ile katliama tanık olan bazı kişilere ait ifadeleri ihtiva eden Osmanlı arşiv belgeleri incelendiğinde, Ermeni çeteleri ve Ruslar tarafından kadın ve kızların ırzına tecavüz, ihtiyar ve çocukları evlere doldurarak yakma, zehirli yemek vererek ya da topluca nehirlere atarak imha etme, cami ve türbeleri harap edip tahkir etme, cesetleri parçalayarak ateşte pişirip sağ kalanları yemeleri için zorlama, hamile kadınların karınlarını süngü ile yararak çocuklarını çıkarma, bütün varlıkları talan etme gibi canice faaliyetlerinin sıradan şeyler haline geldiği anlaşılmaktadır³⁴. Vahşetin bu derece dayanılmaz boyutlara ulaşması, bölgedeki Rus askerî yetkililerini bile bu soykırımı durdurmak için ciddi önlemler almak zorunda bırakmış ve Van'da bir divan-ı harp kurulmuştu³⁵.

Ermenilerin, Müslümanları yok etmek hususunda bu derece acımasız davranmalarının başlıca nedeni en fazla nüfus yoğunluğuna sahip oldukları Van vilayetinde bile azınlık durumunda olmalarıydı³⁶. Bu nedenle ele geçirdikleri insanları akla hayale gelmedik korkunç yöntemlerle katledip etrafa korku salarak geriye kalan Müslümanları da can korkusuyla bölgeyi terk etmeye zorlamak niyetinde idiler. Bu yolla bölgede Ermeni nüfusun, çoğunluğu elde etmesini sağlayarak binlerce masum insanın toplu mezarları üzerinde bir Ermenistan kurmayı planlıyorlardı. Katliamlar Van kenti ile sınırlı kalmamıştı.

³⁴ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, I (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını), Ankara 1995, s. 57-77, 107-111, 199-210, 238-264.

³⁵ Azmi Süslü, *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, Ankara 1987, s. 27.

³⁶ Avrupa'da yayınlanmakta olan *La Turquie d'Asie'de Van vilayetinde 241.000 Türk'e karşılık sadece 79.998 Ermeni yaşadığının ifade edilmektedir* (Bkz. *Ottoman Archives Yıldız Collection The Armenian Qestion*, III, İstanbul 1989, s. 166, 167). C. B. Norman'ın 1896 tarihli raporuna göre ise bu sayı 241 bin Müslüman ve 79.998 Ermenidir (Bkz. C. B. Norman, *aynı eser*, s. 65). 1914 tarihli Osmanlı resmî nüfus istatistiği de vilâyette çoğunluğu Müslümanların oluşturduğunu gösteriyor. Müslümanlar 179.380 kişi ile toplam nüfusun % 69.1'ini oluştururken Ermeniler, 67.792 kişi ile sadece % 26.1 nispetine sahiptirler (Bkz. M. Keskin, *aynı eser*, s. 478).

Amacımız olayları bütün teferruatıyla anlatmak değildir. Burada vurgulamak istediğimiz husus, Sarıkamış bozgunundan sonra cephe gerisinde devlet ve millet hayatının Ruslarla işbirliği yapan Ermeni grupları tarafından ciddi surette tehdit edildiğidir.

Van'ın işgaline kadar hükümet, isyanları mahallî tedbirlerle bastırmak istemişti. Bu arada patrikler ve mebusları aracılığıyla Ermenilere, rahat durmadıkları taktirde devlet olarak en zecrî önlemlerin alınmak zorunda kalınacağı bildirilmişti. Fakat bütün iyi niyete rağmen komiteciler, ısrarla faaliyetlerini sürdürdüler³⁷.

Tehcir: Soykırım Değil Nefsi Müdafaa

Van vilayetindeki hadiseler, Ermenilerin yaşadığı cephe gerisindeki diğer vilâyetlerde de aynı oyunun tekrarlanabileceğinin işaretiydi. Komite üyeleri arasındaki yazışmalardan anlaşıldığına göre Van isyanını diğer vilâyetlerde de sahnelemek üzere çeşitli hazırlıklara başlanmıştı³⁸. Zaten Bitlis, Muş, Erzurum, Bayezid, Zeytun, Sivas bölgesindeki isyan ve saldırılar devam etmekteydi³⁹. Hükümet, bu durumda daha fazla kurban vermemek için cephe gerisinde devlet ve millet hayatını ciddi surette tehdit etmekte olan Ermenileri, ülkenin daha güvenli olan Musul ve Halep gibi güney vilâyetlerine göç ettirmek zorunda kaldı. 27 Mayıs 1915 tarihinde Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçün Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedâbir Hakkında Kanun-ı Muvakkat adını taşıyan geçici bir kanun çıkarıldı. *Tehcir kanunu* olarak bilinen bu kanunun ikinci maddesi ile ; *ordu, kolordu ve bağımsız tümen komutanlıklarına askerî durum gereği veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri köy ve kasabalar halkını tek tek veya topluca diğer bölgelere göndermek ve yerleştirmek yetkisi* verilmişti⁴⁰. Zorunlu göçün düzenli ve güvenli bir şekilde

³⁷ Dikran Kevorkyan, "Ermeni Meselesinde...", s. 300.

³⁸ *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, s. 286.

³⁹ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s. 605.

⁴⁰ "Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçün Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedâbir Hakkında Kanûn-ı Muvakkat (14 Mayıs 1331)", *Düstûr, Tertib-i Sanî*, VII, Dersaadet 1336, s. 609.

yapılabilmesi için tehcir kanununun uygulanışına dair ayrıca nizamname ve talimatnameler hazırlandı. Bu düzenlemelere göre göçürülecek Ermenilerin iaşe, ibate, can ve mal güvenlikleri hükümet tarafından sağlanacaktı. Tehcir edilenlerin, sağlık durumları kontrol edilecek, yaralı, hasta, kadın, çocuk ve yaşlılar demiryoluyla, geri kalanlar ise at ve arabalarla sevk edilecekti. Bütün taşınabilir mallarını birlikte götürebilecekler, götüremedikleri eşyalar açık artırma ile satılarak bedeli hükümetçe ödenecek, gittikleri yerlerde hükümet tarafından iskân edilmeleri sağlanacaktı⁴¹.

Görüldüğü gibi Ermeni isyanları tehcir kararına bir tepki olarak başlamamış, tam tersine tehcir uygulamasına, Ermeni isyanlarının tehlikeli boyutlara ulaşması üzerine zorunlu olarak baş vurulmuştur. Benzer bir durumda hangi devlet olursa olsun her halde farklı şekilde davranamazdı⁴². Ancak şunu kabul etmek gerekir ki; Osmanlı Hükümeti, binlerce insanı ilgilendiren böyle kapsamlı bir göç hareketini yasal düzenlemeler çerçevesinde gerçekleştirmek için gerekli donanımına sahip değildi. Doğu vilayetlerinde ulaşım eskiden beri büyük zorluklarla sağlanabilmekteydi. Bölge çağın en etkin ulaşım aracı durumunda bulunan demir yollarından ve deniz taşımacılığında tamamen mahrumdu. Genellikle dere ve vadilere bağlı olan az sayıdaki karayolları ise yörenin tek ulaşım aracı durumunda bulunan hayvan ve hayvanlar tarafından çekilmekte olan arabaların geçişine bile çoğu zaman müsait olmazdı. Zaten seferberliğin ilânıyla birlikte ulaşım araçlarının neredeyse tamamı ordu hizmetine alındığından taşıma araçları konusunda büyük bir sıkıntı vardı. Devletin pek iyi olmayan ekonomik durumu, savaşın başlamasıyla birlikte daha da kötüleştiğinden, bütçeden göçmenler için ihtiyacı karşılayacak

⁴¹ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, Ankara 1991, s. 119 vd. Tehcir konusuna dair kanun, nizamname ve talimatnamelerin tam metinleri için bkz. A. Süslü, *Ermeniler...*, s. 110-131.

⁴² Avusturya ve Alman sınır boylarındaki yerleşim yerlerinde oturan Polonyalılara ve Ukraynalılara karşı Rusya aynı yöntemleri kullanmıştır. Yine İngiltere aslı olmayan şüpheler üzerine İrlanda, Hindistan ve Mısır'da benzer yöntemlere baş vurmuştur. Bkz. Kara Schemsi, *aynı eser*, s. 6.

miktarda ödenek ayrılması da mümkün olmuyordu⁴³. Yine iç güvenlik istenilen düzeyde değildi. Jandarma kadrolarındaki eksikliğin telâfi edilememesi nedeniyle Müslüman Hıristiyan farkı gözetmeden bir takım haydut çetelerinin eskiden beri köylere yaptıkları baskınlar engellenemiyordu⁴⁴. Açlık ve hastalıklar ise asker-sivil, göçmen- yerleşik herkesin ortak ve en önemli problemi haline gelmişti⁴⁵.

Devlet, savaş şartlarının sınırlı imkânları nispetinde Ermeni tehcirinin yine de iyi bir şekilde yapılmasına hassasiyet göstermekten geri kalmamıştır⁴⁶. Ermeni vatandaşlarına olan güveni sarsılmış olsa bile hükümet, ciddi bir devlet anlayışıyla onları kontrol altına alırken zarar görmemeleri için mümkün olan her çareye baş vurmuştur. Her ne suretle olursa olsun Ermenilere saldırmak, can ve mal güvenliklerine kastetmek gibi fiiller çok ağır suç olarak kabul edilmiş ve bu tür fiillere cesaret edenlerden ele geçirilebilen 1397 kişi yargılanarak idam dahil en ağır cezalara çarptırılmıştır⁴⁷. Nitekim, Sayın Akçam'ın da ifade ettiği gibi 3. Ordu Komutanı Vehib Mehmet Paşa bu suçtan dolayı bir yüzbaşığı divan-ı harpte yargılamış ve idam ettirmiştir⁴⁸.

Mayıs ayının sonlarından başlayarak Ağustos ayı sonlarına kadar devam eden tehcir sırasında, Ermeni göçmenlerinin iskân edilecekleri

⁴³ Tuncay Öğün, *Kafkas Cephesinin 1. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, Ankara 1999, s. 128 vd, 317 vd.

⁴⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH-İ UM, Dos. No: E-44, Bel. No: 40, Dahiliye Nezaretinden Harbiye Nezaretine Tezkire, 7 Ağustos 1333; Dos. No: 20-2, Bel. No: 2-49, Erzincan Mutasarrıfı Eşref Beyin Şifreli Telgrafı, 25 Ağustos 1335; Cemalettin Taşkiran, *aynı eser*, 139.

⁴⁵ T. Öğün, *Kafkas Cephesinin ...*, 281 vd.

⁴⁶ Dikran Kevorkyan, "Ermeni Meselesinde...", s. 300. Göçmenlerin beslenme, sağlık ve iskân sorunlarının halledilmesi ile can ve mal emniyetlerinin sağlanması hususunda ilgililere Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından gönderilmiş olan talimât-nâmeler için bkz. Salâhi R. Sonyel, "Tehcir ve Kıyımlar Konusunda, Ermeni Propagandası, Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", *Belleter*, XLI/161, Ankara 1977, s. 138-142.

⁴⁷ Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Hazine-i Evrâk, karton 178, dos. 23'ten naklen A. Süslü, *Ermeniler...*, s. 146, 147; ATASE Arşivi, Kls. 212, Dos. 231, F. 14, 33, 54, 70, 80, 87'den naklen Cemalettin Taşkiran, *aynı eser*, s. 140 vd.

⁴⁸ T. Akçam, *aynı eser*, s. 244.

yerlere kayıp vermeden bir an önce ulaştırılabilmeleri için gerekli olan her türlü tedbir büyük fedakârlıklar gerektirmekteydi. Hükümetin gerektiğinde cephenin acil ihtiyaçlarını aksatmak pahasına bu fedakârlıktan kaçınmadığı görülmektedir. Tehcirin tatbik edildiği aylarda, erzak arabalarının yetersizliği nedeniyle, Kafkas cephesindeki birliklerin beslenme hususundaki sıkıntısı açlık sınırlarına ulaştığı⁴⁹ halde, cephedeki birlikleri aç bırakmak pahasına, orduya ait erzak arabalarının önemli bir kısmı, talimatnameler gereğince, Ermeni göçmenlerinden yaralı, hasta, kadın, çocuk ve yaşlıların nakline tahsis edilmişti. Örneğin 1915 yılı Temmuz ayı ortalarında Sivas'tan 600 araba ile hareket eden bir erzak kafilesinden ancak 90 araba geriye dönebilmiş, diğerleri Erzurum'daki Ermeni ailelerinin sevkı için alıkonulmuştu. Yine Erzurum-Refahiye arasında erzak nakleden kafilelerle başlarındaki jandarmalar da Ermeni göçünde hizmet etmek üzere görevlendirilmişti. Bölgedeki diğer vilâyetlerde de durum farklı olmadığından çoğu yerde erzak sevkıyâtına ancak bu mesele sona erdikten sonra başlanabilmişti⁵⁰.

Bu tür çabalar, maalesef nakledilmekte olan Ermenilerden bir çoğunun açlık, hastalık, hava şartları ve sefalet yüzünden ölmesini engellemeye yetmemişti. Bir kısmı da yağmacılık ve intikam arzusuyla düzenlenen saldırılarda hayatını kaybetmişti⁵¹.

Rus-Ermeni ittifakı sonucu ortaya çıkan Ermeni isyanlarına karşı devletin aldığı önlemlerden ibaret olan tehcir uygulamasını, tarih ilminin konusu olmaktan çıkartarak bir inanç alanı haline getirenler, ya da siyasî amaçları için alet olarak kullanmaya çalışanlar, kamuoyunun ilgisini daha fazla çekebilmek için bir taraftan Ermeni kayıplarının miktarını olabildiğince abartmaya çalışırken öte yandan bu kayıpların, göç maskesi altında uygulanan planlı bir soykırımın sonucu olduğunu iddia etmektedirler. Nitekim Taner Akçam da sürgün sırasındaki 800 bin civarında Ermeni'nin sistemli olarak soykırıma tabi tutulduğunu

⁴⁹ BAO, DH-ŞFR, Dos. No: 53, Bel. No: 110.

⁵⁰ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-9, Bel. No: 1; Dos. No: 82-1, Bel. No: 1-23.

⁵¹ Kara Schemsi, *aynı eser*, s. 7,8; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, s. 296.

ifade etmektedir⁵². Oysa Justin McCharthy'nin tespitlerine göre 1914-1921 tarihleri arasındaki 7 yıl içerisinde, Osmanlı Ermenilerinden 600 bin kişi hayatını kaybetmiştir⁵³. Ancak şunu da özellikle belirtmek gerekir ki, bu can kayıplarının tamamı sürgünle ilgili değildir. Ermenilerin, gerek Rus ordusundaki gönüllü birlikleri ve gerekse yurt içindeki çeteleri ile Türklerle fiilen bir savaşa girişmiş oldukları yukarıda ifade edilmişti. Savaşa girdikten sonra öldürmek kadar ölmenin de normal olduğu düşünülürse, çarpışmalar sırasında Ermenilerin önemli kayıplar vermiş olduğunu kabul etmek gerekir. Ayrıca savaşın sebep olduğu kötü hayat koşulları nedeniyle Müslümanlar gibi Ermenilerden de pek çok insanın öldüğü bilinmektedir. Bu durumda sürgün sırasında hayatını kaybedenlerin sayısının 200 bin ile 300 bin arasında olduğuna dair tahminlerin daha gerçekçi olduğu görülüyor⁵⁴.

Ermenilerin tehciri sırasında can kayıplarını engellemek için her çareye baş vurmuş olduğu gözlenen Osmanlı hükümetini, soykırım yapmakla itham etmek haksızlık olur. Ermeniler, devlete isyan ederek düşmanla işbirliği yapmak suretiyle uğradıkları kayıplara herkesten önce kendileri neden olmuştur. Bunu meseleleri objektif olarak değerlendirebilen akıllı selim sahibi Ermeniler de kabul etmektedirler. Türkiye Ermeni Patrikhanesi Danışma Kurulu Üyelerinden Dikran Kevorkyan'ın şu ifadesi bu bakımdan kayda değer: *Sevr müzakerelerine iştirak eden Ermeni heyeti 1915 olaylarının bir savaş olduğunu, kendilerinin harp içinde muharip olduklarını ispat etmişler, ama muharip bir topluma tatbiki normal tedbirler dolayısıyla Türk Hükümetini suçlamak görüşünden de vazgeçmemişlerdir*⁵⁵.

Savaş sırasında kayba uğrayanlar sadece Ermeniler olmamış, Müslümanlar da en az onlar kadar zarar görmüştür. Müslüman göçmenlerin kötü hayat şartları nedeniyle uğradıkları can kayıplarının

⁵² T. Akçam, *aynı eser*, s. 300, 301.

⁵³ Justin McCharthy, *Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus* (çev. İ. Gürsoy), Ankara 1995, s.120, 121.

⁵⁴ Salâhi R. Sonyel, "Yeni Belgelerin Işığında Ermeni Tehcirleri", *Bellekten*, XXXVII/141, Ankara 1972 s. 33.

⁵⁵ Dikran Kevorkyan, "Uluslararası Terör Karşısında Türk Ermenilerinin Düşünceleri", *Türk Tarihinde Ermeniler*, İzmir 1983, s. 117.

Ermenilerinkinden fazla olması, Ermenilere karşı bilinçli bir soykırımın uygulamasının söz konusu olmadığını göstermektedir. Ermeni tehcirinden yaklaşık olarak bir yıl sonra (1916 yılı baharı) Rusların Erzurum, Erzincan, Bitlis ve Trabzon'u ele geçirmelerinin ardından bu defa yüz binlerce Müslüman göçmen, her şeyini geride bırakarak Anadolu'nun iç kesimlerine sığınmak zorunda kalmıştı. Tıpkı Ermeni tehcirinde olduğu gibi bu göçler sırasında da hükümet kasıtlı olarak değil, çaresiz kaldığı için bu göçmenlere gerekli yardımı yapamamıştı. Perişan bir halde göç edip gelen bu insanlar, barınma ve beslenme konusunda hükümetten kayda değer bir yardım göremediklerinden sığındıkları yerlerde ya sefalet nedeniyle hayatlarını kaybetmişler ya da yıllarca aç, açık, perişan bir halde acı çekmeye mahkum olmuşlardı. Göçmenlerin gelişi ülke içinde zaten mevcut olan yiyecek sıkıntısını had safhaya ulaştırdığından sokak ortalarında açlıktan ölenlerin ve bağırganların sayısı her geçen gün biraz daha artmaktaydı⁵⁶. Bu nedenle savaş sırasında hayatını kaybeden Müslümanların sayısı Ermeni kayıplarından daha fazladır. Justin McCharthy, 1914-1921 yılları arasında sadece Doğu Anadolu'daki Müslümanların nüfus kayıplarının 1190 000 ölü ve 900 bin iç göçmen, Kafkasya'da ise 410 bin ölü ve 270 bin göçmen olduğunu ifade etmektedir⁵⁷.

Müslümanların bu derece ağır kayıplara uğramasında vahşet tarzında gelişen Ermeni saldırılarının önemli payı vardır. Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne ihanet ederek böyle bir maceraya atılması, sadece kendi toplumlarının değil, yüzyıllarca birlikte yaşadıkları Müslüman komşularının da telâfisi imkânsız büyük kayıplara uğramasına neden olmuştur. Bu nedenle Rus işgali ve Ermeni vahşetine uğrayan Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Van vilâyetlerinin nüfus kaybı oranı yöredeki diğer vilayetlere göre daha yüksektir. 1914 tarihli resmî nüfus istatistiğine göre; savaştan önce bu dört vilayette yaklaşık olarak 2.5 milyon kişi yaşarken⁵⁸ bölge, 1918 yılı baharında yeniden Osmanlı hakimiyetine geçtiğinde (bu sırada göçmenlerden hayatta kalabilenlerin bir bölümü geri dönmüştü) bütün bu yörede çoğu kadın,

⁵⁶ T. Öğün, *Kafkas Cephesinin...*, s. 281, 314 vd.

⁵⁷ Justin McCharthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 374.

⁵⁸ A. Süslü, *Ermeniler...*, s.21, 182.

ihthiyar ve çocuk olmak üzere sadece 700 bin civarında bir nüfus bulunuyordu⁵⁹.

Ermenilerin İkinci Defa Katliama Girişmesi

İstilâya uğrayan vilâyetlerimizdeki insanların pek çoğu toplu katliamlara kurban giderken canını kurtarabilenlerden yüz binlercesinin de göç etmek zorunda kaldığını yukarıda ifade etmiştik. Göç edemeyerek memleketlerinde kalanlar ise Ermeni çetelerinin, her biri diğerinden daha feci yeni katliamlarına maruz kalmışlardır. Bolşevik İhtilâli'nin (Ekim 1917) ardından bu katliamlar yine dayanılmaz boyutlara ulaşmıştı. İhtilâlin ardından işgal etmiş oldukları Osmanlı vilayetlerinden çekilmeye başlayan Ruslara ait silah ve cephaneyi teslim alan Ermeni çeteleri, bölgede kalıcı hakimiyet sağlayabilmek amacıyla nüfus çoğunluğunu elde etmek üzere toplu katliamlarını yeniden yoğunlaştırmışlardı. Hattâ bu katliamlara henüz bölgeyi terk etmemiş olan bazı Rus askerî yetkilileri de tanık olmuştu⁶⁰.

Ermenilerin yaptığı kıyımı durdurmak üzere 1918 yılı Şubat ayında ileri harekâta geçen Türk ordusu ele geçirdiği her yerde binlerce insan cesediyle karşılaşılıyordu. 3. Ordu Komutanlığının 22 Mart 1918 tarihli bir raporuna göre; Ermeniler, Rusların Erzincan'ı terk ettikleri 23 Ocak 1918 tarihinden sonra erkek, kadın ve çocuk olmak üzere 1300 kişiyi katletmişlerdi. Yine Rusların 6 Şubatta Erzurum'dan ayrılmasının ardından başlayan katliamda pek çok insan şehit edilmişti. 12 Martta Erzurum'a giren Türk birlikleri, sokaklardan ve mezarlar arasından bu katliama maruz kalanlara ait 2500'den fazla

⁵⁹ "Şark Vilâyetlerimiz", *İkdam*, 6 Ağustos 1918, s. 1.

⁶⁰ Bolşevik İhtilâlinin ardından Ermeniler tarafından yapılan katliamlar hakkında bölgedeki Rus askerî yetkililerine ait hatırat, yazışma ve katliama uğrayan Müslümanlara ait fotoğraflar için bkz. A. Süslü, *Ruslara Göre...*, Ankara 1987; *İslâm Ahâlinin Dûçâr Oldukları Mezâlim Hakkında Vesâike Müstenid Malumât*, (basım yeri yok) 1335 (1919). (Bu eser H. K. Türközü tarafından sadeleştirilerek Latin harflerine aktarılmıştır (Halil Kemal Türközü, *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezâlimi*, Ankara 1982). Rus komutanı bu vahşeti durdurmak için elebaşlarından 50 Ermeni'yi Erzurum'da idam ettirmek zorunda kalmıştı (bkz. Kara Schemsi, *aynı eser*, s. 7).

ceset toplamışlardı. Toplu katliamlar dışında şurada burada öldürülenler ise bu hesabın dışındadır⁶¹.

Vahşet yöredeki köylerde de aynı hızla devam ediyordu. Türk Ordusunun ileri harekâtı karşısında tutunamayan Ermeniler, geri çekilirken bu defa da önlerine çıkan, kaçmayı başaramamış köylüleri feci surette imha etmeye başlamışlardı. 11-12 Mart 1918'de yaklaşık yüz kişinin topluca katledildiği Yeşilyayla bu köylerden sadece bir tanesidir.⁶² Yine Sarıkamış ve Kars çevresinde de yüzlerce köy yok edilmişti. Örneğin Kars'ın Subatan köyünde 25 Nisan 1918 günü 600 kadar günahsız insan vahşice yok edildi⁶³. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu yöredeki en büyük katliam, bugün Kars'ın Selim ilçesine bağlı bulunan *Katranlı* köyünde olmuştur. Yöredeki Türkmen köylerinden kaçıp Allahuekber Dağı'ndan aşarak Oltu'ya geçmek isteyen; çoğu kadın, kız ve çocuklardan oluşan yaklaşık 1400 kişilik bir kabile Laloğlu ve Bölükbaşı köylerinde yaşayan Rumlar tarafından durdurularak Katranlı köyüne getirilmişti. Ermeni çetelerinin de buraya gelmesinin ardından kabilede bulunanlar büyük samanlıklara doldurularak önce ırzlarına geçilmiş, ardından kurşunlamak ve nihayet ateşe vermek suretiyle öldürülmüşlerdi. Katliamın ardından tahribatın boyutlarını tespit etmek ve şehitleri defnetmek amacıyla yöreyi dolaşan Fahrettin Erdoğan, bu samanlıklardan geriye kalan bir direk üzerinde şu satırları gördüğünü ifade etmektedir⁶⁴:

Ey Türk kardeşlerim; bir gün elbet mazlumların katledildiği buraya geleceksiniz. Ermeni ve Rumlar bizi buraya topladılar. 24 saat aç ve susuz bıraktılar. Geceleyin aramıza dalarak kadınların ve çocukların namuslarına taarruz ettikten sonra makineli tüfekleri kurdular. Ben de kurtulamayacağımı bilerek bu yazıyı yazdım. Bizim intikamımızı aldığınızda zulümle öldürülen bu masumların ruhları şad olacaktır.

⁶¹ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-15.

⁶² Yeşilyayla katliamı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Enver Konukçu, *Ermenilerin Yeşilyayla'daki Türk Soykırımı*, Ankara 1990.

⁶³ Subatan katliamı ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (Kars-Subatan 17-21 Haziran 1991)* (Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayını), Ankara 1992.

⁶⁴ F. Erdoğan, *aynı eser*, s. 147.

İmza
Karahamzalı Molla

Bekir

Türk Ordusu'nun, düşman işgaline uğramış vilayetleri ele geçirmesinin ardından, bir an evvel evlerine barklarına ulaşmak ve sefaletten kurtulmak arzusuyla göçmenler, akın akın yurtlarına dönmeye başlamışlardı⁶⁵. Fakat maalesef döndükleri yerlerde de açlık ve sefalet bütün dehşetiyle devam ediyordu. Yukarıda sözünü ettiğimiz 3. Ordu Komutanlığının 22 Mart 1918 tarihli raporunda, *ahalinin tamamen aç olduğu, kadın ve çocukların gübre içerisindeki arpa tanelerini yemek suretiyle hayatta kalmaya çalıştıkları* ifade edilmişti⁶⁶. Ermeni tahribatı müthişti. Geriye dönebilenler, evlerinin de Ermeniler tarafından yakılıp yıkılmış olduğunu dehşetle görüyorlardı. Savaştan önce Van kentinde mevcut olan Müslümanlara ait 3400 evden geriye sadece üç ev kalmıştı. Bitlis'te ise 6500 Müslüman hanesinin tamamı yok edilmişti⁶⁷.

Bu müthiş tahribat ve katliamlara rağmen işgal altındaki bölgenin kurtarılması esnasında, Türk ordusu ve hükümetine sığınmış olan Ermenilere kol-kanat gerilmiş, şefkatle muamele edilmiştir. Van'ın kurtuluşu sırasında yaşananlar, bu görüşümüzü doğrulamaktadır.

2 Nisan 1918 günü Türk ordusu Van'a girdiğinde, 750 kadar Ermeni aman dileyerek kuvvetlerimize sığınmıştı. Burası Ermeniler tarafından terk edilirken tamamen yakılıp yıkılmış olduğundan, geride kalanlar açlıktan ölmek üzere perişan bir halde idiler. Fakat ordu komutanlığı bunları ölüme terk etmeyerek askerî erzak ambarlarından düzenli olarak beslenmelerini sağladı. Altı ay boyunca devam eden bu yiyecek yardımı, askerlerin günlük yiyeceğinden kesilmek suretiyle

⁶⁵ Göçmenlerin dönüşü hakkında daha geniş bilgi için bkz. T. Ögün, *Kafkas Cephesinin...*, s. 321 vd.

⁶⁶ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-15. Yurtlarına dönmekte olan mültecilere hükümet tarafından yapılmakta olan gıda yardımının yetersizliği ve salgın hastalıkların neden olduğu tahribat için bkz. BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-17, Bel. No: 12-47; Dos. No: 20-18, Bel. No: 12-86.

⁶⁷ Justin McCharthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 270.

yapılabiliyordu. Çünkü ordu ambarlarındaki yiyecek stoku birliklerin ihtiyacını karşılamaya yetecek miktarda bile değildi. Kısacası Türk askeri tüm acılarına rağmen elindeki bir parça ekmeği kendine sığınmış olan Ermenilerle paylaşmak yüceliğini göstermiştir. Yiyecek stokunun iyice azalması üzerine ordu komutanlığı bu yardımı kesmek zorunda kaldığında, bu defa da Van Valisi Haydar Bey devreye girerek (10 Ekim 1918) kesin bir çözüm bulunana kadar bu insanların köy ambarlarından beslenmelerini sağlamıştı⁶⁸. Bu şekilde bir süre daha Van'da barınan bu Ermeniler, Gümrü Anlaşması'ndan sonra Anadolu'nun bir çok yerindeki Ermeniler gibi, kendi istekleriyle salimen Ermenistan'a göç etmişlerdir.⁶⁹ Van Ermenilerinin gördüğü bu muamele Sayın Akçam'ın iddia ettiği gibi Türklerin Ermenileri katletmek için fırsat bekleyen bir katiller güruhu olmadığını göstermektedir.

Çeşitli vesilelerle bölgeye gelmiş bulunan bir takım Amerikan heyetlerinin de benzer durumlara şahit oldukları anlaşılıyor. 8 Eylül-13 Ekim 1919 tarihleri arasında Erzurum, Erzincan ve Trabzon'da incelemeler yapmış olan Amerikan Şark-ı Karib Muavenet Cemiyeti Heyetinden Miralay Deyli, gördüklerinden çok etkilenmiş olacak ki; *Türkleri bana anlattıkları gibi bulmadım, fikrim herhalde İstanbul'dan çıktığım gibi değildir. Türkler misafirperver, efendidirler. Asayiş mükemmeldir. İnsan Avrupa'da bile bu kadar emin seyahat edemez demestir*⁷⁰.

Savaşın Ağır Yükünü Omuzlayanlar Ermeniler Değil Türklerdi

Eserin ikinci bölümünde yer alan iddialardan biri de; Ermeniler üzerinde sistemli bir baskı oluşturmak amacıyla, seferberliğin ilanıyla birlikte silâh altına alınmış olan 20-45 yaş grubu arasındaki Ermenilere ilâveten, 15-20 ve 45-60 yaş gruplarının da taşımacılık işlerinde kullanılmak üzere askere alındığı şeklindedir⁷¹. Ancak aşağıda izah

⁶⁸BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-5, Bel. No: 2-5.

⁶⁹ ATASE Arşivi, Kıs. 1030, Dos. 12-78, F. 21/1-2.

⁷⁰ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 20-7, Bel. No: 2-20, Harbiye Nazırı Yaveri Yüzbaşı Cemal'in Raporu, 21 Ekim 1919.

⁷¹ T. Akçam, *aynı eser*, s. 240 vd.

edeceğimiz üzere bu iddianın da sırf Ermenilere eziyet edildiği şeklinde bir kanaat oluşturmak amacıyla ortaya atılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Hamal taburları uygulamasının, Ekim 1914'te başladığı ifade ediliyor ki bu doğru değildir. Bu uygulamaya Sarıkamış hezimetinden sonra ulaştırma hizmetlerinin iyice aksamaya başlaması üzerine başvurulmuştu. Ayrıca bu birlikler hukuken askerlik mükellefi olarak kabul edilen 20-45 yaş grubu askerlerden oluşturulmuştu. Üstelik hamal taburlarında sadece Ermeniler değil yol taburu erleri, firariler, bakayalar, tekrar sağlığına kavuşmuş askerler ve diğer gayrimüslim unsurlar (Rum vs.) gibi farklı kesimlerden insanlar hizmet vermekteydi⁷². Bu taburlara askerlik mükellefiyeti olmayanların alınması ise söz konusu değildir. Yaşlı ve çocuklar bir tarafa, askerlik mükellefiyeti yaşında oldukları halde bedel ödemiş olanların silah altına alınmasına bile asla teşebbüs edilmemiştir. Örneğin, 1915 yılı hasat mevsiminde mahsulün toplanması için çok sayıda tarım işçisine ihtiyaç duyulduğu halde Trabzon vilâyeti Rumlarının çoğu bedel vermiş olduklarından bunlardan amele taburu oluşturulması mümkün olmamıştı⁷³.

Askerlik mükellefiyeti dışında bulunanlarla ilgili bir takım yükümlülüklerin getirilmesi ise söz konusu amele ya da nakliye taburlarından farklı bir uygulamadır. Seferberliğin ilânıyla birlikte çalışan nüfusun silâh altına alınması, tarım hizmetleri başta olmak üzere ekonomik faaliyetleri olumsuz yönde etkilemişti. Hükümet, ülke ekonomisinin daha fazla zarar görmesini engellemek amacıyla amele-i müşterekiye

⁷² *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, II (Genelkurmay Başkanlığı Yayını), Ankara 1993 s. 677,678.

⁷³ BOA, DH-İ UM, Dos. No: 59-1, Bel. No: 1-47. Aynı yıllarda (1916) Rus hükümetinin hukuken askerlik hizmetinden muaf olan Türkistanlılardan, 500 bin kişiyi geri hizmette kullanmak üzere ordu emrine almaya teşebbüs etmesi ve bu teşebbüse karşı koydukları için bir milyona yakın insanın ya öldürüldüğü ya da göç etmek zorunda bırakıldığı hatırlanacak olursa Osmanlı Devleti'ndeki uygulamanın sistemli bir baskı olamadığı daha iyi anlaşılacaktır (bkz. Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 206-212; Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Ankara 1996, s. 237. Nadir Devlet, "Rus ve Sovyet Silâhlı Kuvvetlerinde Türklerin Rolü", *X. Türk Tarih Kongresi (Ankara 22-26 Eylül 1986)*, III, Ankara 1991, s. 813 vd.

yöntemi adı verilen bir uygulama başlattı. 17 Ekim 1914 tarihinde bu uygulamaya dair hazırlanmış olan talimatnamenin birinci maddesi gereğince; her köyün askerlikle mükellef olmayan 16 yaşından 20 yaşına kadar gençleriyle, 45 yaşından büyük erkek nüfusu ve ayrıca askerlik yaşında bulunup herhangi bir sebepten dolayı köyünde bulunanlar, köyün sürülüp hazırlanmış tarlalarına tohum atmak ve yeniden tarla sürüp ekmek konusunda ortaklaşa çalışmak mecburiyetinde idiler⁷⁴. Hasat işlerinde de kullanılan bu mükellefler ile amele taburlarının⁷⁵ da sonra ordu için nakliyat yapmak hususunda da hizmet verdikleri anlaşılıyor.

Cephenin acil ihtiyaçlarını karşılamak ve orduyu açıktan kurtarmak amacıyla teşebbüs edilen bu uygulama, din ve milliyet farkı gözetilmeksizin bütün ahaliyi kapsamakta idi. Bu nedenle özellikle Ermenilere yönelik bir uygulamadan söz etmek mümkün değildir. 1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunun en önemli eksikliği, gerekli malzemenin yurtiçinden cepheye akışını sağlayabilecek donanıma sahip bir ulaştırma örgütünden yoksun olmasıydı. Ulaştırma hizmetleri Menzil Teşkilâtı adı verilen bir kurum tarafından yürütülmekteydi. Fakat ulaşım ağının yetersizliğine ilâveten taşıma araçlarının (taşıma araçları az sayıdaki motorlu araçlar, mahdut demiryolları ve deniz ulaştırmacılığının dışında neredeyse tamamen yük hayvanları ve bu hayvanlar tarafından çekilmekte olan ilkel araçlardan oluşuyordu) da noksan oluşu bu teşkilâtın istenen görevi yerine getirmesini âdeta imkânsız kılıyordu. Menzil Müfettiş-i Umumîliğinin 26 Ekim 1914 tarihli bir raporunda Kafkas cephesinin durumu şu şekilde değerlendirilmişti⁷⁶; ...3. *Ordunun bulunduğu yerde bile iaşesi için mevcut menzil kolları yetersizdir. Hareket halinde açlık muhakkaktır. Doğuda demiryolları olmadığından, menzil kolları ne kadar arttırılsa*

⁷⁴ BOA, MVM, Dos No: 209, Göm No: 83.

⁷⁵ BOA, DH-İ UM, Dos No: 59-1, Bel. No: 1-47.

⁷⁶ ATASE Arşivi, Kls. 69, Dos. 15, F. 29, 29-1, 29-2, 29-3. Kafkas cephesinin lojistik desteği hakkında daha fazla bilgi için bkz. T. Öğün, *Kafkas Cephesinin...; Türk Silâhlı Kuvvetler Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi, İdarî Faaliyetler ve Lojistik* (Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayını), Ankara 1985.

yine kâfi gelmez. On günlük erzakı taşıyan menzil kolları olsa dahi on birinci günü yine açlık baş gösterir...

Bu durumda cephedeki askerin lojistik destek yetersizliği yüzünden bozguna uğramasına fırsat vermemek için hükümetin, mümkün olan her türlü önleme baş vurması kadar doğal bir şey olamazdı. Nitekim daha savaşın ilk günlerinde (yukarıda bahsedilen hamal nakliye taburlarının kuruluşundan önce) orduya erzak yetiştirmek amacıyla önce Bitlis vilayetinde, bunun faydalı görülmesi üzerine ise Dahiliye Nezareti'nin talimatı ile ordu iaşe mıntıkasındaki diğer vilayet ve sancaklarda da (Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakir, Harput, Musul vilayetleri ile Canik sancağı) insan gücüyle erzak sevkıyatına başlanmıştı. Dahiliye Nezaretinin 15 Kasım 1914 tarihli bu talimatnamesinde⁷⁷; *mevcut araçlar yeterli değilse kış mevsiminin bütün şiddetine rağmen, nakliyâtın Bitlis vilâyetindeki gibi birer günlük konaklar arasında halkın sırtıyla yapılması ve bu insan kollarının oluşturulması için gerekirse nakit olarak harcama yapılabileceği* ifade ediliyordu.

Bir çok yerde savaşın sonuna kadar devam eden bu sevkıyat, cepheye gidemeyecek durumda bulunan kadın, çocuk ve ihtiyarlar tarafından yapılıyordu. Bu insanlar gerçekten fedakârca ve insan gücünün çok üstünde gayret göstererek hizmet etmekteydiler. Kadınlar, sırtlarında 30-40 okkalık yükleriyle kar üstünde 70-80 km yürümekteydiler⁷⁸. Ordunun acil ihtiyaçları dayanılmaz boyutlara ulaştığında halkın yükü daha da ağırlaşmaktaydı. 3. Ordu Komutanlığının Eylül 1916 tarihli bir emriyle⁷⁹; *8-10 yaşından büyük çocuklardan hamile kadınlara varıncaya kadar, az çok yük taşıyabilecek herkes ordu için sevkıyat yapmaya mecbur tutulmuştu*. Bu tarihte Ermenilerin tehciri tamamlanmış olduğundan bu emrin muhatabı Ermeniler değil yörenin Müslüman ahalisi olmuştur.

Ağır şartlar altında yapılan sevkıyat, büyük can kayıplarına neden olmaktadır. Erzak taşırken tifüse yakalanan askerler kaza ve köylerine

⁷⁷ BOA, DH ŞFR, Dos. No: 47, Bel. No: 13; Dos. No: 47, Bel. No: 53.

⁷⁸ BOA, DH-İ UM, Dos. No: E-28, Bel. No: 25.

⁷⁹ ATASE Arşivi, Kls. 1131, Dos. 77, F. 14-1.

gönderildikçe hastalık yurt geneline yayılmakta idi. Hastalık yüzünden bazı köylerde halkın yarısından fazlası hayatını kaybetmişti⁸⁰. Soğuktan donanlar ya da hayvanları telef olanların sayısı da az değildi. Fakat bütün bunları devlet ve milletin bekası uğruna göğüslemek zorunda olduğunun bilincinde olan fedakâr Türk halkı, çektiği sıkıntılara karşılık bir tek şey söylüyordu, o da “devlet var olsun”dan ibaretti⁸¹.

Van'ın Kurtuluş parkında orduya cephane taşırken donarak şehit düşen Türk gençlerinin anısına dikilmiş olan bir abidenin üzerinde *şu ifade* yer almaktadır: *Bu abide Birinci Cihan Savaşında düşmana karşı savaşmakta olan ordumuza cephane taşırken İran dönüşü Özalp ilçesinin Bedruk gediğinde tipiye tutulup ebediyete intikal eden seksen genç idadi öğrencisinin ayrıca Türk'ün ebedî ve ezeli vatanı olan bu topraklar için tam ercesine savaşıp şehit düşen kahraman Türk evlâtlarının aziz ruhlarını tazim için 1977 yılında Van Belediyesince yaptırılmıştır.*

Soykırım İddialarında Yargı Süreci

Üçüncü bölüm (329-587) ağırlıklı olarak, eserin ana eksenini oluşturan İstanbul mahkemelerinin yargılamalarına ayrılmıştır. Bu mahkemelerin, Ermeni soykırımı iddialarını araştırmak ve suçluları cezalandırmak amacıyla Mondros Mütarekesi'nin ardından İngiliz hükümetinin ısrarlı baskıları sonucu Osmanlı hükümeti tarafından oluşturulduğu ifade edilmektedir. Yine İngilizlerin soykırım suçlamasıyla Malta Adası'na sürdükleri sanıkların yargılanma süreci de bu bölümde yer almaktadır.

Bu bölüm, kendi içindeki tezatlarıyla öne sürülen soykırım suçlamasının tutarsız ve gerçek dışı olduğunu göstermek açısından şayan-ı dikkattir. Nitekim Malta mahkemelerinin teşkili ve işleyişi, delil toplamak üzere oluşturulan komisyonlar ve Amerikan Arşivleri'nden suçlayıcı belge temin etme çalışmaları, sanıkların tutuklanması ve sorgulanması gibi aşamalar ayrıntılı bir şekilde anlatıldıktan sonra

⁸⁰BOA, DH-İ UM, Dos. No:E-11, Bel. No: 2.

⁸¹BOA, DH-İ UM, Dos. No: 82-2, Bel. No:1-49.

bütün çabalara rağmen sanıkların suçsuz bulunması, Sayın Akçam'ı düş kırıklığına uğratmış olmalı ki, bu yargılamalar için aynen şu çarpıcı ifade kullanılmaktadır: *bir dağın doğumu beklenirken, gülünç bir fare doğdu*⁸². Yazarın bu tespiti üzerine, *kendi iddialarının fare bile doğuramayacağını* söylemek de herhalde bize düşüyor. Fakat o dağ doğurmak konusunda ısrarlı görünüyor. Bu nedenle İngiliz hakimlerinin bile beraat kararı verdikleri sanıkları yeniden mahkum etmek üzere bir takım uydurma gerekçeler sıralıyor. Buna göre, mahkemeler soykırım suçunu delil yetersizliği nedeniyle ispat edememişlerdir. Bunun ise başlıca iki nedeni vardır: Birincisi, İttihatçıların savaşı kaybettiklerini anladıklarında bu katliamın sorumluluğundan kurtulabilmek amacıyla aleyhlerinde kullanılabilecek belgeleri yok etmeleri⁸³, ikincisi ise tüm imhalarla rağmen Osmanlı hükümetinin elde edebildiği çok sayıda suçlayıcı belgeyi İngilizlere vermemiş olmasıdır⁸⁴.

Yazar, eserin önsözünde, *1918 mütareke sonrası arşivlerde genel bir temizlik yapıldığına ilişkin bilgiler de vardır, fakat böyle bir temizliğin tam olarak yapılabilmesinin imkânsız olduğunu kabul etmek gerekir* şeklinde bir ifade kullanarak öne sürdüğü birinci mazeretin geçersiz olduğunu itiraf etmektedir⁸⁵. Bu nedenle bizim bu konuda başka bir şey söylememize gerek yoktur. Ancak şu küçük hatırlatmayı yapmakta da fayda vardır: Eğer Osmanlı arşivlerinde bu tür belgeler varsa, eser hazırlanırken Alman, Avusturya, İngiliz ve Amerikan arşivlerine

⁸² T. Akçam, *aynı eser*, s. 571. İngilizler Türkleri cezalandırmak konusunda çok istekliydiler. İstanbuldaki İngiliz Amiral Webb, hükümetine gönderdiği bir telgrafta: *Ermenilere zulmeden herkesi cezalandırmak için Türkleri toptan idam etmeli... Cezalandırma işlemi, hem Türk imparatorluğunu parçalayarak milleti cezalandırma, hem de yüksek görevlileri ibret verici bir şekilde yargılayarak kişileri cezalandırma biçiminde olmalı...* diyordu (Bilal Şimşir Malta Sürgünleri, Ankara 1985 s. 70). Fakat bu mümkün olmayınca İngiltere'de düş kırıklığına neden oldu. Türkleri cezalandıramamanın İngiliz Parlamentosunda yarattığı düş kırıklığı için bkz. Mustafa Çufalı, "Lozan Konferansı ve Anlaşması Üzerine İngiliz Parlamentosunda Yapılan Tartışmalar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVI/47, Ankara 2000, s. 587-589.

⁸³ T. Akçam, *aynı eser*, s. 24, 555.

⁸⁴ T. Akçam, *aynı eser*, s. 556.

⁸⁵ T. Akçam, *aynı eser*, s. 24.

müracaat edildiği halde Osmanlı arşivlerine neden baş vurulmamış, bunun yerine Talat Paşaya ait telgraflar olduğu ileri sürülen sahte belgelere itibar edilmiştir? Yazar, 1920 yılında Aram Andonian tarafından yayınlanmış olan bu düzmece belgelerin, İstanbul yargılamalarında okunan belgelerin içeriği ile uyum sağladığını ve dolayısıyla bunların gerçek olduğunu ifade etmektedir⁸⁶. Halbuki muhteva ve şekil itibarıyla incelenerek yıllar önce sahte oldukları ispatlanmış olan bu belgeler⁸⁷, iddia edildiği gibi gerçek olsalardı, bundan ilk haberdar olacak ve onu Malta sürgünlerini mahkum etmek için kullanacak olanlar İngilizler olurdu.

İddia edilen katliam eğer yapılmışsa, bu katliamı yaptığı öne sürülen ülkenin arşivlerinde buna dair kayıtların mutlak surette elde edilmesi ve kamu oyuna açıklanması gerekir. Bunun dışında başka kaynaklara yönelerek ön yargıları tatmin etmek amacıyla ortaya atılan iftiraların hiçbir geçerliliği olamaz. Hele Sayın Akçam gibi Osmanlıca okumayı dahi bilmeyenlerin, Osmanlı arşiv belgeleri hakkında çeşitli varsayımlarda bulunması ise akademik tavırla ilgisi olmayan gayri ciddi bir davranıştır⁸⁸.

İkinci mazerete gelince; aslında bu mazeretin tatminkâr olduğuna yazarın kendisi de inanmamaktadır. Zira İstanbul'un işgal altında bulunduğu bir dönemde bir çok şeye gücü yeten İngilizlerin, Osmanlı hükümetinin elinde bulunan belgeleri almak konusunda nasıl olup da bu kadar pasif davranabildiğine bir türlü anlam verememekte ve bunu tam bir muamma olarak değerlendirmektedir⁸⁹. Halbuki her şey gayet açıktır ve bunun muamma olacak bir tarafı da yoktur. Bütün bu

⁸⁶ T. Akçam, *aynı eser*, s. 30, dipnot: 21.

⁸⁷ Yıllarca sözde Ermeni katliamının dayanağı olan bu belgelerin sahte olduğuna dair bkz. Şinasi Orel-Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat Paşaya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, Ankara 1983; Şinasi Orel, "Ermenilerce Talat Paşaya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü", *Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu (8-22 Ekim 1984)*, Ankara 1985, s. 305-321.

⁸⁸ Eserin önsözünde Osmanlıca metinlerin başkaları tarafından çevrildiği ifade edilmiştir (T. Akçam *aynı eser*, s.46). Yazarın Osmanlıca bilmediğine dair kanaatimiz bu ifadeden kaynaklanmaktadır.

⁸⁹ T. Akçam, *aynı eser*, s. 557.

gelişmeler, Ermenilerin soykırımı uğradığına dair belgelerin mevcut olmadığını çünkü böyle bir katliamın hiçbir zaman yapılmadığını gayet açık olarak göstermektedir.

Üstelik İngilizlerin, soruşturma aşamasında zannedildiği gibi sadece Osmanlı hükümetinin vereceği belgelerle yetinmedikleri, güvenilir adamları vasıtasıyla her türlü yola başvurarak delil toplamaya çalıştıkları görülmektedir. Nitekim daha mütarekenin ilk günlerinde, Ermeniler'in tehciri ile ilgili Talat Paşa'ya ait birtakım gizli belgelerin, İstanbul'daki İngiliz Askerî İstihbaratı'nca Osmanlı arşivlerinden çalınarak soruşturma komisyonuna teslim edildiği bilinmektedir. İngiliz Devlet Arşivi'nde bulunan ve bir bölümü S. R. Sonyel tarafından yayınlanmış olan bu belgelerde beklenenin tersine, tehcir edilen Ermenilerin mal ve can güvenliklerinin sağlanacağı, beslenme ve sağlıklarına itina gösterileceği ve bu emirlere uymayan görevlilerin en sert biçimde cezalandırılacağı ifade edilmektedir⁹⁰. Yine İngiliz ordusu tarafından Filistin'de ele geçirilen Talat Paşa'nın 28 Nisan 1915 tarihli gizli bir talimatnamesinin sonunda *...Bu talimat, münhasıran komitelerin kapatılmasına müteallik olduğundan, Ermeni ve Müslüman anasının mukatelesine yol açabilecek şekilde tatbikinden içtinab edilecektir* ibaresi yer almaktadır. Bu belge, İngiliz görevlileri tarafından *kıtallerle ilgili ithamları takviye edecek kâfi derecede delil yok, bilâkis kıtallere yol açabilecek tedbirlerden kaçınılması öneriliyor* şeklinde yorumlanmıştı⁹¹.

Ermenilerin Katliamlarını Millî Mücadele Yıllarında da Sürdürmesi

Yine kitabın üçüncü bölümünde suçlamaların dozajı iyice artırılarak; katliamların 1. Dünya Savaşı ile sınırlı kalmadığı, İttihatçı bir gelenek ve kadro üzerine oturan Ulusal Hareket (Millî Mücadele) döneminde de devam ettiği, böylece Anadolu'daki Ermeni nüfusun neredeyse tamamen yok edildiği ifade ediliyor⁹². Takip eden sayfalarda

⁹⁰ Bkz. Salâhi R. Sonyel, "Tehcir ve Kırımlar..."

⁹¹ Salâhi R. Sonyel, "Yeni Belgelerin...", s. 38 vd.

⁹² T. Akçam, *aynı eser*, s. 474 vd.

ise bütün iftiraları gölgede bırakacak bir yalan daha ortaya atılıyor. Buna göre Millî Mücadele, Ermenilerin tehirci sırasında onların mallarını gasp ederek zenginleşen bir takım eşraf ve İttihatçıların bu malları Ermenilere kaptırmamak için verdikleri bir mücadeleden ibarettir⁹³.

Yüz binlerce şehidin kanına mal olan bu mücadelenin, ruhunu düşmanlarımız bile anlamışken, Sayın Akçam'ın anlayamamış olması karşısında söyleyecek söz bulamıyoruz. Oysa eserinde sık sık kaynak olarak gösterdiği İngiliz arşivlerinden bile bunu öğrenmesi mümkündür. Nitekim Percy Christian'a ait 2 Mayıs 1920 tarihli bir mektupta, Anadolu'daki mücadele şu cümle ile ifade edilmiştir: *Günden güne güçlenmekte olan bu akım haydutluk değil, dayanılmaz baskı, zulüm ve eşi görülmemiş yolsuzluklara karşı tüm Müslüman halkın genel ayaklanmasıdır*⁹⁴.

Soykırım iddialarına gelince; bunun gerçek dışı olduğunu göstermek için Millî Mücadele yıllarında Doğu cephesindeki tarihî çerçeveyi ana hatlarıyla ortaya koymak yeterli olacaktır. 1. Dünya Savaşı'nın sonlarında Bakû'ya kadar ilerlemiş olan Osmanlı ordusu, Mondros Mütarekesi'nin 11. maddesi gereğince⁹⁵ 1919 yılının Ocak ayında Kars, Ardahan ve Batum'u boşaltarak 93 Savaşı sonrasındaki Osmanlı-Rus sınırının gerisine çekilmek zorunda kalmıştı⁹⁶. Bu durum Ermenilere yeni katliamlar yapmak fırsatı verdi. Yapılanlar 1. Dünya Savaşı'ndaki vahşeti aratmayacak derecede hunharca idi.

Mütarekeden sonra Ermenilerin zulüm ve vahşetlerinin hangi boyutlara ulaştığını 15 . Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir tarafından 25 Eylül 1919 tarihinde Amerikalı General Harbord heyetine belgelere dayalı olarak sunulan rapordaki⁹⁷ şu ifadeler yerince açıklamaktadır;

⁹³ T. Akçam, *aynı eser*, s. 527 vd.

⁹⁴ Salâhi R. Sonyel, "Tehcir ve Kırımlar...", s. 149-150.

⁹⁵ Mütarekenin tam metni için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı*, III, Kısım IV, Ankara 1991, s. 742-746.

⁹⁶ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, İstanbul 1991, s. 50 vd.

⁹⁷ Raporun tam metni ve ekindeki vesikalar için bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul 1988, s. 283-296.

...İngilizlerin Ermenileri himaye etmeleri ve yardımda bulunmaları Ermenileri şımartmış, İslâmlar hakkında icra ettikleri mezalimi tezyit etmiştir. Ermeniler; İslâmları imha etmek üzere komiteler tertip etmişler, bir taraftan da muntazam kıtaatın top, tüfengiyle yevmiye bir veya birkaç köy basarak yaylalardaki aşaire hücum ve katliam yapmışlar, Müslümanların mal ve eşyalarını yağma ve ırzlarına tecavüz etmişler, İslâm kadınları askerleriyle birlikte çıplak olarak dolaştırmak gibi insaniyete münafi tecavüzatta bulunmuşlardır... Ermeniler Kars, Ardahan, Nahcivan, Şerür, İğdır mıntıklarını işgal ettikten sonra Müslümanları imha maksadını takip ettikleri ketmetmeyerek açıktan açığa Müslümanların kâmilin kesileceğini ve yer yüzünde Müslüman bırakılmayacağını söylemeye başlamışlardır... Ermeniler haricin muavenetiyle işgal ettikleri Kars, Kağızman, Ardahan mıntıklarında bunca mezalim ve katliamlarla hicrete mecbur ettikleri binlerce İslâm hanelerine ve Rusya'nın muhtelif mahallerinden teşvik ve targib ile hicret ettirerek getirdikleri yüzlerce Ermeni ailelerine rağmen elan bu havalide kesafet-i nüfus ekseriyet-i azime İslâmlardadır...

Müslüman ahalinin yok edilmek tehlikesiyle karşı karşıya kalması Ermeniler üzerine bir harekât düzenlenmesini zorunlu hale getirmişti. Mustafa Kemal, Ermeniler üzerine düzenlenen harekâtın gerekçelerini açıklarken; *...Mondros Ateşkes Anlaşmasından beri Ermeniler, gerek Ermenistan içinde, gerek sınıra yakın yerlerde Türkleri toptan öldürmekten bir an geri kalmıyorlardı. 1920 yılı sonbaharında Ermeni kıyımı dayanılmaz bir kerteğe geldi. Ermeniler üzerine yürümeye karar verdik. 9 Haziran 1920'de doğu bölgesinde geçici seferberlik ilân ettik. 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşayı Doğu Cephesi Komutanı yaptık...demektedir*⁹⁸.

Ermeniler üzerine harekât 28 Eylül sabahı başladı. 29 Eylülde Sarıkamış, 30 Eylülde Göle, 30 Ekimde Kars ve 7 Kasımda ise Gümrü

⁹⁸ Atatürk, *Söylev*, II (Türk Dil Kurumu Yayını), Ankara 1978, s. 118. Kars Çevresi ve Kafkaslardaki Ermeni mezalimi hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, II (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını), Ankara 1995; Fahrettin Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, (1918-1920)*, Ankara 1970.

ele geçirildi. Ciddi bir direniş gösteremeyen Ermeniler 2-3 Aralık 1920 gecesi Gümrü Antlaşması'nı imzalayarak 93 Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin kaybetmiş olduğu yerleri bırakmak zorunda kaldılar⁹⁹.

Müslüman ahaliye yaptıkları zulümlerin cezasını görecekleri korkusuyla bu harekât sırasında Ermenilerin, bölgeyi tamamen boşaltarak geri çekildikleri görülmektedir. Kaçanların bir bölümü sağlam bir savunma hattı olduğunu düşündükleri Kars kalesine sığınmıştı. Bu nedenle harekât sona erdiğinde Türk tarafında kalan bölgede tamamı Kars'ta olmak üzere yaklaşık olarak 30 bin Ermeni kalmıştı¹⁰⁰. Ermeniler bu harekât sırasında da eski alışkanlıklarına baş vurarak Batı'nın müdahale ve yardımını sağlayabilmek için Türk Ordusu'nun, özellikle Kars'ta Ermenileri tamamen yok ettiği propagandasını yapıyorlardı¹⁰¹.

Halbuki Türk askeri kaleyi alırken Ermenilerden 1110 askeri öldürüp yaklaşık olarak 1300 de esir aldığı halde Ermeni halkına en küçük bir tecavüzde bulunmamıştı. Buna Kars'ta fakir ve kimsesiz çocukların bakımını üstlenmiş bulunan bir Amerikan yardım kuruluşunun (Amerikan Şark-ı Karib Muavenet Cemiyeti) üyeleri de şahit olmuşlardı. Kurumun yetkilisi Edward Fox, 31 Ekim 1918 tarihli bir telgrafla; *Türk ordusunun büyük disipline sahip olduğunu ve katliam yapılmadığını* İstanbul'da Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Bristol'e bildirmişti¹⁰². Edward Fox, 15 Kasım'da yine Amiral Bristol'e sunduğu 28 sayfalık tafsilatlı raporunda da aynı şeyleri tekrarlamıştı¹⁰³. Bu bilgiler üzerine Times gazetesi 4 Aralık 1920 tarihli sayısında, Türklerin katliam yapmadığını bütün dünyaya ilân etti¹⁰⁴.

⁹⁹ *Türk İstiklâl Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)*, III (Genelkurmay Başkanlığı Yayını), Ankara 1995, s. 159-236, 235

¹⁰⁰ F. Erdoğan, *aynı eser*, s. 254.

¹⁰¹ Yuluğ Tekin Kurat, "Doğu Anadolu'da Ermeni Sorunu (1900-1920)", *Tarih Boyunca Türklerin Ermenilerle İlişkileri Sempozyumu (8-22 Ekim 1984)*, Ankara 1985, s. 241.

¹⁰² Kâzım Karabekir, *aynı eser*, s. 854.

¹⁰³ Y. T. Kurat, *aynı eser*, s. 241.

¹⁰⁴ S. R. Sonyel, "Tehcir ve Kırımlar...", s. 153 .

Kars'ın kurtuluşunun ertesini günü (1 Kasım 1920) TBMM Hükümeti adına Kâzım Karabekir tarafından Rusça, Türkçe ve Ermenice olarak yayınlanan bir beyanname ile; bütün musibetlere Taşnakların sebep olduğu ve bu nedenle Türk hükümetinin Ermeni ahaliye dahi nimet ve adalet göstereceğinden tamamen emin olunması, ancak asayişini bozmaya kalkışanların şiddetle cezalandırılacağı ilân edilmişti¹⁰⁵.

Bu sırada Kars Valiliğine atanan Fahrettin (Erdoğan) Bey'in Ermenilerden Kazancıyan Karabet'i şehir doktorluğuna, Taşnaksutyun cemiyetinin umumî kâtibi Biznunî Haçadur ve eski belediye reisi Nuhrabiyân Efendileri belediye azalığına tayin etmesi, ilân edilen beyannamenin sözde kalmadığını göstermektedir¹⁰⁶. Buna rağmen Ermeniler Kars'tan ayrılarak Ermenistan'a gitmek arzusunda idiler. Bunlardan Gümrü'ye gitmek isteyenler için her gün bir katar hazırlanarak muhafızlarla birlikte yola çıkarılıyordu. Böylece bir ay içerisinde çoğu kadın, ihtiyar ve çocuklardan oluşan 20 bin kişi sağ salım Gümrü'ye ulaştırıldı. Geriye kalanlar 18-45 yaş grubunda olup savaş esiri olarak Erzurum'a gönderilmişti. Gümrü anlaşmasından sonra bunlar da memleketlerine gönderildiler¹⁰⁷. Bu nedenle söz konusu ettiğimiz eserdeki soykırım iddialarına benzer iftiralar gündeme geldiğinde M. Kemal Atatürk, *asla olmayan Ermeni soykırımı* ifadesini kullanmıştır.

Sonuç

Görüldüğü gibi 1. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarında Ermenileri hedef alan bir soykırım asla olmamıştır. Aksine Ermeniler tarafından Müslümanlar soykırımı tabii tutulmuştur. O halde barışa hizmet ediyormuş görüntüsü ile aslı olmayan bir soykırım iftirasını sürekli gündeme getirmek, iki toplum arasında gerginlik yaratmaktan başka bir işe yaramayacaktır. Eğer gerçekten barış isteniyorsa

¹⁰⁵ Kâzım Karabekir, *aynı eser*, s. 858.

¹⁰⁶ F. Erdoğan, *aynı eser*, s. 254.

¹⁰⁷ F. Erdoğan, *aynı eser*, s. 256.

öncelikle, aslı olmayan iftiraları kabul ettirmek gibi ön koşullardan veya sözde soykırımı anma günlerine Türk temsilcilerinin katılmalarını beklemek gibi fantezilerden vazgeçmek gerekmektedir.

Türk tarafı, kanlı Ermeni saldırılarının neden olduğu tahribatı bir tarafa bırakarak dostluk kurmak eğiliminde olduğunu, Ermenistan'ın çok kritik günler yaşadığı bir dönemde ispat etmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Karabağ sorunu nedeniyle ortaya çıkan Ermenistan-Azerbaycan savaşları sırasında açlık tehlikesi ile karşı karşıya kalan Ermenistan'a Batılı devletler tarafından gönderilen gıda yardımının ülkemiz üzerinden geçişine izin verilmişti. Bu ülkeler tarafından gönderilmekte olan her türlü yardım malzemesi halen Türk hava koridoru üzerinden sevk edilmektedir. Türk Dünyası kamuoyunun tepkilerini göğüslemek pahasına yapılan bu yardım, Türkiye'nin dostluktan yana olduğunun açık işaretidir.

İki toplum arasındaki dostluğun yeniden tesis edilmesi şüphesiz her iki ülkeye de önemli kazançlar sağlayacaktır. Açık denizlere çıkışı olmayan ve ciddi ekonomik sıkıntıları bulunan Ermenistan, Türkiye toprakları üzerinden dünya pazarına açılmak şansına sahip olabilir. Yine Türkiye Ermenistan üzerinden soy ve kültür birlikteliğine sahip olduğu Kafkasya ve Türkistan toplulukları ile daha sıcak ilişkiler kurabilir. Fakat bütün bunlar başka güçlerin menfaatlerine zarar vereceğinden barış ortamını engellemeye yönelik her türlü harekete destek sağlanmaktadır.

1. Dünya Savaşı ve öncesinde Ermenileri sonu olmayan bir maceraya sürüklemiş olan Batılı büyük devletler ve onlara alet olan tahrikçi Ermeni liderleri, bir taraftan soykırım iftiralarının arkasına gizlenerek yaptıklarını unutturmaya çalışırken, diğer taraftan dün Ermenilere vadettikleri topraklarda bugün başka unsurlara aynı görevi vermeye çalışmaktadırlar. Bütün bu oyunlardan hem Ermenilerin hem de onlarla aynı rolü oynamaya istekli görünenlerin ders alması bölgede yaşayan bütün toplulukların menfaatine olacaktır. Ancak Ermenistan Devlet Başkanı'nın 7 Eylül 2000 tarihli Bileşmiş Milletler genel kurulunda soykırım iddialarını yeniden gündeme getirmiş olması, ayrıca Amerika'da ve çeşitli Avrupa ülkelerinin parlamentolarında bu

iddiaların sık sık tekrarlanması yaşanan felâketlerden maalesef gerekli dersin alınmamış olduğunu göstermektedir.

“SOME THOUGHTS ON THE CLAIMS OF THE BOOK CALLED *HUMAN RIGHTS AND ARMENIAN QUESTION -FROM İTİHAD TERAKKİ TO THE WAR OF INDEPENDENCE-*”

Abstract

Some assertions on the Armenian genocide during the World War I are rapidly being put on the agenda. These claims which are not paralel with the historical truth are political and put on in order to make Turkey's position difficult in front of the World. The event that is asserted to be a genocide is the fact that Ottoman State replaced in the Southern regions those Armenians who were to annihilate the Muslims in the East Anatolia collaborating with the Russians. Unfortunately, some of these people lost their lives during this move despite the State's precautions due to economic and technical shortnesses. Therefore, this can not be asserted as a systematic genocide. As a matter of fact, in those years many Muslim immigrees also died of hunger and shortnesses

Keywords

Armenians, World War I, Caucases Front, deportation, Vilayet-i Sitte (Six States), Van, Erzurum, Kars.